

श्री
ज्ञानमंजरी
गुर्जरपतराय.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગુજગતી કૉપીરાઇટ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૧૬૬૪ કિમત

ગ્રંથનામ હાલનાંરી

વર્ગીક ૧૩૬:૪૨

શ્રી પરમકૃપાળુ વીતરાગાય નમઃ

શ્રીમાન યશોવિજયજી કૃત

જ્ઞાનસાર

ની

શ્રીમાન દેવચંદ્રજી કૃત

સંસ્કૃત ટીકા

જ્ઞાનમંજરી

ગુર્જરાવતરાણુ.

(શ્રીમાન યશોવિજયજી કૃત સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત)

પ્રકાશક તથા અનુવાદક :—

અ. ગોવર્ધનદાસજી B. A.,

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ,

સ્ટેશન અગાસ, વાયા આણંદ.

પ્રથમાવૃત્તિ.

૧૯૯૫

પ્રત ૧૦૦૦

૧૯૩૯

જ્ઞાન ધ્યાન વૈરાગ્યમય, ઉત્તમ જહાં વિચાર;
એ ભાવે શુભ ભાવના, તે ઉતરે ભવપાર.

“ અનંત કાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું,
તે જ્ઞાનને એક સમયમાત્રમાં જાત્યાંતર કરી,
જેણે ભવ ભવ નિવૃત્તિ રૂપ કર્યું;
તે કલ્યાણભૂર્તિ સમ્યક્દર્શનને નમસ્કાર. ”

“ હે જિન વીતરાગ તમને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.
તમે આ પામર પ્રત્યે અનંત અનંત ઉપકાર કર્યો છે. ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

ૐ

અનુવાદકના બે બોલ.

“એગં જાણહ સે સવ્વં જાણહ ।
જે સવ્વં જાણહ ય એગં જાણહ ॥”

શ્રી આચારાંગ.

“એકને જાણ્યો તેણે સર્વને જાણ્યું, જેણે સર્વને જાણ્યું તેણે એકને જાણ્યો. ”

“આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ, જન્મ જરા મરણ રહિત અસંગ સ્વરૂપ છે, એમાં સર્વ જ્ઞાન સમાય છે. ”

“દેહાદિ સંબંધી જે પુરુષો હર્ષ, વિષાદ કરતા નથી, તે પુરુષો પૂર્ણ દ્વાદશાંગને સંક્ષેપમાં સમજ્યા છે, એમ સમજો; એજ દષ્ટિ કર્તવ્ય છે. ”

“બાર ઉપાંગનો સાર તમને કહીએ છીએ કે વૃત્તિઓને ક્ષય કરવી. ”

“વ્યાસ, વાલ્મીકિ, શંકર, ગૌતમ, પાતંજલિ, કપિલ અને યુવરાજ શુદ્ધોદને પોતાના પ્રવચનમાં માર્મિક રીતે જે ઉપદેશ્યું છે તેનું રહસ્ય નીચેના શબ્દોમાં કંઈક આવી જાય છે :—

“અહો ! લોકો, સંસારરૂપી સમુદ્ર અનંત અને અપાર છે. એનો પાર પામવા પુરુષાર્થનો ઉપયોગ કરો ! ઉપયોગ કરો ! !”

“ આમ સર્વ દર્શનોનો સામાન્ય રીતે સાર છે. નીચેનાં એ ચરણોમાં એ સાર સમાવેશ પામી જાય છે :

“ એ બોલોથી ખાંધીઓ, સર્વ શાસ્ત્રનો સાર;
પ્રભુ બળે નીતિ સળે, પરઠો પરાંપકાર.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

ઉપરના સૂત્રાત્મક વાક્યો જેમ જ્ઞાનનો સાર સમજાવવા લખાયાં છે, તેમ યોગસાર, ભગવતીસાર, આરાધનાસાર, સમયસાર, ગોમદસાર, આગમસાર આદિ ગ્રંથો, અમુક વિષયોને સંક્ષેપમાં જણાવવા લખાયા છે. તે સંક્ષેપ સામાન્ય જીવોને સમજાવો દુર્ઘટ થઇ પડવાથી કંઈના-શીલ પ્રજ્ઞાવંત આચાર્યોએ તેના ઉપર ટીકા-ભાષાદિ સ્વરૂપે વિસ્તારથી સરળ ગ્રંથો રચ્યા છે તેજ પ્રકારે જ્ઞાનસાર ગ્રંથ શ્રીયશૌચિન્યજી ઉપાધ્યાયે ૩૨ મહા ગહન વિષયો ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં આઠ આઠ શ્લોકના અષ્ટક લખ્યા છે તેનો ભાષાર્થ (ટપો) પોતે જીની (પોતાના સમયની) ગુજરાતીમાં લખ્યો છે. શ્રીદેવચંદ્રજી મહારાજે તે જ્ઞાનસાર ઉપર સંસ્કૃત ટીકા ‘ જ્ઞાનમંજરી ’ નામે લખી છે.

આ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસમાં આ જ્ઞાનસાર ગ્રંથ (ટપા, જ્ઞાનમંજરી સંસ્કૃત ટીકા અને શ્રી ગંભીરવિન્યજી કૃત ગુર્જર ભાષાનુવાદ સહ)નો સ્વાધ્યાય થતાં જ્ઞાનમંજરીમાં આવતી વૈરાગ્યયુક્ત અધ્યાત્મ ચર્ચા શ્રવણ થતાં કેટલાક મુમુક્ષુઓએ તે સંસ્કૃત ટીકા ‘ જ્ઞાનમંજરી ’ નો ગુર્જરભાષામાં અનુવાદ થાય તો સમજવું સરળ બને એવી ભાવના વ્યક્ત કરી. તે પ્રેરક કારણથી તેમજ મને પોતાને પણ આત્મવિચારણા અર્થે તે વિષયો વિચારવા યોગ્ય લાગવાથી સંસ્કૃતમાં મારી પોતાની દુશળતા નહિ હોવા છતાં એક તે વિષયની પ્રીતિથી પ્રેરાઈ યથાશક્તિ શ્રમ (labour of love) કરવા શરૂ કરેલ. સંસ્કૃતમાં તેમજ

માગધી અવતરણોમાં ઘણી અશુદ્ધિ જણાવાથી ગળ ઉપરાંતનું કામ જાણી થોડો વખત કામ બંધ પણ રાખ્યું હતું. પરંતુ મિત્રોની મદદથી અને તેમના સહભાવથી આખરે પૂર્ણ યથાશક્તિ થયું.

શ્રી યશોવિજયજીનો સત્તાકાળ લગભગ સંવત ૧૬૮૦ થી સંવત ૧૭૪૩ સુધી ગણાય છે, અને શ્રીમાન દેવચંદ્રજી પણ તેઓશ્રીજીના લગભગ સમકાલીન છે.

“શ્રી હરિભદ્રાદિ આચાર્યોએ નવીન યોજનાની પેઠે શ્રુત જ્ઞાનની ઉન્નતિ કરી દેખાય છે.” તેમાં સંસ્કૃત, માગધી, અને ગુજરાતી તેમજ હિંદી ભાષાઓમાં શ્રી યશોવિજયજીની કૃતિઓ અનેક હોવાથી તેમને શ્રી હરિભદ્રસૂરિના લઘુઆંધવની ઉપમા અપાય છે.

શ્રી યશોવિજયજીએ સિદ્ધપુરમાં આ ગ્રંથ દિવાળીને દિવસે પૂર્ણ કર્યો છે એમ છેલ્લા અધિકારમાંના એક શ્લોકમાં પોતે લખે છે. અને જ્ઞાનમંજરી શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત ટીકા સંવત ૧૭૮૬ ના કાર્તિક સુદ પંચમી (જ્ઞાન પંચમી) ને દિવસે નવાનગરમાં પૂર્ણ થઈ છે.

જેમ દિનકરને પ્રસિદ્ધિની આવશ્યકતા નથી તેમ પોતાનીજ કૃતિઓથી સ્વતઃ સુપ્રસિદ્ધ અને સર્વમાન્ય જેવા આ મહાપુરુષ માટે વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા હોય નહિ.

આવા કાળ કાળમાં અતિ અતિ દુર્લભ એવા અધ્યાત્મજ્ઞાનને જેણે પોતાના સ્વાનુભવ પૂર્વક ગ્રંથારૂઢ કરી મુમુક્ષુ જીવો ઉપર જે મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે તે તરફ દૃષ્ટિ જતાં સહજે વિનયાન્વિતપણે આપણું મસ્તક તેમનાં ચરણોમાં નમે છે.

અમદાવાદ નિવાસી સત્જિજ્ઞાસુ શેઠ શ્રી મંગળદાસ જ્ઞેસંગ-ભાઈનાં માતૃશ્રી સત્કર્મ પ્રેમી શ્રી ૦ રૂઢમણીબાએ કરેલા

જ્ઞાનદાનદ્વારા આ જ્ઞાનમંજરી-ગુર્જરાત્મક ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. પૂર્વપુણ્યોદયે પ્રાપ્ત લક્ષ્મીનેા સદ્વ્યય થવો એ પણ મહદ્ પુણ્ય છે. અને તેમાં જગતનાં માન પૂર્ણ કે કીર્તિની અપેક્ષા વિના માત્ર નિજ આત્મહિતાર્થે આવી જ્ઞાનોન્નતિની પ્રવૃત્તિ થાય એ જરૂર પ્રશંસનીય ગણાય. એ પુણ્યવંત આત્માઓ વિશેષ વિશેષ સ્વપર આત્મહિત પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થાય એવી ભાવના સહેજે થયા વિના રહેતી નથી.

એક અધ્યાત્મજ્ઞાનીના ગ્રંથનું રહસ્ય અન્ય અધ્યાત્મજ્ઞાનીની ટીકાથી જાણવાનું મહદ્ભાગ્ય આપણને સંપ્રાપ્ત થયું છે તે દ્વારા આપણો આત્મા મોહ નિદ્રા તણ જાગૃત થાય અને મોક્ષમાર્ગની સીડીએ ચડવાની શરૂઆત કરે એવી શુભ ભાવના ભાવી તે અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓની રહસ્યપૂર્ણ વાણીમાં ધીરજથી અવગાહન કરવા વાચકને વિનવી વિરમું છું.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ,
અગાસ;
શ્રુત પંચમી
સંવત ૧૯૯૫ જેઠ સુદ ૫.
તા. ૨૩-૫-૧૯૩૯.

હી. અધ્યાત્મપ્રેમી,

અં ૦ ગોવર્ધનદાસ.

અનુક્રમણિકા.

	પૃષ્ઠ
અધ્યાત્મ ભાવના	૧
જ્ઞાનમંજરી — મંગલાષ્ટક	૮
૧. પૂર્ણતાષ્ટક	૯
૨. મમ્માષ્ટક	૨૩
૩. સ્થિરતાષ્ટક	૪૩
૪. મોહત્યાગાષ્ટક	૫૨
૫. જ્ઞાનાષ્ટક	૬૭
૬. શમાષ્ટક	૮૯
૭. ઇન્દ્રિયજ્યાષ્ટક	૧૦૧
૮. ત્યાગાષ્ટક	૧૧૩
૯. ક્રિયાષ્ટક	૧૨૯
૧૦. તૃપ્તિ-અષ્ટક	૧૪૨
૧૧. નિર્લેપાષ્ટક	૧૫૫
૧૨. નિઃસ્પૃહ અષ્ટક	૧૭૦
૧૩. મૌનાષ્ટક	૧૭૮
૧૪. વિદ્યા-અષ્ટક	૧૯૮
૧૫. વિવેક-અષ્ટક	૨૧૧
૧૬. માધ્યસ્થ-અષ્ટક	૨૨૭

૧૭. નિર્ભયાષ્ટક ...	...	...	...	૨૫૪
૧૮. અનાત્મશંસાષ્ટક ...	...	...	...	૨૬૨
૧૯. તત્ત્વદષ્ટિ-અષ્ટક ...	...	...	...	૨૭૪
૨૦. સર્વસમૃદ્ધિ-અષ્ટક ...	...	...	...	૨૮૭
૨૧. કર્મ-વિપાક-ચિંતન અષ્ટક ...	...	...	...	૨૯૬
૨૨. ભવ-ઉદ્વેગ અષ્ટક ...	...	...	...	૩૧૧
૨૩. લોક-સંગ્રા ત્યાગ અષ્ટક ...	...	...	...	૩૧૯
૨૪. શાસ્ત્ર-અષ્ટક ...	...	...	...	૩૨૭
૨૫. પરિગ્રહ-અષ્ટક ...	...	...	...	૩૩૭
૨૬. અનુભવ-અષ્ટક ...	...	...	...	૩૪૬
૨૭. યોગ-અષ્ટક ...	...	...	...	૩૫૫
૨૮. નિયાગ-અષ્ટક ...	...	...	...	૩૬૮
૨૯. ભાવપૂર્ણ-અષ્ટક ...	...	...	...	૩૭૭
૩૦. ધ્યાન-અષ્ટક ...	...	...	...	૩૮૩
૩૧. તપ-અષ્ટક ...	...	...	...	૩૯૨
૩૨. સર્વનય-આશ્રયણ-અષ્ટક ...	...	...	...	૪૦૦
ઉપસંહાર ...	...	...	...	૪૧૫
પ્રશસ્તિ ...	...	...	...	૪૩૫
પ્રશસ્તિ (શ્રી દેવચંદ્રભૂ કૃત) ...	...	...	...	૪૩૯
પ્રશસ્તિ ,, નો અનુવાદ. ...	...	...	...	૪૪૩
અનુવાદક ઉદ્દગાર ...	...	...	...	૪૪૫

શુદ્ધિ પત્રક.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૦	વિભાગ	વિભાવ
૧૪	૩	દન્ય	દૈન્ય
૨૬	૧૧	વિષમ	વિષય
૨૭	૧૯	હોવા	હોવાથી
૩૫	૨૫	અખંધ્યેય	અખંધ્યેય
૩૬	૨૧	વૃદ્ધયા	વૃદ્ધયા
૩૬	૨૬	હી નળ શકાય	હી નળ શકાય
૪૭	૮	મસ્યે યં યદિનોદ્ધતતમ	મસ્યેયં યદિ નોદ્ધતમ્
૪૯	૩	સંકલ્પદી જૈ:	સંકલ્પદીપજૈ:
૪૯	૪	ધૂમૈ-રલં	ધૂમૈ-રલં
૫૬	૭	કર્તાણુપાનો	કર્તાપણુનો
૮૪	૨૬	નિકલ્લે ૦	નિકલ્લેવો
૯૫	૩	આજર્વ	આજર્વ
૧૦૭	૧૭	તત્સ્વરૂપની	તત્વ સ્વરૂપની
૧૧૨	૧૨	તત્ત્વ ભાવં	તત્ત્વ ભાવં
૧૧૮	૬	આરહંતને	અરિહંતને
૧૨૨	૩	રમરણ સ્વરૂપ	રમણ સ્વરૂપ
૧૨૪	૧૧	જ્ઞાના ચારદયો	જ્ઞાનાચારાદયો
૧૪૩	૧૪	તદ્ વ્યક્તિ રિક્ત	તદ્વ્યતિરિક્ત
૧૬૦	૨૧	પંડિતમાણિણો	પંડિતમાણિણો
૧૬૫	૨૧	તાટે	માટે
૧૭૧	૧૧	કરવાનો	કરવાનો
૧૭૬	૯-૧૦	મહાત્તાની	મહત્તાની
૧૭૯	૨	સરીરગં:	સીરરગં

૧૮૨	૯	ચાગ્નિં	ચારિત્રં
૧૮૯	૨૪	અદિ	આદિ
૨૧૭	૭	પરા જ્ય	પરાજ્ય
૨૨૧	૧૧	આહ	અહિ
૨૨૮	૫	વિવેક	વિવેકી
૨૨૮	૧૯	પા ।	પાપો
૨૩૦	૨૩	નયોનું જેમનું	નયોને વિષે જેમનું
૨૩૧	૧૨	સ્તુધ વર્મોમાં	વસ્તુ ધર્મોમાં
૨૩૭	૨	નરનાર	કરનાર
૨૪૬	૧૫	વ્યહાર	વ્યવહાર
૨૫૫	૧૧	આશ્રય	આશ્રય
૨૫૮	૧૨	વેષ્ટનં	વેષ્ટનં
૨૫૯	૩	કેલિષુ:	કેલિષુ
૨૬૬	૨૧	યુ:	સ્યુ:
૨૬૬	૨૨	ગૃહિ તુ	ગૃહીતાસ્તુ
૨૬૮	૯	વિષમ કષાયો	વિષય કષાયો
૨૭૧	૧૧	સા	સૌ
૨૭૪	૬	રાહત	રહિત
૨૮૨	૧૧	બાયહ્યગ્	બાહ્યદગ્
૨૮૨	૨૩	નવસ્ત્રોત:	નવસ્ત્રોત:
૨૮૬	૧૮	અધ્યનમાં	અધ્યયનમાં
૨૮૭	૧૭	શાસ્ત્રા	શાસ્ત્રો
૨૯૦	૬	કાર્ધ	કાર્ધ
૨૯૬	૨૩	બાહ્યાપેક્ષાવલિત્રી	બાહ્યાપેક્ષાવલમ્બિની
૩૦૦	૧૩	લેક્ટને	લેક્ટને
૩૦૧	૭	કિરિયા કલં ભવાઓ	કિરિયા ફલં
			ભાવાઓ

૩૦૭	૪	અગ્ના	અગ્ના
૩૧૦	૮	સામ્ય	સામ્યં
૩૨૧	૨૪	લ્લઘ્વયં	રલ્લઘ્વયં
૩૩૦	૧૮	ધરતે	પરતે
૩૩૬	૨૩	આચરનાર	આચરનાર
૩૬૪	૧૭	પ્રી ભક્તિ	પ્રીતિર્ભક્તિ
૩૬૬	૨૧	ચંચળાથી	ચંચળતાથી
૩૬૭	૫	પેણુ	પણુ
૩૬૮	૧૨	ધ્યાન-ધ્યાય્ય યા	ધ્યાન-ધ્યાય્યયા
૩૭૧	૧૦	વિવિદિષર્થતા	વિવિદિષાર્થતા
૩૭૧	૨૪	ઉપજન	ઉપાજન
૩૭૨	૨૦	બાહ્ય	બાહ્ય
૩૭૪	૩	કર્મકૃત્	કર્મકૃત્
૩૮૦	૨૨	મંગલદાપં	મંગલદીપં
૩૮૦	૨૩	યાગનૃત્ય	યોગનૃત્ય
૩૯૫	૨૨	વૈરાગ્યવેળાને	વૈરાગ્યવાળાને
૩૯૮	૯	બ્રહ્મા	બ્રહ્મા
૪૦૧ થી ૪૧૩	મથાળાની લીટી તપ અષ્ટક	સર્વનય-આશ્રયણ અષ્ટક	
૪૦૬	૧૬	અણ્ણોણ્ણણિ સ્તિસઆ	અણ્ણોણ્ણણિસ્તિસઆ
૪૦૯	૨૧	સર્વન નયના	સર્વ નયના
૪૧૫ થી ૪૩૩	મથાળાની લીટી તપ અષ્ટક	ઉપસંહાર	
૪૩૫ થી ૪૪૪	,,	,,	પ્રશસ્તિ
૪૩૫	૧૩	ગણ:	ગણૈ:
૪૩૫	૧૫	તીર્થ્યભૂતા	તીર્થ્યભૂતાં
૪૩૭	૧૦	શુક્તિસર્કેયુક્તિ	શુક્તિસુક્તિર્યુક્તિ
૪૩૯	૧૨	શ્રીમતપુણ્યપ્રધાનસંહિતા	શ્રીમત્પુણ્ય- પ્રધાનસંહિતા:
૪૪૧	૨૩	શત્રુ'યજ	શત્રુ'જ્ય
૪૪૨	૧૧	દેવચંદ્ર	દેવચંદ્રે
૪૪૫	મથાળાની લીટી	તપ અષ્ટક	અનુવાદક ઉદ્દાર

જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો.
 જો હોય પૂર્વ ભણેલ નવ પાણી, જીવને જાણ્યો નહીં,
 તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું, સાક્ષી છે આગમ અહીં;
 એ પૂર્વ સર્વ કહ્યાં વિશેષે, જીવ કરવા નિર્મળો,
 જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૧

નહિ ગ્રંથમાંહિ જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન નહિ કવિ આતુરી,
 નહિ મંત્ર તંત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહિ ભાષા ઠરી;
 નહિ અન્ય સ્થાને જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કજો,
 જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૨

આ જીવને આ દેહ એવો, ભેદ જો ભાસ્યો નહીં,
 પચખાણુ કીધાં ત્યાં સુધી, મોક્ષાર્થ તે ભાખ્યાં નહીં;
 એ પાંચમે અંગે કહ્યો, ઉપદેશ કેવળ નિર્મળો,
 જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભવ્યો સાંભળો. ૩

કેવળ નહીં બ્રહ્મચર્યથી,

કેવળ નહીં સંયમ થકી, પણ જ્ઞાન કેવળથી કળો,

જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ બચ્ચો સાંભળો. ૪

શાસ્ત્રો વિશેષ સહિત પણ જો, જાણિયું નિજરૂપને,

કાં તેહવો આશ્રય કરજો, ભાવથી સાચા મને;

તો જ્ઞાન તેને ભાખિયું, જો સમ્મતિ આદિ સ્થળો,

જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ બચ્ચો સાંભળો. ૫

આઠ સમિતિ જાણીએ જો, જ્ઞાનીના પરમાર્થથી,

તો જ્ઞાન ભાખ્યું તેહને, અનુસાર તે મોક્ષાર્થથી;

નિજ કલ્પનાથી કાટિ શાસ્ત્રો, માત્ર મનનો આમળો,

જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ બચ્ચો સાંભળો. ૬

ચાર વેદ પુરાણ આદિ, શાસ્ત્ર સૌ મિથ્યાત્વનાં,

શ્રીમદ્દિસૂત્રે ભાખ્યાં છે, ભેદ જ્યાં સિદ્ધાંતનાં;

પણ જ્ઞાનીને તે જ્ઞાન ભાખ્યાં, એજ ઠેકાણે દરે,

જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ બચ્ચો સાંભળો. ૭

ક્ત નહીં પચખાણુ નહીં, નહીં ત્યાગ વસ્તુ કોઇનો,

મહા પદ્મ તીર્થકર અશે, શ્રેણિક ઠાણું જોઈ દ્યો.

છેલ્લો અનંતા.

રાજજ, ભા. ૧૯૪૭.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ

સ્ટે. અગાસ. વાયા આણંદ.

પ્રકાશનો.

તત્ત્વજ્ઞાન. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના કેટલાક ગદ્યપદ્ય લખાણોનો સંગ્રહ. કિંમત ૦—૮-૦

આલોચનાદિપદ્ય સંગ્રહ. ક્ષમાપના, સ્તવના, સર્ગાદિ વૈરાગ્યમય નિત્યોપયોગી સંગ્રહ. ૦-૧૦-૦

આલોચનાદિ નિત્યક્રમ. આલોચના, સામાયિકપાઠ જિનેન્દ્ર પંચકલ્યાણકાદિ. ૮—૪-૦

શ્રી સદ્ગુરુપ્રસાદ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના કેટલાક ગદ્યપદ્ય લખાણો મૂળહસ્તાક્ષરોમાં છપાયેલ. ૨—૮-૦

સમાધિ-સોપાન. (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વચનામૃતસહ.) વૈરાગ્યમય આરભાવના, સોળ કારણ ભાવના, આઠ અંગ, દશધર્મ, સમાધિ-મરણાદિનો સુંદર અનુવાદ, તથા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના ૫૮ પત્રો ૧—૦-૦

જ્ઞાનમંજરી-ગુજરાવતરણ. શ્રીમદ્ યશોવિજયજી કૃત જ્ઞાનસારની સંસ્કૃત ટીકા જ્ઞાનમંજરીનું ગુજરાતી અવતરણ.

આશ્રમમાં ભલતાં અન્ય સંસ્થાનાં પ્રકાશન.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એ ભાગ જુદા આંધેલા (બાળબોધ ટાઇપ.) ૬—૦-૦

„ ગુજરાતી મહેતા હેમચંદ ટોકરશી દ્વારા પ્રકાશિત. ૨—૮-૦

મોક્ષમાળા— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત. ૦—૬-૦

શ્રી સદ્ગુરુચરણાય નમઃ

અધ્યાત્મભાવના.

અહો પ્રભુ ! એવી દશા અહોનિશ ક્યારે જાગૃત થશે ? કે તારા ગુણનો અસ્ખલિત પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય ? તારા પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિ પેદા થાય ? કે જેના પસાયથી આ દુનિયા ઉપરનો રાગ ઓછો થાય, તારાં વચનો ઉપર પૂણ શ્રદ્ધા ક્યારે થશે ? કે તારી આજ્ઞા હું કુલની માળાની પેઠે મસ્તક પર ધરું. તારી કૃષ્ણા, તારી ક્ષમા, તારી શાંતિ, તારું જ્ઞાન, તારું ધ્યાન, તારું યથાર્થ વાદીપણું, તારી અપૂર્વ પરોપકાર બુદ્ધિ, અને તારી અત્યંત સહનશીલતા જોઈ મારા આત્મપ્રદેશે તું ક્યારે વસીશ ? પર પુદ્ગલપર ઉદાસીનવૃત્તિ ક્યારે ઉત્પન્ન થશે ? કે જેથી હું મારા સ્વરૂપમાં જ રહું.

હું, તું, તે, ભૂલી જઈ; હું, તે તું, અને તું, તે હું, આવી અખંડ ઐક્યતા ક્યારે ઉત્પન્ન થશે ? અને તેના અપૂર્વ સુખનો અનુભવ ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ? તારી ક્ષમા જોઈ તારા જેવી ક્ષમા કરવા હું ક્યારે ભાગ્યશાળી થઈશ ? તારી દયા જોઈ મારામાં એવી દયાના અંકુરો ક્યારે પ્રગટ થશે ? તારી પરોપકાર બુદ્ધિ જોઈ આ સેવકના (મારા) હૃદયમાં સર્વ જીવ પ્રત્યે તૈમ કરવાની ઇચ્છા ક્યારે જાગૃત થશે ?

તુંજ ધ્યેય, તુંજ સેવ્ય, તુંજ આરાધ્ય, તુંજ પૂજ્ય, તુંજ દેવ, તુંજ ગુરુ, તુંજ ધર્મ, તુંજ તરણુ તારણુ, તુંજ પિતા, તુંજ માતા, તુંજ ખંધુ, તુંજ કુટુંબ, તુંજ શાંતિ, તુંજ વિશ્વ, તુંજ સૃષ્ટિ અને તુંજ મારું સર્વસ્વ એમ ક્યારે થશે ? તું

અને હુંનો લેદ તુટી અલેદ ચિંતવન ક્યારે થશે ? તુંહિ, તુંહિ, તુંહિ, અને તુંજ એમ અખંડ ચિંતવન રોમરોમ ક્યારે આવિર્ભાવ પામશે ? ત્વમેવાહં, ત્વમેવાહં, ત્વમેવાહં, આવી અલેદતા પ્રાપ્ત કરવા હું ક્યારે ભાગ્યશાળી થઈશ ? તારા વિના આ દુનિયા ઝેરરૂપ, પત્થરરૂપ, દુઃખરૂપ, બંધનરૂપ, કારાગૃહરૂપ, તથા ત્યાગવાયોગ્ય જાણી તેના ઉપર વીતરાગીપણું તથા ઉદાસીનપણું ક્યારે થશે ? તારામાંજ અખંડ પ્રેમ, તારામાંજ અખંડ ભક્તિ, તારામાંજ અખંડ પૂજ્યબુદ્ધિ, તારામાંજ પિતાબુદ્ધિ, તારામાંજ વિન્ધબુદ્ધિ ક્યારે થશે ? તારા વિના અન્ય સ્થળ અસાર અને વૈરાગ્યમય ક્યારે લાગશે ? તારી પેઠે સર્વ જીવપર મિત્રતા, તારી પેઠે દુઃખિયા પર દ્રવ્યથી અને ભાવથી દયા, તારી પેઠે પ્રમોદતા, તારી પેઠે મધ્યસ્થતા, તારી પેઠે નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિ, તારી પેઠે પરોપકાર બુદ્ધિ, તારી પેઠે અત્યંત કરૂણા અને તારી પેઠે અત્યંત વીતરાગીપણું મારા હૃદયમાં ક્યારે જાગૃત થશે ?

ધનની, સ્ત્રીની, યશની અને વિષયસુખની ઇચ્છા ક્યારે નિવૃત્ત થશે ? એક તારા વિનાજ આ બધાં સુખ ઝેર જેવાં ક્યારે લાગશે ? પરની નિંદાનો અને પરના ગુણ ઢાંકી દોષ પ્રકટ કરવાનો ત્યાગ કરવા હું ક્યારે ભાગ્યશાળી થઈશ ? તથા પોતાની ભૂલ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં ક્યારે શીખીશ ? હું સર્વ કરતાં અધિક અધમાધમ છું એવો નિશ્ચય ક્યારે થશે અને ક્યારે અહંભાવથી રહિત થઈશ ?

આત્મા છે, આત્મા નિત્ય છે, આત્મા પોતાના કર્મનો કર્તા છે. આત્મા પોતાના કર્મનો ભોક્તા છે, આત્માનો ભોક્ષ છે, અને ભોક્ષનો ઉપાય છે, આ છ મહાવાક્યો મારા હૃદયમાં

નિરંતર ક્યારે જાગૃત થશે? અને હું તે પ્રમાણે વર્તીં સર્વ જીવોને ક્યારે વર્તાવીશ?

મારું સ્વરૂપ અહિંસામય છે, મારું સ્વરૂપ સત્યતામય છે, મારું સ્વરૂપ પ્રમાણિકતામય છે, મારું સ્વરૂપ બ્રહ્મચર્યમય છે, અને મારું સ્વરૂપ પરિશુદ્ધ રહિત છે, એમ ચિંતણી સ્વસ્વરૂપમય ક્યારે થઈશ? હિંસા ન કરવી એ મારી ફરજ છે, સત્ય બોલવું એ મારી ફરજ છે, બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવું એ મારી ફરજ છે, અને પરિશુદ્ધ રહિત થવું એજ મારી ફરજ છે; એજ મારો સ્વભાવ છે, એથી વિપરીત ચાલ એ મારો વિભાગ છે એમ મને ક્યારે જણાશે? આસ્રવ એજ સંસાર છે. આસ્રવ એજ બંધન છે. આસ્રવ એજ દુઃખ છે, અને આસ્રવ એજ ત્યાગવા યોગ્ય છે એવી ખબર ક્યારે પડશે? અને સંવર એજ સુખ છે એમ ક્યારે જાણવામાં આવશે ?

હું મારા સ્વરૂપમાં છું કે નહિ? સદ્ગુણયોગમાં છું કે નહિ? ધર્મધ્યાનમાં છું કે નહિ? સ્વભાવમાં છું કે નહિ? એમ ક્યારે અનુભવ થશે? મારામાં વીતરાગતા, માર્દવતા અને કંઠશ્યા છે કે નહિ એમ કાણે કાણે જોવા હું ક્યારે લાગ્યશાળી થઈશ ?

આત્મા એજ દેવ, આત્મા એજ શુર, આત્મા એજ ધર્મ, આત્મા એજ સુખ, આત્મા એજ મોક્ષ, આત્મા એજ અખંડ આનંદ, અને આત્મા એજ પરમાત્મા છે; એમ યથાર્થ ક્યારે જાણવામાં આવશે ?

સંતનું શરણુ, સંતની સેવા, સંતની મન, વચન, કાયાથી ભક્તિ; સંતપર પ્રીતિ, સંતપર શ્રદ્ધા, સંતપર શુરબુદ્ધિ,

અને અહોનિશ સંતના સંગનીજ ઈચ્છા ક્યારે જાગૃત થશે ? સફળરૂ એજ તરણ તારણ, સફળરૂ એજ દેવ, સફળરૂ એજ સુખનું સાધન, સફળરૂ એજ મોક્ષમાર્ગના દાતા, સફળરૂ એજ પરમ મિત્ર, સફળરૂ એજ પરમગુરૂ, અને સફળરૂ એજ પ્રત્યક્ષ અરિહંત સમાન છે. એમ ક્યારે જાણવામાં આવશે ?

મારા પોતાના દોષ જોવાની અને અન્યના ગુણ ગ્રહણ કરવાની બુદ્ધિ ક્યારે ઉત્પન્ન થશે ? મારા આત્મ-દ્રવ્યની અને પરમાત્માના આત્મદ્રવ્યની ઐક્યતા, જિનપદ અને નિજપદની ઐક્યતા, અને પરમાત્માના ગુણ જોઈ મારામાં તે ગુણોની ઉત્પત્તિ ક્યારે થશે ? સર્વ જીવ સરખા છે, સર્વ જીવ નિશ્ચયથી સ્વભાવે શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ, શુદ્ધ દર્શન સ્વરૂપ, શુદ્ધ ચારિત્ર સ્વરૂપ, અનંત ઉપયોગમય, અને અનંત શક્તિવંત છે પણ કર્મરૂપ શત્રુના સંગથી મલિન દેખાય છે, એમ જાણી કર્મનો નાશ, કર્મનો ત્યાગ, ને કર્મ ઉપર અભાવ એમ ક્યારે ઉત્પન્ન થશે ? ને સર્વ જીવ ઉપર સમભાવ ક્યારે આવશે ?

હુ પ્રભુ ! આ ભાવનાઓ આ મનોરથો ને આ વિચારો ક્યારે પૂર્ણ થશે, ને મનુષ્ય ભવનું સાર્થકપણું ક્યારે થશે ? નવ તત્ત્વમાંથી બે જાણી, ચાર છાંડી અને ત્રણને ગ્રહણ કરવા ક્યારે યત્ન કરીશ ? હું હમણાં સંવરમાં છું કે આસ્રવમાં છું ? હું હમણાં નિર્જરા કરું છું કે નહિ ? હું હમણાં આસ્રવનો ત્યાગ કરું છું કે નહિ ? હું હમણાં અનિત્ય અશ્રરણાદિ ભાવનાનું ચિંતવન કરું છું કે નહિ ? એમ વારંવાર

મને ક્યારે જ્ઞાન થશે ? હું કોણ છું ? હું ક્યાંથી થયો ?
 મારું સત્યસ્વરૂપ શું છે ? હું ક્યાંથી આવ્યો ને ક્યાં જઈશ ?
 મારું શું થશે ? આ શરીર શું છે ? આ દુનિયા શું છે ?
 આ કુટુંબ કોણ છે ? ને મારો આ સર્વ સાથે સંબંધ કેમ
 થયો ? એ સંબંધ સત્ય છે કે અસત્ય ? એ ત્યજું કે રાખું ?
 આવા વિચારો વિવેકપૂર્વક અને શાંત હાલે ક્યારે કરીશ ?
 આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના તાત્વિક સિદ્ધાંતનો અનુભવ ક્યારે
 કરીશ ? ને કર્મનો સત્વર નાશ ક્યારે કરીશ ?

હે ભગવાન ! હું નવતત્ત્વ ભણ્યો પણ તત્ત્વમય ન
 થયો; ક્ષેત્રસમાસ ભણ્યો પણ અંતરશત્રુનો સમાસ કરતાં ન
 શીખ્યો. ચોવિશ દંડક વાંચ્યા, વિચાર્યા અને અવલોક્યા પણ
 અંદરના દંડ મેં ન તજ્યા; જીવના પાંચસેં ત્રેસઠ લેહ
 વાંચ્યા વિચાર્યા પણ અલેહમય ન થયો; કર્મગ્રંથ વાંચ્યા,
 પણ કર્મેની પ્રકૃતિનો અહોનિશ વિચાર કરી પોતાનામાંથી
 તે પ્રકૃતિઓનો ત્યાગ કરવા સમર્થ ન થયો. ઘણા સિદ્ધાંતો અને
 શાસ્ત્રો વાંચ્યાં પણ તે બધાં ભારરૂપ થયાં. સત્સંગ કર્યો
 પણ સત્ય જ્ઞાન ન થયું. સદ્ગુરૂ મળ્યા પણ (સ્વછંદે) ચાલી
 કદાચિત્ત ન તજ્યો. હે સર્વજ્ઞ ! આપનાં ચરિત્ર વાંચ્યાં,
 સાંભળ્યાં પણ તે વાંચન-શ્રવણ માત્ર થયું; કારણ કે “ ભણ્યો
 પણ ગણ્યો નહિ ” તેની માફક “ જાણ્યું પણ આદ્યું
 નહિ ” તેથી શું થયું ?

સર્વજ્ઞ હિંસા કરે નહિ; તો હું સર્વજ્ઞનો ઉપાસક થઈ
 કેમ કરું ? સર્વજ્ઞ અસત્ય જોલે નહિ; તો હું કેમ અસત્ય
 જોલું ? સર્વજ્ઞ અદત્ત લે નહિ તો હું સર્વજ્ઞનો પુત્ર થઈ

અદત્ત કેમ લઉં ? સર્વજ્ઞ પ્રજ્ઞચર્યનો ભંગ કરે નહિ તો હું કેમ કરું ? સર્વજ્ઞ દ્રવ્યથી ને ભાવથી પરિગ્રહ રહિત હતા, તો હું પરિગ્રહ કેમ રાખું ? સર્વજ્ઞ ક્રોધાદિ કષાય કરે નહિ, તો હું કેમ કરું ? સર્વજ્ઞ અઢાર પાપસ્થાનક સેવે નહિ તો હું તેમનો પુત્ર થઈ તેમના શત્રુરૂપ એના અઢાર પાપ સ્થાનકની સેવા કેમ કરું ? અહાહા !! કેટલી બધી મારી ભૂલ છે ? કે મારા પિતાના શત્રુઓને હું માન આપું છું, સંગ કરું છું, પણ હવે તેમ નહિ કરતાં મારે તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

હે પ્રભુ ! તું કમળ, હું બ્રમર; તું ચંદ્ર, હું ચક્રોર; તું સૂર્ય, હું સૂર્યવિકાસી કમળ; તું સેવ્ય, હું સેવક; તું ધ્યેય હું ધ્યાતા; તું પિતા, હું પુત્ર; તું ગુરુ, હું શિષ્ય; તું દેવ હું ઉપાસક. એમ તારી અનન્ય ભક્તિ ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ? હે પરમાત્મા ! આ સંસારમાં તારા વિના મારું કોઈ સજું નથી; તારા વિના અન્ય કોઈ મિત્ર નથી; તારા વિના અન્ય કોઈ રક્ષક નથી. તારા વિના અન્ય કોઈ સત્ય માર્ગદર્શક નથી; માટે હું તારુંજ શરણુ ગ્રહણ કરીશ; ને હું તારીજ સેવા કરીશ.

હે પ્રભુ ! તારાં વચનો સત્ય છે, પ્રિય છે ને હિતકર છે. વળી તે મને પ્રમાણભૂત છે. હું તેને ક્યારે ગ્રહણ કરીશ ? આ કેમ આમ નથી કરતો ? એવો વિચાર મને આવશે ત્યારે હું વિચારીશ કે એ કર્મધીન છે. આ કેમ નથી ભણતો ? આ કેમ આવાં કામ કરે છે ? એવા વિચાર આવશે ત્યારે હું તે કર્મધીન છે એમ વિચારી તેની ઉપેક્ષા કરીશ; પણ નિદા નહિ કરું. હું બહારનો ઢાંગ ધારણ કરી

દાંભિકપણું ધરીશ નહિ. હું શુદ્ધ ભક્ત થઈશ, પણ ખોટો ઠગ થઈશ નહિ. હું શુદ્ધ કર્મ કરીશ પણ બહારની દેખા-દેખીથી સમજ્યા વિના માત્ર નામનાની ખાતર ને ગાડરીઆ પ્રવાહની માફક ધર્મકરણીને મલીન કરીશ નહિ, હે પ્રભુ ! તારા આશ્રમને કલંક લગાડીશ નહિ. તારી વાણીને નિંદાવીશ નહિ. તારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીશ નહિ, તારી સેવાનો અનાદર કરીશ નહિ, ને અશુદ્ધ પ્રરૂપક બની નર્કનો રસ્તો લઈશ નહિ. સ્યાદાદના રહસ્યનું સ્વરૂપ જાણવાને પ્રયત્ન કરીશ, તારી આશાતના તજવાનો બનતા લગી ખપ કરીશ, ગમ્મ, પંથ, મત કે વાડા આદિનો કદાચહ મૂકી શુદ્ધ ધર્મ જાણવા ખપ કરીશ.

શુષ્ક જ્ઞાન, શુષ્ક વૈરાગ્ય, શુષ્ક ક્રિયા, અને શુષ્ક ભક્તિ ધારણ કરીશ નહિ; પણ સમ્યગ્ જ્ઞાન સહિત ક્રિયા, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય ધારણ કરીશ. અધિકારી પરત્વે ક્રિયા કરીશ; અધિકારી જોઈ વર્તીશ અને અધિકારી થવા પ્રયત્ન કરીશ.

હે પરમાત્મા મનુષ્ય ભવની દુર્લભતા મને જણાઈ છે, તેની અમૂલ્યતા મને સમજાઈ છે, માટે હું તેને વૃથા ગુમાવીશ નહિ. વૃથા નિંદા, વિકથાદિ કરવામાં વખત ગાળીશ નહિ. આજસ પ્રમાદનો ત્યાગ કરી આત્મજ્ઞાન મેળવીશ. તારી આજ્ઞા મસ્તકે ચડાવી શુદ્ધ સ્વરૂપનો વિચાર કરીશ. અન્ય દેવ, અન્ય ગુરૂ, અન્ય ધર્મના દોષ જોઈ તેની ઉપેક્ષા કરીશ તમારા માર્ગનો અનુલવ મેળવી અન્યને આપનો માર્ગ પમાડીશ. છેવટે સર્વ જીવ સુખી થાઓ એવી અહોનિશ ઈચ્છા રાખીશ.

(ભાવના સંબંધમાંથી.)

ૐ

જ્ઞાનમંજરી.

શ્રી યશોવિજયજી કૃત ટીકા સહિત જ્ઞાનસારની
શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત જ્ઞાનમંજરી ટીકાનો ગુર્જર અનુવાદ.
અનુવાદક:—શ્રી. બ્રહ્મચારીજી ગોવર્ધનદાસજી.

મંગલાષ્ટક.

દેહુરા.

ઈન્દ્ર-ધનુષ્ય સમાન આ ઈન્દ્ર-ભાળ જગ જોઈ;
સત્ય સૂર્ય ગુરુ શાશ્વતા રાજચંદ્ર નમું સોઈ. ૧
જેણે જાણ્યો આતમા દર્શાવ્યો તદ્દુપ;
અનુપમ વાણી-વૃષ્ટિથી દૂર હર્યાં દુઃખધૂપ. ૨
તે ગુરુરાજ પ્રતાપથી શમતાં અન્તર તાપ;
મહા પુરૂષના માર્ગને પામું આપો આપ. ૩
જ્ઞાનસાર કર્તા નમું યશોવિજય યશવંત;
સંસ્કૃત ટીકાકાર નમું દેવચંદ્ર ગુણવંત. ૪
જ્ઞાનમંજરી મન ધરી કરું ગુર્જર અનુવાદ;
આત્માર્થે સૌ આત્મને હિતકર નિર્વિવાદ. ૫

(શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત મંગલાનુવાદ.)

શ્રી પાર્શ્વ પ્રભુને નમી કરું અંથ વિસ્તાર;
આત્માનંદ-વિશુદ્ધિનું કાર્ય ધરી મન સાર. ૬
પૂર્વે બહુ મુનિ ગુણુ ભર્યાં પરોપકાર પ્રવીણ;
વચન સુધા સમ તેમનાં ગ્રહી બનું તહીન. ૭
જગમાં નહિ ઉપકાર-યોગ્ય મુજસમ અતિશે દીન;
તેથી મુજને બોધવા કરું ટીકા શ્રુતપીન. ૮

શ્રી યશોવિજયજી કૃત ભાષાર્થમાંનું

મંગલ:—

પેંદ્રવૃન્દનતં નત્વા, વીરં તત્ત્વાર્થદર્શિનમ્ ।

અર્થઃ ધીજ્ઞાનસારસ્ય લિખ્યતે લોકભાષયા ॥ ૧ ॥

મંગલ (અનુવાદ).

ઈન્દ્રવૃન્દના વંદ્ય વીર તત્ત્વ અર્થ કહેનાર;
તેને નમી લખું અર્થ આ જ્ઞાનસાર વિસ્તાર. ૧

૧. પૂર્ણતાષ્ટક.

પેંદ્રબ્રીસુખમગ્નેન લીલાલગ્નમિવાશ્ચિલમ્ ।

સચ્ચિદાનંદપૂર્ણેન પૂર્ણં જગદ્વેશ્યતે ॥ ૧ ॥

શ્રી યશોવિજયજી કૃત ભાષાર્થ:—ઈન્દ્ર (આત્મા)
સંબંધિની જે લક્ષ્મી, તેનું જે સુખ તેને વિષે મગ્ન એવો
જે પુરૂષ તે, સત્તા-જ્ઞાન-સુખ (સચ્ચિદાનંદ) એ ત્રણ અંશે
અર્થાત્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એ ત્રણ અંશે પૂર્ણ-પૂરો
જે પુરૂષ તે, પૂર્ણ જગત્ને વિનોદમાં લાગી રહેલું હોય
તેવું દેખે; તે અધુરો કહિંએ ન દેખે. ભાષાર્થ:—જેમ
સુખીઓ સર્વને સુખીઆ બાણે તેમ પૂરો સર્વને પૂરા
બાણે; નિશ્ચય દૃષ્ટિએ બ્રાંતિ નથી.

નૈવાસ્તિ રાજરાજસ્ય યત્સુખં નૈવ દેવરાજસ્ય ।

તત્સુખમિદૈવ સાધોર્લોક-વ્યાપારરહિતસ્ય ॥

રાબાધિરાજ કે ઈન્દ્ર ભોગવે નહિ જે સુખો;
આ લોકેય લહે સુખો લોકેન્દ્ર સાધુ ત્યાગતો.

મૂળ ગાથાનુવાદ—(ઢાહરો)

આત્મ સુખમાં મમ જે સત્-ચિત્-આનંદ રૂપ;
પૂર્ણ જગતને દેખતા લીલા લમ સ્વરૂપ ૧

શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત જ્ઞાનમંજરી વૃત્તિનો
અનુવાદ:—અહિં શિષ્ટ, સભ્ય જનોના આચાર પાળવા
મંગલઆદિ વિષે કહેવું યોગ્ય છે: શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના
નિરૂપણમાં સર્વોત્તમ કુશળતા આ ગ્રંથમાં સર્વત્ર હોવાથી
આખો ગ્રંથ મંગળરૂપ છે, તથાપિ ગ્રંથ તુટક ન રહે,
સહેલાઈથી તેનું જ્ઞાન થાય અને શિષ્યની મતિનો વિકાસ
થાય તે અર્થે પંચ મંગલના બીજભૂત શ્રીમદ્ મુનિરાજ આદિ
પંચપદના સ્મરણરૂપ મંગલ પ્રકાશ્યું છે. ગુણોનું સ્તવન
કરતાં થતો ધ્વનિ, બન્ને હાથ જોડી અંજલિ કરવારૂપ યોગ,
આનંદ આદિ કારણોથી ઉત્પન્ન થતા પોતાના આત્મિક
ગુણોમાં અર્હત આદિના બહુમાન વડે એકત્વરૂપ ભાવ,
મંગલ સ્વરૂપે, કર્તાના વિદ્યાસિદ્ધિના બીજ સ્વરૂપ ‘જે’
એવા સ્મરણરૂપ મંગલમય પ્રથમ પદને ગ્રંથકાર કહે છે:
મુનિ, ઉપાધ્યાય, આચાર્ય, એ ચતુર્થ ક્ષયોપશમરૂપ ઉપયોગ-
વાળા તથા શ્રીમદ્ અર્હત અને સિદ્ધ પરમાત્મા ક્ષાયિક
ઉપયોગવંત તથા ન્યાય સરસ્વતી બિરૂદ ધરનાર શ્રીમદ્
ચશોવિજય ઉપાધ્યાય સંપૂર્ણ જગતને, અશુદ્ધ, પર સંયોગોથી
ઉત્પન્ન નવા નવા પર્યાયને પામવાવાળું હોવાથી કદપના-
કદિપત ક્રીડામાં મુગ્ધ-ગાંડું-હોય તેવું જીએ છે એવો
નિશ્ચિતાર્થ છે. તેથી શુદ્ધ, અમૂર્ત, આત્માનો આનંદ
અનુભવવામાં લીન થયેલા સત્પુરૂષો પર વસ્તુના અનુભવમાં

લાગી રહેલા જનોને મોહથી મુંઝાયેલા જુએ છે. પર વસ્તુમાં કંઈ પણ લોગવવા જેવું નથી, ખરી રીતે પોતાના ગુણપર્યાયનો અનુભવજ કરવા યોગ્ય છે. તેથી પરસ્પરરૂપમાં મગ્ન થયેલા અજ્ઞાની મૂઢ છે એ તાત્પર્ય છે. ઇન્દ્ર એટલે જીવ, તેની આત્મગુણરૂપ લક્ષ્મી કે શ્રી તેનું સુખ વા આનંદ, તેમાં મગ્ન થયેલા એટલે તન્મય માન્યતાવાળા મહા પુરૂષો કેવા હોય છે? સત્ એટલે શુભ કે શાશ્વત્, ચિત્ એટલે જ્ઞાન, તેનો જે આનંદ તેથી ભરપૂર એટલે જ્ઞાનાનંદ-પૂર્ણ મુનિ જગતને મિથ્યાત્વ અને અસંયમમાં મગ્ન, મોહથી ઘેરાયેલું જુએ છે, પૂર્ણ પુરૂષો અપૂર્ણ જગતને બ્રાંતિમાં પડેલું જાણે છે તેથી પૂર્ણાનંદરૂપ આત્મસ્મરણ વડે પોતાનો પૂર્ણ આનંદ સાધવા યોગ્ય છે.

વિવેચન—જ્ઞાની પુરૂષો જગતને કેવી દૃષ્ટિથી જુએ છે તે આ પ્રથમ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે. મૂળ ગ્રંથકર્તા લખે છે કે પૂરો સર્વને પૂરા જાણે. જ્ઞાનમંજરી ટીકા કર્તા ઉપદેશે છે કે પૂર્ણ પુરૂષો અપૂર્ણ જગતને બ્રાંતિમાં પડેલું જાણે છે, ઉન્મત્ત ચેષ્ટા કરતું જુએ છે.

હવે વસ્તુનું પૂર્ણપણું દર્શાવે છે:—

પૂર્ણતા યા પરોપાધેઃ સા યાચિત્કમંડનમ્ ।

યા તુ સ્વામાવિકી સૈવ જાત્યરજ્જવિમાનિમા ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—આત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન ધન ધાન્ય પરિગ્રહાદિ-રૂપ જે પર ઉપાધિ, તેથી માની લીધી જે પૂર્ણતા, તે વિવાહ આદિક અવસરે અન્ય પાસેથી માગી આણેલાં આભરણ સરખી

છે; પણ જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રૂપ સ્વભાવથી સિદ્ધ પૂર્ણતા છે તેજ મહારત્નની કાંતિ સરખી છે. ઉપાધિની પૂર્ણતા તો નાશ પામી જાય, પણ સ્વભાવની પૂર્ણતાનો નાશ ન થાય.

અનુવાદ:—

પર ઉપાધિની પૂર્ણતા, તે ઉછીના શણગાર;
સ્વાભાવિક સંપૂર્ણતા, રત્નતેજ સમ સાર. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—ચક્રવર્તી, ઇન્દ્ર આદિના જેવી પુદ્ગલ સંયોગથી થયેલી શરીર, ધન, સ્વજન, યશ, પ્રખ્યાતિ આદિ-રૂપ જે પર ઉપાધિની પૂર્ણતા છે તે માગી આણેલાં આભરણની શોભાથી ધનવાનપણું માની લેવા જેવી છે; જગતના જીવોએ અનંતવાર ભોગવીને એંઠરૂપ છાંડી દીધેલા પદાર્થો આત્માની અશુદ્ધતાના હેતુ છે. તેના યોગે સ્વરૂપના અનુભવથી બ્રહ્મ થતા જીવોને તે શોભારૂપ નથી; તત્ત્વજ્ઞાનના રસિક જીવોને તો દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર આદિ રૂપ, સર્વ આત્મ સ્વભાવના પ્રગટપણુ રૂપ શોભા છે તેજ જાતિવંત ઉત્તમ રત્નની કાંતિ સમાન છે. પુદ્ગલ આદિ પર ઉપાધિથી થતી શોભા, તો સ્ફટિક પથ્થર પાસે રાખેલા રંગિત પદાર્થથી જેમ લાલ લીલા રત્ન જેવો સ્ફટિક પથ્થર જણાય તેવી કૃત્રિમ છે; જે સ્વભાવે ઉત્પન્ન થયેલી શોભા છે તે તો જાત્ય માણિક્યની કાંતિ જેવી છે તેથી નિજ શુદ્ધ, સહજ પૂર્ણતાની રૂચિ, ઝોળખાણુ અને રમણુતા કરવા યોગ્ય છે.

અક્ષાસ્ત્રથી વિકલ્પૈઃ ક્યાન્ત્પૂર્ણતાબ્ધેરિધોર્મિમિઃ ।

પૂર્ણાનંદસ્તુ મગધાન્, સ્તિમિતોદધિસન્નિમઃ ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—‘હું ધનવાન છું’, ‘હું રૂપવાન છું’, ‘હું પુત્ર-પત્નીવાળો છું’, ઇત્યાદિ સંકલ્પ-વિકલ્પે કરીને આત્મા પોતાને સંપૂર્ણ સંપત્તિવાળો માને તે સમુદ્રનાં ઉછળતાં મોજાંથી જેમ સમુદ્રને (પૂર્ણિમાને દિવસે) પૂર્ણ (છલકાતો) માને તેના જેવું અયથાર્થ છે; સાચી પૂર્ણતા તે નથી. પરંતુ ભગવાન શુદ્ધ સ્વભાવી આત્મા સુખથી પૂર્ણ છે તે પૂર્ણતા નિશ્ચય સમુદ્ર સમાન યથાર્થ છે, સાચી છે. આત્મારૂપ સમુદ્રની જ્ઞાનાદિ રત્નોથી સદાય પૂર્ણતા છે એમ ભાવવું; બાહ્યદષ્ટિ જીવો વિકલ્પકલ્પોલેપૂર્ણને પૂર્ણ માની લે છે.

અનુવાદ:—

વિકલ્પ વીચિથી જીવ ઉદ્ધિ, પૂર્ણ યથાર્થ ન માન;
પૂર્ણાન્દ પ્રભુ પૂરા, શાન્ત સમુદ્ર સમાન. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—પરસંયોગ-રાગદ્વેષમોહાદિથી થયેલા વિકલ્પોથી આત્માની પૂર્ણતા માનવી તે સમુદ્રનાં મોજાંથી સમુદ્રની પૂર્ણતા માનવા સમાન અયથાર્થ-જૂઠી છે. જેમ મોજાંથી સમુદ્ર સમજાય નહિ, તેનું માપ નીકળે નહિ, ઉંડા ઉતરાય નહિ, રત્ન પ્રાપ્તિ થાય નહિ; તેમ આત્મા પણ રાગ-દ્વેષ રૂપ મોજાંથી સમજાય નહિ, તેની ગંભીરતા પમાય નહિ, તેમાં ઉંડા ઉતરાય નહિ. જ્ઞાનાદિ રત્નોની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. આત્માની અનંત સંપત્તિના સ્વાદ (અનુભવ) રૂપ, સંપૂર્ણ પરમાત્મ અવસ્થારૂપ પરમ ઐશ્વર્યવંત ભગવંત શાંત સમુદ્ર સમાન છે. તેથી ચંચલપણું ત્યજીને અચળપણું પામવું; આત્મા આત્મ સ્વભાવમાં હોય ત્યારે નિર્વિકલ્પ હોય છે, તેવી નિર્વિકલ્પ દશા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય છે.

જાગર્તિ જ્ઞાનદૃષ્ટિએત્ તૃષ્ણાકૃષ્ણાદિજાકુલી ।
પૂર્ણાનંદસ્ય તત્ત્વિક સ્યાદ્ વ્યવૃત્તિકવેદના ? ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—તૃષ્ણારૂપ કાળા સર્પને વશ કરનારી
નંશુલી વિદ્યા સરખી પૂર્ણ જ્ઞાનદૃષ્ટિ જો જાગે છે, (પ્રગટે છે)
તો તૃષ્ણા નાશ પામે; અધુરાને તૃષ્ણા વધે; પૂર્ણ આનંદમય
પુરૂષને તો દીનપણારૂપ વીંછીની વેદના શું થાય ? ન થાય.
જેવી સર્પની પીડા નાશ પામે તેવી વીંછીની પીડા કેમ ન
નાશ પામે ? એટલે પૂર્ણ હોય તે તૃષ્ણા રહિત હોવાથી
અદીન હોય.

અનુવાદ:—

તૃષ્ણા સાપણ નંશુલી, જ્ઞાનદૃષ્ટિ જો થાય;
દૈન્ય વીંછી તો શું પીડે ? પૂર્ણાનંદ ન જાય. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—જો તત્ત્વજ્ઞાન રૂપ દૃષ્ટિ-ચક્ષુ વિકસે-
ખુલે તો પ્રગટ સ્વરૂપના જ્ઞાનાનંદવંત લગવંતને દીનતા રૂપ
વીંછીની વેદના ક્યાંથી થાય ? ન થાય ખરેખર, તેને
દીનપણું નથી; નિજ, સહજ, અપ્રયાસ આનંદની પૂર્ણતાજ છે.
પુદ્ગલના ભોગોની ઈચ્છા રૂપ તૃષ્ણા તેજ કાળો નાગ છે.
તેને વશ કરવા ગારૂડી મંત્ર રૂપ નંશુલી વિદ્યા સમાન જ્ઞાન
દૃષ્ટિ છે. ભાવાર્થ:—સંસારચક્રમાં સપડાયેલા, નિજ અસંખ્યાત
પ્રદેશમાં વ્યાપેલા જ્ઞાનાદિ ગુણોના અનુભવથી રહિત, પુદ્ગલના
ભોગોની પિપાસા રૂપ સાપથી ડસાયેલા જીવને સ્વપરનો
વિવેક કરાવનાર જ્ઞાન-દૃષ્ટિ રૂપ નંશુલી [ગરૂડ-મંત્ર] ના
સ્મરણથી પર-તૃષ્ણા રૂપ ઝેર ઉતરી જતાં, શુદ્ધ સ્વરૂપમાં
એકત્વ રૂપ ધ્યાનમાં મગ્ન થતાં ક્ષાયિક ભાવનો આનંદ

પ્રાપ્ત થાય છે, એવા પૂર્ણ જીવને દીનતા હોતી નથી; કેમકે જો અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ તત્ત્વશ્રદ્ધા સહિત આત્માને આત્મા પછે, પરને પર પછે નિશ્ચયથી જાણીને વિચરતાં તૃષ્ણાથી પીકાતો નથી તો પછી પૂર્ણાનંદમાં મગ્ન હોય તેમનું તો કહેવુંજ શું ?

પૂર્યન્તે येन कृपणास्तदुपेक्षैः पूर्णता ।

पूर्णानंद-सुखान्निग्धा दृष्टिरेषामनीषिणाम् ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—જે ધન, ધાન્યાદિ પરિગ્રહથી હીનસત્ત્વ, લોભીઆ પુરૂષ પૂર્ણતા માને છે તે ધન, ધાન્યાદિ પરિ-ગ્રહની ઉપેક્ષાજ પૂર્ણતા કહીએ. અહિં ઉપાદાન સવિકલ્પ છે, ઉપેક્ષા નિર્વિકલ્પ છે તે માટે ઉપેક્ષા લીધી. પૂર્ણાનંદ રૂપ અમૃતથી સ્નેહવંત [ભીની] દષ્ટિ બુદ્ધિવંતની હોય છે. આત્મદ્રવ્યના શુદ્ધ જ્ઞાનાદિ પર્યાયની પૂર્ણતા સદા અવસ્થિત છે; પણ ત્યાં પુદ્ગલ સંકલ્પિત ઓછાઈ જણાતી નથી, પરમ ઉપેક્ષાએ સ્કુરરૂપ પૂર્ણતાજ પ્રકાશે.

અનુવાદ:—

જેથી લોભી પૂર્ણ છે, તેજ ઉપેક્ષા યોગ્ય;
પૂર્ણાનંદ અમી ભીની, દષ્ટિ જ્ઞાનીલોગ્ય. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—આત્મધર્મ રૂપ સંપત્તિથી રહિત, પર પદાર્થના ભોગના રસિકપણાથી પોતાને ધન્ય માનનારા વસ્તુ સ્વભાવરૂપ ધર્મમાં ધીરતા વિનાના, લોભમાં ડુબેલા પુરૂષો ધન, ધાન્યાદિ જે પર સંગોથી પૂરાયા જાય છે, તે પૂર્ણતા ઉપાધિથી ઉપજેલી હોવાથી અંગીકાર કરવા યોગ્યજ

નથી; અથવા તે પૂર્ણતાજ નથી પરંતુ પૂર્ણતાનો આરોપ માત્ર તેમાં છે. જેમ કે:—ઘડો જળથી અપૂર્ણ છે; ઉપર ચિકાશને લીધે મેલો થયેલો છે, તેને જોઈ કોઈ કહે કે મેલથી ભરેલો આ ઘડો છે, આ મેલથી ઉત્પન્ન થયેલી પૂર્ણતા શું પૂર્ણ કુંભપણાની અવસ્થા ગણાય ? ન જ ગણાય. એ પ્રકારે આત્મા અનંત જ્ઞાન, આનંદ આદિ સ્વરૂપથી હજી સુધી અપૂર્ણ છે, તેને કર્મ રૂપ ઉપાધિથી ભરેલો કોઈ કહે તો તે પૂર્ણતાને આત્મતત્ત્વના અનુભવથી પૂર્ણ તત્ત્વ-જ્ઞાનીઓ પૂર્ણતા રૂપે અંગીકાર કરે ? ન જ કરે. એમ જાણીને ઉપેક્ષાજ જણાવી છે. તેથીજ અનાદિ કાળથી સ્વરૂપનું જેમને ભાન નથી તે પર વસ્તુમાં અલેદ પરિણામે તન્મયપણે પ્રવર્તતા હોવાથી તેમની માનેલી પૂર્ણતા પરની ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. નિર્વિકલ્પ સંબંધી તો સમ્યક્-દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એ લેદ રત્નત્રયરૂપે ગણી પૂર્ણતા ગણીએ તો તે સ્વભાવ રૂપ હોવા છતાં શરૂઆતના અભ્યાસ રૂપ હોવાથી અને તે લેદ ટળી જવાનો હોવાથી સવિકલ્પ પૂર્ણતા કહેવાય; અલેદ રત્નત્રય રૂપે પરિણુમેલા મહાત્માઓની સ્વાભાવિક પૂર્ણતા નિર્વિકલ્પ હોય છે. તત્ત્વ સાધનના રસિક બની તે (નિર્વિકલ્પ પૂર્ણતા) સાધ્ય કરવા યોગ્ય છે. ઉપદેશ:—શુદ્ધ શ્રદ્ધા, જ્ઞાનપૂર્વક રમણતાને અનુકૂળ વીર્યની પ્રવૃત્તિવાળા જ્ઞાની પંડિતોની દૃષ્ટિ પૂર્ણાનંદ રૂપ અમૃતથી આંજેલી હોય છે, તત્ત્વજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિ સ્વસ્વરૂપના સ્વાભાવિક પૂર્ણ નિજ અત્યંત એકાંતિક નિર્દ્વન્દ્વ આનંદથી ભરપૂર છે, આત્મ જ્ઞાનીઓ સ્વરૂપ-આનંદની પૂર્ણતાનેજ પૂર્ણતા રૂપે માને છે, તેમાં પુદ્ગલની પૂર્ણતાનો સંકલ્પ

નથી કારણ કે તે ઉપાધિરૂપ છે એવો તેમણે નિર્ણય કરેલો છે.

અપૂર્ણ: પૂર્ણતામેતિ પૂર્યમાણસ્તુ હીયતે ।

પૂર્ણાનન્દસ્વભાવોડ્યં જગદ્જુતદાયક: ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—ત્યાગ ભાવે, પુફ્ફગલો અપૂર્ણો એવો આત્મા પૂર્ણપણાને પામે છે; વળી ધન, ધાન્યાદિ વડે પૂર્ણ થયા છતાં હાનિ પામે છે. પુફ્ફગલના અનુપાદાને (નહિ ગ્રહવાથી, ત્યાગવાથી) જ્ઞાનાદિની પૂર્ણતા (થાય છે), પુફ્ફગલના ઉપચય (સંગ્રહ, ગ્રહણ)થી જ્ઞાનાદિની હાનિ એ પ્રસિદ્ધિજ છે. પૂર્ણાનંદ જે શુદ્ધ આત્મા, તેનો આ સ્વભાવ જગતને આશ્ચર્ય ઉપજાવનાર છે. લૌકિક ભંડાર આદિ પૂર્ણ વગર પૂરાય નહીં અને પૂર્ણથી હાનિ પામે નહીં; આત્મા તો એથી વિપરીત પ્રકારનો છે માટે આશ્ચર્ય.

અનુવાદ:—

પૂર્ણ વણ પણ પૂર્ણતા, પૂર્ણ હાનિ હોય;
પૂર્ણાનંદ સ્વભાવ આ, જગમાં અદ્ભુત જોય. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—ત્યાગ પરિણામ સહિત સર્વ પુફ્ફગલના પરિત્યાગની રૂચિવાળો જે આત્મા પુફ્ફગલોથી અપૂર્ણ છે, તે સાધક આત્મગુણોથી પૂર્ણતા પામે છે. વળી પુફ્ફગલો વડે પૂર્ણ થતો જાય છે તેને પૂર્ણ આત્માનંદમાં હાનિ થાય છે. જ્ઞાનગોચર આ પૂર્ણાનંદ સ્વભાવ જગતને વિસ્મય પમાડે છે. પૂર્ણાનંદ સ્વભાવની આ અદ્ભુતતા છેકે પરના સંગના ત્યાગમાં તેની વૃદ્ધિ થાય છે અને પરભાવની પૂર્ણતાથી તેની હાનિ થાય છે

આત્માનો સર્વસ્વરૂપના પ્રગટવાથી અનુભવાતો આનંદ, અનાદિની પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તતા પુદ્ગલનો આનંદ ભોગવનાર જગવાત્રી જીવોને નવાઈ પમાડનાર છે. શુદ્ધ સ્વરૂપની પૂર્ણતાવાળાને તો તે પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી કંઈ નવાઈ નથી. તેથી જ પૂર્ણાનંદના સાધનરૂપ વિશુદ્ધ સમ્યક્ રત્નત્રયના સાધનમાં પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે. ૬

પરસ્વત્વકૃતોન્માયા ભૂનાથા ન્યૂનતેક્ષિણઃ ।

સ્વસ્વત્વસુખપૂર્ણસ્ય ન્યૂનતા ન હરેરપિ ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:—પર દ્રવ્યમાં પોતાપણું કરવાથી વ્યાકુળભાવવાળા પૃથ્વીપતિ રાજા પણ (અપિ=પણ. શબ્દ બહારથી-અધ્યાહાર લેવો) પરની અપેક્ષાએ પોતામાં ઓછાઈ દેખવાના સ્વભાવવાળા છે; આત્મ દ્રવ્યમાં પોતાપણાનું જે સુખ નિરપેક્ષ, અનવચિન્ન (સ્વાધીન અને નિરંતર) આનંદ, તેથી પૂર્ણ છે તેને ઇન્દ્રથી પણ ઓછાઈ નથી. સ્વભાવ સુખ સર્વને સરખું, ત્યાં અધિકતા, ઓછાઈ કોઈથી નથી.

અનુવાદ:—

પરમાં કરી સ્વબુદ્ધિ તો, નૃપ પણ વ્યાકુળ ન્યૂન;

સ્વસ્વત્વ સુખથી પૂરા, મુનિ ન ઇન્દ્રથી ન્યૂન. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—પર વસ્તુમાં સંગના યોગે પોતાપણાના ભાવથી થયેલી વિભાવ પરિણતિમાં પોતાપણાનો ભાવ થવાથી જેમને ઉન્માદ કે વ્યાકુળતા થઈ છે એવા પૃથ્વીપતિ પણ પોતામાં ઓછાઈ માનવાના સ્વભાવવાળા (અતૃપ્ત) જણાય છે. કારણ કે પર સંપત્તિમાં આસક્તિવાળાને અનંતકોટિ ચિંતામણિ રત્નો પ્રાપ્ત થાય તો પણ તૃપ્તિ થતી નથી; તૃષ્ણા

અનંતગુણી હોવાથી સદાય અપૂર્ણતા રહેવાથી ન્યૂનતા (પોતાની ઓછાઈ) જ તેઓ (રાજાઓ પણ) ભુલે છે. તૃષ્ણા છે ત્યાં સુધી વિલાવ જ હોવાથી તેના ત્યાગમાં સુખ છે. આત્મામાંજ પોતાપણું માનવાથી ઉત્તમ થતું સુખ, આત્મસ્વલાવના નિર્ધાર, જ્ઞાન અને રમણતાના અનુભવરૂપ છે; તે સુખથી પૂર્ણ મુનિને ઈન્દ્રથી પણ કંઈ ઓછાઈ લાગતી નથી. કારણ કે તત્ત્વરસિક જ્ઞાનીને શુભ અશુભ અધ્યવસાયથી બાંધેલા પુણ્યના ફળને લોગવનારા ઈન્દ્રાદિ આત્મગુણોના અનુભવથી રહિત હીન દેખાય છે. સ્વરૂપ સુખનો અંશ પણ પ્રાપ્ત થાય તો જીવન પરમ અમૃત સમાન છે. પુણ્યના ઉદયથી થતું સુખ કરોડ ગણું હોય તો પણ આત્મગુણને આવરણ કરનાર હોવાથી તે ખરેખર મહા દુઃખરૂપ છે. અરેરે ! બંધ અને સત્તા કરતાં પણ ઉદયકાળ દારુણ છે, કારણ કે તેથી આત્માના ગુણો ઉપર આવરણ આવે છે તેથી સ્વરૂપ સુખમાં રૂચિ કરવા યોગ્ય છે.

કૃષ્ણે પક્ષે પરિક્ષીણે શુક્લે ચ સમુદ્ભવતિ ।

द्योतते सकलाध्यक्षा पूर्णानन्दविधोः कला ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—કૃષ્ણપક્ષ પૂરો થયે, શુકલ પક્ષ વધતાં, સર્વ જનને પ્રત્યક્ષ પૂર્ણાનંદરૂપ ચંદ્રમાની કળા શોભે છે. ચંદ્રપક્ષે, કૃષ્ણ પક્ષ તે અંધારિયું પખવાડિયું, શુકલ પક્ષ તે અજવાળિયું પખવાડિયું અને કળા તે ચંદ્રનો સોળમે ભાગ ગણવો; પૂર્ણાનંદ પક્ષે, કૃષ્ણપક્ષ તે અર્ધ પુફ્ફલપરાવર્તનથી અધિક કાળ સંસાર પરિભ્રમણ શક્તિ, શુકલપક્ષ તે અર્ધ-પુફ્ફલપરાવર્તનથી ઓછો કાળ સંસારમાં ભ્રમવાનું; કળા તે ચૈતન્ય પર્યાય રૂપ જાણવી. કહ્યું છે:—

“ જેસિમવદ્દપુગ્ગલ પરિઅદ્દો સેસઓ અ સંસારો ।
તે સુક્કપક્ખિઆ સ્સલુ અવરે પુણ કિણ્ણપક્ખોઆ ॥ ”

“ જો કિરિઆવાઈ સો મઘ્વો ણિયમા સુક્કપક્ખિઓ ।
અંતો પુગ્ગલ પરિઅદ્દસ્સ ઉસિજ્જસદ્દ ણિયમા ॥ ”

એ દશાશ્રુતચૂર્ણિ અનુસારે પુદ્ગલ પરાવર્તથી અધિક સંસાર તે કૃષ્ણ પક્ષ, તેની અંદર તે શુક્લ પક્ષ જાણવો.

અનુવાદ:—

કૃષ્ણ પક્ષ પૂરો થતાં, શુક્લતણી શરૂઆત;

પૂર્ણાનંદ—શશિકળા, શોભે જન વિખ્યાત. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—કૃષ્ણ પક્ષ પૂરો થયે, શુક્લ પક્ષ શરૂ થાય, સર્વજનને પ્રત્યક્ષ ચંદ્રની કળા શોભે એ લોકપ્રવૃત્તિ છે. એ પ્રકારે અર્ધપુદ્ગલ કરતાં અધિક સંસાર રૂપ અંધારિયું પળવાડિયું પૂરું થાય ત્યારે અને અર્ધપુદ્ગલની અંદર સંસારરૂપ શુક્લ પક્ષ પ્રવર્તતાં પૂર્ણાનંદ આત્મારૂપ ચંદ્રની સ્વરૂપને અનુસાર ચૈતન્યના પર્યાયની પ્રગટતારૂપ કળા પ્રકાશી રહે છે. શુક્લ પક્ષ થતાં આત્મામાં ચેતના-પર્યાય શોભે છે; કેમકે કૃષ્ણ પક્ષમાં અનાદિનાં ક્ષયોપશ્ચમ-રૂપ ચેતના, વીર્ય આદિ પરિણામ, મિથ્યાત્વ-અસંયમમય હોવાથી સંસારનાં કારણ થાય છે તેથી શોભતાં નથી. કારણ કે આ આત્માની સ્વરૂપના સાધનરૂપ અવસ્થા પ્રશંસવા યોગ્ય છે. કૃષ્ણ પક્ષ, શુક્લ પક્ષનાં લક્ષણ, ‘દશાશ્રુત-સ્કંધ ચૂર્ણિ’ માં આપેલાં છે : “ જમનો અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન

જેટલો સંસાર કાળ બાકી છે તેમને ખરેખર, શુકલ પક્ષવાળા બાણવા, બીજા તો કૃષ્ણ પક્ષી કહેવાય. ”

“ જે ક્રિયાવાદી (આત્મજ્ઞાની) છે તે અવશ્ય લબ્ય શુકલ પક્ષવાળા છે, તેમનો અવશ્ય પુદ્ગલ પરાવર્તનની અંદર મોક્ષ થવાનો છે. ”

પૂર્ણ એ ગુણ હોવાથી ગુણવાન દ્રવ્ય વિના ન હોય. પૂર્ણપણું વસ્તુ સ્વરૂપ સિદ્ધ થતાં થાય છે. કોઈનું ‘પૂર્ણ’ એવું નામ પાડ્યું હોય તો તે નામ નિક્ષેપ ગણાય છે. કોઈ વસ્તુમાં પૂર્ણનો આકાર અથવા આરોપ કર્યો હોય તો તેને ‘પૂર્ણ’ ની સ્થાપના કહેવાય છે: પૂર્ણ ઘડાપણું આદિ રૂપે સ્થાપનાપૂર્ણ બાણો. દ્રવ્ય ‘પૂર્ણ’ એટલે દ્રવ્ય (ધન)થી પૂર્ણ ધનાત્મ્ય; વા જલ આદિથી પૂર્ણ ઘડો વગેરે, દ્રવ્યથી પૂર્ણ તે સ્વકાર્ય પૂર્ણ બાણવું, કારણ કે ‘અર્થ ક્રિયા કરે તે દ્રવ્ય’ એ લક્ષણ છે; દ્રવ્યોમાં પૂર્ણ-ધર્માસ્તિકાય સ્કંધ આદિ, કારણ કે “ આણુવઓગો દ્રવ્ય ” એવું વચન છે. આગમથી દ્રવ્ય-“પૂર્ણ” નામના પદનો અર્થ બાણનારતે અર્થ બાણનાર તે અર્થમાં ઉપયોગવંત ન હોય તો તે દ્રવ્ય પૂર્ણ કહેવાય છે.

નોઆગમથી, જ્ઞશરીર, લબ્ય શરીર, અને તદ્વ્યતિરિક્ત ભેદથી ત્રણ પ્રકાર છે; તેમાં ૧ ‘પૂર્ણ’પદને બાણનારનો દેહ તે જ્ઞશરીર પૂર્ણ, ૨ લવિધ્યમાં પૂર્ણ પદ બાણનાર લઘુ શિષ્યાદિ લબ્ય શરીરનો ભેદ, ૩ તદ્વ્યતિરિક્ત તો સત્તારૂપે ગુણાદિથી પૂર્ણ છે તોપણ તે પ્રવૃત્તિથી રહિત છે, કર્મથી અવરાયેલો (ઢંકાયેલો) આત્મા વિવક્ષિત ભાવ

રહિત સ્વભાવવાળો છે. શ્રીશાંતિવાદિ-વેતાલે કહ્યું છે કે તદ્વ્યતિરિક્ત જીવ હોવાથી ભવ્ય જીવ કહેવાય છે એ પ્રકાર વિશેષપણું જણાવે છે. આ પ્રકારે તે વિશેષ છે જેમકે પોતાના પર્યાયથી દ્રવ્ય કદી જુદું નથી તોપણ જ્યારે તેને જુદાપણે કહેવાનો પ્રસંગ હોય ત્યારે તે દ્રવ્યની પ્રાધાન્યતાથી દ્રવ્ય જીવ કહેવાય. ભાવ પૂર્ણ-આગમથી, તો ‘પૂર્ણ’ પદનો અર્થ શાસ્ત્રથી જાણી તેના ઉપયોગવાળો હોય; નોઆગમથી જ્ઞાનાદિ ગુણથી પૂર્ણ હોય તે.

સંગ્રહ નયથી સર્વે જીવો પૂર્ણ છે; નૈગમનયથી સમીપ મુક્તિગામી ભવ્ય, પૂર્ણ આનંદની અભિલાષાવાળા જીવો પૂર્ણ છે; વ્યવહાર નયથી અભ્યાસ કરનારા જીવો પૂર્ણ છે; ઋણુ-સૂત્રનયથી પૂર્ણના વિકલ્પવાળા જીવો પૂર્ણ છે; શબ્દ નયથી સમ્યક્દર્શન આદિ સાધક ગુણોના આનંદથી પૂર્ણ જીવો પૂર્ણ કહેવાય; સમભિરૂઢનયથી અર્હત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુઓ સ્વસ્વભાવ સુખના અનુભવવાથી ભવથી ઉદ્ધવેગ પામેલા છે, ખેદ પામ્યા છે, જેમને ફરી ભવ કરવો ગમે નહિ તે પૂર્ણ કહેવાય; અને એવંભૂતનયથી સિદ્ધ જીવો અનંત ગુણોના આનંદરૂપ અવ્યાબાધ આનંદથી પૂર્ણ હોવાથી પૂર્ણ કહેવા યોગ્ય છે.

અહિં ભાવ નિરોધ સાધ્ય છે, તેથી આ પ્રકારે પૂર્ણાનંદને સાધનપણા રૂપે ગણીલો છે. શુદ્ધ, સિદ્ધ, નિર્મળ, અનંત, અકૃત્રિમસ્વરૂપ પ્રગટેલા સકળ સ્વભાવના અનુભવરૂપ પૂર્ણાનંદ સાધ્ય છે. સાધના તો સમ્યક્ આત્મગુણના અનુભવના આનંદરૂપ પૂર્ણાનંદ-સાધના જાણવી.

૨. મમ્માષ્ટક.

પ્રત્યાહૃત્યેન્દ્રિયવ્યૂહં સમાધાય મનોનિજમ્ ।

દધશ્ચિન્માત્રવિશ્રાન્તિં મમ્મ હત્યભિધીયતે ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—ઈન્દ્રિયોના સમૂહને નિજ નિજ વિષયના પ્રવર્તનથી પાછા વાળીને અને પોતાના મનને વિષયોમાં ફરતું રોકીને, આત્મ દ્રવ્યમાં એકાગ્ર કરીને જ્ઞાન માત્રમાં વિરામ પામતો એટલે સર્વ ભાવ (પદાર્થ)ના જ્ઞાતારૂપ જે હોય તે મમ્મ કહેવાય.

અનુવાદ:—

વાળી વિષયથી ઈન્દ્રિયો, સમાધિમાં મન જાય;

જ્ઞાન માત્રમાં વિરમે, તે પ્રભુ મમ્મ મનાય. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—હવે મમ્માષ્ટક કહેવાય છે: નામ અને સ્થાપના નિક્ષેપો સુગમ છે. દ્રવ્યથી ધન, મદિરાપાન આદિમાં મમ્મ કહેવાય છે; દ્રવ્ય નિક્ષેપે ધન, કાંચનને કારણે મમ્મ, શરીર આદિમાં મમ્મ તે પણ દ્રવ્ય મમ્મ કહેવાય છે. અથવા દ્રવ્ય રૂપ મમ્મ જે પ્રકારે છે: આગમથી તો ‘મમ્મ’ શબ્દને શાસ્ત્રથી જાણનાર પણ તે અર્થનો ઉપયોગ (ભાન) જેને નથી તે; નોઆગમથી—જાણનારનું શરીર, લબ્ધ શરીર પૂર્વવત્ (પૂર્ણ શબ્દ વિષે આગલા અષ્ટકમાં જણાવ્યું છે તેમ ‘મમ્મ’ શબ્દ વિષે) જાણવું; તદ્વ્યતિરિક્ત તો મૂઢ, શૂન્ય, જડ તે મમ્મ. ભાવ મમ્મ જે પ્રકારે છે: અશુદ્ધ અને શુદ્ધ. તેમાં અશુદ્ધ તો ક્રોધાદિમાં મમ્મ,

વિભાવવાળો આત્મા; શુદ્ધના વળી બે લેદ છે: સાધક અને સિદ્ધ તેમાં સાધક તો વસ્તુ સ્વરૂપની સન્મુખ છે.

પહેલા ચાર નયો (સંગ્રહ, નૈગમ, વ્યવહાર અને ઋણુસુત્ર) પ્રમાણે અનુષ્ઠાન રહિત દગ્ધાદિ દોષ રહિત, વિધિ સહિત, દ્રવ્ય સાધનની પ્રવૃત્તિમાં પરિણમેલા, વસ્તુ સ્વરૂપ સાધ્યની રૂચિવાળા મગ્ન કહેવા યોગ્ય છે. શબ્દ આદિ નયે મગ્ન તો સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર આદિ રૂપ આત્મ સમાધિમાં મગ્ન છે. સંપૂર્ણ નિરાવરણ વસ્તુ સ્વરૂપમાં મગ્ન તે નિષ્પન્ન કે સિદ્ધ છે.

અહિં તો ગુણસ્થાનાદિ પ્રમાણે વિશુદ્ધ સ્વરૂપના આનંદમાં મગ્નપણું દેખાય છે ત્યાં મગ્નતાનું લક્ષણ જણાવતાં કહે છે: આમડી; જીલ, નાક, આંખ, કાન રૂપ ઇન્દ્રિયોના સમૂહને વિષયોમાં પ્રવર્તતાં રોકીને, “વિષય વિકારે ન ઇન્દ્રિય જોડે તે ઇહાં પ્રત્યાહારો રે” એ વચન પ્રમાણે, પોતાના ચેતના અને વીર્યના એકત્વમય વિકલ્પ રૂપ મનને સમાધિમાં જોડીને એટલે વિષયોમાં જતું અટકાવી આત્મ દ્રવ્યમાં એકાગ્ર કરીને, પોતાના માત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં વિશ્રાન્તિ લેનાર મગ્ન કહેવાય છે. સમાધિ એટલે ‘જેનું ધ્યાન કરે છે તેજ પદાર્થનું ભાસવું,’ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનમાં એકતારૂપ સમાધિ છે, દર્શન જ્ઞાનમય જ આત્મા છે. “ઉચ્ચત્તો માણ વંસનગુણેહિ” જ્ઞાન દર્શન ગુણે ઉપયોગી એ વચન પ્રમાણે પણ મુખ્યપણે અહિં જ્ઞાન માત્ર આત્મા કહ્યો છે.

અનાદિથી આ જીવ પુણ્ણલ સ્કંધોથી થયેલા વર્ણ, રસ, ગંધ, સ્પર્શાદિવાળા મનોહર પદાર્થો તથા સ્વજનો

વિષે ભમતાં, કોટિકોટિ વિકલ્પો કર્યા કરે છે; ઇષ્ટ વિષયોને ઇચ્છે છે, અનિષ્ટ વિષયો અણુગમતા માને છે, અને પવનથી ઉડતા ખાખરાના સૂકા પાંદડાની પેઠે જીવ ભમે છે, કોઈ કાળે સ્વ અને પરના વિવેકરૂપ ભેદ જ્ઞાનને પામીને અનંતજ્ઞાન-દર્શન આનંદમય નિજ ભાવને પોતાપણે નિર્ધારી, આ વિષય-સંગ આદિ મારા નથી, હું આનો ભોક્તા નથી, એ ઉપાધિજ છે, પરવસ્તુઓનું કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, આહ-કપણું મને ઘટે નહિ; સ્વરૂપના ભૂલાવાથી આ બધું મેં કર્યું; પણ હવે જિન શાસ્ત્રોરૂપી અંજનથી સ્વપરનો વિવેક પ્રગટવાથી તે પદાર્થો તે સ્વજનો અને તે વિષય સંગ આદિમાં રમણુતાનો રસ મને ઘટતો નથી; એમ વિચારીને સ્વરૂપના અનંત સ્વભાવ, ગુણ પયાયની અપેક્ષાએ સ્વાદ્વાદથી આવા અનંત આત્મામાં વિશ્રાન્તિ પામેલા, આત્માને અનંત આનંદ સંપન્ન બાણીને પરમાત્મસત્તા સ્વરૂપમાં મમ થાય છે, તે મમ કહેવાય છે. ૧

यस्य ज्ञानसुधासिन्धौ परब्रह्मणि मग्नता ।

विषयांतरसंचारस्तस्य हाल्लोहलोपमः ॥ २ ॥

ભાષાર્થ:—જેને જ્ઞાનરૂપ અમૃતના સમુદ્ર સમાન, પ્રપંચ રહિત શુદ્ધ આત્મ જ્યોતિરૂપ પરબ્રહ્મમાં મગ્નતા છે, તેને જ્ઞાનને મૂકીને અન્ય રૂપ, રસાદિકમાં મન દોડે તે ઝેર જેવું લાગે. જેમ માલતીમાં આસક્ત થયેલો મધુકર (ભમરો) ફેરડાનાં ફૂલે ન બેસે તેમ અંતરંગ સુખમાં આસક્ત છે તે બાહ્ય પ્રવૃત્તિએ ચાલે નહિ.

અનુવાદ:—

જ્ઞાન સુધા સિંધુ સમા, પરમ પ્રલ્લભાં મમ;
મન જેનું તે વિષય-વિષ, - લોગે રહે અલભ. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—આત્માના અનુભવમાં મગ્ન હોય તે કેવા હોય છે તે કહે છે:—અનાદિ વિભાવથી વિરામ પામેલા જે જીવની જ્ઞાનરૂપી અમૃતના સમુદ્ર સમાન પરમાત્મ સમાધિમાં મમતા, લીનતા હોય, તે જીવનું વર્ણુ, ગંધ, રસ, આદિ વિષયોમાં પ્રવર્તન, હાલાહલ મહા વિષવાળા લોજન સમાન છે. કારણ કે જે અમૃતના સ્વાદમાં મમ થયેલો છે તે વિષમ વિષ લોગવવા કેમ પ્રવર્તે? “ માલતી કૂલે મોહિયો કેમ ખેસે હો બાવળ તરૂંલુંગ કે; અજિત જિહ્વંદશું પ્રીતડી ” જેમ માલતીના લોગમાં મમ થયેલો મધુકર કેરડા આદિ ઉપર ન વસે, તેમ શુદ્ધ, નિઃસંગ, નિરામય (કર્મરોગ રહિત, નીરોગી), નિર્ઝંઘ, નિજઆત્મ જ્યોતિમાં મમ થયેલા જીવનું મન અનંત જીવેએ ઈચ્છેલા, પોતે અનંતવાર લોગવીને છાંડી દીધેલા અને ખરેખર અલોગ્ય તથા આત્મગુણો ઉપર આવરણ આણવાના કારણરૂપ વિષયોમાં પ્રવર્તે નહિ, એ ભાવ છે. ૨

સ્વભાવસુખમગ્નસ્ય જગત્તત્વાવલોકિનઃ ।

કર્તૃત્વં નાન્યમાવાનાં સાક્ષિત્વમવશિષ્યતે ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—સહજાનંદને વિષે મમ પુરૂષ સ્યાદ્વાદ અનુસાર શુદ્ધ તત્વ સ્વરૂપને પરખીને લોકના દેખનાર હોય છે; તેને પોતાના આત્માથી અન્ય પદાર્થનું કર્તાપણું હોતું નથી, તેનું સાક્ષીપણું બાકી રહે છે, માટી આદિ ભાવ

ઘડાપણે પરિણુમે ત્યાં કુંભાર આદિ સાક્ષી માત્ર છે, તે કેમ અભિમાન ધરે છે જે અમે ઘડાદિ ભાવના કર્તા છીએ?

ભાષા વર્ગણા દ્રવ્ય વર્ણુ (સ્વર-વ્યંજન) પણે પરિણુમે છે, તે પદપણે, પદ વાક્યપણે, વાક્ય મહાવાક્યપણે, અને તે ગ્રંથપણે પરિણુમે છે. ગ્રંથકાર સાક્ષી માત્ર છે, તે કેમ અભિમાન ધરે છે જે હું ગ્રંથકર્તા છું? સર્વ દ્રવ્ય સ્વ પરિણુમના કર્તા છે. પર પરિણુમનો કોઈ કર્તા નથી, એ ભાવ નાએ અન્ય ભાવનું કર્તાપણું ટળે, સાક્ષીપણું આવે.

જ્ઞાનમંજરી:—સહજ આત્યંતિક એકાંત આનંદમાં મગ્ન રહેનાર, જગતનું યથાર્થ સ્વરૂપ દેખનાર પુરૂષને રાગ આદિ વિભાવનું, જ્ઞાનાવરણઆદિ કમોનું અને પર પદાથોનું લેવા મૂકવા રૂપ કર્તાપણું હોતું નથી; પરંતુ જ્ઞાયક સ્વભાવ આત્માનો હોવાથી સાક્ષીપણુંજ હોય છે. ત્યાં જીવ પોતાના ગુણોનો સ્વામી છે- તેથી સ્વગુણ પરિણુમનું કર્તાપણું, ચેતન-વીર્યના બળથી અભેદકારક ચક્રની અપેક્ષાએ ઘટે છે. (અથવા એકની મુખ્યતા જ્યાં હોય છે એવી ક્રિયામાં પણ જીવ જીવ ભાવોનો કર્તા છે, ચેતન વીર્યના સાધન કારક ચક્રની મદદથી.) એકની મુખ્યતાવાળી ક્રિયાથી રહિતપણું હોવા ધર્માદિ દ્રવ્યોમાં કર્તાપણું નથી; જીવને પણ પોતાના કાર્યનું કર્તાપણું છે. કોઈ જીવ જગત્કર્તા નથી. પરંતુ પોતાના કાર્યના પરિણુમ રૂપ ગુણ પર્યાયની પ્રવૃત્તિનોજ તે કર્તા છે; પરંતુ પર ભાવોનો કર્તા નથી. પર ભાવનો કર્તા માનવાથી લોકા-લોકને જાણનારને અસદ્ આરોપ, સિદ્ધિનો અભાવ આદિ દોષો લાગે છે તેથીજ તે પરભાવોનો કર્તા નથી પરંતુ

સ્વભાવે મૂઢ એવો જીવ અશુદ્ધ પરિણતિમાં પરિણમે છે. અશુદ્ધ નિશ્ચય નયથી તે રાગાદિ વિભાવનો કર્તા અને અશુદ્ધ વ્યવહારથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના કર્તા થાય છે; તો પણ તેજ જીવ સહજ સુખની રૂચિવાળો થતાં અનંત અવિનાશી સ્વરૂપ સુખમય આત્માને બાણીને પોતાના પરમ આત્માનંદને ભોગવનાર થાય છે ત્યારે પરભાવનો કર્તા થતો નથી પરંતુ જ્ઞાયક રહે છે. આટલી પ્રસ્તાવના થઈ વળી આ આત્મા સ્વાધીનપણે પોતાના વિશેષ સ્વભાવોની ગુણકરણથી સત્પ્રવૃત્તિનો પણ કર્તા થાય છે, અને પોતાના ગુણ કરણના આવરણથી જ્ઞાનચેતના વીર્યઆદિના ક્ષયોપશમનો અને તેને અનુસરીને, તેની મદદથી કર્તૃત્વ આદિ પરિણામોનો કર્તા થાય છે; પરકર્તૃત્વ આદિ વિભાવ પરિણામથી પર કર્તૃત્વપણું પ્રાપ્ત થયા છતાં તેજ ગુણો સ્વભાવ સન્નુખ થતાં કર્તાપણું મટી જાય છે, તેથી સમ્યક્ દર્શનજ્ઞાન ચારિત્રપરિણતિથી સ્વરૂપ સાધનનું કર્તૃત્વ આદિ કરતાં પૂર્ણ ગુણકરણો વડે સાધન કર્તૃત્વ કરીને ગુણ પ્રવૃત્તિ રૂપ શુદ્ધ કર્તૃત્વ આદિ કરે છે. તેથીજ સાધક, સત્ મુનિઓ જે કોઈ સ્વરૂપ સન્નુખ છે તેમને પરભાવનું કર્તાપણું નથી એ સાર છે; માત્ર જ્ઞાયકપણુંજ છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે મુનિઓને પરભાવનું અકર્તાપણું કહ્યું તો રાગદ્વેષ કૃત કર્મનું કર્તાપણું કેમ કહ્યું છે? તેનો ઉત્તર:—સ્વસ્વભાવમાં મગ્ન સાધક મુનિઓને અનભિસંધિજ (અબુદ્ધિપૂર્વક પ્રવર્તતા) વીર્યને અનુસરતા ઉપયોગથી કર્મ બંધનું કર્તાપણું છે તથાપિ સ્વાધીન ગુણપ્રત્યેની પ્રવૃત્તિનું સ્વભાવને અનુસરવું થાય છે તેથી અકર્તાપણું છે અથવા

એવંભૂત નયે સિદ્ધપણના અનુભવના આનંદમાં મગ્ન છે તેમને તો પરભાવનું કર્તાપણું નથી; અથવા સમ્યક્દર્શન આદિ ગુણોની પ્રાપ્તિમાં વસ્તુસ્વરૂપની અપેક્ષાએ સ્વરૂપને અનુસરતી સ્વશક્તિને લીધે આત્માને પરભાવનું કર્તાપણું નથી જ, જ્ઞાયકપણું જ છે. તેથી સ્વરૂપના રસિકોને સર્વભાવોનું જ્ઞાયકપણું અને સ્વ પરિણામિક ભાવનું કર્તાપણું છે. માટે પોતાના આત્મામાં એકાંતે ઉડા ઉતરીને, અનાદિની બ્રાન્તિથી ભરાઈ રહેલું પરભાવનું કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, ગ્રાહકપણું આદિ દૂર કરવા યોગ્ય છે. અખંડ આનંદનું કર્તાપણું આદિ કરવા યોગ્ય છે.

परब्रह्मणि मग्नस्य क्लृप्ता पौल्लिकी कथा ।

कामी चामीकरोन्मादाः स्फारा दारादराः क च ? ॥४॥

ભાષાર્થ:—પર બ્રહ્મમાં જે પુરુષ મગ્ન છે તેને પુદ્ગલ દ્રવ્ય સંબંધીની વાતમાં શિથિલતા (મંદ આદર) હોય છે, તો આ સુવર્ણમાં તેને મદોન્મતપણું ક્યાંથી હોય ? વળી સ્ત્રી પ્રત્યે અત્યંત આદર આદિ પણ ક્યાંથી હોય ?

અનુવાદ:—

પરબ્રહ્મે જે મગ્નને, બાહ્ય કથા રસ લીન;

સુવર્ણમદ ત્યાં શું ટકે ? લલના રૂપે ન લીન. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—પરમાત્મામાં તન્મય, અથવા સ્વરૂપ અવલોકનની રમણતામાં રંગાયેલાને પુદ્ગલ સંબંધી વાતચીત નીરસ લૂખી લાગે છે. પર વસ્તુ ભોગવવા યોગ્ય નથી એવો જેનો નિર્ણય છે તેને પર વસ્તુની વાત પણ ગમતી નથી તો તેનું ગ્રહણ કે તેનો આગ્રહ, માન ક્યાંથી હોય ? તેથીજ

આ ધનમદ કે સુવર્ણમાં મોહ તેને ક્યાંથી હોય ? શુદ્ધ આત્મગુણની સંપત્તિવાળાને પર વસ્તુ બાણવાથી સુવર્ણનો લોભજ ન હોય; ગ્રહણજ ન હોય; પાપસ્થાનનું કારણ હોવાથી તેમાં મદોન્મત કેમ થાય ? વળી સુંદર સ્ત્રી પ્રત્યે મોહ ચેષ્ટા તે કેમ આદરે ? નજ આદરે. સ્વભાવ સુખના ભોગવનારાને પુદ્ગલ સંબંધી ભોગજ નથી હોતો, તો ત્યાં દુષ્ટ રાગરૂપ વસ્ત્રથી ઢંકાયેલી, અશુભ વિભાવને નચાવનારી સ્ત્રીની કુખ વ્યર્થ છે. ત્યાં તેને આદરભાવ ક્યાંથી હોય ? નજ હોય.

તેજો લેદયાવિવૃદ્ધિર્યા સાધોઃ પર્યાયવૃદ્ધિતઃ ।

માયિતા મગવત્યાદૌ^૧ સેત્યમૂનસ્ય યુજ્યતે ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થઃ—ચિત્તમાં સુખની પ્રાપ્તિરૂપ તેજો લેશ્યામાં વૃદ્ધિની જે વિશેષતા સાધુને માસાદિક આરિત્ર-પર્યાયની વૃદ્ધિની અપેક્ષાએ ભગવતી સૂત્ર આદિ ગ્રંથને વિષે કહી છે, તે ક્રમે ક્રમે જે જ્ઞાનમગ્ન હોય તેને ઘટે છે; ખીજા જે મંદ સંવેગી હોય તેને એ ભાવ ન હોય. આલાવો (અવતરણ પ્રકરણ) શ્રી ભગવતીનો:—“ જે ઇમે અબજત્તાએ સમણા નિગંગથા વિહરંતિ તેણે કસ્સતેઉલેસ્સં વિતીવયંતિ ? ગોયમા માસપરિઆએ સમણે નિગંગથે વાણુમંતરાણું દેવાણું તેઉલેસ્સં વિતીવયતિ । હુમાસ પરિઆએ સમણે નિગંગથે અસુરિંદ વન્નિજઆણું ભવણુવાસીણું દેવાણું તેઉલેસ્સં વિતીવયતિ । (ણ્ણં અમિલાલેણં) તિમાસપરિઆ સમણે નિગંગથે અસુરિંદ

૧ મગવત્યાદૈઃ પાકાંતર છે.

કુમારાણું દેવાણું તેઉલેસ્સં વિતીવયતિ । ચઉમાસપરિઆએ સમણે નિગ્ગંથે ચંદિ સૂર વલ્લિઆણું ગહગણુનખખત્ત તારા-
 રૂવાણું જોઈસિઆણું તેઉલેસ્સં વિતીવયતિ । પંચમાસપરિઆએ સમણે નિગ્ગંથે ચંદિમસૂરિઆણું જોઈસિઆણું તેઉલેસ્સં વિ-
 તીવયતિ । છ માસપરિઆએ સમણે નિગ્ગંથે સોહમ્મીસાણુણું દેવાણું તેઉલેસ્સં વિતીવયતિ । સત્તમાસિ પરિઆએ સમણે સણુંકુમાર માહિદાણું દેવાણું તે૦....વિ૦ । અઠ્ઠમાસ પરિઆએ સમણે નિગ્ગંથે ળંભલોએ લંતગ દેવાણું તેઉલેસ્સં....વિ૦ । નવમાસપરિઆએ સમણે નિગ્ગંથે મહાસુકક રુહસ્સારાણું દેવાણું તે૦....વિ૦.... । દસમાસપરિઆએ સમણે નિગ્ગંથે આણુયપાણુય આરણુ અચ્ચૂયાણું દેવાણું તે૦.....વિ૦ । એકકારસમાસપરિઆએ સમણે નિગ્ગંથે ગેવિજ્જવિમાણુણું દેવાણું તે૦....વિ૦ । બારમાસપરિઆએ સમણે નિગ્ગંથે અ-
 ણુત્તરોવવાઇઆણું દેવાણું તે૦....વિ૦ તેણુ પરં સુકકે સુક્કાલિ-
 જાતી ભવિત્તા સિજ્જઇ, યુજ્જઇ, મુચ્ચઇ, પરિનિવ્વાઇ, સંવ-
 દુખખાણુમંતં કરેઈ ।

ભાષાર્થ:—ભગવાન મહાવીર સ્વામીને શ્રી ગૌતમ ગણુધર પ્રશ્ન કરે છે; જે આ આર્યપણે શ્રમણુ નિર્ઐથે (વર્તમાન કાળમાં) વિહાર કરે છે, તે કોની તેજોલેશ્યા (ચિત્તમાં સુખની પ્રાપ્તિ) ને ઓળંગી જાય છે ? ઉત્તર: હે ! ગૌતમ, એક માસ ચારિત્ર પાળનાર શ્રમણુ નિર્ઐથ વાણુવ્યંતર દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે (તેમનાથી વિશેષ ચિત્તમાં સુખી છે). એમ બે માસના ચારિત્ર પર્યાયવંત શ્રમણુ નિર્ઐથ અમુરેન્દ્ર (અમરેન્દ્ર અને બલિ ઈન્દ્ર)થી રહિત ભવનવાસી

દેવોના સુખ કરતાં વિશેષ સુખી છે, એજ પ્રકારે ત્રણ માસના પર્યાયધારી શ્રમણ નિર્ઘ્રથ અસુરેન્દ્ર કુમાર દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે, ચાર માસના પર્યાયધારી શ્રમણ નિર્ઘ્રથ ચંદ્ર સૂર્ય વિનાના ગ્રહગણો, નક્ષત્ર, તારારૂપ જ્યોતિષી દેવોથી વિશેષ સુખી છે. પાંચ માસના પર્યાયધારી શ્રમણ નિર્ઘ્રથ ચંદ્ર સૂર્ય જ્યોતિષી દેવોથી વિશેષ સુખી છે. છ માસના પર્યાયવંત શ્રમણ નિર્ઘ્રથ સૌધર્મ-ઈશાન દેવોથી વિશેષ સુખી છે. સાત માસના પર્યાયવાળા શ્રમણ સનતકુમાર માહેન્દ્ર દેવોથી વિશેષ સુખી, આઠ માસ પર્યાયધારી શ્રમણ નિર્ઘ્રથ પ્રજ્ઞદેવલોક લાંતક દેવલોકના દેવોથી વધારે સુખી છે, નવ માસના પર્યાયવાળા શ્રમણ નિર્ઘ્રથ મહા શુક અને સહસ્ત્રારના દેવોથી વિશેષ સુખી, દશ માસ પર્યાયવાળા શ્રમણ નિર્ઘ્રથ આનતપ્રાણુત અને આરણુ, અચ્ચૂતના દેવોથી વિશેષ સુખી, અગીઆર માસના પર્યાયવાળા શ્રમણ નિર્ઘ્રથ ઐવેયિક વિમાનવાસી દેવો કરતાં વિશેષ સુખી અને બાર માસ પર્યાયવાળા શ્રમણ નિર્ઘ્રથ અનુત્તર વિમાનોમાં ઉપજતા દેવોથી પણ વિશેષ સુખી હોય છે. તેથી વિશેષ ચારિત્ર પર્યાયધારી શ્રમણ નિર્ઘ્રથ શુકલ (અભિન્નવૃત, અદેખાઈ રહિત, ઉપકારને નહિ ઓળખનાર કૃતજ્ઞ; સત્ક્રિયાવંત, હિતના લક્ષવાળો, નિશ્ચિન્ત્ય ચારિત્રવંત ઇત્યાદિ ગુણવંત) શુકલાભિન્નત્યં (પરમ શુકલ એટલે આર્કિચન્ય, મુખ્ય પ્રજ્ઞાતિપર. સદાગમ, વિશુદ્ધ, સર્વ શુકલ) થઈને, સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, પરિનિર્વાણ, સર્વદુઃખનો અંત કરનાર થાય છે.

બળી કહ્યું છે:—

“ માસાદિપર્યાયવૃદ્ધ્યા દ્વાદશમિ પરં તેજઃ ।

સુલં પ્રાપ્નોતિ ચારિત્રી સર્વદેવેભ્ય ઉત્તમમ ॥ ”

અર્થ:—ચારિત્રધારી (સાધુ) માસાદિ પર્યાય વધતાં વધતાં ખાર માસના પર્યાયોથી સર્વ દેવોથી ઉત્તમ પરમ તેજ રૂપ સુખ (ચિત્તસુખ) પામે છે.

“ ધર્મવિન્દ્યૌ તેજશ્ચિત્ત સુખલાભલક્ષણં વૃત્તૌ ” ધર્મવિન્દુ ગ્રંથમાં ટીકામાં તેજ (તેજે લેશ્યા) નું લક્ષણ ચિત્ત સુખનો લાભ જણાવેલું છે.

અનુવાદ:—

તેજે લેશ્યા-સુખ વધે, વધતાં દીક્ષા જોગ; લગવાને લાખેલ તે, આત્મ - મમને યોગ્ય.

જ્ઞાનમંજરી:—તેજે લેશ્યા એટલે ચિત્તસુખનો લાભ, જ્ઞાન અને જ્ઞાનંદના અનુભવનો લેટો થવો. તે સુખ લાભ, જોમ જોમ નિર્ગ્રંથ સાધુના ચારિત્ર પર્યાયની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ ચડીઆતો થતો જાય છે જોમ લગવાને લગવતી સૂત્ર નામના પાંચમા અંગશાસ્ત્ર આદિમાં કહ્યું છે. તે નિર્મળ સુખના અનુભવની વૃદ્ધિ આવા આત્મજ્ઞાનમાં મમ, રત્નત્રયની અલોહતામાં રમતા મૌની(વાચ્યમ-મુનિ)ને ઘટે છે, અન્ય મંદ સંવેગીને ઘટતી નથી અર્ધ પ્રસ્તાવનામાં પ્રથમ સંયમનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. આત્મામાં અનંત પર્યાય સહિત અને અનંત વિભાગ રૂપ ચારિત્ર નામનો ગુણ છે. તેમજ ‘ વિશેષ આવશ્યક ’ ગ્રંથમાં સિદ્ધને પણ ઠાનાદિ પાંચ લગ્નિ, ચારિત્ર હોય છે જોમ દર્શાવ્યું છે કારણ કે ચારિત્રને

આવરણ કરનાર કર્મનો ત્યાં પણ અભાવ છે; વળી આવરણના અભાવ વખતે પણ જો તે (ચારિત્ર) ન હોય તો ક્ષીણમોહાદિ ગુણસ્થાનોમાં પણ તેનો અભાવ માનવારૂપ પ્રસંગ આવી પડે. તેથી તેમના મતે ચારિત્ર આદિ સિદ્ધ અવસ્થામાં હોય છે. ચારિત્ર ચારિત્રમોહ વડે ઢંકાયે રહ્યું છે, તે તત્ત્વશ્રદ્ધા (સમ્યક્દર્શન) અને સમ્યક્જ્ઞાન પૂર્ણ આનંદની મધ્યસ્થાથી ઉપજતાં પશ્ચાત્તાપ આદિ સાધનો વડે-ક્ષયોપશમભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અને ચારિત્ર મોહનાં કર્મ પુણ્યલમાંથી જેટલાં ઉદયમાં આવે છે તેટલાં ભોગવાઈ જાય છે, જેટલાં ઉદયમાં નથી આવ્યાં તે રોકાયે જાય છે, કેટલાકને પ્રદેશો વડે ભોગવીને દૂર કરાય છે તે વખતે ચારિત્ર ગુણના વિભાગો પ્રગટ થાય છે. ત્યાં સર્વથી છેલ્લાં (જઘન્ય) સંયમ સ્થાનમાં સર્વ આકાશના અનંત પ્રદેશોથી અનંત ગણા ચારિત્ર પર્યાય પ્રગટે છે તે પ્રથમ સંયમ સ્થાન છે.

“ તે કિસિયા પપસા ? સંઘાગાસસ્સ મગ્ગણાહોદ્ધ ।

તે તિસિયા પપસા અવિભાગાઓ અણંતગુણા ॥ ૧॥

પ્રથમ સંયમસ્થાન, સર્વોત્કૃષ્ટ દેશવિરતિના વિશુદ્ધ સ્થાનથી અનંત ગણું વિશુદ્ધ હોય છે. બીજું સંયમ સ્થાન પ્રથમ સ્થાનથી, અનંતમા ભાગમાં જેટલા અવિભાગો હોય છે તેટલી અવિભાગ વૃદ્ધિએ વધતું હોય છે, એજ પ્રકારે ત્રીજું. તેમજ ચોથું, એમ અનંત ભાગ વૃદ્ધ સહિત (આગળ જેટલા આકાશ ક્ષેત્રના) આંજળના અસંખ્ય ભાગ જેટલી, જગામાં આકાશના જેટલા પ્રદેશો હોય છે તેટલાં સ્થાનો જેમાં હોય છે તે પ્રથમ કંડકમાં કહેવાય છે. પ્રથમ કંડકના છેલ્લા (ઉત્કૃષ્ટ)

સંયમ સ્થાને જે ચારિત્ર ગુણના વિભાગો અંશો છે તેના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા ચારિત્રના અવિભાગ (જથ્થા, જેથી ખીજે કેઈ ઉતરતો ચારિત્રનો અંશ ન હોઈ શકે તેવા) અંશો હોય તેટલો ચારિત્રનો અધિક ક્ષયોપશમ થતાં ખીજા કંડકમાં તે પ્રથમ સંયમ સ્થાન ગણાય છે. પછી અનંત ભાગ વૃદ્ધિરૂપ સંયમ સ્થાનો કેટલાં હોય છે? તો (આંગળના) અસંખ્ય ભાગ જેટલા આકાશમાં જેટલા આકાશના પ્રદેશો હોય છે તે પ્રમાણરૂપ અસંખ્યેય સંયમ સ્થાનો આ ખીજા કંડકમાં પણ હોય છે. તે પછી એક અસંખ્યાતમા ભાગની વૃદ્ધિવાળું અને અસંખ્યાત સંયમ સ્થાનો અનંત ભાગવૃદ્ધિરૂપ હોય છે તેનું ત્રીજું કંડક થાય છે. પછી એક સંયમ સ્થાન અસંખ્યાતમા ભાગની વૃદ્ધિ સ્પષ્ટિત અને ખીજા અનંત ભાગ વૃદ્ધિવાળાં આંગળના અસંખ્યેય ભાગ જેટલાં અસંખ્યેય સંયમ સ્થાનો એવાં એવાં અસંખ્ય ભાગ વૃદ્ધિ રૂપ આંગળના અસંખ્યેય ભાગ જેટલાં કંડકો વીતી જતાં ખીજું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે પછી સંખ્યાત ભાગ વૃદ્ધિરૂપ પ્રથમ સંયમ સ્થાન; પછી વળી અનંત ભાગ વૃદ્ધિરૂપ અસંખ્યેય સ્થાનો, પછી વળી એક અસંખ્ય ભાગ વૃદ્ધિરૂપ પછી અસંખ્યેય અનંતભાગ વૃદ્ધિવાળાં એ પ્રકારે આંગળ જેટલા ક્ષેત્રમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય તેના અસંખ્ય ભાગ જેટલા કંડકો જતાં એક સંખ્યાત ભાગ વૃદ્ધિરૂપ સ્થાન આવે; એ પ્રકારે આંગળના અસંખ્યેયભાગ જેટલાં સંખ્યેયભાગ વૃદ્ધિરૂપ સ્થાનો બટાવી જતાં, એવાજ ક્રમે સંખ્યાત ગુણવૃદ્ધિ, અસંખ્યાત ગુણવૃદ્ધિ અને અનંત ગુણ વૃદ્ધિરૂપ અસંખ્યેય સંયમ સ્થાનો હોય છે. તે પછીનું સંયમ સ્થાન અસંખ્યેય ગુણસંયમ સ્થાન પ્રમાણ

છે. એક સ્થાનની અંદર અનંતભાગ વૃદ્ધિવાળાં અસંખ્યેય સંયમ સ્થાનો હોય છે. સર્વ સંયમ સ્થાનોની સંખ્યા, અલોક આકાશમાં અસંખ્યેય લોક-આકાશ ખંડો કદપીએ તેના પ્રદેશોના સમૂહ જેટલાં ઉત્તરોત્તર નિર્મળ સંયમ સ્થાનો હોય છે. શરૂઆતથી અનુક્રમે સંયમસ્થાનોએ ચઢનાર શિવપદ અવશ્ય પામે છે. પહેલેથી ઉત્કૃષ્ટ કે મધ્યમ સંયમ સ્થાને ચઢનાર અવશ્ય પડે છે. એ પ્રકારે પ્રથમ સ્થાનથી અનુક્રમે સંયમના ક્ષયોપશમવાળો પોતાના ચારિત્ર પયાયની નિર્મળતાથી ચારિત્ર-સુખસ્વરૂપ પામે છે તે વિષે શ્રી ભગવતીમાં (ઉપરની ટીકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે) જણાવ્યું છે. એક વર્ષથી અધિક પર્યાય વાળાને જે સુખ કહ્યું છે તે વિશેષ પ્રકારના શ્રમણ નિર્ગથને આશ્રયે કહ્યું છે. સર્વ મુનિ એવા હોતા નથી. સંયમશ્રેણીનાં સંયમસ્થાનોમાંનાં માસઆદિપર્યાયના સંયમ ભાવ વડે ઉલ્લંઘવાથી તે પ્રયાણનાં સંયમસ્થાનને ઉલ્લંઘનાર મુનિ સમજવા. અહિં પરંપરા સંપ્રદાય આમ છે:-જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ સુધીનાં અસંખ્યેય લોકાકાશ પ્રમાણ સંયમ સ્થાનોમાં રહેલા કમ-અકમવર્તી નિર્ગથોમાં માસથી બાર માસ પર્યંતના સંયમ પ્રમાણ સંયમ સ્થાનો ઓળંગતાં ઉપરના સ્થાનમાં આવેલા સાધુ આવું દેવતાતુલ્ય સુખ વટાવી જાય છે એમ જાણવું (માસાદિપર્યાય-શુદ્ધયા..... આદિનો અર્થ ઉપરની ટીકામાં આવી ગયો છે) આમ આત્મજ્ઞાનમાં મગ્ન રહેનારને આત્મસુખની વૃદ્ધિ થાય છે. પ

જ્ઞાનમગ્નસ્ય ચચ્છર્મ, તદ્વક્તું નૈવ શક્યતે ।

નોપમેયં પ્રિયાત્તેષૈર્નાપિ તત્તન્દનદ્રવૈઃ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ—જ્ઞાનમાં જે મગ્ન છે તેને જે સુખ છે તે હી ન જ શકાય; સ્ત્રીના આલિંગનથી થતા સુખની કે

બાવના ચંદનના વિલેપનથી થતા સુખની સરખામણીથી જ્ઞાનમાં મગ્ન રહેનારનું સુખ સમજવી શકાય નહીં; તેથી ચઢીઆતી બીજી તો કોઈ ઉપમા સંસારમાં નથી.

અનુવાદ:—

જ્ઞાનમગ્નનું સુખ તો, કોઈ રીતે ન કહાય;
ઈચ્છિત સ્ત્રી-સુખ-ઉપમા? ન ચંદન-લેપ સુહાય. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—આત્મસુખની પ્રાપ્તિવાળાનું સુખ, રૂપ-રજ્જ્ઞાનના આનંદરૂપ છે, તે કહી ન જ શકાય, કારણ કે ઇન્દ્રિયોથી અગોચર છે, વાણીથી અગોચર છે. મનોહર માનીતી સ્ત્રીના આલિંગનોથી કે ચંદનના વિલેપનોથી અધ્યાત્મ સુખનું માપ નીકળતું નથી, તે ઉપમાઓ અધ્યાત્મ સુખને ઘટતી નથી. કારણ કે પુષ્પમાળા કે ચંદન આદિનું સુખ ખરી રીતે સુખ જ નથી. આત્મસુખથી બ્રહ્મ જીવોએ સુખ બુદ્ધિથી કદપેલું માત્ર છે. લોકમાં પુદ્ગલના સંયોગથી ઉપજતું જૂઠું સુખ દુઃખની જ જાતિ છે. વિશેષાવશ્યક'માં કહ્યું છે કે:—

“જત્તો સ્થિત પચ્ચક્ખં, સોમ્મ ! સુહં નત્થિ દુક્ખમેવેદં ।
તપ્પડિયારવિમંસં. તો પુણ્ણફલં તિ દુક્ખં તિ ॥ ૧ ॥
વિસયસુહં દુક્ખં ચિય દુક્ખંપ્પડિયારમો તિગિચ્છન્નવ ।
તં સુહમુવયારામો ન ઉવયારો વિનાતત્ત્વં ॥ ૨ ॥
સાયાસાયં દુક્ખં, તત્તિરહમ્મિ ય સુહં જામો તેજં ।
દેહેંદ્રિયસુ દુક્ખં, સુક્ખં દેહેંદ્રિયામાર્થે ॥ ૩ ॥

અર્થ:—હે ! ભલો માણસ, જે પ્રત્યક્ષ (ઇન્દ્રિયોથી થતું) સુખ જણાય છે તે સુખ નથી દુઃખ જ છે; કારણ

કે દુઃખના ઉપાયરૂપ છે, ભિન્ન છે (નાશવંત, પર વસ્તુથી થનારું છે); તેથી પુણ્યનું ફળ જે સુખ તે દુઃખ છે, એમ બાણ. ૧

વિષય સુખ દુઃખ જ છે કારણ કે દવાની પેઠે દુઃખના ઈલાજ જેવું છે. તે સુખ ઉપચારથી આરોપિત છે અને ઉપચાર વિના તો તે સાચું નથી; ઉપચાર સત્ય રહિત હોય છે. ૨

સાતા, અસાતા (સુખ દુઃખ) દુઃખ છે; તેથી રહિત સુખ છે. કારણ કે તેથી દેહ અને ઇન્દ્રિયો વિષે (તેને આધારે થતું હોવાથી) દુઃખ છે; સુખ તો દેહ અને ઇન્દ્રિયોના અભાવમાં હોય છે. ૩

વળી કહ્યું છે:—

“યં વાક્યંમાત્રમવસાદયતિ પ્રતિષ્ઠા,
ક્લિશ્નાતિ લઘ્વપરિપાલનદષ્ટિરેવ ।
નાતિભ્રમાપગમનાય યથાભ્રમાય,
રાજ્યં સ્વહસ્તઘૃતદન્ડમિવાતપન્નમ્ ॥”

અનુવાદ:—

(હરિશ્ચંદ્ર)

છે વચન માત્ર રૂપે પ્રતિષ્ઠા રાજ્યમાં રજ સુખ ના,
પ્રાપ્તને પરિપાળવાનો લાઘ્ય ભારે કલેશ, હા !
નિજ હાથમાં હાથે ધરી છત્રી ઉઘાડી રાખતાં,
પરિશ્રમ વિશેષ પડે, જડે નાં સુખ છાયા આપતાં.

તેથી સંસાર, સર્વ દુઃખરૂપજ છે; સ્વાભાવિક આનંદ એજ સુખ છે. જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયના સુખોમાં સુખ બુદ્ધિ

છે ત્યાં સુધી સમ્યક્દર્શન અને જ્ઞાનમાં મગ્ન નથી; એમ તત્ત્વાર્થની ટીકામાં કહ્યું છે. તેથી અધ્યાત્મ સુખ, પુણ્નલના સંયોગોથી થયેલા સુખ સાથે સરખાવાય નહિ, પુણ્નલજન્ય સુખથી તેની તુલના થઈ શકે નહિ. ૬

શમશૈત્યપુષો यस્ય વિપ્રુષોઽપિ મહાકથા ।

કિં સ્તુમો જ્ઞાનપીયૂષે તત્ર સર્વાંગમગ્નતાં ? ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:—જેના ઉપશમની શીતળતાને પોષનાર ઝિંદુની પણ મોટી વાત છે, જ્ઞાનાદિ દૃષ્ટાંતે—તો જ્ઞાનામૃતમાં સર્વાંગે મગ્નતાની શી સ્તુતિ કરે ? જે જ્ઞાનામૃતના ઝિંદુરૂપ ધર્મકથા સાંભળતાં મહા સુખ ઉપજે તે જ્ઞાનામૃતમાં જે સર્વાંગ મગ્ન હોય તેના સુખની શી વાત ? જે અનુભવે તે જાણે.

અનુવાદ:—

શમ શીતળતા નિધિના, ઝિંદુની શી વાત ?

જ્ઞાનામૃતમાં મગ્નતા, સર્વાંગે સ્તુતિપાત્ર.

જ્ઞાનમંજરી:—શમ એટલે ઉપશમ, રાગદ્વેષનો અ-
લાવ; આત્મામાં તત્ત્વરસિકપણું નિર્ધારીને, ઈષ્ટ અનિષ્ટ
વસ્તુ પ્રત્યે થવા યોગ્ય રાગદ્વેષની શાંતિ; રામ-દ્વેષ (મૂળ)
વસ્તુનાં પરિણામ નથી, પરંતુ વિલાવથી થયેલી, અશુદ્ધ,
બ્રાંતિની પરિણતિ છે; તેમજ પુણ્નલ આદિની શુભાશુભ
પરિણતિ કોઈ જીવને નિમિત્તે થયેલી નથી, પરંતુ પુરાણ
અને ગણી જીવું (નવા જીવની થવી) એ તેનો પરિણામ
ધર્મ છે. રૂપ આદિ કર્મક્રમને લઈને છે ત્યાં રાગદ્વેષ કરવા તે
બ્રાંતિજ છે.

કહ્યું છે કે:—

કળગો લોહો ન મળદ્, રાગો દોસો કુળંતુ મજ્જનુમં ।
નિયતત્તવિલુપ્તાણં ઇસ અર્ણાઈઅ પરિણામો ॥

ભાવાર્થ:—સુવર્ણ કે લોહું એમ નથી કહેતાં કે મારામાં રાગ દ્વંષ તમે કરો; પરંતુ આત્મતત્ત્વને ભૂલેલા જીવોનાં એ અનાદિ પરિણામ છે. સ્વ સ્વરૂપ પોતાને સ્વાધીન હોવાથી પોતાને ભોગવવા યોગ્ય છે. પર વસ્તુના સંયોગ વિયોગથી ઇષ્ટ અનિષ્ટપણારૂપ ઉપાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ શમ ભાવની શીતળતા છે. જે પુરૂષની શમશીતળતાની પુષ્ટિનું એક જિંદુ પણ મહા દુર્લભ છે, તેનું મહાત્મ્ય અપાર છે; તો તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ અમૃતમાં સર્વાંગે જે મગ્ન, લીન છે તેનું શું વર્ણન કરીએ ? તેનું વર્ણન કરવા અમે અસમર્થ છીએ. કારણ કે જે સ્વરૂપ જ્ઞાનનો અનુભવ છે તે અત્યંત પ્રશંસાપાત્ર છે.

કહ્યું છે કે:—

લઘ્મદ્ સુરસામિત્તં, લઘ્મદ્ પદ્મજાત્ત્વં ન સંદેહો ।
દક્ષો નવરિ ન લઘ્મદ્, જિણિન્દ્રવર દેસિઓ ધમ્મો ॥ ૧ ॥
ધમ્મો પવિત્તિરુચ્ચો, લઘ્મદ્દક્ષ્યાવિ નિરયદુક્ષ્ણમયા ।
જો નિયત્થુ સહાચો, સો ધમ્મો દુલ્લહો લોચ ॥ ૨ ॥
નિમગ્નત્થુ ધમ્મસઘર્ણં, દુલ્લહં વુત્તં જિણિંદિઆણસુહં ।
તપ્પાસણમેગત્તં હંતિ કેસિં ચ ધીરાણં ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:—દેવોનો ઇન્દ્ર જીવ થાય છે, પ્રભુત્વ વા ઐશ્વર્યપણ પામે છે, એમાં સંદેહ નથી; તોપણ જિનેન્દ્રપતિએ ઉપદેશેલો એક ધર્મ પામતો નથી. ૧

નરકનાં દુઃખોનો ભય લાગ્યાથી કેટલાય પ્રવૃત્તિરૂપ (આચરણની ક્રિયારૂપ) ધર્મ પામે છે; જે નિજ વસ્તુના સ્વ-ભાવરૂપ ધર્મ છે તે તો લોકમાં દુર્લભ છે. ૨

નિજ વસ્તુરૂપ ધર્મનું શ્રવણ દુર્લભ છે, જિતેન્દ્રિય પુરૂષોનું સુખ કહેવું દુર્લભ છે, વસ્તુ સ્વરૂપ ધર્મના સ્પર્શથી તેમાં તન્મય થવું તો ધીર પુરૂષોમાંના કોઈકના ભાગ્યમાં હોય છે. ૩ તેથી વસ્તુસ્વરૂપ-આત્મસ્વરૂપ-ધર્મની દ્રશના (સ્પર્શ)થી પરમ શીતળીભૂત થયેલા મહાત્માઓ પરમ પૂજ્યજ છે.

यस्य दृष्टिः कृपावृष्टिः गिरःशमसुधाकिरः ।

तस्मै नमः शुभ ज्ञान-ध्यानमग्नययोगिने ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—જેની નજરમાં કરૂણાનો વર્ષા પ્રવાહ છે, જેની વાણીથી ઉપશમરૂપ અમૃતનો છંટકાવ થાય છે, અને ભવું સમ્યક્જ્ઞાન અને ધ્યાન તેમાં જે મગ્ન, લીન રહે છે એવા યોગી, યોગમાર્ગના સ્વામીને નમસ્કાર હો!

અનુવાદ:—

કૃપાવૃષ્ટિ આ દૃષ્ટિમાં, શમ-અમી-શબ્દ પ્રવાહ;

સુજ્ઞાનધ્યાને મગ્ન આ, યોગી નમું, વહી વાહ !

જ્ઞાનમંજરી:— શુભ એટલે શુદ્ધ, યથાર્થ જ્ઞાન; લેઠ-જ્ઞાનથી સ્વ અને પરને લિપ્ત જાણી સ્વસ્વરૂપમાં તન્મયપણાનો અનુભવ તે ધ્યાન; તેમાં મગ્ન, મન, વચન, કાયાને રોકનાર, રત્નત્રયના અભ્યાસથી શુદ્ધ સાધ્યને સાધનાર યોગીને નમસ્કાર હો! કેવા યોગીને? જેની દૃષ્ટિ પરમ કરૂણા વર્ષાવતી છે, જેની વાણીનો સમૂહ, કોધાદિના ત્યાગરૂપ શમ તેરૂપજ અમૃતનો છંટકાવ કરે છે. જેની નિરંતર કૃપાભરી દૃષ્ટિ, શમરૂપ અમૃત-

મય વાણી છે તેવા યોગીને નમસ્કાર હો ! ભાવના:-અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વ, અસંયમ, કષાય અને યોગની અપજાતાને કારણે આત્મસ્વભાવની ઘાત જે કરી રહ્યા છે, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ પર પદાર્થોના ગ્રહણ અને ત્યાગમાં રૂચિવાળા હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિમાં રતિ-અરતિરૂપ અશુદ્ધ ભાવમાં મગ્ન થયેલા જીવોને સ્વરૂપમાં મગ્નતા ક્યાંથી હોય ? તેથી શંકાદિ અતિચારો (દોષો)થી રહિત સમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિવાળો જીવ શુદ્ધ આશયવાળો હોય છે, તે મોહરૂપી ઇંધન (ઐધરાં) ના સમૂહથી બળતા અને કર્મ અગ્નિથી ઉકળતા ત્રણેય લોકને અશરણુ અવલોકીને આત્મગુણોના આવરણથી દુઃખને લઇ ઉઠાસીન થયેલો, તત્ત્વના નિર્ણયથી આત્મ શ્રદ્ધાવાળો હોય છે; તે આસ્ત્રવની નિવૃત્તિ સંવરમાં તન્મય થવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને, તે પ્રતિજ્ઞાને ઢઢ કરવાને (પાંચ મહાવ્રતની) પચીસ ભાવનાઓ ભાવતો તે અંતરાત્મા બાર ભાવનાઓવડે પોતાનાં પરિણામ સ્થિર કરે છે. પૂર્વ કર્મની નિર્જરા થવાથી અને નવાં કર્મ ગ્રહણ નહિ થતાં હોવાથી પ્રગટ થયેલી સ્વરૂપ-સંપત્તિના અનુભવમાં જે મહાત્માઓ મગ્ન રહે છે તે સુખિયા છે. તેથીજ સત્ શાસ્ત્રનું શ્રવણ, વિભાવથી પાછા હઠવું, તત્ત્વોનું અવલોકન, આત્મતત્ત્વમાં એકાગ્રતા આદિ ઉપાયો વડે સ્વરૂપના અનુભવમાં મગ્ન થવું એજ કર્તવ્ય છે. સંસારમાં કર્મકલેશની પરંપરા સંકળાયેલી રહે છે એમ જાણી સંસારથી થાકેલાએ, વૈરાગ્ય માર્ગને અનુસરી વર્તનારાએ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થવાનાં કારણ સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ ચારિત્રમાં વર્તવા યોગ્ય છે.

૩. સ્થિરતાષ્ટક.

વત્સ ! કિં ચંચલસ્વાન્તો भ्रान्તવા, भ्रान्તवा विषीदसि ? ।

નિધિ સ્વસંનિધાવેવ, સ્થિરતા વર્શવિષ્યતિ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—હે ! વત્સ, ચંચળ ચિત્તવાળો બની ઠામ ઠામ, ગામ ગામ ભમીને શું ખેદ પામે છે? જો તું નિધાનનો અર્થી છે, તો સ્થિરતા પોતાની પાસેજ નિધાન તને દેખાડશે.

અનુવાદ:—

ચંચળ ચિત્ત ધરી ભાઈ, શું ભમી ભમી પામે ખેદ ?

સ્થિરતા નિધિ દેખાડશે, નિજપાસેજ સુવેદ. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—હવે મમતા સ્થિરતાથી થાય છે, તેથી સ્થિરતાષ્ટક કહેવાય છે. ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ અસ્તિકાય અક્રિય હોવાથી સ્થિર છે. સ્કંધ આદિમાં રહેલાં પુદ્ગલોની સ્થિરતા સાધનનું કારણ નથી. તેથી અહિં તેનો અંગીકાર કર્યો નથી. પરંતુ જે વસ્તુતઃ સ્થિર છે છતાં પર ઉપાધિથી ચંચળ થયેલો આત્મા સમ્યક્ દર્શન આદિ ગુણની પ્રાપ્તિ થતાં પરભાવ આદિ પ્રત્યે પ્રવર્તતો નથી તેની સ્થિરતા વર્ણવે છે. ત્યાં નામ અને સ્થાપના નિશ્લેષ તો સુગમ છે; દ્રવ્યથી મન, વચન, કાયાના યોગને રોકવારૂપ સ્થિરતા કહેવાય; દ્રવ્યમાં સ્થિરતા મમ્મણુ શેઠની પેઠે, દ્રવ્ય વડે સ્થિરતા રોગ આદિથી સંભવે છે. (પક્ષઘાત, મૂર્છાદિમાં); દ્રવ્ય રૂપ સ્થિરતા દ્રવ્ય સ્થિરતા, આગમ નોઆગમથી બે ભેદે છે આગમથી તો સ્થિરતા પદનો અર્થ બાહ્યનાર ઉપયોગ રહિત હોય તેને હોય; નોઆગમથી સ્વરૂપ-ઉપયોગ શૂન્ય, સાધ્યના ભાવ વિના પ્રાણાયામ આદિમાં કાયોત્સર્ગ અદિ દ્રવ્ય સ્થિરતા

છે. ભાવથી બે પ્રકારે સ્થિરતા છે; રાગ-દ્વેષ સહિત મન ગમતા વિષયોમાં તન્મય થવારૂપ અશુદ્ધ સ્થિરતા; બીજી સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર અદિ સ્વરૂપમાં તન્મયતા તે શુદ્ધ સ્થિરતા છે; તેમજ ધર્મધ્યાન શુક્લધ્યાન આદિમાં અચળતા તે ભાવ સ્થિરતા છે. પણ શુદ્ધ સાધ્ય રહિત યોગઆદિની સ્થિરતા તે દુર્નય રૂપ છે. જે સાધ્ય વાર્તાથી સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવા રૂપ પરિણુતિથી રહિત સ્થિરતા તે નચાલાસરૂપ છે. વળી સાધ્યની અભિલાષા અને સાધ્ય માટે ઉદ્ધમરૂપ પરિણુતિ સહિત જે કારણભૂત યોગાદિના દ્રવ્ય આસ્તવના ત્યાગરૂપ સ્થિરતા છે તે પ્રથમના ચાર નય (નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, અને ઋણુસૂત્ર) રૂપ છે; વળી જે સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર વડે સ્વરૂપના સાધનથી સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસમય સ્થિરતા છે તે શબ્દનય સ્થિરતા જાણવી; તેમજ ધર્મધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાનમાં સ્વરૂપધારાની પરિણુતિરૂપ સ્થિરતા સમભિરૂઢ નય રૂપ છે, અને જે ક્ષાયિક દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, વીર્ય, સુખ આદિમાં અલંગપણે રહેનારી તે એવંમૂત સ્થિરતા છે.

વિભાવમાં પણ તત્ત્વવિકલ્પોની સર્વનય રૂપ સ્થિરતા ગણી છે, તથાપિ અર્કિ પરમાનંદના સંચયના ભોગરૂપ સિદ્ધત્વનું કારણ સ્વભાવસ્થિરતા છે તેનો અવસર હોવાથી તેનુંજ વ્યાખ્યાન થાય છે. આ જીવ અનાદિ કાળથી અશુદ્ધતામાં મગ્ન છે અને સ્વરૂપ સુખ પામ્યો ન હોવાથી ઇન્દ્રિય-સુખોની ઇચ્છાથી ચંચળ ચિત્તવાળો છે તેને કંઈક કરી શુરુ કહે છે:- હે! વત્સ, ચંચળ અંતઃકરણવાળો તું આમ તેમ ભમીને, એકને તજતો અને બીજાને લેતો, અતિ દીન બની કેમ ખેદ-

ખિન્ન થાય છે? અપ્રાપ્તિથી દીન, પ્રાપ્તિથી અતૃપ્ત રહેતો હોવાથી પર ભાવમાં ખેદજ થાય, સુખ બુદ્ધિથી શ્રદ્ધાએલા પદાર્થો પોતેજ સુખરૂપ નહિ હોવાથી પ્રાપ્ત થાય તો પણ સુખ થતું નથી તેથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી ખેદનું કારણ જ છે. હે ! વત્સ, પોતાની પાસેજ આત્મામાં જ લેહરત્રય, અલેહરત્રયની એકતારૂપ તારી સ્થિરતા સ્વગુણની સંપત્તિના ભાજનરૂપ નિધિને બતાવશે. ભાન કરાવશે. તેથી અનાદિ કાળથી વિષયના સ્વાદરૂપ ચંચળતા તણીને જ્ઞાન આદિ અનંત ગુણરૂપ શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિરતા કર. ૧

જ્ઞાનદુર્ગ્ધં ત્રિનિર્યેત, લોભવિશ્નોમકૂર્ચકૈઃ ।

આમ્લદ્રવ્યાદિવાસ્થૈર્યા-દિતિમત્તજા સ્થિરો ભવ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—જ્ઞાનરૂપ દૂધ અસ્થિરપણારૂપ ખાટા પદાર્થથી લોભના વિકારરૂપ કૂચા થઈને વિણસે, બગડી જાય એમ જાણીને સ્થિર થા, એવો શિષ્યને ઉપદેશ છે.

અનુવાદ:—

ખટાશ સમ અસ્થિરતા, કૂચા લોભ વિકાર;

બગડે રૂડું જ્ઞાન-દૂધ, સમજી સ્થિરતા ધાર. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—લોભના વિકારરૂપ કૂચા, પાણી થઈને અસ્થિરતાથી જ્ઞાનરૂપ દૂધ બગડી જાય. લોભ એટલે લોભુ-પતારૂપ પરિણામ, ઇચ્છા = મૂર્છા = ગૃહિ = આકાંક્ષા ઇત્યાદિ લોભની અવસ્થાઓ છે તે પરભાવની અભિલાષારૂપ અશુદ્ધ પરિણામ છે, તે રૂપ કૂચા પાણી થઈ જતાં, આત્મજ્ઞાનમાં તન્મયતારૂપ દૂધ વિણસી જાય, નાશ પામે. લોભ પરિણામ આત્મસ્વરૂપના અનુભવનો નાશ કરવામાં કારણભૂત છે. જ્ઞાની

પેઠે ? ખાટા પદાર્થ આદિની પેઠે જેમ ખાટા પદાર્થથી દૂધ ફાટી જાય છે, તેમ લોભ પરિણતિથી આત્મસ્વરૂપનું સુખ નાશ પામે છે. લોભ પરિણામ એટલે પરભાવને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છારૂપ પરિણામ, આત્મગુણના અનુભવનો નાશ કરનાર કારણ છે, એમ જાણીને પોતાનું સ્વરૂપ અખંડ આનંદરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, વર્ણરહિત, ગંધરહિત, રસરહિત, સ્પર્શરહિત આત્મામાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન રમણતાથી સ્થિર થા. ૨

અસ્થિરે હૃદયે ચિત્રા વાગ્નેત્રાઽઽકારગોપના ।

પુંશ્ચલ્યા ઇવ કલ્યાણ-કારિણી ન પ્રકીર્તિતા ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—અસ્થિર ચિત્ત સર્વત્ર ફરતું છતાં ત્રિચિત્ર પ્રકારે વચન, આંખ, વેષ આદિ આકૃતિને સાચવે, ગુપ્ત રાખે, તે અસતી સ્ત્રીની પેઠે કલ્યાણકારી ગણેલ નથી. હૃદય સ્થિર કર્યા વિના અનેક ક્રિયા કપટરૂપ કરે તેથી અર્થ-સિદ્ધિ કોઈ રીતે ન થાય, તેથી કંઈ સફળતા નથી, એ ભાવાર્થ છે.

અનુવાદ:—

જ્ઞાન, નયન વશ વેષથી, અસ્થિર મન આચાર;

અસતી સ્ત્રી સમ તે નહીં, આત્મહિત કરનાર. ૩

જ્ઞાનમેજરી:—પરભાવની ઇચ્છાવાળા મન સહિત, અનેક પ્રકારે વચન, નયન આદિ વેષ સાચવવા રૂપ દ્રવ્ય ક્રિયા તે અસતી સ્ત્રીની પેઠે હિતકારી માની નથી. જોનાની દ્રવ્ય ક્રિયા ભાવ ધર્મયુક્ત કે ભાવની અભિલાષાવાળી જ વખાણવા લાયક છે. પરંતુ ભાવ ધર્મરહિત તો ખિલાડીના સંયમ સમાન છે (ઉદર ન દેખે ત્યાંસુધી ગુપ્તરૂપ છૂપાઈ રહે તેમ.) તેમ આત્માયે કરાતી, કેટલાકની દ્રવ્ય ક્રિયા પર-

પરાએ ધર્મ પાળવાના કારણરૂપે થાય છે, પણ તે દેવાદિ-
કનાં સુખ કે આ લોકના યશની અભિલાષાથી રહિત હોય
તેમની જ. પરંતુ લોકસંજ્ઞાએ પ્રવર્તનારની દ્રવ્ય ક્રિયા ધર્મ
પાળવાનું કારણ પણ થતી નથી. તેથી તત્ત્વસ્વરૂપની સન્મુખ
બનીં મનને આત્મધર્મમાં લીન કરી ચિત્તની સ્થિરતા સહિત
સ્થિરતા સાધવા યોગ છે. ૩

અન્તર્ગતં મહાશત્યમસ્યૈયંચદિનોદ્ધતતમ ।

ક્રિયૌષધસ્ય કો દોષસ્તદાગુણમયચ્છતઃ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—અસ્થિરપણારૂપ હૃદયમાં રહેલું શદ્ય
(સાલ-ફાંસ-કાંટો) જે કાઢી નાખ્યા વિના ક્રિયારૂપ ઓસડ
ગુણ ન કરે તો તેમાં ઓસડનો શું દોષ છે? શદ્ય અંદર
હોય તો ઔષધ ગુણ ન કરે, તેમાં ઔષધનો વાંક નથી.
માટે શદ્ય કાઢવું.

અનુવાદ:—

અંતરમાં અસ્થિરતા, કાંટા સમ સાલે,
તે કાઢ્યા વણ શું ક્રિયા—ઔષધ ગુણ આલે?

જ્ઞાનમંજરી:—પરભાવને અનુસરવારૂપ, પરજ્ઞાવ પ્રત્યે
વળેલી ચેતના અને વીર્યની પરિણતિરૂપ અસ્થિરતા એ અંદર
ભાગી રહેલા મોટા કાંટા સમાન છે. તેથી આત્મપરિણતિ
સ્વસ્વકાર્ય નહિ કરતાં પરભાવ પ્રત્યે પ્રવર્તે તે અપણતા, અ-
સ્થિરતા જે ન રોકાય તો ક્રિયારૂપી ઔષધનો શું દોષ
કાઢવો? કંઈ દોષ નથી. નિજ આત્મ સ્વભાવને પ્રગટ કરવા-
રૂપ ગુણ, ક્રિયારૂપ ઔષધ ક્યાંથી કરે? કેમકે અંદર શદ્ય

હોય તો ક્રિયા એટલે વૃત્તિરૂપ, ઔષધથી રોગ દૂર થતો નથી અથવા લાવપરિણતિ તે આત્મગુણની શુદ્ધિરૂપ ગુણ (લાલ-ફાયદો) થતો નથી. માટે પરને અનુસરવારૂપ, પરનું કર્તાપણું, પરમાં વ્યાપકપણું એ રૂપ અભ્યંતર શબ્દ દૂર કરવા યોગ્ય છે. ૪

સ્થિરતા વાઙ્મનઃકાયૈર્યેવામઙ્ગાઙ્ગિતાં ગતા ।

યોગિનઃ સમશીલાસ્તે, પ્રામેડરણ્યે દિશ્વાનિશિ ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:-જેમની સ્થિરતા મન, વચન અને કાયાએ કરીને ચંદનગંધની પેઠે એકીલાવને પ્રાપ્ત થઈ છે તે યોગી-ઓને ગામ કે જંગલ અને રાત્રિ કે દિવસ સરખાં છે, સર્વથા તેમને સમ સ્વભાવતા હોય છે, શ્લોકોમાં છેલ્લે ‘ચ’ શબ્દ અધ્યાહાર છે, ‘ચ=અને’ શબ્દ બહારથી લેવો.

અનુવાદ:-

સ્થિરતા તન, મન, વચનથી, તન્મય સમતા યોગ,
તો જન, વન, દિન, રાત તે યોગીને સમ લોગ્ય. ૫

જ્ઞાનમંજરી:-જે જીવોના મન, વચન અને કાય યોગીથી, આત્મગુણનો નિર્ધાર, જ્ઞાન અને રમણતાની એકતારૂપ સ્થિરતા તન્મયતાને પામી છે, તે યોગીઓ, મુનીશ્વરો સમ-સ્વભાવવાળા હોય છે; સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ, સ્વભાવરૂપ સ્વ-આત્માથી ભિન્ન પર દ્રવ્યમાં પરપણા રૂપ સમભાવથી બાંધે છે તેથી સ્વઆત્માથી અન્ય સર્વ ભિન્ન છે એવું સમપણું જેમને થયું છે, તેમને જનસમૂહ રૂપ ગામ કે નિર્જન જંગલ સરખાં છે, એટલે ઇષ્ટ, અનિષ્ટપણાનો અભાવ છે; દિવસ કે રાત્રિ પણ

સરળાં છે, રાગ દ્રેષ રહિતપણે સમ પરિણામ હોય છે. ૫.

સ્થૈર્યરત્નપ્રદીપશ્લોક દીપ્તઃ સંકલ્પદી જૈઃ ।

તદ્વિકલ્પપૈરલંઘ્યમૈ-રલં ધૂમૈસ્તથાઽસ્ત્રવૈઃ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—સ્થિરતારૂપ રત્નનો દીવો જો સદા દેદીપ્યમાન છે તો સંકલ્પરૂપ દીવાથી ઉત્પન્ન થતા વિકલ્પ-ધૂમાડાનું શું કામ છે? ધૂમાડાની પેઠે આસ્રવનું પણ શું કામ છે? પ્રાણુતિપાત (હિંસા) આદિ આસ્રવથી સંકલ્પરૂપી દીપકનું તેજ ઝાંખું, ક્ષીણ થઈ જાય છે અને ઘણો ધૂમાડો થવાથી ચિત્રામણ ચિતરેલાં ધરને મલિન, કાળાં કરી નાખે છે. તે માટે સદા પ્રકાશિત, નિર્મળ રત્નદીપક સમાન સ્થિરતાજ આદરવી.

અનુવાદ:—

સ્થિરતા-રત્નદીવો દીપે, ત્યાં ન ધૂમાડો હોય;

ના સંકલ્પ-વિકલ્પ ધૂમ, આસ્રવ મેશ ન જોય. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—જોકેઈ પુરૂષ પાસે સ્થિરતારૂપી રત્નદીપક દેદીપ્યમાન, જળહળતો હોય તો સંકલ્પરૂપી ગાસ્તેલના દીવાથી ઉત્પન્ન થતા વિકલ્પરૂપી ધૂમાડાથી હેરાન થવાની શી જરૂર છે? પરચિંતાને આધારે થતી અશુદ્ધ ચંચળતારૂપ સંકલ્પ, અને વારંવાર તેનું સ્મરણ થવારૂપ વિકલ્પ; એમ સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ ધૂમાડા વિના ચાલે તેમ છે; જેને સ્વરૂપમાં તન્મયતારૂપ સ્થિરતા પ્રગટી છે તેને સંકલ્પ-વિકલ્પો થતા નથી. જોકે અભેદરત્નત્રય અવસ્થામાં નિર્વિકલ્પ સમાધિ હોય છે. તોપણ સ્વરૂપ ક્ષીન પુરૂષોને સાંસારિક સંકલ્પ-વિકલ્પોનો અભાવ હોય છે. તથા અત્યંત ધૂમાડારૂપ મેશ જેવા આસ્રવોની પણ શી જરૂર છે?

માટે સંકલ્પવિકલ્પરૂપ ચંચળ પરિણતિ તણીને, દ્રવ્ય અને ભાવથી હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહરૂપ આસ્રવો વિના પણ ચાલે તેમ છે. જે આત્મસમાધિમાં રમણતા કરે છે, સ્વસ્વભાવમાં સ્થિર છે તેને આસ્રવો ક્યાંથી હોય ? કારણ કે પોતાના ધર્મનું (સ્વભાવનું) કર્તાપણું, યથાર્થ જ્ઞાન-સ્વરૂપનું ગ્રહવાપણું, પોતાના ગુણનું લોકતાપણું અને સ્વસ્વ-ભાવનું રક્ષકપણું (રાખવાપણું) જે જીવના પરિણામમાં વર્તે તેને આસ્રવ ન હોય. એ સ્વભાવોની પર ભાવરૂપે પરિણતિ જે જીવોને હોય છે, તેમને આસ્રવો હોય છે, સ્વરૂપની ભ્રાંતિજ હોય છે. પરના કર્તારૂપે પોતાની પરિણતિઓને પરિણામે છે. પરંતુ જ્યારે તેને સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, પોતાના કાર્ય અને કારણનો નિર્ણય થાય છે, ત્યારે તે પોતાની પરિણતિઓને પરના કર્તાપણે પ્રવર્તાવતો નથી, પણ સ્વકાર્ય કારણમાંજ તેમને પ્રવર્તાવે છે. સ્વરૂપનું જેને ભાન નથી તેનાં છ કારકરૂપ ચક્ર પણ પરના કર્તાપણા આદિરૂપ પ્રવર્તનવડે અશુદ્ધ થયેલ હોય છે. જ્યારે એને સ્વ અને પરના વિવેક વડે ‘હું તે હું’ અને ‘પર તે પર’, ‘હું પરનો કર્તા લોકતા નથી’ એવું ભેદ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સ્વકારકચક્રને સ્વકાર્ય સાધવામાં વાપરે છે; આત્મા, આત્માને, આત્માવડે, આત્માર્થે, આત્મામાંથી, આત્મામાં પ્રવર્તાવે છે, એ સ્વરૂપે, એ પ્રકારે સ્વરૂપ પરિણુમેલાને આસ્રવ થતો નથી. ૬

उदीरयिष्यसि स्वाम्नादस्यैवपवनं यदि ।

समाधिधर्ममेवस्य घटां विघटयिष्यसि ॥ ७ ॥

ભાષાર્થ:—અસ્થિરતારૂપ પવનને જે તું ચિત્તમાંથી

પ્રવર્તાવીશ, પ્રેરીશ તો સમાધિરૂપ ધર્મની શ્રેણિને, વાહળાંની ઘટાને પવન વિખેરી નાખે તેમ, છિન્ન ભિન્ન કરી દર્શાવશે. ખીન્નું ‘ધર્મમેધ’ નામે પાતંજલ (યોગ) શાસ્ત્રમાં ‘અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ’ કહી છે, તેની ઘટાને વિખેરીશ એટલે આવતું કેવળજ્ઞાન તું વિખેરી નાખશે.

અનુવાદ:—

જે અસ્થિરતા વાયુ તું, મનમાંથી પ્રેરીશ;
તો સમાધિધર્મરૂપ, વાહળ દૂર કરીશ. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—અંતઃકરણમાંથી આસ્થિરતારૂપ પવન જે તું પ્રવર્તાવશે, તો સમાધિની એટલે સ્વરૂપને માટે વિશ્રાન્તિ-રૂપ ધર્મમેધની ઘટાને તું દૂર કરશે. અસ્થિરની સમાધિનો નાશ થાય છે, તેથી આત્મધર્મ વિષે સ્થિરતા કરવા યોગ્ય છે. ૭

ચારિત્રં સ્થિરતારૂપમતઃ સિદ્ધેષ્વપીચ્યતે ।

યતંતાં યતયોઽવહ્યમસ્યા યવ પ્રસિદ્ધયે ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—ચારિત્ર યોગસ્થિરતા રૂપ છે, માટે સિદ્ધમાં પણ કહ્યું છે, કેમકે તેને સર્વ પ્રદેશે સ્થિરતા છે, સિદ્ધોતે સિદ્ધ છે, પણ સિદ્ધમાં ચારિત્ર નિષેધ્યું છે, તે ક્રિયારૂપજ. હે! યતિઓ, એ સ્થિરતાનીજ પ્રકૃષ્ટ સિદ્ધિને અર્થે અવશ્ય ઉદ્યમ કરો. જે ભાવ સિદ્ધમાં હોય તેને જાતિસ્વભાવ ગુણ કહેવાય, એવી સ્થિરતા છે તેમાં, સર્વ પ્રકારે તેવી સિદ્ધિ કરવી.

અનુવાદ:—

સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર તો, સિદ્ધોને પણ હોય;
હે! મુનિવર, તે સાધવા, સાધન કરજો સોય. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—સકલ કર્મરૂપ મલથી મુક્ત થયેલ સિદ્ધોમાં પણ સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર હોય છે, તે કારણે સ્થિરતા સાધવા યોગ્ય છે. પાંચમા અંગમાં (લગવતી સૂત્રમાં) સિદ્ધોને ચારિત્રનો અભાવ કહ્યો છે તે ક્રિયાની પ્રવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર સમજવું. પરંતુ સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર તો વસ્તુ સ્વભાવરૂપ આત્માનો ધર્મ હોવાથી ત્યાં છેજ; ‘પ્રજ્ઞાપના’ (પત્તવણી), ‘તત્ત્વાર્થ;’ ‘વિશેષ આવશ્યક’ આદિ શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ જણાવેલું હોવાથી, આવરણના અભાવે અવરાયેલા ગુણ પ્રગટ થતા હોવાથી, ચારિત્રમોહ જેનો ટળ્યો છે તેને ચારિત્ર પ્રગટ થતું હોવાથી સિદ્ધોને પણ સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર હોય છે. તેથી પ્રથમ સમ્યક્ દર્શન વડે શ્રદ્ધાની સ્થિરતા કરીને, સમ્યક્જ્ઞાનસ્વરૂપ, વિશ્રાન્તિસ્વરૂપ, એકાગ્રતારૂપ સ્થિરતા કરીને, સમસ્ત ગુણ પર્યાયોની સ્વકાર્યમાં પ્રવૃત્તિરૂપ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરીને, સાધક સમસ્ત આત્માની પરિણતિથી નિઃસંગરૂપ પરમ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે; તેથી સમસ્ત ચપળતા રોકીને યોગની સ્થિરતા કરી ઉપયોગની સ્થિરતાથી સ્વરૂપનું કર્તાપણું, સ્વરૂપમાં રમણતા, સ્વરૂપનું ભોક્તાપણું—એ રૂપ સ્થિરતા સાધવા યોગ્ય છે. માટે સ્થિરતા સાધવા પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે, એવો ઉપદેશ છે. ૮

૪. મોહત્યાગાદિક.

अहं ममेति मंत्रोऽयं, मोहस्य जगदान्धयुक्तः ।

अयमेव हि न.अपूर्वः, प्रतिमंत्रोऽपि मोहजित् ॥ १ ॥

ભાષાર્થ:—‘અહં મમ’ “હું ને મારું” આ ચારે અક્ષરોનો મહામોહ રાજાનો મંત્ર સર્વને આળા લોકરૂપ સંસારમાં

પરિબ્રમણ કરાવનાર છે, તે જગતમાં સર્વને આંધળા કરનાર છે, એજ મંત્ર નકાર પૂર્વક બોલીએ તો ‘નાહં મમ’ ‘હું નહિ, માંડું નહિ’ એવો મોહને જિતનાર પ્રતિમંત્ર (મોહનો વિરોધી મંત્ર) પણ થાય છે, ચારિત્ર ધર્મ રાજા ‘હું નહિ, માંડું નહિ’ એ મંત્ર જાપ દર્ઠ લવ્ય પ્રાણીના મોહનો નાશ કરે છે.

અનુવાદ:—

‘હું, માંડું એ મોહ-મંત્ર, કરે જગતને અંધ;
‘નહિ હું, નહિ માંડું કશું,’ મોહવિજય પ્રતિમંત્ર. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—મોહત્યાગથી સ્થિરતા થાય છે, મોહના ઉદયથી આત્માનાં પરિણામ ચંચળ થાય છે; અને મોહનો ઉદય, નિર્ધારરૂપ સમ્યક્દર્શન અને સ્વરૂપરમણ ચારિત્રને રોકનાર છે. ચેતના અને વીર્યઆદિના ક્ષયોપશમવાળો જીવ વિપર્યાસ (વિપરીતપણું, અવિદ્યા), પર-રમણ અને ક્રોધાદિથી તપી જવાપણું વગેરેરૂપે પરિણમે છે, તેથી ચપળતા થાય છે; મોહના ઉદયને નિવારવાથી સ્થિરતા થાય છે, તેથી મોહના ત્યાગ ૧૫મે અષ્ટક કહે છે.

નામ અને સ્થાપના મોહ સુગમ છે. દ્રવ્યથી મહિરાપાન આદિથી થતો મોહ તે મૂઢતારૂપ પરિણામ છે; દ્રવ્યને કારણે મોહ તે ધન કે સ્વજનના વિયોગને લીધે થતો મોહ; દ્રવ્યમાં મોહ તે શરીર, પરિગ્રહ આદિમાં થાય તે; દ્રવ્યરૂપ મોહ તે ગંધવાદિનાં મોહક ગીતાદિમાં થાય તે; વાક્યોમાં ઉપયોગરહિતને એટલે મોહના સ્વરૂપને શાસ્ત્રથી જાણ્યાં છતાં તેમાં ઉપયોગ ન હોય તેને આગમથી દ્રવ્યમોહ અને નો-આગમથી રાગની પેઠે (મોહનીય કર્મનાં પુણ્યલદ્રવ્યને પણ

દ્રવ્યમોહ કહેવાય; મોહના નિમિત્તભૂત ઉપયોગરહિત જડ-
પરમાણુના જથ્થાને દ્રવ્યમોહ કહેવો). લાવથી મોહ:- અપ્ર-
શસ્ત તો સમસ્ત પાપસ્થાનનાં કારણ પર દ્રવ્યોમાં મોહ તે
અપ્રશસ્ત લાવમોહ; તેવીજ રીતે કુદેવ, કુશુર, કુધર્મમાં મોહ તે
અપ્રશસ્ત લાવ મોહ છે; પ્રશસ્ત તે મોક્ષમાર્ગમાં, સમ્યક્-
દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્ર તપનાં કારણો, સુદેવ, સુશુર આદિમાં મોહ
તે પ્રશસ્તલાવ મોહ છે. તેમાં મોહનો ત્યાગ એટલે મોહ મૂકી
દેવો તે, લિપ્ત કરવો તે. અહિં અપ્રશસ્ત મોહ સર્વથા તજવા
યોગ્ય છે, કારણ કે અશુદ્ધપણાનું તે કારણ છે, તત્ત્વપ્રા-
પ્તિમાં પ્રશસ્તમોહ અસાધારણ કારણ હોવાથી પૂર્ણતત્ત્વની
પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં પ્રશસ્ત મોહરૂપ સાધન આરાધતાં છતાં
(નિર્મોહીપણું ઉપાદેય માની) તે (પ્રશસ્તમોહ) અનુપાદેય
છે એવો લક્ષ રાખવો; (સાધનને સાધ્ય ન માનવું;) શ્રદ્ધા
વડે પ્રશસ્તમોહને વિલાવ લાવ ધારવો. જોકે તે (પ્રશસ્ત-
લાવ મોહ, ભક્તિ આદિ) પરા વૃત્તિ છે, (ઉત્કૃષ્ટ શુભલાવ,
ઉત્તમ લાવ છે), તથાપિ અશુદ્ધ પરિણુતિ છે. તેથી સાધ્ય-
રૂપે તો સર્વમોહનો, પરિત્યાગજ માનવા યોગ્ય છે, શ્રદ્ધામાં
રાખવા યોગ્ય છે. પહેલા ચાર નયે કર્મવર્ગણાનાં પુદ્ગલોમાં,
તેના યોગે તેમને ગ્રહવાની પ્રવૃત્તિ સહિત સંકલ્પમાં બંધાવાનાં
કર્મપુદ્ગલોમાં, સત્તામાં રહેલાં, પ્રેરણાથી ઉદીરણમાં આવેલાં,
ઉદયમાં આવેલાં પુદ્ગલોમાં, અશુદ્ધ વિલાવ પરિણામરૂપ
મોહનાં કારણોમાં મોહપણું ગણાય છે; શબ્દઆદિ ત્રણનયે
મોહરૂપે પરિણુમેલાં પ્રશસ્ત, અપ્રશસ્તરૂપ મિથ્યાત્વ અને અ-
સંયમરૂપ ચેતનાનાં પરિણામોમાં, મોહપણું મનાય છે. તેથી
આત્માને નવાં કર્મ બંધાવામાં કારણરૂપ મોહ પરિણામ છે;

મોહથીજ જગત બંધાયું છે, મોહથી મૂઢ થયેલાજ સંસારમાં લભે છે. કારણકે જ્ઞાનાદિ ગુણોના સુખને રોકનાર અને અનંત જીવોએ અનંતવાર ભોગવીને છાંડી મૂકેલાં જડ, નહિ અહવા-યોગ્ય ગમતાં અણુગમતાં પુદ્ગલો લેવાં—ન લેવાં એવા વિકલ્પ મોહથી થાય છે. તેથી પુદ્ગલમાં આસક્ત, મોહપરિણામથી પુદ્ગલને અનુલવનાર સ્વરૂપના જ્ઞાનરહિત આ મુઢ જીવ પરિ-બ્રમણ કરે છે. માટે મોહનો ત્યાગ હિતકારી છે. કહ્યું છે કે:—

આયા નાણસહાવી, સદંસણસીલો વિસુદ્ધસુહરૂઘો ।

સો સંસારે મમર્દે, एसो दोसो खु मोहस्स ॥ ૧ ॥

જો ડ અમુક્તિ અકત્તા, અસંગ નિમ્મલ સહાવપરિણામી ।

સો કમ્મકવચ્ચહો, દીણો સો મોહવસગસે ॥ ૨ ॥

હી દુક્ખં આયમવં, મોહમખ્ખાણમેઘ ધંસેર્દ ।

जस्सुदये णियमावं सुदं सव्वंपि नो सरर्द ॥ ૩ ॥

અર્થ:—જ્ઞાન સ્વભાવવાળો, સમ્યક્દર્શન અને આશિર-વાળો અને વિશુદ્ધ (કર્મકળ રહિત—આત્મિક) સુખસ્વરૂપ એવો આત્મા સંસારમાં લભે છે, તે દોષ ખરેખર મોહનો છે. ૧.

અમૂર્તિક (અરૂપી), અકર્તા, અસંગ, નિર્મળ અને સ્વભાવપરિણામી એવો જે આત્મા તે કર્મરૂપી ખખ્ખરમાં બંધાયે, દીન થઈ મોહને વશ થઈ (હાથીની પેઠે) ખાડામાં પડ્યો છે. ૨

આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો મોહ આત્માનો જ નાશ કરે છે એજ દુઃખ છે; જેના (મોહના) ઉદયમાં પોતાના સંપૂર્ણ શુદ્ધ સ્વભાવનું સ્મરણ પણ થતું નથી, એજ દુઃખ છે. ૩

આ પ્રકારે મોહનો વિસ્તાર જાણી તે તજવા યોગ્ય છે. આત્માનાં અશુદ્ધ પરિણામરૂપ મોહને ઉપચારથી મોહરાજ કહી ‘અહં મમ’ એવો તેનો મંત્ર જગતના જીવોને આંધળા કરનાર, જ્ઞાનચક્ષુને રોકનાર કહ્યો છે. ‘અહં’ એટલે સ્વસ્વભાવને ભૂલી જવો, સ્વભાવથી બ્રહ્મ થવું, ઉન્નમત્તાતા, યાંડપણ; પરભાવ કરવામાં કર્તાણુપાનો અહંકાર તે અહં. પોતાના દ્રવ્યથી ભિન્ન જીવ-પુદ્ગલ આદિમાં ‘આ માંડે’ એવા પરિણામને ‘મમ’ કહે છે. ‘અહંમમ’ રૂપ પરિણુતિથી જેટલું બધું પર છે તે પોતાનું કર્યું; આ મોહથી થયેલો અશુદ્ધ ભાવ છે અને તે મોહને પ્રગટ કરનાર છે; શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપી અંજનથી રહિત જીવોને તે સ્વરૂપનું અવલોકન કરવાની શક્તિનો નાશ કરનાર છે.

ખરેખર તેજ મંત્ર નકારપૂર્વક એટલે ‘ન અહં મમ’ ‘હું નહિ અને માંડે નહિ’ એ રૂપ પ્રતિમંત્ર-વિપરીત મંત્ર મોહને જીતી લે છે. પરભાવરૂપે હું નથી અને એ પર ભાવ મારા નથી. પરને પોતાનું માનવું તે જાંતિ છે. હવે યથાર્થ પદાર્થનું જ્ઞાન થવાથી હું પરનો સ્વામી નથી, પર ભાવો મારા નથી. વળી કહ્યું છે કે:—

एगोहं नत्थि मे कोइ, नाहमन्नस्म कस्मचि ।

एवं अदीणमणसो, अप्पाणमणुस्सासई ॥ १ ॥

एगो मे सासओ अप्पा, नाणदंसणसंजुओ ।

सेसा मे बाहिरा भावा, सब्बेसंजोगलक्खणा ॥ २ ॥

संजोगमूला जीवेण, पप्ता बुक्खपरंपरा ।

तम्हा संजोगसंबंधं, सब्बं तिविहेण वोस्सिरे ॥ ३ ॥

અર્થ:—હું એક (એકલો) છું માંડે કેમ નથી, બીજા

કોઈનો હું નથી; એ પ્રકારે દીનતા રહિત મનવાળો આત્માને ઉપદેશે, આજ્ઞામાં વર્તાવે. ૧

મારો આત્મા એક(લો) છે, શાશ્વત છે, જ્ઞાન-દર્શન સહિત છે, બાકીના બીજા પદાર્થો મારાથી ભિન્ન (બાહ્ય) છે, સર્વે સંયોગરૂપે ઓળખાય છે. ૨

જીવને દુઃખનો પ્રવાહ પ્રાપ્ત થતો રહ્યો તેનું મૂળ કારણ સંયોગ છે. તેથી સર્વ સંયોગો સંબંધ મન, વચન કાયા-રૂપ ત્રણે પ્રકારે તળું છું. ૩

એમ લાવના કરીને આઠ દ્રવ્ય કર્મ, તન, ધન અને સ્વજનને ભિન્ન માનતાં, સ્વલાવમાં તન્મયતા કરવાથી, મોહ-જય થાય છે. માટે અહંલાવ, મમત્વલાવનો ત્યાગ ઇષ્ટ છે. ૧

શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમેવાહં શુદ્ધજ્ઞાનં ગુણો મમ ।

નાન્યોઽહં ન મમાન્યે ચે-ત્યદો મોહાસ્ત્રમુલ્લ્લ્લખનમ્ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—શુદ્ધ નિજ સત્તા વ્યવસ્થિત આત્મદ્રવ્યજ હું છું. વિલાવથી અશુદ્ધ નથી. કહ્યું છે કે:—

“મગ્ગણગુણઠાણે હિ ય, ચ્ચઉદ્દસ ય હ્વંતિ તહ મસુદ્ધણયા ।
વિણ્ણેયા સંસારી, સઘ્વે સુદ્ધા હુ સુદ્ધણયા ॥”

અર્થ:—માર્ગણા અને ગુણુસ્થાનક અશુદ્ધનયથી, જીવને ચૌદ ચૌદ હોય છે, એમ સંસારી જીવો જાણવા; શુદ્ધનયથી સર્વ જીવો શુદ્ધ છે. શુદ્ધ કેવળ જ્ઞાન જ મારો ગુણ છે બીજો હું નથી, ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્ય મારાં નથી, એવું ધ્યાવવું તે મોહ હણવાનું આકરું શસ્ત્ર છે.

અનુવાદ:—

શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ હું, શુદ્ધ જ્ઞાન ગુણ મુજ;
ના હું અન્ય, ન અન્ય મુજ, એ મોહાસ્ત્ર અતુચ્છ. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—નિર્મળ, સકળ પુણ્યલના સંયોગ સંબંધથી રહિત, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-વીર્ય-અવ્યાબાધ સુખ, અમૂર્તઆદિ અનંત ગુણપર્યાયમય અને નિત્ય આદિ અનંત સ્વભાવમય, અસંખ્ય પ્રદેશી, સ્વભાવ પરિણામી, સ્વરૂપનું કર્તાપણું, લોકતાપણું આદિ ધર્મો સહિત શુદ્ધ આત્મ દ્રવ્યજ હું છું. અનંત સ્યાદ્વાદ સ્વસત્તાના પ્રગટપણાના રસિયા, નિરંતર આનંદથી પૂર્ણ, પરમાત્મા, પરમ જ્યોતિરૂપ હું છું. નિરાવરણ, સૂર્ય-ચંદ્રઆદિની મદદ વિના પ્રકાશરૂપ, એક સમયે, ત્રણે કાળનાં અને ત્રણે લોકમાંના સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયોના ઉત્પાદ વ્યય દ્રાવ્યને જાણનાર (કેવલ) જ્ઞાન મારો ગુણ છે. કર્તા જ્ઞાનનો છું, માંડે કાર્ય જ્ઞાન છે, જ્ઞાન સાધનવાળો છું, જ્ઞાનદાન લેનાર પાત્ર પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, જ્ઞાનમાંથી જાણનારો છું, જ્ઞાનના આધારવાળો છું, જ્ઞાન એજ માંડે સ્વરૂપ છે એમ જાણનાર; ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુણ્યલ પોતાનાથી અન્ય છે, બીજા જીવો, જીવ પુણ્યલના સંયોગથી થયેલાં પરિણામ સર્વ અન્ય છે, તે હું નથી; એ પૂર્વોક્ત ભાવો મારાથી લિપ્તજ છે કારણ કે મારા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ એ ચારેથી લિપ્ત છે. જે વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવથી લિપ્ત હોય તે મારાં ન હોય. જે અસંખ્ય પ્રદેશે, સ્વક્ષેત્રે અલેદપણે સ્વપર્યાયરૂપ પરિણામ છે તે મારાં છે. સ્વસ્વરૂપે પોતાપણું, પરમાં પરપણાનાં પરિણામ—આવા લેદ વિજ્ઞાનના લેદથી મોહનો ક્ષય થાય છે, તેથી તેને મોહને છેદનાર હથિયાર કહ્યું છે. માટે સર્વ પરભાવથી લિપ્તપણું કરવા યોગ્ય છે. તેથીજ નિર્જંથો તને છે આસ્રવને, ભને છે ગુરુચરણોને. વસે છે વનોમાં, ઉઠાસીન રહે છે કર્મના ઉદય વખતે, અભ્યાસ

કરે છે આગમેનો (શાસ્ત્રોનો), અનાદિકાળનો પરભાવ છેદવા માટે પ્રયત્ન હોય છે ઉત્તમ જનોનો. ૨

यो न मुह्यति लभेषु भावेष्वादायिकादिषु ।

आकाशमिव पङ्केन, नास्ती पापेन लिप्यते ॥ ૩

ભાષાર્થ:—ઔદયિક આદિ એટલે પાંચ પ્રકારના કર્મોદય, ક્ષયોપશમઆદિ ભાવ પ્રસંગે જે સ્વભાવથી ચલિત ન થાય, રાગ, દ્વેષ, મોહથી મુંઝાય નહિ, તેને, જેમ આકાશ કચરાથી લેપાય નહિ તેમ, પાપ બંધાય નહિ. કામભોગ આદિ નિમિત્તમાત્રથી કર્મ બંધ નથી; પણ મોહમાં (પ્રત્યે) મોહ આવે છે (મોહમાં મીઠાશ આવે છે) તેથી કર્મબંધ છે. કહ્યું છે કે—ઉત્તરાધ્યાનમાં:—

ण कामभोगा समयं उचिन्ति, ण या विभोगा विगई उचिन्ति ।

जो तप्पउ सेअ परिगहे अ, समो अ जो तेसु वीअरागो ॥

ભાષાર્થ:—કામભોગો આત્મા પાસે આવતા નથી, વળી તે ભોગો વિકાર કરતા પણ નથી; પણ જે તેમાં તત્પર (તન્મય-આકર્ષિત) બને છે, તેજ મૂર્છા (મોહ) કરે છે, ગ્રહણ કરે છે; તેમાં જે સમભાવ ધારણ ધરે છે તેને રાગ થતો નથી, તે વીતરાગ છે.

અનુવાદ:—

ઉદ્યાદિ ભાવો તકે, તન્મય થઈ ન મુંઝાય;

તો નભવત્ નિષ્પંક તે, પાપે ના લેપાય. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—જે તત્ત્વવિદ્યાસી જીવ, અશુદ્ધ પારિ-
શ્રામિક ભાવથી પરભાવ પ્રત્યે પ્રવર્તતા ક્ષયોપશમમાં કે શુભ

અશુભ કર્મના ઉદયરૂપ કર્મફળમાં—આત્માની સાથે એક ક્ષેત્રમાં રહેલાં કર્મો કે કર્મ ફળોમાં મોહ પામતા નથી, તન્મય થતા નથી એટલે ભેદજ્ઞાનરૂપ વિવેકથી પર સંયોગ તજે છે, અવશ્યકર્મના ઉદયમાં અવ્યાપક રહે છે, તે પાપથી એટલે કર્મથી બંધાતા નથી. જેમ આકાશમાં રહેલા કચરાથી આકાશને લેપ થઈ શકતો નથી, કેમકે આકાશરૂપ કચરો થઈ જતો નથી, તેમજ શમ, સંવેગ નિર્વેદ, વડે જેણે પરભાવને રોકેલ છે તે અવશ્ય ભોગ-વવા યોગ્ય કર્મના ફળરૂપ ઉદય ભોગવતાં છતાં તેમાં તન્મય પણે વ્યાપી જતો નહિ હોવાથી, નિર્લેપ રહે છે; કારણકે તે પૂર્વકર્મની નિર્જરા રૂપ કાર્ય કરે છે, પોતાનાં પરિણામોને કર્મના ઉદયથી ભિન્નપણે સાચવી રાખવાથી તેને પરભાવોનું કર્તાપણું નથી. ‘અધ્યાત્મખંડુ’માં કહ્યું છે:—

સ્ત્વેન સ્વં પરમપિ પરત્વેન જ્ઞાનન્ સમસ્તા-ડ

ન્યદ્રવ્યેભ્યો વિરમણમિતિ યચ્છિન્મયત્વં પ્રપન્નઃ ।

સ્વાત્મન્યેવાભિરતિમુપનયન્ સ્વાત્મશીલી સ્વદર્શી-

ત્યેષં કર્તા કથમપિ ભવેત્ કર્મણો નૈવ જીવઃ ॥ ૧ ॥

ન કામભોગા સમયં ઉર્વેતિ,

નયાવિ ભોગા વિગર્હ ઉર્વેતિ ।

જે તપ્પઓસી અ પરિગાહી અ

સો તેસુ મોહા વિગર્હ ઉર્વેઈ ॥

અર્થ:—આત્માપણે પોતાને અને પરપણે પરને જાણતાં, સર્વ અન્ય દ્રવ્યથી વિરામ પમાય છે એટલે ચૈતન્યપણાને પ્રાપ્ત થયેલા, પોતાના આત્મામાંજ રમણતા કરતા, નિજ આત્મ સ્વભાવવાન, આત્મદર્શી, આ આત્મા કર્મનો કર્તા કોઈ રીતે થાય નહિ. ૧

કામભોગો આત્માની પાસે આવતા નથી, તેમજ ભોગો કંઈ વિકાર કરતા નથી, જે તેનાથી દોષવાળો થાય છે, તેને અહંભુ કરે છે, તે તે ભોગોમાં મોહથી વિકાર પામે છે. ૨

એ પ્રકારે પર દ્રવ્યથી પ્રસન્ન નથી થતો તે આત્મા મુકાય છે, માટેજ સર્વસંગનો ત્યાગ કહ્યો છે. કારણકે અસંગ મુકાય અને નિમિત્તે મુંઝાય; મોહનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છનાર ધન, સ્વજન, સ્ત્રી, ભોજન આદિને મોહનાં નિમિત્ત જાણી તજે છે; કારણના અભાવે કાર્યનો અભાવ થાય છે એમ પદાર્થોના આશ્રયથી થતી પરિણતિરૂપ ભાવઆસ્રવને રોકવારૂપ સંયમ છે; તેની રક્ષા અને વૃદ્ધિ માટે આસ્રવનો ત્યાગ મુનિઓને હિતકારી છે. ભાવના:—પરભાવ અભોગ્ય છે, અગ્રાહ્ય છે એમ જોણે અંગીકાર કર્યું તે તેમાં કેમ રમે? ૩

પશ્યન્નંવ પરદ્રવ્ય-નાટકં પ્રતિપાટકમ ।

મથલ્લકપુરસ્થોઽપિ, નામૂઢઃ પરિશિચતિ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—અનાદિ અનંત કર્મપરિણામ-રાજાની રાજધાની સ્વરૂપ ભવચક્ર નામના નગરમાં રહેતાં છતાં પણ, એકેન્દ્રિય આદિ શહેરની દરેક શેરીએ જન્મ, જરા, મરણાદિરૂપ પુણ્નલ દ્રવ્યનું નાટક જોતાં મોહરહિત પુરૂષ ખેદ પામે નહિ, ‘શિચતિ કાવ્યે જડો ન મૌર્ખે સ્ત્રે’ ઇત્યાદિ પાઠને પરસ્પૃ-પદ છે.

અનુવાદ:—

પ્રતિપોણે પરદ્રવ્યનું, નાટક જેણે તોય;
ભવપુરમાં રહેતાં છતાં, અમોહી ખિન્ન ન હોય. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—સ્વરૂપથી ન છૂટે અને આત્મધર્મમાં

હીન રહે એવા તત્ત્વજ્ઞાની ‘અમૂઢ’ કહેવાય છે; તે સ્વરૂપના સાધનમાં તત્પર હોય છે, એકેન્દ્રિય, બે-ઇન્દ્રિય ત્રિ-ઇન્દ્રીય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચ-ઇન્દ્રિય જીવોરૂપી શેરીઓમાં મનુષ્ય, તિર્યચ, દેવ નરક રૂપ સર્વ સ્થાનોમાં જન્મ, જરા, મરણ આદિ-રૂપ સંસ્થાન, નિર્માણ, વર્ણઆદિ અનેક લેહોએ વિચિત્ર નાટક જ્ઞાની જોતા છતાં ખેદ પામતા નથી; પુદ્ગલકર્મના ફળની વિચિત્રતાને જાણે છે પણ તેને પોતાનું સ્વરૂપ માનતા નથી તેથી તત્ત્વજ્ઞાનીને ખેદ થતો નથી; બ્રાન્તિમાં ભૂલેલાને ખેદ થાય છેજ. તત્ત્વજ્ઞાની કેવા છે ? ‘અમૂઢ’ સંસારચક્રરૂપી શહેરમાં રહેતાં છતાં, એટલે અનાદિ કાળથી પોતાનાં કરેલાં કર્મના પરિણામરૂપ રાજાની રાજધાનીરૂપ ચાર ગતિવાળા ભવચક્રની મધ્યમાં રહ્યા છતાં આત્માને લિપ્ત જાણનાર ખેદ પામતો નથી. “સ્થિતિ કાવ્યે જઙ્ઘઃ” એવા પાઠ સંસ્કૃતમાં છે તેથી પરસ્પૃષ્ઠ રૂપ ‘સ્થિતિ’ પદ્યમાં વપરાય છે, એ ધ્યાકરણ દોષ નથી, આથી કર્મના ફળ-રૂપ વિચિત્રતા ભોગવતાં છતાં જ્ઞાની ખેદરહિત રહે છે. જો કર્મ કરતી વખતે અરતિ, અનાદર નથી થતો તો ભોગવતી વખતે દ્વેષ શો કરવો ? ઉદય આવેલાં કર્મ ભોગવતી વખતે ઇષ્ટ, અનિષ્ટપણારૂપ પરિણામજ નવાં કર્મનું કારણ છે. તેથી તેમાં તન્મયતા રહિત થવું; શુભ ઉદય પણ આવરણ છે, અશુભ ઉદય પણ આવરણ છે; ગુણને આવરણ કરવા રૂપે બન્ને સરળાં હોવાથી, ઇષ્ટ-અનિષ્ટતા શી કરવી ? ૪

વિકલ્પચર્ચકૈરાત્મા પીતમોહાસવો હ્યયમ ।

મવોચ્ચતાલમુત્તાલ-પ્રપંચમધિનિષ્ઠતિ ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—વિકલ્પરૂપદારૂપીવાનાં પાત્રો (પ્ર્યાલી-ગ્રીસા)

વડે આ આત્માએ અવશ્ય મોહરૂપી મદિરા પીધી છે, તે સંસારરૂપી દારૂના પીઠામાં હાથ ઉછાળીને તાળી દેવારૂપ ચાળા કરે છે.

અનુવાદ:—

મોહ મદિરાના ઘણા, વિકલ્પ-ધ્યાલા પીધ;
ભવ-પીઠું દીઠું જીવે, ચાળા ચસ્કા કીધ.

જ્ઞાનર્મજરી:—વિકલ્પ એટલે મનના તર્ંગોજ દારૂપી-
વાનાં વાસણ છે. તેનાથી ખરેખર આ જીવે મોહરૂપ દારૂ, માદક-
રસ પીધો છે. તે સંસારરૂપ દારૂડીઆઓના ક્ષેત્રમાં વારંવાર
ઉંચા અવાજે તાળી આપવારૂપ એટા કરે છે. આથી મોહી
જીવ દારૂ પીધેલાની પેઠે ચાળા કરે છે, પરને પોતાપણે અને
પોતાને પરપણે માનતો, અકાર્ય કરવામાં પોતાને પ્રવીણ
ગણી પ્રવર્તે છે, નિજ ધરથી બ્રહ્મ થઈને ભમે છે. તેથી
મોહત્યાગ શ્રેયસ્કર છે. ૫

નિર્મલસ્ફટિકસ્યેવ, સહજં રૂપમાત્મનઃ ।

અધ્યસ્તોપાધિસંબંધો જડસ્તત્ર વિમુક્ષતિ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ—નિર્મળ સ્ફટિક રત્નની પેઠે આત્મનું સ્વભા-
વસિદ્ધ (સહજ) સ્વરૂપ છે, ત્યાં સ્થાપ્યો છે ઉપાધિનો સંબંધ
જેણે એવો (જડ) મૂર્ખ મુંઝાય છે. જેમ સ્ફટિક સ્વભાવે નિર્મળ
છે, કાળા-રાતા ફૂલના યોગથી કાળું-રાતું કહેવાય, તેને સ્ફટિક
સ્વભાવ-જાણે તે મૂર્ખ છે. તેમ શુદ્ધ આત્મ-દ્રવ્યને ઉપાધિ સંબંધે
એકેન્દ્રિયાદિ ઉપાધિરૂપજ જાણે તે મૂર્ખ જાણવો. ઘણા મોહી
જીવ પર વસ્તુમાં આત્મસ્વભાવને આરોપી સુખ માને છે, તે
મિથ્યા સુખ છે.

અનુવાદ:—

સહજ આત્મ સ્વરૂપ તો, નિર્મલ સ્ફટિક સમાન;
પ્રાપ્ત ઉપાધિ-સંગમાં, ભૂલે જીવ અજ્ઞાન. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—ઉપાધિ રહિત સ્ફટિક સમાન, જાણનાર દ્રવ્ય જે આત્મા તેનું ઉપાધિ રહિત સ્ફટિક સમાન, સ્વાભાવિક શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આથી વસ્તુતઃ આત્મા સ્ફટિકવત્ નિર્મળ, નિઃસંગજ છે. સંગ્રહ નયથી આત્મા પર ઉપાધિના સંગવાળોજ નથી; પરમ જ્ઞાયક, ચિદાનંદરૂપ છે. પ્રાપ્ત પુદ્ગલોના સંગંધથી થયેલી કર્મરૂપ ઉપાધિના સંગંધવાળો, અનેક રોગી, શોકાતુર અવસ્થાવાળો, વસ્તુસ્વરૂપથી અજાણ્યો જીવ ઉપાધિલાવમાં મુંઝાય છે, તન્મય થઈ જાય છે જેમ કાળા, ભૂરા, પીળા આદિ પુષ્પના સંયોગથી સ્ફટિક તન્મયપણે કાળા, ભૂરા, પીળા સ્વભાવનું મૂર્ખ જાણે છે, તેમ વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાનથી રહિત જીવ, અધ્યાત્મ, અવિરતિ, કષાય અને યોગના નિમિત્તે બાંધેલાં એકેન્દ્રિય આદિ નામ કર્મના ઉદયથી એકેન્દ્રિય આદિ અવસ્થાને પામેલાને એકેન્દ્રિયાદિ રૂપજ, માને છે, એકેન્દ્રિય, બેઠન્દ્રિય, ત્રિંદ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય કે પંચેન્દ્રિય હું છું એમ જાણે છે; પરંતુ પોતાના શુદ્ધ, સચ્ચિદાનંદ, નિર્મળ સ્વરૂપને જાણતો નથી, તે મૂર્ખપણાની પરિણતિ છે. જેમ રત્નનો પરીક્ષક (ઝવેરી) ખાણ-માંના મેલા આવરણવાળા, માટીવાળા રત્નને રત્નરૂપે ઓળખે છે તેમ જ્ઞાનાવરણ આદિથી ઢંકાયેલા તદાકારરહિત, જ્ઞાનજ્યોતિવાળા, પૂર્ણ પ્રકાશ રહિત આત્માને પણ, પૂર્ણાનંદ, સહજ અકૃત્રિમ આનંદથી ભરપૂર, સર્વજ્ઞ, સંપૂર્ણ તત્ત્વસ્વરૂપ સહિત છે એવો સમ્યક્ જ્ઞાનના બળથી નિર્ણય કરે છે. આથી આત્મા

શુદ્ધજ શ્રદ્ધવા યોગ્ય છે, ઉપાધિ દોષ હોવા છતાં તન્મયપણાનો અભાવ હોવાથી સંસર્ગથી થયેલા દોષથી જુદોજ છે એમ નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે. ૬.

મોહને લઇને જીવ પર વસ્તુને પોતાના રૂપે માનીને આરોપાયેલા (કલ્પેલા) સુખને સુખરૂપે અનુભવે છે; પરંતુ લેદ્દજ્ઞાની આરોપિત સુખને દુઃખરૂપજ માને છે માટે તે ભૂલ નિવારવા ઉપદેશતાં કહે છે:—

અનારોપસુખં મોહત્યાગાદનુભવન્નપિ ।

આરોપપ્રિયલોકેષુ વક્તુમાશ્ચર્યવાન્ ભવેત્ ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:—આરોપ રહિત સ્વભાવનું સુખ, મોહના ક્ષયોપશમથી યોગી અનુભવતો હોવા છતાં, આરોપ જેને પ્રિય છે એટલે જૂઠું મીઠું જાણે એવા લોકોને વિષે (તે સુખ) કહેવામાં (તેને) આશ્ચર્ય થાય, હેરત પામે.

અનુવાદ:—

મોહ ત્યાગતાં અનુભવે, સ્વભાવસુખ અચુક;

જૂઠું મીઠું લોકનું, સુખ કહે જ્ઞાની સુખ? ૭

જ્ઞાનમંજરી:—સ્વગુણરૂપ જ્ઞાનના નિધારથી પ્રગટર્તુ સહજ (અકલ્પિત) સુખ મોહના ક્ષયોપશમથી અનુભવતાં છતાં આરોપિત (કલ્પિત) સુખ જેને પ્રિય છે તે લોકોમાં આરોપ સુખ કહેતાં જ્ઞાનીને તેનું માહાત્મ્ય લાસે? આશ્ચર્ય લાગે? ન લાગે. જેણે આરોપિત સુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે આરોપ સુખમાં આશ્ચર્યવાન ચમત્કારવાન થાય; તે તેને અપૂર્વ, અદ્ભુત લાગે; અથવા અનારોપિત (સહજ) સુખના અનુભવનારને આ-

રોપપ્રિય લોકોની આગળ આરોપિત સુખને સુખ છે એમ કહેતાં આશ્ચર્ય થાય છે, કહી શકતા નથી. કારણ કે તે સુખમાં સુખ નથી, સુખનું કારણ પણ તે નથી, ખરી રીતે દુઃખરૂપ છે તેને સુખ નામે લોકોમાં કહેવું પડે છે છતાં પોતાને આશ્ચર્ય થાય છે કે આ મેં શું કહ્યું? એ સુખ તો છે નહિ. કારણ કે પરથી ઉત્પન્ન થતું સુખ સુખનો આભાસ છે; મોહનું કારણ હોવાથી દૂર કરવા યોગ્ય છે; પુદ્ગલિક સુખમાં સુખ માનવા-રૂપ પ્રાંતિજ* અભ્યંતર મિથ્યાત્વ (અંતરંગ-ભાવ મિથ્યાત્વ) છે.

યશ્ચિદ્દર્પણવિન્યસ્ત-સમસ્તાચારચારુધીઃ ।

ક નામ સ્વપરદ્રવ્યેઽનુપયોગિનિ મુહ્યતિ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—જ્ઞાનરૂપ દર્પણને વિષે જેણે જ્ઞાનાદિક પાંચ આચાર ગ્રહ્યા છે, પ્રતિબિંબિત કર્યા છે, તેથી જેની બુદ્ધિ મનોહર છે, એવા પુરૂષ બિન ઉપયોગી (કામ ન આવે તેવા) પર દ્રવ્યમાં ભલા ક્યાં મુંઝાય? નજ મુંઝાય.

અનુવાદ:—

જ્ઞાન-દર્પણે જે દિસે, પંચાચાર અભેદ;
તો તે સુસ્ત ન મોહવશ, શું પર દ્રવ્યે ખેદ ! ૮

જ્ઞાનમંજરી:—સર્વ પદાર્થ જેમાં દેખાય એવા જ્ઞાનરૂપ આરીસામાં રહેલા સ્થપાયેલા જ્ઞાનાદિ આચારોથી જેની બુદ્ધિ મનોહર છે એવા આગમને અનુકૂળ આશયવાળા પુરૂષ, પુદ્ગલાદિ કોઈ કામમાં ન આવે તેવાં નિરર્થક પર દ્રવ્યોમાં ક્યાં મોહ કરે? જે જ્ઞાન આદિ પાંચ આચાર વડે સંસ્કાર પામેલા

* “ આજ પરિગ્રહ ગ્રંથિ છે, અભ્યંતર મિથ્યાત્વ ” શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

ઉપયોગવંત પુરૂષ જ્ઞાન દર્પણમાં આત્માના આનંદને દેખે છે તે પર દ્રવ્યમાં કેમ મોહ પામે? નજ પામે. તત્ત્વજ્ઞાનથી રહિત, અનાદિ મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ સહિત તથા સ્વરૂપના અનુભવ વિનાના જીવોનેજ પરદ્રવ્યનો અનુભવ છે; તેમાં સુખની પ્રાંતિરૂપ મોહ છે.

સ્વભાવરૂપ ધર્મના નિર્ણય, જ્ઞાન અને રમણરૂપ અનુભવના સુખરસમાં લીન થનારાઓને મોહ હોતો નથી; તેથી આત્મસ્વરૂપમાં લીનતા જ મોહ ત્યાગવાનો ઉપાય છે. માટેજ અનાદિ પ્રાન્તિને દૂર કરીને આત્માના અનુભવમાં રસિકતાવાળા થવું. આત્મસ્વરૂપની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતારૂપ અનુભવવાળા રહેવા યોગ્ય છે. એમ આગમના શ્રવણથી અને કુસંગના ત્યાગથી તત્ત્વજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાનના બળથી તત્ત્વરૂચિ, સંયોગોથી થયેલું સર્વ અનિત્ય, અશરણુ, સંસારનું કારણુ, આત્મા એકલો, સર્વ અન્યપદાર્થો આત્માથી લિપ્ત, અન્યરૂપ, પરનો સ્પર્શ એજ અશુચિ, પરને અનુસરવું તે આસ્રવ, સ્વરૂપને અનુસરવારૂપ સંવર, ઉદ્ધારણાનાં કારણોમાં મગ્ન ન થવું ઇત્યાદિ પરિણતિવડે મોહને ત્યાગવા યોગ્ય છે. ૮

૫. જ્ઞાનાષ્ટક.

મજ્જત્યજ્ઞઃ કિલાજ્ઞાને વિષ્ટાયામિવશ્ચકરઃ ।

જ્ઞાની નિમજ્જતિ જ્ઞાને મરણ દૈવ માનસે ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—જેમ સૂવર (ભૂંડ) વિષ્ટામાં મગ્ન થાય છે, તેમ ખરેખર અજ્ઞાની અજ્ઞાનમાં મગ્ન છે; જેમ રાજહંસ માનસરોવરમાં મગ્ન રહે છે તેમ જ્ઞાની જ્ઞાનમાં અત્યંત મગ્ન રહે છે.

અનુવાદ:—

ભૂંડ રમે વિષ્ટા વિષે, અજ્ઞાને મૂઠ મમ્મ;
માનસ સરમાં હંસસમ, જ્ઞાની જ્ઞાને લમ્મ. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—મોહનો ત્યાગ જ્ઞાનથી થાય છે. તેથી જ્ઞાનાદ્ય લખે છે. પ્રથમ જ્ઞાનનું લક્ષણ કહે છે, “ જોનાથી જાણાય છે તે જ્ઞાન, વ્યવહારે અવિરોધરૂપ, સર્વપદાર્થને સમજવારૂપ, સામાન્ય અને વિશેષ સ્વરૂપવાળા પદાર્થોના સમૂહમાં વિશેષની સમજરૂપ લક્ષણવાળું જ્ઞાન છે. ” વળી ‘ઉત્તરાધ્યયન’ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:—

एयं पञ्चविहं नाणं, दव्वाण य गुणाण य ।

पज्जवाणं च सव्वेहिं नाणं नाणीहिं देसियं ॥

(અ. ૨૮, ગા૦ ૫)

અર્થ:—જ્ઞાની પુરૂષોએ, દ્રવ્યો, ગુણો અને સર્વ પર્યાયો (પદાર્થ અને ગુણની પલટાતી અવસ્થાઓ) ને જાણવારૂપ જ્ઞાન ઉપદેશ્યું છે, તે જ્ઞાન આ પાંચ પ્રકારનું છે. (મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન)

કોઈ જીવનું ‘જ્ઞાન’ દાસ એવું નામ પાડવું તે નામ નિક્ષેપે જ્ઞાન છે, તે શબ્દથી બોલાવવારૂપ છે. સિદ્ધચક્ર આદિમાં જ્ઞાનપદની સ્થાપના તે સ્થાપના નિક્ષેપ જ્ઞાન છે. દ્રવ્યજ્ઞાન તો આગમ દ્વારા જ્ઞાન પદ જોણે જાણ્યું છે તેનો તેને જ્યારે ઉપયોગ (લક્ષ) ન હોય ત્યારે તે આગમ દ્રવ્યજ્ઞાન કહેવાય. નોઆગમ દ્રવ્યજ્ઞાન ઉપાગરહિત અવસ્થાને કહે છે, એમ ભાવાર્થ છે. તેમજ પુસ્તકમાં લખેલું તે દ્રવ્યજ્ઞાન છે. અથવા વાચના, પૃચ્છના,

પરિવર્તના, ધર્મકથા, અનુપ્રેક્ષા આદિ દ્રવ્યજ્ઞાન છે. ભાવજ્ઞાન તો ઉપયોગની પરિણતિ, મતિઆદિ પ્રકાર, સ્વપરનો વિવેક કરનાર છે. પરિચ્છેદ, અવલોકન, ભાસન આદિ જ્ઞાનના પર્યાય-વાચી (બીજાં નામરૂપ) શબ્દો છે.

ભાષા આદિ સ્કંધનું જ્ઞાન તે નૈગમનયે જ્ઞાન કહેવાય, અભેદ ઉપચારથી સર્વ જીવનું જ્ઞાન તે સંગ્રહનયે જ્ઞાન છે; પુસ્તક આદિનું જ્ઞાન તે વ્યવહારનયે જ્ઞાન છે.

ઋણુસૂત્રનયે જ્ઞાન તો તેના પરિણામના સંકલ્પરૂપ જ્ઞાન, અથવા જ્ઞાનના હેતુરૂપ વીર્ય છે, નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહારથી આત્મા ક્ષયોપશમરૂપ જ્ઞાન વિભાગની પ્રવૃત્તિવાળો છે. ઋણુસૂત્રનયે વર્તમાન બોધ; યથાર્થ-અયથાર્થરૂપ બન્ને જ્ઞાન છે; શબ્દ-નયથી સમ્યક્દર્શન સહિત યથાર્થ બોધરૂપ લક્ષણવાળું, કાર્ય કારણની અપેક્ષાવાળું, સ્વ અને પરને પ્રકાશનાર, સ્યાદ્વાદ સહિત, મુખ્યતા, ગૌણતાદિયુક્ત સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાય. સમભિરૂઢનયે સર્વજ્ઞાનના વચનના પર્યાયની શક્તિની પ્રવૃત્તિરૂપ જ્ઞાન છે. એવંભૂતનયથી મતિ આદિના સ્વસ્વરૂપની પૂર્ણતારૂપ જ્ઞાન, ખરી-રીતે તો, કેવળજ્ઞાન એવંભૂત જ્ઞાન છે. વળી મિથ્યા દર્શનમાં પણ વિપર્યાસ (બ્રાંતિ) સહિત જ્ઞાન તે કુજ્ઞાન છે; તે મોહના ત્યાગનું કારણ નથી. માટે સમ્યક્ દર્શનપૂર્વક, સ્વસ્વરૂપ ઉપાદેય છે અને અન્ય ભાવ હેય છે એવા ઉપયોગરૂપ લક્ષણવાળું સમ્યક્જ્ઞાન, સંસારપ્રત્યે ઉદાસીનતાનો હેતુ હોવાથી, અહિં ગ્રહણ કર્યું છે. કહ્યું છે કે:-

“તજ્ જ્ઞાનમેવ ન ભવતિ, યસ્મિન્નુદિતે ચિમાતિ રાગગણઃ ॥
તમસઃ કુતોઽસ્તિ શક્તિર્દિનકરકિરણાગ્રતઃ સ્થાતુમ ॥”

અર્થ:—જે જ્ઞાનના ઉદય વખતે રાગનો સમૂહ દેખાય, તે જ્ઞાનજ નથી; સૂર્યના કિરણ આગળ ઉભા રહેવાની અંધકારમાં શક્તિ ક્યાંથી હોય ?

માટે તત્ત્વની સમજણરૂપ જ્ઞાન આત્માના સ્વસ્વભાવને પ્રગટ કરવાનું કારણ છે, મોક્ષ-માર્ગનું મૂળ છે; “જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે મોક્ષ થાય છે” (જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ) ‘પદમં નાણં તમો દયા, एवं चिद्वह सव्वसंजण’—પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા એમ સર્વ સંયમે વર્તો, એ પ્રકારે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે, અહિં અનુપ્રેક્ષા સહિત સ્પર્શ-જ્ઞાનનો અવસર છે તે કહેવાય છે.

સ્વભાવ અને વિભાવના વિવેક વિનાનો અજ્ઞાની, ખરેખર અયથાર્થ ઉપયોગરૂપ એ જ્ઞાનમાં મગ્ન થાય છે એટલે યથાર્થ જ્ઞાન જેને નથી તે અયથાર્થમાં લીન છે. કોની પેઠે? જેમ વિષ્ટામાં ભૂંડ મગ્ન થઈ જાય છે, તેમ અજ્ઞાની નહિ ભોગવવા યોગ્ય, આત્મગુણને આવરણ કરનાર કારણરૂપ પર વસ્તુમાં, સાતા આદિના ઉદયમાં, ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં લીન થઈ જાય છે. યથાર્થ સમજણવાળા જ્ઞાની તત્ત્વની સમજણરૂપ જ્ઞાનમાં, આત્મસ્વરૂપમાં તન્મય થાય છે.

આત્મસ્વરૂપની સમજણરૂપ અનુભવમાં લીન થયેલા પુરૂષો, ઈન્દ્રિયાદિને આશ્ચર્ય પમાડનાર મનોહર શબ્દ આદિ વિષયોને તરણા તુલ્ય ગણે છે, સ્વરૂપે રમે છે, લીળમ ગ્રીળમના તાપથી તપેલી શિલા ઉપર ઉભેલા છતાં શીતળીભૂત અંતઃકરણવાળા છે, લક્ષડિયું હિમ પડે ત્યારે પણ જે કંપી ઉઠતા નથી, અડોલ રહે છે. આખા જગતને ખળભળાવી મૂકે તેવા

ઉત્પાતોમાં પણ જે ક્ષોભ પામતા નથી પણ આત્મતત્ત્વનું ધ્યાન કરે છે, ચિંતવન કરે છે સ્વશુષ્ણ પર્યાયનું, ઇન્દ્રના વૈભવની સર-ખામણી કરે તેવા ચક્રવર્તીના વિદ્વાસોને તે તને છે. શું કહેવું ? આત્માના આનંદની સમજણના રસિયા સત્પુરૂષોને બીજું બધું દુષ્ટ લાગે છે. યથાર્થ સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ આત્માના રસિયા સત્પુરૂષો સહન કરે છે પરીષદોને, શરૂ કરે છે શ્રેણી, અને વિસ્તારે છે સ્વરૂપમાં લીનતારૂપ ધ્યાન; માટે જ્ઞાનનો સ્વાદ લેનાર મહા-પુરૂષોનેજ ધન્ય છે. ‘સંવેગરંગશાળા’ માં કહ્યું છે:—

તે ધજ્ઞા સુક્યત્યા, જેસિ નિયતત્ત બોહરુદ્ જાયા ।

જે તત્ત બોહમોદ, તે પુજ્ઞા સર્વ મઘ્વાણં ॥ ૧ ॥

જેસિ નિમ્મલનાણં, જાયં તત્તસહાવમોગિત્તં ।

તે પરમાત્ત સુહી, તે સિં નામંપિ સુદુયરં ॥ ૨ ॥

અનુવાદ:—(અનુબંધ ૫)

આત્મબોધ રૂચિ જાગી, તો ધન્ય કૃતકૃત્ય તે;
જે આત્મજ્ઞાનના લોગી, તે સૌને અતિ પૂજ્ય છે. ૧

નિર્મળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, લોગી આત્મ સ્વભાવના;
મહા સુખી મહાત્મા તે, શ્રેય કે નામ તેમનાં. ૨

જે સ્વતત્ત્વજ્ઞાનના રસિક છે તેમનો જન્મ અને જીવન સફળ છે. માટે જેમ રાજહંસ માનસરોવરમાં મગ્ન રહે છે, તેમ જ્ઞાની જ્ઞાનમાં મગ્ન રહે છે. ૧

નિર્વાણપદમપ્યેકં માવ્યતે યન્મુહુર્મુહુઃ ।

તદેવ જ્ઞાનમુત્કૃષ્ટં નિર્બંધો નાસ્તિ મૂયસા ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—એક પણ મોક્ષના સાધનરૂપ વચન, વારં-

વાર જે ભાવીએ (આગમે, શ્રુતયુક્તિએ મનનું વારંવાર સ્મરણ રૂપ નિદિધ્યાસન દેખાડયું), તેજ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન છે; (કેમકે તેથી તત્ત્વજ્ઞાન ઉપજે. ‘સામાયિક’ પદ માત્ર ભાવવાથી અનંત સિદ્ધ થયેલા સાંભળીએ છીએ) ઘણું ભણ્યાનો આગ્રહ નથી. ભાવનારૂપ જ્ઞાન થોડું હોય તોપણ તે ઘણું છે અને તે વિનાનું ઘણું જ્ઞાન પણ પોપટપાઠ જેવું છે.

અનુવાદ:—

એક પદ પણ મોક્ષ દે, ભાવ્યાથી બહુ વાર;
તેજ ઉત્તમ જ્ઞાન ગણ, બહુ શ્રુત હઠ ના ધાર. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—મોક્ષ-કર્મરહિત દશા-ના કારણરૂપ એક પદ પણ, સ્વાદ્વાદની અપેક્ષાવાળું વારંવાર આત્મામાં તન્મય થઈ ભાવવું; એટલે વાચના, પૃચ્છના, પરિવર્તના, અનુપ્રેક્ષા, ધર્મચિંતન, પરિશીલન, નિદિધ્યાસનરૂપે કરણ, કર્તાપણું, કારણપણું, આધારપણું, આસ્વાદન (રસસ્વાદરૂપ આત્મસુખનો અનુભવ), વિશ્રામ

(“ વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતેં, મન પાવે વિશ્રામ;
રસ સ્વાદત સુખ ઉપજે, અનુભવ યાકો નામ ”),

સ્વરૂપમાં એકતા (‘જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની શુદ્ધતારે એકપણે અને અવિરૂદ્ધ, મૂળમારગ સાંભળો જિનનોરે’), જેથી આત્મા સ્વરૂપમાં લીન થાય, અનાદિથી નહિ ચાપેલું આત્મસુખ અનુભવે તેજ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન છે. તેવા પદનોજ અભ્યાસ કર્યો તો બાકીના વાણીના વિસ્તારરૂપ ઘણા જ્ઞાનનો આગ્રહ શું રાખવો? ઘણા કથનજ્ઞાનનો શાસ્ત્ર અભિનિવેશ શા કામનો

છે? ભાવનારૂપ જ્ઞાન થોડુંજ હોય તો પણ અમૃત તુલ્ય અના-
દિનાં કર્મરૂપ રોગને હરવા સમર્થ છે ૨

સ્વભાવલાભસંસ્કાર-કારણં જ્ઞાનમિષ્યતે ।

ધ્યાનધ્યમાન્નમતસ્ત્વન્યત્ તથા ચોક્તં મહાત્મના ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—આત્મસ્વભાની પ્રાપ્તિના સંસ્કાર (સદ્વાસના)-
નું કારણ (એટલે થોડે ઘણે વીતરાગ વચનની ઇચ્છાથી તે
વીતરાગ સ્મરણે આત્મામાં તન્મય થવાનું કારણ) જે જ્ઞાન
તે ઇચ્છીએ છીએ; એથી અધિકું જે લાણવું તે માત્ર બુદ્ધિને*
અંધ કરનાર છે; તે પ્રકારે મહાત્મા પતંજલિ ઋષિએ કહ્યું છે.
પ્રથમ યોગ દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ (અદ્રેષ ગુણે) એને મહાત્મા
કહી બોલાવ્યો.

અનુવાદ:—

જે નિજ ભાવ દર્શ કરે, વીતરાગતારૂપ;
તેજ જ્ઞાન જ્ઞાની ગણે, બીજું આંખપરૂપ ૩

જ્ઞાનમંજરી:—જ્ઞાનાદિ અનંતગુણું પર્યાયરૂપ સ્વભાવની
પ્રાપ્તિના સંસ્કાર (સદ્વાસના) ને પ્રગટ કરનાર અથવા તેનું
સદૈવ સ્મરણ કરાવનાર, નિરંતર તેમાં ઉપયોગ જેથી રહે તેવું
જ્ઞાન જ ઇચ્છીએ છીએ. કારણકે તેથી આત્મતત્ત્વનો લાભ
થાય છે.

* “શ્રવણ એ પવનની લહેર માફક છે. તે આવે છે અને ચાલ્યું
જાય છે. મનન કરવાથી છાપ બેસે છે. અને નિદિધ્યાસન કરવાથી
ગ્રહણ થાય છે. વધારે શ્રવણ કરવાથી મનન શક્તિ મંદ થતી બેવામાં
આવે છે.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

બીજું બધું વાણીના વિલાસરૂપ, સ્વસ્વરૂપને નહિ સ્પર્શતું બાહ્યજ્ઞાન, લૌકિક કે લોકોત્તર શાસ્ત્રોના વિકલ્પરૂપ બધું વ્યાક્ષેપ રૂપ બુદ્ધિની અંધતારૂપ છે. જે જ્ઞાન આત્મા અને પરના વિવેક માટે તથા આત્મામાં એકતા અને પરના ત્યાગને અર્થે ન વપરાય તે બધું જંગલમાં પોક મૂકવા સમાન છે તેમજ હરિ-ભદ્રપૂજ્ય કહે છે.

અકુત્યાસંયતં નાણં સુઅપાતુવ્વ વિન્નેયં ।

નિઃસાર ઘણું જ્ઞાન પોપટિયા પાઠ સમાન બાણવું.

અનુયોગદ્વારમાં:—

યોઽ હઽ - સિક્ખં યં ઠિયં મિયં જાયં જાવ ગુરુવચ્ચનો-
વગયં વાયણાણ પુચ્છણાણ પરિઅઠ્ઠણાણ ધમ્મકહાણ નો અણુ-
પ્પેહાણ તા દવ્વ સુઅં ।

અર્થ:—વાચના, પૃચ્છના, પરિવર્તના, ધર્મકથા દ્વારા ગુરુવચન વડે શિખવાડેલું, સ્થિર કરેલું, સ્મરણમાં રાખેલું, પ્રગટ કરેલું જ્યાંસુધી અનુપ્રેક્ષાથી ભાવરૂપ થયું નથી ત્યાં સુધી તે દ્રવ્યશ્રુત છે.

એમ ચેતનાનો ક્ષયોપશમ પામી ચાર સંજ્ઞા (આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ) માં, આ લોકની ઇચ્છાથી, પર-લોકની આશાથી શું શું પ્રવર્તન થતું નથી? પરંતુ જે સર્વ પુણ્યલોથી કંટાળ્યો છે અને સ્વ સ્વભાવનો ઇચ્છક છે તે યથાર્થ સમજણથી આત્માને બાણ છે તે જ્ઞાન છે, ત્યાં સ્વ-સાધ્યની સિદ્ધિ માટે ઉદ્યમ કરવા યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે:—

આત્માજ્ઞાનમવં દુઃસ્વં આત્મજ્ઞાનેન હન્યતે ।

અમ્યસ્યં તત્તથા તેન યેનાત્મા જ્ઞાનમયો ભવેત્ ॥ ૧ ॥

અનુવાદ:—

આત્મજ્ઞાન વિના દુઃખી, આત્મજ્ઞાને સુખી સદા;
જ્ઞાન અભ્યાસથી પોષે, આત્મા જ્ઞાની થશે તદા. ૧

સ્વલ્પજ્ઞાનેન નો શાંતિ યાતિ દસાત્મનાં મનઃ ।
સ્તોકં વૃષ્ટયા યથા તત્તમ્ભૂમિદશ્માયતેતરામ્ ॥ ૨ ॥

અનુવાદ:—

અલ્પજ્ઞાને નહિ શાંતિ, જ્ઞાનગર્વિષ્ટના ઉરે;
થોડી વૃષ્ટિ થતાં ભૂમિ, જાફથી ધામને પૂરે. ૨

માટે નિર્દોષ, નિસ્પૃહ અને આત્મજ્ઞાનમાં રસિકતા-
વાળા થવું જોઈએ; તે માટેજ અંગ-ઉપાંગનો અને યોગ-ઉપ-
ધાનનો અભ્યાસ મુનિઓને કહ્યો છે. એમ મહાત્મા પતં-
જલિ આદિએ અને યશસ્વ ધનમાં કુશળ શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ
'યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય' માં કહ્યું છે. ૩

ષાદાંશ્ચ પ્રતિષાદાંશ્ચ, વદન્તોઽનિશ્ચિતાંસ્તથા ।
તત્ત્વાન્તં નૈવ ગચ્છન્તિ, તિલપીલકવદ્ ગતૌ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષના અનિર્ધારિત અ-
ર્થવાળા વાદવિવાદો કરનારા, છ માસ સુધી કંઠશોષ કરે
(ગુરુ-શિષ્યનો એક વાદ વિવાદ છ માસ સુધી ચાલ્યો હતો
તેમ) પણ ગતિમાં પ્રવર્તતા ધાંચીના બળદની પેઠે તત્ત્વના
પારને પામે નહિ.

દુહો:—

પઠ્યે પાર કહાં પાવતો, મિટી ન મનકી આશ;
જ્યૂં કોલૂકે બેલકો, ધર હિ કોશ પચાશ. ૪

અનુવાદ:—

અનિર્ણિતરૂપ જે કરે, વાદવિવાદ અપાર;
સ્વાનુભવ પામેજ નહિ, બેલ ધાંચીના ધાર. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—પરને હરાવવાની ને પોતાના જયની ઈચ્છાથી પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષરૂપ શુદ્ધ વાદવિવાદાદિ કરનારા વસ્તુધર્મરૂપ તત્ત્વનો પાર પામતા નથી. કેવા વાદો કરે છે? પદાર્થના સ્વરૂપનો નિર્ધાર જે વાદોમાં કરવો નથી તે વાદો વદતાં પોતાના આત્યંતિક, અકૃત્રિમ (સહજ) આત્મજ્ઞાનના અનુભવને તેઓ નથી જ પામતા. કેની પેઠે? ધાંચીના બાળકની પેઠે ગોળગોળ ફરતાં છતાં માર્ગ કપાતો નથી; તેમ તત્ત્વજ્ઞાનની અભિલાષા વિનાના જીવને અનેક શાસ્ત્રો શીખવાનો પરિશ્રમ વેઠવા છતાં તે વેઠરૂપ થાય છે, તત્ત્વના અનુભવનો સ્પર્શ થતો નથી. માટે યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનની રચિવાળા થવું ઘટે છે. ૪

સ્વદ્રવ્યગુણવ્યાયિ-ચર્યા ચર્યા પરાન્યથા ।

इति दत्तात्मसन्तुष्टिर्मुष्टिज्ञानस्थितिर्मुनेः ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—પોતાના શુદ્ધ આત્મ દ્રવ્યમાં, પોતાનાજ શુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ગુણોમાં અને પોતાના શુદ્ધ અર્થ-વ્યંજન પર્યાયોમાં પરિણુતિ (ચર્યા) ભલી છે; પર દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયમાં પરિણામ-શ્રદ્ધણ, ઉત્પત્તિરૂપ ચર્યા તે ભલી નથી. એ પ્રકારે દીધો છે આત્માને સંતોષ જેણે એવા મુનિના સંક્ષેપ રહસ્ય (મુષ્ટિ) જ્ઞાનની મર્યાદા છે, કહ્યું છે કે “ આત્મૈવ દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણ્યથા યત્તે: ” ઇત્યાદિ: અથવા આત્માજ મુનિનાં દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર છે.

અનુવાદ:—

દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, નિજ, તેમાં તન્મય સ્વાદ;
અન્ય અકાર્ય ગણે મુનિ, જ્ઞાન-મુઠી મર્યાદ. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—ગુણના આશ્રયરૂપ (સ્વદ્રવ્ય) શુદ્ધ આત્મામાં, એકદ્રવ્યને આશ્રયે રહેલા સહભાવી અનંત પર્યાયો સહિત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સ્વરૂપ સ્વગુણોમાં અને અર્થ-વ્યંજન ભેદે દ્રવ્ય, ગુણ યત્નેના આશ્રયે ઓળખાતા સ્વપર્યાયોમાં અભેદ પરિણામે વર્તવું (ચર્યા) તે શ્રેષ્ઠ છે; સ્વદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં પરિણમવું તે આત્મહિત છે.

આયા સમાવનાળી, મોદ રમઈ વિવત્થુધમ્મમિ ।
સો ઉત્તમો મહાપ્પા, અવરે મવસૂયરા જીવા॥

અર્થ:—જે આત્મા સ્વભાવના જ્ઞાતા, સ્વભાવના લોકતા અને વસ્તુસ્વભાવરૂપ ધર્મમાં રમણતા પણ કરનારા છે, તે ઉત્તમ મહાત્મા છે. બીજા જીવો તો સંસારમાં સૂવર સમાન છે.

પર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું સ્મરણ વા અનુભવસ્વરૂપ પરિણામની પરંપરા અકર્તવ્યરૂપ, અહિતક રી છે. પરભાવરૂપ પરિણામજ સંસારમાં જ્રમણ કરાવનાર છે, કહ્યું છે કે:—

પરસંગેણ બંધો, મુક્ત્વો પરમાવચાયણે હોઈ ।
સઘ્વદોસાણમૂલં, પરમાવાણુભવપરિણામો ॥

અર્થ:—પરના સંગથી બંધ થાય છે, પરભાવના ત્યાગથી મોક્ષ થાય છે; પરભાવના અનુભવરૂપ પરિણામ સર્વ દોષોનું મૂળ છે. તેથીજ દેશવિરતિવંત (શ્રાવક)કે સર્વવિરતિવાળા સાધુ પરિબ્રહ્માદિનાં પ્રત્યાખ્યાન લે છે, યમનિયમ આદરે છે; તજે

છે સ્વજન-પરિજનોને; અંગીકાર કરે છે એકલા વિચરવાનું; શ્રવણ કરે છે આત્મસત્તાની કથા, ચિંતન કરે છે આત્મ ધર્મની અનંતતા, ધ્યાન કરે છે પોતાના ગુણ-પર્યાયનું, મગ્ન થાય છે તેના અનુભવ વડે આત્મ પરિણામમાં, અને તજે છે સર્વ પરલાવની અનુમતિ. આ પ્રકારે ત્રણે કાળના પદાર્થોનું તત્ત્વજ્ઞાનનાર મુનિને સંશ્લેષ રહસ્ય-જ્ઞાનના વિશ્રામની મર્યાદા છે; તે સ્થિતિ કેવી છે? તેથી આત્માને સતોષ મળ્યો છે. આથી આત્માનું ગ્રહણ (પકડ) અને પરનો પરિત્યાગ એ નિર્ગ્રંથ મુનિની મર્યાદા છે. ૫

अस्ति चेद् ग्रंथिभिर्दृष्टानं, किं चित्रैस्तन्त्रयन्त्रणैः ।

प्रदीपाः क्षोपयुज्यन्ते ? तमोक्ष्णी दृष्टिरेव चेत् ॥ ६ ॥

ભાષાર્થ:—ગ્રંથિલેદથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન-અર્હિ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરેલો છે; વિષયપ્રતિભાસ દલ વિકલ આત્મ પરિણામવંત થયું એવું જ્ઞાન (‘ રાગદ્વેષ અજ્ઞાન એ મુખ્ય કર્મની ગ્રંથ, ’ એ ગ્રંથિરૂપ બાહ્ય વિષયોમાં પ્રવર્તતી બુદ્ધિનું પડ દૂર ખસી જતાં આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ થવારૂપ જ્ઞાન) પ્રગટ છે તો વિવિધ પ્રકારના શાસ્ત્રના બાંધાની શી જરૂર છે? એનોજ અભ્યાસ પૂર્ણ થતાં તત્ત્વસંવેદન (અનુભવ) થાય ત્યારે લાવચારિત્ર (સ્વરૂપરમણ) પરિણમે, ત્યાં પરસાધનની અપેક્ષા નથી. આ વાત પર દૃષ્ટાંત: - અંધકારને હરનારી દૃષ્ટિજ ને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ તો દીવાની ક્યાં જરૂર રહે? જરૂર ન પડે.

અનુવાદ:—

ગ્રંથિલેદી જ્ઞાન જ્યાં, પર સાધન-અભ્યાસ;

બિનજરૂરી, દીપ-વત્, (જો) તમહર દૃષ્ટિ વિકાસ. ૬

જ્ઞાનમંજરી:— જો ગ્રંથિના ભેદાવાથી ઉત્પન્ન થતું, વિષયપ્રતિભાસ-દલવિકલ એટલે આત્મધર્મ-વેદ્યસંવેદ્યરૂપ જ્ઞાન (પ્રતિભાસ) હોય, તો અનેક પ્રકારના પરસાધનનાં નિમિત્તો રૂપ તંત્રચંત્રણોની શી જરૂર છે? કંઈ નથી. સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન આરિત્રરૂપ ભાવમાં પરિણુમેલાને પરની શી અપેક્ષા? તે વિષે દૃષ્ટાંત કહે છે; અંધકારને હણે તેવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ તો પછી દીવાની શી જરૂર છે? કંઈ નથી. સર્વ કંઈ જોઈ શકે તેવી દૃષ્ટિ થઈ તો પછી પ્રકાશના સાધનરૂપ દીવાનું શું પ્રયોજન? હવે ગ્રંથિભેદનું સ્વરૂપ કહે છે:—

પંચેન્દ્રિયપાણું, સંસ્રીપાણું, (મનસહિતઅવસ્થા) પર્યાપ્તિપાણું (જે ભવમાં જેટલી શરીર, અહાર, ઇન્દ્રિયાદિ પર્યાપ્તિરૂપ ઉત્પન્ન થતી વખતે કરવા યોગ્ય ક્રિયાઓ કરવી ઘટે તેટલી પૂરી કરી લીધી હોય તેવી અવસ્થા) એ ત્રણ લઙ્ગિધથી યુક્ત, અથવા ઉપશમ લઙ્ગિધ; ઉપદેશ શ્રવણ લઙ્ગિધ; કરણત્રય હેતુ પ્રકૃષ્ઠ યોગલઙ્ગિધ (પ્રયોગ્ય લઙ્ગિધ), એ ત્રણ લઙ્ગિધવાળા જીવને કરણ કાળ (યથાપ્રવૃત્તિ, અપૂર્વ અને અનિવૃત્તિ નામનાં સમ્યક્ત્વ પ્રકટ થયા પહેલાં અવશ્ય થતાં ઉત્તરોત્તર નિર્મળ આત્મપરિણામનો કાળ) પહેલાં પણ એક મુહૂર્ત કાળ સુધી દરેક સમયે અનંત ગુણ વૃદ્ધિના ક્રમે વધતી વિશુદ્ધિથી શુદ્ધ, નિર્મળ થતી ચિત્તની અવસ્થાઓની સંતતિ કેવી હોય છે તે કહે છે:—

અભવ્ય (જેનો મોક્ષ થવાનો નથી એટલે સમ્યક્ત્વ થનાર નથી તેવા) જીવને ઉપર જણાવેલ લઙ્ગિધો પ્રાપ્ત થયા છતાં ગ્રંથિ સત્તામાં હોય છે તે વખતે જે પરિણામની વિશુદ્ધિ હોય છે તે હૃદને ઓળંગી જનાર, તેથી અનંત ગુણ

વિશુદ્ધ બીજ સમયે બને છે મતિ, શ્રુત અને, કુઅવધિમાંના એક સાકાર ઉપયોગમાં વર્તતો હોય છે, ત્રણ વિશુદ્ધ (પીત, પદ્મ, શુક્લ) તેજો લેશ્યાઓમાંથી એકમાં વર્તતો હોય છે, જઘન્યપણે પીત (તેજો) લેશ્યામાં, મધ્યમ પરિણામે પદ્મલેશ્યામાં, ઉત્કૃષ્ટ પરિણામે કરીને શુક્લ લેશ્યામાં હોય છે. તથા પૂર્વે બાંધેલાં આયુષ્ય સિવાયનાં સાતે કર્મોની સ્થિતિ એક કોડાકોડી સાગરોપમથી કંઈક ઓછી કરે છે. અશુભ કર્મોનો અનુભાગ (રસ, તીવ્રાદિ) હલાહલ, વિષ, લીમડો અને કાંજી એ ચાર સ્થાનકોનો ઘટાડી લીમડા અને કાંજીરૂપ બે સ્થાનકોનો કરે છે અને શુભ કર્મોનો અનુભાગ દ્વિસ્થાનક ગોળ અને બાંડરૂપ બે સ્થાનકોનો હોય તે ચાર સ્થાનક (ગોળ, બાંડ, સાકર, અને અમૃત) નો કરેછે; તથા ધ્રુવ પ્રકૃતિઓ ૪૭ સંખ્યાએ બાંધતો, પાછો ફરતો આયુષ્ય સિવાયની સ્વસ્વભાવ પ્રાયોગ્ય પ્રકૃતિઓ શુભજ બાંધે છે. કારણ કે અતિશય વિશુદ્ધ પરિણામવાળો આયુષ્ય બાંધતો નથી, તિર્યચ કે મનુષ્ય પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરતાં દેવગતિ યોગ્ય શુભ પ્રકૃતિઓ બાંધે છે, દેવ કે નારકી પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પ્રગટાવતાં મનુષ્યગતિ પ્રાયોગ્ય સુભગ પ્રકૃતિઓ બાંધે છે; સાતમી પૃથ્વીવાળા નારકો તિર્યક દ્વિક અને નીચ ગોત્ર બાંધે છે; ભવપ્રાયોગ્યથી બંધાતી સ્થિતિ એક કોડાકોડી સાગરોપમથી ઓછી બંધાય છે; વધારે નહિ યોગને લઈને પ્રદેશાત્ર ઉત્કૃષ્ટ, જઘન્ય, મધ્યમ બંધ થાય છે; સ્થિતિબંધ પૂર્ણ થતાં અન્ય સ્થિતિબંધ પહેલાં પહેલાંના સ્થિતિબંધની અપેક્ષાએ પદ્યોપમના અસંખ્યેયલાગ જેટલી ઓછી સ્થિતિવાળો

બંધ કરે છે. પછી અન્ય પદ્યોપમનો અસંખ્યેય ભાગ ન્યૂન કરે છે એથી બીજો સ્થિતિબંધ આગળ, આગળનાની અપેક્ષાએ પદ્યોપમનો અસંખ્યેયભાગ ન્યૂન કરે છે અને બંધાતી અશુભ પ્રકૃતિઓનો અનુભાગ દ્વિસ્થાનક (નિંબ, કાંજીર) કરે છે, તે અનુભાગને પણ સમયે સમયે અનંતગુણ હીન કરે છે; વળી શુભપ્રકૃતિઓનો અનુભાગ ચતુઃસ્થાનક (ગોળ, ખાંડ, સાકર, અમૃત) કરતો સમયે સમયે અનંતગુણ વૃદ્ધિ કરે છે; આમ યથા-પ્રવૃત્તિ કરણ કરે છે. પછી અપૂર્વ કરણ, પછી અનિવૃત્તિ કરણ કરે છે કરણ એટલે પરિણામની વિશેષતા. એ ત્રણે કરણો પ્રત્યેક અંતર્મુદૂર્તનાં છે. પછી (પ્રકૃતિઓનો) ઉપશમ થવાથી જે દશા પ્રાપ્ત થાય છે તેપણ અંતર્મુદૂર્ત સુધીની સ્થિતિવાળી હોય છે.

‘કર્મપ્રકૃતિમાં યથાપ્રવૃત્તિ કરણ વિષે ગાથા છે:-

અણુસમયં વડ્ઢંતો અઙ્ગવસાણાણંત ગુણણાપ ।

પરિણામઠાણાણં દોસુ વિ લોગા અસંખિજ્ઞા ॥

સમયે સમયે અનંતગુણવૃદ્ધિ કેમે વધતી વિશુદ્ધિવાળાં અધ્યવસાનો (અશુદ્ધપરિણામ) કરણની સમાપ્તિ થતા સુધીમાં કેટલાં થાય છે? યથાપ્રવૃત્તિ કરણ અને અપૂર્વકરણ એ બન્નેમાં સમયે સમયે પરિણામરથાનો અસંખ્યેય લોક પ્રમાણ હોય છે, એટલે અસંખ્યેય લોકાકાશના પ્રદેશના સમૂહ જેટલાં હોય છે. તે આ પ્રમાણે છે: યથાપ્રવૃત્તિ કરણમાં પ્રથમ સમયે ભિન્ન ભિન્ન જીવોની અપેક્ષાએ અસંખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલાં વિશુદ્ધ સ્થાનો છે, બીજે સમયે વિશેષ અધિક, તેથી પણ ત્રીજે સમયે વિશેષ અધિક એમ છેલ્લા સમય સુધી સમજવું. એજ પ્રકારે અપૂર્વ કરણમાં જાણવું.

યથાપ્રવૃત્ત અને અપૂર્વ બન્ને કરણો સંબંધી આ અધ્ય-
વસાનો (સંદષ્ટિરૂપે) સ્થાપવામાં આવે તો વિષમ ચતુરસ્ર
(સમચોરસ ન હોય તેવું ચોખંડું) ક્ષેત્ર રોકે છે. એ બન્નેથી આ-
ગળનાં અનિવૃત્તિકરણમાંનાં અધ્યવસાનો મુક્તાવલિ (મોતીના-
હાર) સમાન આકૃતિવાળાં ગણાય છે, એથી ઉપર ઉપરનાં
સમયે સમયે અનંતગુણવૃદ્ધિથી પ્રવર્તતાં અધ્યવસ્થાનોનો વિચાર
સમજી લેવો.

અહિં સાથે કરણ કરવા લાગેલા બે પુરૂષો કલ્પીએ;
ત્યાં એક (વિશુદ્ધિની) સર્વ જઘન્ય દ્રેણીને પામેલો છે અને
બીજો સર્વોત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિથી દ્રેણી શરૂ કરે છે. પ્રથમ જીવને
પ્રથમ સમયે મંદ વિશુદ્ધિ છે. બીજો સમયે અનંતગુણી, ત્રીજો
સમયે અનંતગુણી એમ યથાપ્રવૃત્ત કરણ કાળનો સંખ્યેય ભાગ
પૂરો થતા સુધી વિશુદ્ધિ વધે છે, પછી બીજા જીવને પ્રથમ
સમયે ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિસ્થાન અનંતગુણ કહેવા યોગ્ય છે,
તેથી પણ બીજો સમયે ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ અનંતગુણી છે, તેથી
ઉપરની જઘન્ય વિશુદ્ધિ અનંત ગુણી હોય છે. એમ ઉપર
નીચે એક એક વિશુદ્ધિસ્થાન અનંતગુણું હોય છે. છેલ્લા
સમયની જઘન્ય વિશુદ્ધિ સુધી બન્ને જીવોની વિશુદ્ધિ એ
પ્રકારે વિચારવી; આ સંખ્યેય ભાગના છેલ્લા સમયથી ઠેઠ
આ કરણના છેલ્લા સમય સુધીમાં જેટલાં સંપૂર્ણ બાકી
રહેલાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનો છે તે બધાં ક્રમે અનંતગુણું કહેવા યોગ્ય
છે. આ પ્રકારે યથાપ્રવૃત્તકરણ સમાપ્ત થયું. આ યથાપ્રવૃત્ત
કરણને પૂર્વપ્રવૃત્ત પણ કહે છે, કારણ કે તે બાકીનાં બે
કરણો પહેલું, પ્રથમ પ્રવર્તે છે, આ યથાપ્રવૃત્ત કરણમાં

સ્થિતિઘાત, રસઘાત કે ગુણશ્રેણી થતી નથી માત્ર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અનંતગુણી વિશુદ્ધિ થાય છે. આ કરણમાં રહેલો જીવ જે પ્રશસ્ત કર્મો બાંધે છે, તે શુભ છે, તે શુભ કર્મોનો આર સ્થાનકરૂપ રસ હોય છે અને સ્થિતિ બંધ પણ પૂર્ણ હોવા છતાં બીજો [અશુભ કર્મનો] સ્થિતિ બંધ પદ્યો-પમના સંખ્યેયલાગ ઓછો ઓછો બંધાય છે.

હવે અપૂર્વકરણ વિષે કહે છે:-

“ ઘીયસ્સ ઘીય સમયે જહ પહમવિ અણંતરુક્કસ્સા ”
 ઇત્યાદિ વચન-આધારે—બીજું કરણ જે અપૂર્વ કરણ તેનો બીજો સમય જઘન્ય વિશુદ્ધ કરનારને પણ પ્રથમ સમયના ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધ સ્થાનથી અનંતગુણ વિશુદ્ધિવાળો કહેવા યોગ્ય છે. આમ કહેલું છે:-કારણ કે યથા-પ્રવૃત્ત કરણની પેઠે પ્રથમથી નિરંતર વિશુદ્ધસ્થાનો અનંતગુણ કહેવા યોગ્ય છે. પરંતુ પ્રથમ સમયે પ્રથમથી જઘન્ય વિશુદ્ધિ સર્વથી ઓછી હોય તે પણ યથાપ્રવૃત્તકરણના છેલ્લા સમયે ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ સ્થાને રહેલાને જે વિશુદ્ધિ હોય તેથી અનંતગુણી ગણવી. તે પછી પ્રથમ સમયેજ જેને ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ છે તે અનંતગુણી છે. તેથી બીજા સમયની જઘન્ય વિશુદ્ધિ અનંતગુણી તેથી પણ તેજ બીજા સમયની ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ અનંતગુણી હોય છે, એમ દરેક સમય સખંધી છેલ્લા સમયની ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ સુધી જાણવું. અપૂર્વ પરિણામોની સ્થિતિ રહે ત્યાંસુધી રસઘાત, ગુણશ્રેણી, સ્થિતિબંધ આદિ ક્રિયાઓ જેમાં થાય છે તે અપૂર્વ કરણ કહેવાય છે.

અપૂર્વ કરણમાં પ્રવેશ કરનાર સ્થિતિઘાત, રસઘાત,

ગુણશ્રેણી, અને અન્ય સ્થિતિબંધ એક સાથે શરૂ કરે છે. ત્યાં સ્થિતિઘાત એટલે સત્તામાં રહેલાં કર્મોની આગળના લાગમાંથી ઉત્કૃષ્ટપણે સાત આઠ સાગરોપમ જેટલી અને જઘન્યપણે પદ્યોપમના અસંખ્યેય લાગ જેટલી સ્થિતિનો કંડક કરે છે એટલે ઉપણવાની ક્રિયા સૂપડામાં કરે છે તેમ એક અંતર્મુહૂર્ત કાળમાં દૂર કરી શકાય તેટલાં કર્મદળના ખંડ કરે છે. પછી બીજો સ્થિતિખંડ, એમ ત્રીજો એમ ઘણા હજારો સ્થિતિખંડો કરે છે ત્યારે અપૂર્વ કરણના પ્રથમ સમયે સત્તામાંનાં કર્મોની જે સ્થિતિ હતી તેથી સંખ્યેય ગુણહીન છેલ્લે સમયે થઈ જાય છે. રસઘાત ક્રિયામાં તો અશુભ પ્રકૃતિઓનો જે સત્તામાં અનુભાગ છે તેનો અનંતમો ભાગ બાકી રાખી બાકીના અનંત અનુભાગ ભાગો છેલ્લી ક્રિયામાં નાશ કરે છે તે પછી ફરી વળી જે અનંતમો ભાગ અનુભાગ રહ્યો હતો તેના અનંત ભાગ કરી અનંતમો ભાગ બાકી રાખી બાકીના અનંત ભાગોનો નાશ કરે છે. એમ હજારો અનુભાગ ખંડો એક સ્થિતિ ખંડમાં થાય છે. એવા હજારો સ્થિતિ ખંડો થાય ત્યારે બીજું અપૂર્વ કરણ પૂરું થાય છે. સ્થિતિબંધથી તો અપૂર્વ કરણના પ્રથમ સમયે, પૂર્વે પદ્યોપમના અસંખ્યેય લાગ જેટલો ઘટતો ઘટતો નવો બંધ થતો હતો તે અસંખ્યેય લાગ કરતાં અન્યજ અપૂર્વ અસંખ્યેય લાગ હીન સ્થિતિ બંધ શરૂ થાય છે. જૂનાં (પહેલાં બાંધેલાં) કર્મોનો સ્થિતિબંધ એક સાથે શરૂ થાય છે. ગુણ શ્રેણીઓની ક્રિયાઓ પણ સાથે જ થાય છે.

ગુણસેઢી નિવસેઢો, સમય સમય અસંખ્યગુણનાય ।

અદ્વા વગ્ગદ્ ગિત્તો સેસે સેસે ચ નિવસેઢો ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—સ્થિતિઘાત આદિ કરવા યોગ્ય સ્થિતિ ખંડ મધ્યેથી કર્મનાં દળિયાં ગ્રહીને ઉદયના સમયથી (શરૂ કરીને) દરેક સમયે અસંખ્યેય ગુણાક્રમથી દૂર કરે છે; પ્રથમ સમયે થોડાં, બીજે સમયે અસંખ્યેય ગુણાં, ત્રીજે સમયે અસંખ્યેય ગુણાં એમ છેલ્લા સમય સુધી સમજવું. આ પ્રથમ સમયે ગ્રહેલાં દળિયાંના નિશ્લેષનો વિધિ કહ્યો તે પ્રકારે બીજા, ત્રીજા આદિ સમયે ગ્રહેલાં કર્મનાં દળિયાં સંબંધી પણ સમજવું; એમ આ ક્રમે પ્રથમ સમયે થોડો, બીજે સમયે અસંખ્યેય ગુણો, ત્રીજે સમયે અસંખ્યેય ગુણો ગુણશ્રેણિ દળિયાંનો નિશ્લેષ થાય છે. આ અપૂર્વ કરણનું રહસ્ય કહ્યું.

અનિવૃત્તિ કરણ સંબંધી આમ કહેલું છે:—

અનિવૃત્તિ કરણને પ્રથમ સમયે જે જીવો હોય છે, જે હતા જે હશે તે બધાયની સમાન, એકરૂપ વિશુદ્ધિ હોય છે, બીજે સમયે પણ જે હોય છે, હતા અને હશે તેમની પણ સરખી વિશુદ્ધિ હોય છે એમજ બધાય સમયો સંબંધી સમજવું. વળી પહેલેથી ઉપર ઉપરના સમયે છેલ્લા સમય સુધી અનંત ગુણ વધતી વિશુદ્ધિ થયા કરે છે. આ કરણમાં પ્રવેશ કર્યા જેમને સરખો કાળ થયો છે તેવા જીવોના પરસ્પર અધ્યવસાયોમાં નિવૃત્તિ—(વ્યાવૃત્તિ) ભેદ હોતો નથી માટે અનિવૃત્તિ કરણ કહેવાય છે. અનિવૃત્તિકરણમાં જેટલા સમય હોય છે તેટલાજ અધ્યવસાયસ્થાનો આગળ આગળનાં કરતાં અનંતગુણ વૃદ્ધિવાળાં હોય છે. અનિવૃત્તિ કરણ કાળના અસંખ્યેય ભાગોમાંનો એક સંખ્યાત્મો ભાગ બાકી રહે ત્યારે અંતર્મુહૂર્ત માત્ર બાકી રાખીને મિથ્યાત્વનું અંતરકરણ કરે

છે. અંતરકરણનો કાળ અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણુ છે. અને અંતર-કરણ થતી વખતે ગુણુશ્રેણીનો સંખ્યાતમો ભાગ ઉપણી નાખે છે, અને ઉપણાતાં દળિયાં પ્રથમ સ્થિતિમાં અને બીજી સ્થિતિમાં નાખે છે એમ ઉદીરણાથી ધકેલીને મિથ્યાત્વના ઉદયને દૂર કરીને ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામે છે. વળી કહ્યું છે કે:—

મિચ્છનુદયેક્ષ્મીણે લહ્મ્ સમ્મત્તમોવસમીયં ।

સો લંભેણ જસ્સ લભ્મ્હ આયહિયં અલલ્લપુવ્વં જં ॥

મિથ્યાત્વનો ઉદય ક્ષીણ થતાં તે જીવ ઉપર કહ્યા પ્રમાણુ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે. જે સમ્યક્ત્વ પામ્યાથી પૂર્વે નહિ પ્રાપ્ત થયેલું આત્મહિત, અર્હત્ આદિ તત્ત્વની પ્રતિપત્તિ [ઓળખાણુ] આદિ થાય છે. તે આ પ્રકારે-સમ્યક્ત્વનો લાભ થતાં જન્મથી આંધળો જેમ દેખતો થાય તેમ જીવ યથાવ-સ્થિત (જેમ છે તેમ) વસ્તુ-તત્ત્વ સમજી શકે છે, અવલોકન કરી શકે છે; મહાવ્યાધિથી પરવશ થયેલા જીવને રોગ દૂર થતાં જેવો આનંદ થાય તેવો તેને અત્યંત પ્રમોદ પ્રગટે છે.

અહિં અનિવૃત્તિકરણ થતી વખતે જીવ (મિથ્યાત્વ મોહ-નીય, મિશ્રમોહનીય અને સમકીત મોહનીય) એમ મિથ્યા-ત્વ પ્રકૃતિના ત્રણ રાશિ કરી દે છે, ત્યારે તે પ્રથમ ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ પામે છે. જે ત્રણ પુંજ (ઢગલા) નથી કરતા તે પ્રથમ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામે છે એમ સિદ્ધાંતનો આશય છે કર્મચંથના મત પ્રમાણુ તો પ્રથમ ઉપશમ સમ્યક્ત્વજ થાય છે અને તે ઉપશમના વખતમાં ત્રણ પુંજ (રાશિ) કરી દે છે.

આમ ગ્રંથિલેદથી થતું જ્ઞાન આત્મ ઉપયોગરૂપ લક્ષણવાળું જેને પ્રાપ્ત થયું છે તેને અન્ય વિકલ્પો શા કામના છે? ૬

મિથ્યાત્વશૈલપક્ષચ્છિદ્ જ્ઞાનદંભોલિશોમિતઃ ।

નિર્ભયઃ શક્રઘ્ન યોગી નન્દત્યાનંદનંદને ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થઃ—મિથ્યાત્વરૂપી પર્વતની પાંખોને છેદનાર જ્ઞાનરૂપી વજ્રથી શોભતા ઇન્દ્રસમાન નિર્ભય યોગી આનંદરૂપી નંદનવનને વિષે ક્રીડા કરે છે.

અનુવાદઃ—

મિથ્યા-ગિરિ-પાંખો ચીરી, જ્ઞાનવજ્ર સોડાય;

મુનિ નિર્ભય હૃસિમ રમે, આનંદનંદનમાંય. ૭

જ્ઞાનમંજરીઃ—રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાં ઉપયોગ રાખનાર યોગી આત્માનંદરૂપ નંદનવનમાં ક્રીડા કરે છે. કોની પેઠે? ઇન્દ્રની પેઠે. યોગી કેવા થયા છે? મિથ્યાત્વ-વિપર્યાસ તેજ પર્વત, તેની (સત્ત્વે તે અસત્ માનવું અને અસત્ત્વે સત્ માનવારૂપ) પાંખો છેદનાર જ્ઞાનરૂપ વજ્રથી શોભી રહ્યા છે; મિથ્યાત્વને તોડનાર જ્ઞાનરૂપ વજ્ર સહિત સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રમાં પરિણમેલા યોગી શુદ્ધ આત્મના આનંદરૂપ નંદનવનમાં ક્રીડા કરે છે. ૭

પીયૂષમસમુદ્રોત્થં, રસાયનમનૌષધમ્ ।

અનન્યાપેક્ષમૈશ્વર્યં જ્ઞાનમાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થઃ—સમુદ્રમાંથી નહિ ઉપજેલું અમૃત, જરા-મરણ હરે તેવું રસાયન પણ ઔષધિઓથી તૈયાર કરેલું નહિ,

હાથી-ઘોડા આદિ અન્યની અપેક્ષા વગરનું ઐશ્વર્ય-ઠકુરાઈ,
(ખીજું ઠકોરપણું તો અન્યની અપેક્ષાએ છે) તે જ્ઞાન છે;
એમ મોટા પંડિતોએ કહ્યું છે.

અનુવાદ:—

રસાયણ ઔષધિ નહિ, અમી નહિ ઉદ્ધિજાત,
પર ઉપર ઐશ્વર્ય નહિ, જ્ઞાન ગુરુ વિખ્યાત. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—સમુદ્રથી નહિ ઉત્પન્ન થયેલું અમૃત,
ઔષધરહિત, જરા-મરણ નિવારનાર રસાયન, પર વસ્તુની અપે-
ક્ષારહિત ઐશ્વર્ય (આશ્ચર્ય એવો પાઠ છે ત્યાં ચમત્કારી લેવું)
એવું તો જ્ઞાન છે; સ્વપરને પ્રકાશ કરવારૂપ લક્ષણવાળું જ્ઞાન
પંડિતોએ કહ્યું છે. એથી ખરી રીતે જન્મ મરણ ટળે છે, સર્વ-
રોગથી મુક્ત થવાનું કારણ છે માટે રસાયણરૂપ જ્ઞાન છે. યથા-
ર્થરીતે જોતાંજ ચમત્કાર ઉપજે તેવું જ્ઞાન છે; એમ આત્મ-
જ્ઞાન પરમ ઉપાદેય જ્ઞાન છે; યથાર્થ જાણવારૂપ અને પર-
ભાવને ત્યાગવારૂપ લક્ષણવાળું કહ્યું છે, માટે અનાદિથી પર-
ભાવમાં પરિણમેલો, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અસંયમમાં
મોહ પામેલો જીવ, પરભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી, આત્માને આવ-
રણરૂપ પરિણતિને યથાર્થપણે અંગીકાર કરીને પરભાવમાં મોહ
પામેલો તે જીવ સૂક્ષ્મનિગોદ આદિ ૧૪ જીવ સ્થાનો (સમાસ)-
માં ભમે છે; અને તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ અમૃતમાં પરિણમેલો આત્મા,
મિથ્યાત્વ આદિ દોષો દૂર કરી સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપ
અવસ્થા પામીને સ્વરૂપના જ્ઞાન અને આનંદવાળો થઈ સર્વ
દોષથી રહિત થાય છે. તેથીજ અમૃત, રસાયનરૂપ જ્ઞાન છે;
તેને અર્થેજ ઉદ્ધમ કરવા યોગ્ય છે.

૬ શમાષ્ટક.

વિકલ્પવિષયોક્તીર્ણઃ સ્વભાવાલમ્બનઃ સદા ।

જ્ઞાનસ્ય પરિપાકો યઃ સ શમઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થઃ—ચિત્તવિભ્રમરૂપવિકલ્પના વિસ્તારથી વિરામ પામેલ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ જેને નિરંતર આલંબન છે, અને જે જ્ઞાનનું શુદ્ધ પરિણામ છે તે શમ કહેવાય છે. માટેજ ૧ અધ્યાત્મ, ૨ ભાવના, ૩ ધ્યાન, ૪ સમતા, અને ૫ વૃત્તિ-ક્ષય એ પાંચ પ્રકારના યોગમાંનો સમતા નામનો ચોથો યોગ-ભેદ કહ્યો.

અનુવાદઃ—

વિકલ્પ વિષયો છૂટતાં, સદા સ્વરૂપ આધાર;

શુદ્ધ જ્ઞાન-પરિણામ જે, તે શમ, સમતા-સાર. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—હવે પાંચમા જ્ઞાનાષ્ટકના કથન પછી શમાષ્ટક શરૂ કરે છે. કારણકે જ્ઞાની જ્ઞાનથી ક્રોધાદિને શમાવે છે તેથી શમાષ્ટકનો વિસ્તાર કરે છે. તપી જવા આદિરૂપ ભાવોમાં ન પરિણમતાં ક્ષમા ઉપશમ (“ દયા, શાંતિ, સમતા ક્ષમા સત્ય, ત્યાગ વૈરાગ્ય ”) આદિ સ્વભાવપરિણામે પરિણમવું તે શમ છે નામ અને સ્થાપના નિક્ષેપ સુગમ છે, દ્રવ્યશમઃ—પરિણામમાં અસમાધિ હોય અને પ્રવૃત્તિ સંકોચી હોય તે દ્રવ્યશમ; શમસ્વરૂપનું જેને શાસ્ત્રથી જ્ઞાન છે પણ તેમાં ઉપયોગ નથી તે આગમથી દ્રવ્યશમરૂપ કહેવાય અને ક્રોધને શમાવવારૂપ ક્ષમા આદિ જે માયા સહિત, લબ્ધિ-સિદ્ધિ આદિ કે દેવગતિ આદિ અર્થે કે સુખ દુઃખનાં કારણ

જાણી સેવાય તો તે પણ નોઆગમથી દ્રવ્ય શમ છે. લાવથી ઉપશમસ્વરૂપ ઉપયોગવાળો હોય તે આગમથી લાવશમ છે. મિથ્યાત્વ દૂર કરી, યથાર્થ જ્ઞાનપૂર્વક ચારિત્રમોહના ઉદયને અભાવે ક્ષમાદિગુણમાં પરિણમવું તેનો આગમથી લાવશમ છે. તેના પણ લૌકિક અને લોકોત્તર એવા બે ભેદ છે. લૌકિક તો વેદાંતવાદિનો શમ, અને જૈનપ્રવચનને અનુસાર શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રમણતા કે એકતા તે લોકોત્તર લાવશમ સમજવો.

પ્રથમના ચાર નયે લાવ ક્ષમા આદિ સ્વરૂપ ગુણોમાં પરિણમવાનાં કારણ મન-વચન-કાયાનો સંકોચ, કર્મેનાં ફળનું ચિંતન, તત્ત્વજ્ઞાન, (બાર) લાવના આદિ શમ છે; છેલ્લા ત્રણ નયે:-ક્ષયોપશમ ભાવે ક્ષમાદિ છે તે શબ્દનયે શમ છે; ક્ષપક-શ્રેણિમાં હોય છે તેવા સૂક્ષ્મ કષાયવાળાને સમભિરૂઢ નયથી ક્રોધાદિનો શમ હોય છે; ક્ષીણમોહાદિ ગુણસ્થાનોમાં એવંભૂત નયે કષાયનો શમ છે. અહિં આ લાવના છે:-ચિંતા, સ્મૃતિ, વિપાક, ભય આદિ કારણોથી, ક્ષયોપશમ લાવ આદિ સાધનથી, ક્ષાયિક શમ સાધવા યોગ્ય છે. એ પ્રકારે શમપરિણતિ આત્માનો મૂળ સ્વભાવ હોવાથી કરવા યોગ્ય છે. તેજ કારણથી મૂળધર્મમાં પરિણમવું તેજ શુદ્ધ આત્મપદની પ્રવૃત્તિ છે. સંગ-ત્યાગ, આત્મધ્યાન, સંવરરૂપ ક્રિયા કરવા યોગ્ય છે:—

ચિત્તવિભ્રમરૂપ વિકલ્પનો વિસ્તાર ત્યાગવો, એટલે આત્માના અનુભવથી વર્ણાદિ વિષયો થકી પાછા હઠવું; અનંત ગુણપર્યાય સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સ્વરૂપ સ્વભાવના નિરંતર આલંબનવાળા એટલે આત્મસ્વભાવના દર્શનવાળા થવું, આત્મ-સ્વભાવના જ્ઞાનવંત, આત્મસ્વભાવમાં રમનાર, આત્મસ્વભાવના

વિશ્રામી (સ્થિરતા કરનાર), આત્મસ્વભાવના આસ્વદી (અનુભવી) થવું; શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનનો પ્રૌઢ અવસર (તીવ્રજ્ઞાનદશા), પરિપાક, તે શમનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

હરિભદ્રપૂજ્યે યોગના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે; ૧ અધ્યાત્મ યોગ, ૨ ભાવના યોગ, ૩ ધ્યાન યોગ, ૪ સમતા યોગ, ૫ વૃત્તિક્ષય યોગ.

૧ અનાદિથી જે પરભાવ છે તે ઉદયના ભાવમાં પ્રસન્ન થવારૂપ છે. એમ ધર્મ માનીને તેને પોષે તેવી ક્રિયા કરતાં, ધર્મ બુદ્ધિએ અધર્મને ઈચ્છતો જે જીવ પ્રવર્તી રહ્યો છે, તેજ જીવ જ્યારે એમ માને છે કે કર્મરોગ રહિત, નિઃસંગ શુદ્ધ આત્મ ભાવનાના અભ્યાસવાળા અંતઃકરણનો સ્વભાવજ ધર્મ છે ત્યારે તે યોગવૃત્તિથી અધ્યાત્મયોગ કહેવાય છે.

૨ સર્વ પરભાવને અનિત્ય આદિ બાર-ભાવનાઓથી વિશેષ વિચારી અનુભવભાવનાએ સ્વરૂપ સન્મુખ યોગના વર્તન (વૃત્તિ) થી મધ્યસ્થ (રાગદ્વેષ તજનાર) જીવ આત્માને મોક્ષના ઉપાયમાં જોડે ત્યારે ભાવનાયોગ જાણવો.

૩ તેજ જીવ પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ, રૂપાતીત એ ચાર ધર્મ ધ્યાનમાંના કોઈ એક ધ્યાનમાં તે રૂપ પરિણમે ત્યારે ધ્યાનયોગી કહેવાય.

૪ ધ્યાનના બળથી મોહ-કર્મોને બાળીને રાખ કરી નાખ્યાં હોય અને તપી જવા આદિ પરિણતિથી રહિત થયેલા સમતા યોગી કહેવાય છે.

૫ અનાદિ કાળથી જીવની વૃત્તિ યોગને આધીન, કર્મના

ઉદયને આધીન છે, તેનો ક્ષય, અભાવ કરી સ્વરૂપમાં વર્તનાર (વૃત્તિવાળા) વૃત્તિક્ષય યોગી કહેવાય છે.

એમ પાંચ યોગોમાં સમતા યોગી સાધનમાં સર્વોત્તમ કુશળતાવાળા છે; એમ જ્ઞાનની પૂર્ણ અવસ્થા તે શમ સમજે. ૧

अनिच्छन् कर्मवैषम्यं, ब्रह्मांशेन^१ शमं जगत् ।

आत्माभेदेन यः पश्येदसौ मोक्षंगमी शमी ॥ २ ॥

ભાષાર્થ:—કર્મથી થયેલા વર્ણાશ્રમ આદિ ભેદને નહિ ગણનાર, શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિક નયની સમજણથી ચરાચર જગતને આત્માથી અભિન્નપણે (સ્વાત્મતુલ્ય) એક રૂપ દેખે (“સર્વાત્મમાં સમ દ્રષ્ટિથી, આ વચનને ધૃદ્યે લખો”) તે ઉપશમવંત મોક્ષે જશે. ‘ભગવદ્ગીતા’ માં અધ્યાય પાંચમાં પણ કહ્યું છે;

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ ૧૮ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थिरं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ૧૯ ॥

એટલો ભેદ છે કે ત્યાં એકાંતે અભેદ કહે છે, અહિંયાં નયભેદ છે, નયવાસના તેજ માર્ગાનુસારિણી છે.

અનુવાદ:—

ન ગણે કર્મ—વિચિત્રતા, દ્રવ્ય દ્રષ્ટિ જગ જોય;

આત્મ તુલ્ય સમ દ્રષ્ટિ દે, મોક્ષગામી શમી હોય. ૨

૧ સમં પણ પાઠ છે અને રીકામાં તેજ પાઠ બન્નેએ સ્વીકારેલો છે.

ભગવદ્ગીતા-અધ્યાય પાંચમાના ૧૮-૧૯ શ્લોકના અર્થ:-

“(આત્મામાં જ જેની બુદ્ધિ છે, તેમાં જ જેનું મન છે, તેમાં જ જેની નિષ્ઠા છે, તે આત્મામાં જ જેઓ પરાયણ (આસક્ત) છે અને તે આત્માના જ્ઞાન વડે જેનાં પાપ ધોવાઈ ગયાં છે એવા પુરૂષો જ પુનર્જન્મ રહિત મોક્ષને પામે છે. ૧૭) એવા જ્ઞાનીઓ વિદ્યા તથા નમ્રતાવાળા પ્રાક્ષણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં અને કુતરામાં તથા ચાંડાલમાં પણ સમદૃષ્ટિવાળા હોય છે. ૧૮.

એ પ્રમાણે જેઓનું મન સમદૃષ્ટિમાં છે સ્થિર છે, તેઓએ આ લોકમાં જ સંસારને છુટ્યો છે; અને પ્રજ્ઞપણ નિર્દોષ તથા સમભાવરૂપ હોવાથી તેઓ પ્રજ્ઞમાં જ સ્થિત થયા છે એમ જાણવું. ૧૯”

કર્મના ઉદયથી, આવરણથી અને ક્ષયોપશમના લેહને લઇને ગતિ, જાતિ, વર્ણ, આકૃતિ, પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય આદિ કે ઓછું, અધિકું જ્ઞાન વીર્ય પ્રગટયું હોય તેથી જે વિષમતા, વિચિત્રતા જણાય છે, તેને નહિ ગણતાં ચેતનાલક્ષણ પ્રજ્ઞના અંશની અપેક્ષાએ અથવા દ્રવ્યાસ્તિકનયથી કે અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, પ્રદેશવત્ત્વ અને અગુરુલઘુત્વ, ચેતાનત્વ, અમૂર્તત્વ, અસંખ્યેય પ્રદેશત્વ પરિણુતિથી ચરાચર જગત્ આત્મ તુલ્યવૃત્તિથી સમાનપણાથી જે યોગી બુદ્ધિએ, તે સર્વ જીવો પ્રત્યે સમ-રાગદ્વેષરહિત-પણે વર્તેલો સર્વ કર્મક્ષયવાળી અવસ્થારૂપ મોક્ષે જાય. કારણ કે જે યોગી સર્વ જીવો જીવપણે સમાન છે એવી વૃત્તિ રાખી, રાગદ્વેષ

પરિણતિ તથા, આત્મસ્વભાવના પરિચયી થાય છે, તે મોક્ષગામી (સમીપ મુક્તિગામી) થાય છે. ૨

આરુઢ્યુર્મુનિયોગં શ્રયન્ બાહ્યક્રિયામપિ ।

યોગારૂઢઃ શમાદેવ, શુદ્ધચત્યન્તર્ગતક્રિયઃ ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થઃ—સમાધિરૂપ યોગ માર્ગે ચઢવા ઇચ્છતા મુનિ બાહ્ય આચારનો પણ આશ્રય લે; એટલે સાધક પ્રીતિ, ભક્તિ, વચનરૂપ શુભસંકલ્પમય ક્રિયાએ અશુભ સંકલ્પ ટાળતો આરાધક થાય, સિદ્ધ કર્યો છે યોગ જેણે તે તો રાગદ્વેષના અભાવરૂપ ઉપશમથીજ કૃતાર્થ છે, યોગ-ગિરિ શિખરે ચઢેલા પુરૂષને અંતર્ગત ક્રિયા હોવાથી-એટલે અંદર આવી છે ક્રિયા જેને તેને અસંગ ક્રિયા છે, તે લક્ષરૂપ છે, આલંબનરૂપ નથી; ઉપશમથીજ તે શુદ્ધ થાય છે.

અનુવાદઃ—

યોગ ગિરિ ચઢનાર મુનિ, કરે ક્રિયા પણ શુભ;

યોગારૂઢ શમથીજ છે, અસંગ ક્રિયાએ શુદ્ધ. ૩

જ્ઞાનમંજરીઃ—યોગરૂપ પર્વતપર ચઢવા ઇચ્છનાર મુનિ એટલે ભાવસાધક પ્રીતિ, ભક્તિ, વચનરૂપ શુભ સંકલ્પ વડે અશુભ સંકલ્પો વારતાં આરાધક થાય છે, પરંતુ સિદ્ધયોગી રાગદ્વેષના અભાવથી ઉપશમવંત બની કૃતાર્થ થાય છે; બાહ્ય આચાર પાળતાં છતાં ક્રોધના અભાવરૂપ શમથી શુદ્ધ નિર્મળ થાય છે. કેવા મુનિ ? સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-આરિત્રરૂપ નિજ-આધન રત્નત્રયી લક્ષણુ યોગ વિષે આરૂઢ (સિદ્ધ યોગ). વળી કેવા મુનિ ? અંતરમાં વળી છે જેના વીર્યગુણની પ્રવૃત્તિ-

રૂપ ક્રિયા એવા, એમ અભ્યંતર ક્રિયાવાળા, રત્નત્રયમાં પરિણમેલા મુનિ ક્ષમારૂપ શમથી એટલે માદર્વ, આજર્વ, મુક્તિ (નિર્લોભતા) ની પરિણતિરૂપે પરિણમેલા, નિર્મળ થાય છે. ૩

ધ્યાન-વૃષ્ટેર્દયાનદ્યાઃ શમપૂરે પ્રસર્પન્તિ ।

વિકારતીરવૃક્ષાણાં મૂલાદુન્મૂલનં ભવેત્ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—ધ્યાનરૂપ વર્ષાદથી દયારૂપ નદીમાં ઉપશમ-રૂપ પૂર આવતાં ચિત્તના અશુદ્ધ ભાવરૂપ કિનારા પરનાં ઝાડ મૂળથી ઉખડી જાય.

અનુવાદ:—

ધ્યાન વૃષ્ટિથી શમપૂરે, દયા નદીમાં દેખ;

વિકાર તીર વૃક્ષો વહે, મૂળથી ઉખડી છેક. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—ચિત્તની અંતર્મુદૂર્ત સુધી એક વસ્તુમાં સ્થિરતા (એકાગ્રતા) થવી તે ધ્યાન છે. કહ્યું છે કે:—

અંતોમુદુત્તમિત્તં ચિત્તાવત્યાણમેગવત્થુમિ ।

છુદમત્યાણં જ્ઞાણં, જોગનિરોહો જિણાણં તુ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—અંતર્મુદૂર્ત માત્ર એક વસ્તુમાં ચિત્તની અવસ્થને છદ્મસ્થનું ધ્યાન કહ્યું છે; પણ યોગને રોકવારૂપ ધ્યાન તો જિન-કેવળીને હોય છે.

અહિં તો નિમિત્તરૂપે દેવગુરુના સ્વરૂપમાં અદ્ભુતતા આદિ સહિત ચિત્તની એકતા થવી તે ધર્મધ્યાન છે. તે આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનરૂપ છે.

ત્યાં આજ્ઞાનો નિર્ધાર તે સમ્યક્દર્શન છે. આજ્ઞાનું અનંતપણું, પૂર્વાગર અવિરોધપણું આદિ સ્વરૂપ વિચારતાં ચમ-

ત્કારપૂર્વક ચિત્તનું શાંત થવું તે આજ્ઞા-વિચય ધર્મધ્યાન છે. એ પ્રકારે અપાય આદિ લેહો વિષે પણ નિર્ધાર (શ્રદ્ધા) જ્ઞાનપૂર્વક અનુભવ સહિત ચિત્તની વિશ્રાંતિ તે ધ્યાન જાણવું. તેમજ શુકલ ધ્યાનમાં પણ સમ્યક્જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્રની એકતા સમજવી. આવી ધ્યાનરૂપ વૃષ્ટિ થવાથી દયારૂપ નદીમાં શમરૂપ પૂર ચઢી આવતાં વિકારરૂપ કાંઠે ઉગેલાં ઝાડ ઉખડી જાય. દયા એટલે પોતાના અને પરના ભાવપ્રાણની ઘાત ન થવારૂપ ભાવદયા. “શ્રી વિશેષાવશ્યક” માં ગણધરવાદ નામના અધિકારે સ્વપરના દ્રવ્ય પ્રાણની રક્ષારૂપ દ્રવ્ય દયામાં પણ દયાનો આરોપ કર્યો છે, કારણ કે ભાવદયાની બુદ્ધિનું અને તેના લક્ષણનું કારણપણું દ્રવ્યદયા છે. તેથી દ્રવ્યદયા તો કારણરૂપ છે અને ભાવદયા તો ધર્મ છે. આ પ્રકારની દયાનદીએ ધ્યાન યોગથી સર્વ કષાયની પરિણતિ શાંત થવારૂપ શમનું, રાગદ્વેષના અભાવવાળા વચન-ધર્મરૂપ શમનું પૂર ચઢી આવે ત્યારે કામક્રોધાદિ અશુદ્ધ આત્મ પરિણામરૂપ કાંઠા ઉપરનાં વૃક્ષો મૂળથી ઉખડી જઈ નાશ પામેજ. કારણ કે આ આત્મા વિષય-કષાયના વિકારોથી પીડાતો, આત્મગુણોને આવરણ કરનાર કર્મોના ઉદયથી પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે તેજ આત્મા સ્વરૂપમાં આવી જવાથી આત્મામાં તદ્દીન થતાં ચઢતા જતા શમરૂપી પૂરે વિકારોને મૂળથી ઉખેડી નાખે છે.

જ્ઞાનધ્યાનતપઃશીલ-સમ્યક્ત્વસહિતોઽવ્યહો ।

તં નામોતિ ગુણં સાધુર્યમાપ્નોતિ શમાન્વિતઃ ॥ ૫ ॥

ભ.પાર્થઃ—તત્ત્વજ્ઞાન, રાજતત્ત્વ પરિણામની ધારારૂપ

ધ્યાન, ઇચ્છાના નિરોધરૂપ ૧૨ પ્રકારે તપ, બ્રહ્મચર્ય અને આત્માની શ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ત્વ એટલા બધા ગુણોવાળો સાધુ પણ, જે ગુણ શમગુણે અલંકૃત પુરૂષ પામે છે, તે પામતો નથી.

અનુવાદ:—

જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, શીલ ને, સમક્રીત સહીત હોય;
તે પણ શમગુણધારી સમ, લાલ ન પામે કોય. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—તત્ત્વની ઓળખાણરૂપ જ્ઞાન, પરિણામની સ્થિરતારૂપ ધ્યાન, ઇચ્છાનિરોધરૂપ તપ, બ્રહ્મચર્યરૂપ શીલ, તત્ત્વશ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ત્વ ઇત્યાદિ ગુણોવાળા, રત્નત્રયરૂપ સાધનથી મોક્ષ સાધનાર સાધુ જે કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણ પ્રાપ્ત કરતા નથી તે ગુણ શમતારૂપ ચારિત્રવાળા પામે છે. અહિં જ્ઞાનાદિ ગુણો કહ્યા તે નિરાવરણ, નિર્મેળ કેવળજ્ઞાનને પ્રગટ કરવામાં પરંપરા કારણરૂપ છે અને શમ એટલે કષાયનો અભાવ, યથાખ્યાત ચારિત્ર તો કેવળજ્ઞાનનું આસન્ન (નિકટ) કારણ છે. અશ્વકરણ, સમીકરણ, કિટ્ટી (કૃષ્ટિ) કરણરૂપ વીર્યથી સૂક્ષ્મ લોભના ખંડ ખંડ કરી તેનો ક્ષય કરે છે ત્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં અલેહ રત્નત્રયી પરિણતિ હોય છે અને ક્ષીણમોહ નામના બારમા ગુણસ્થાને તે યથાખ્યાત ચારિત્રવંત પરમ શમગુણધારી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મોનો ક્ષય કરે છે અને સંપૂર્ણ, નિર્મેળ કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને પરમ દાનાદિ લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરે છે. માટે જ ક્ષયોપશમ જ્ઞાનવાળા જે પ્રાપ્ત કરતા નથી, તે પરમ શમગુણધારી પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી જ દર્શન, જ્ઞાનમાં

નિપુણ ધીર પુરૂષો (૧૪) પૂર્વનો અભ્યાસ કરે છે, શુરુકુલ-
વાસનો આશ્રય કરે છે નિર્જન વનમાં રમણતા કરે છે,
આત્મવિશુદ્ધિના ઇચ્છક શમની પૂર્ણતા માટે ઉદ્યમ કરે છે. ૫

સ્વયંભૂરમણસ્પર્ધિ-વર્ધિષ્ણુઃ શમતા-રસઃ ।

મુનિર્યેનોપમીયેત કોઽપિ નાસૌ ચરાચરે ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થઃ—અર્ધરજ્જુ પ્રમાણ છેલ્લા સ્વયંભૂરમણ સમુ-
દ્રના વિસ્તારની સ્પર્ધા કરનાર ઉપશમ રસ જેનો છે એવા
મુનિને જેની ઉપમા આપીએ એવો કોઈપણ પદાર્થ સચ-
રાચર જગતમાં જણાતો નથી.

અનુવાદઃ—

સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રસમ, શમતારસ વિસ્તાર;
નિત્ય વધે જે મુનિ-મને, તે અનુપમ જગસાર. ૬

જ્ઞાનમંજરીઃ—અર્ધરજ્જુ જેટલા વિસ્તારવાળા છેલ્લા
સ્વયંભૂરણસમુદ્ર સમાન વધતા જતા, રાગદ્રેષ રહિત ભાવરૂપ
શમતા રસવાળા મુનિ, ભૂતકાળના રમણીય વિષયોનું સ્મરણ
નહિ કરનારા, વર્તમાનમાં ઈન્દ્રિયોથી જણાતા વિષયોમાં રમણ
નહિ કરનારા, ભવિષ્ય કાળમાટે મનોહર વિષયોની ઇચ્છાનો
અભાવ કરનારા એમ ત્રિકાળ વિષયત્યાગી મુનિને જેની ઉપમા
ધટે એવો કોઈ પણ પદાર્થ ચરાચર વિશ્વમાં વિખ્યાત નથી;
કારણકે અચેતન પુદ્ગલના સમૂહથી ઉપજેલું બધું મૂર્ત (વર્ણ,
ગંધ, રસ સ્પર્શાદિવાળું) છે, તે સહજ, આત્યંતિક, નિરૂપમ
ચારિત્રરૂપ શમભાવ કે સમતારસની સરખામણી શી રીતે કરી
શકે? કારણ દુર્લભ શમતારસ સકળ વિશ્વના શુભ-અશુભ

ભાવથી પર છે, રાગદ્વેષપણથી રહિત ભાવ છે અને શુ-
આત્માના અનુભવરૂપ છે. કહ્યું છે:—

ચંદિજ્જમાણા ન સમુહસંતિ, હેલિજ્જમાણા ન સમુજ્જલંતિ ।
દંતેણ ચિત્તે ન ચલંતિ ધીરા, મુણી સમુગ્ધાદયરાગદોસા ॥

અનુવાદ:—

વંદે બધા તોય ન હર્ષ માને, નિંદે છતાં બેહ ન રોષ આણે
દમે બધા તોય ન દુઃખી ધીર, મુનિ તરે સર્વ કષાય-ની:

બાલાભિરામે સુ બુહાવિલેસુ, ન તં સુહં કામગુણેસુ રાયં
વિરક્તકામાણ તવોધનાર્ણ, જં ભિક્ષુણો સીલગુણેરયાણં

ભાવાર્થ:—કામથી વિરક્ત અને શીલ ગુણમાં આસક્ત
તપોધન લિક્ષુઓને જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખ અશ-
નીને મુંઢર ભાસતા પણ દુઃખથી ખરડાયેલા-મલિન કામ-
ગુણોમાં રાજીને પણ હોતું નથી.

એમ શમતાનો સ્વાદ લેનારને રાજધિરાજના ભોગ રો-
જેવા, ચિંતામણિના સમૂહ કાંકરાના ઢગલા જેવા અને દેવે
ભૂંડ જેવા ભાસે છે. તેથી સંયોગોથી ઉત્તન્ન થતી મીઠાશ દુઃખ
રૂપ છે અને શમતા એજ મહા આનંદસ્વરૂપ છે. ૬

શમસૂક્તસુધાસિત્તં, યેષાં નક્કંદિનં મનઃ ।

કદાપિ તે ન દદ્યન્તે રાગોરગવિષોર્મિમિઃ ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:—ઉપશમનું વર્ણન કરતાં સુભાષિતો (સુવચને
રૂપ અમૃતનો છંટકાવ જેમના મનમાં રાત્રિદિવસ થઈ રહં
છે, તે મહાપુરૂષો રાગરૂપી સર્પના વિષની લહેરીઓથી (મૂર્છાર્થ
કદી બળતા નથી.

અનુવાદ:—

રાતદિન મન જેમનું, શમશબ્દામૃત લીન;
રાગ-નાગ-વિષ-લહેરથી, બળે ન કદો સ્વાધીન. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—જે મહાત્માઓના મનમાં, કષાયના અભાવવાળા ચારિત્ર પરિણામરૂપ શમનાં સુલાષિતોરૂપી અમૃતનો છંટકાવ અહોરાત્ર થયા કરે છે, તે આસક્તિરૂપ રાગ-નાગના ઝેરની લહેરીઓથી કદાપિ બળતા નથી, જગતવાગ્ની જીવોને રાગરૂપી નાગ ડસ્યો છે, ઝેરની લહેરે તેમનું મગજ ધુમી રહ્યું છે ઇષ્ટ-સંયોગ અને અનિષ્ટ-વિયોગ માટેની ચિંતાથી ભમે છે, આગળ આગળથી શોચ કરાવે તેવી કલ્પનાઓના કલ્સોલો ઉઠાવે છે. જગતની ઍંઠરૂપ અનેક પુદ્ગલસ્કંધોનો સંગ્રહ કરે છે, અનેક જીવની પાસે પૈસા પેદા કરવાના ઉપાયો યાચે છે; કૂવાઓમાં ઉતરે છે, વહાણો વડે સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, દ્રવ્યાદિ અહિતકારી ઉપાધિને હિતરૂપે માનનારા તેજ જીવો જ્યારે જગતને ઉપકારી તીર્થંકરનાં વાક્યો સાંભળી શમતારૂપ ધન પામે છે ત્યારે સ્વરૂપના આનંદને અનુભવે છે, સ્વભાવનું જ્ઞાન, સ્વભાવની રમણતા અને સ્વભાવના અનુભવથી સદા અસંગતામાં મગ્ન થઈ આત્મગુણના આનંદવનમાં વિચરે છે. માટે સર્વપરભાવમાં એકતા થઈ ગઈ છે તે તજીને શમતાવાળા થવા યોગ્ય છે. ૭

गर्जद्भानगजोत्तुङ्गरङ्गदध्यानतुरङ्गमाः ।

जयन्ति मुनिराजस्य शम-साम्राज्यसंपदः ॥

ભાષાર્થ:—જ્યાં ગર્જતા જ્ઞાનરૂપ હાથી અને મોટા ખેલતા ધ્યાનરૂપ ઘોડા છે એવી મુનિરૂપ રાજાની ઉપશમ-

રૂપ સામ્રાજ્ય (ઠકરાઈ) ની સંપદાઓ (સંપત્તિ) જયવંત વર્તે છે.

અનુવાદ:—

જ્ઞાન-ગજ ગાજી રહ્યા, ધ્યાન-અશ્વના ખેલ;
શમ-સામ્રાજ્ય વિલાસજય, મુનિ-રાજ-સુખ-રેલ. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—મુનિરૂપી રાજની શમરૂપ સામ્રાજ્ય-સંપત્તિ જયવંત વર્તે છે. કેવી છે સંપત્તિ? સ્વપર પ્રકાશક સ્ફૂરતા જ્ઞાનરૂપ ગાજતા હાથી વડે (ઉંચી) મહાન અને વધતા ધ્યાનરૂપ નાયતા, ગેલતા ઘોડાવાળી છે; એથી જ્ઞાન-ગજ અને ધ્યાન-અશ્વોથી શોભતી નિર્ઘેયરૂપ રાજની રાજ્ય સંપદા જયવંત વર્તે છે. માટે સમતાના ધામરૂપ મુનિઓનું મહારાજપણું સદા જયવંતું છે. તેથી શમના અભ્યાસી થવું એ ઉપદેશ છે. ૮

૭. ઇન્દ્રિય-જયાદક.

बिभेषि यदि संसाराद्, मोक्षप्राप्तिं च कांक्षसि ।

तदेन्द्रियजयं कर्तुं, स्फोरय स्फारणौघम् ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—જો તું સંસારથી ખીતો હોય અને મોક્ષની પ્રાપ્તિને ઇચ્છતો હોય તો ઇન્દ્રિયોનો જય કરવા માટે દેહીખ્યમાન પરાક્રમ પ્રગટાવ (ફેરવ).

અનુવાદ:—

જો તું ત્રાસે ભવ થકી, ઇચ્છે મુક્તિદહાવ;
તો ઇન્દ્રિયો જીતવા, પ્રબળ બળ પ્રગટાવ.

જ્ઞાનમંજરી:—શમ પ્રગટ થવામાં અંતરાય કરનાર ઇન્દ્રિયોની અભિલાષાઓ છે; તેથી ઇન્દ્રિયો જીતવાથી જ શમ અવસ્થા આવે છે; માટે ઇન્દ્રિયજયાદક વર્ણવે છે.

ઇન્દ્ર એટલે જીવ, સર્વ પરમ ઐશ્વર્યના યોગે જીવ ઇન્દ્ર છે. ઇન્દ્ર (જીવ) જેથી ઓળખાય, તેવું ચિહ્ન તે ઇન્દ્રિય, કારણ કે ઇન્દ્રિયો જીવને સૂચવે છે, દર્શાવે છે, પ્રગટ કરે છે, ઓળખાવે છે; ઇન્દ્રિયના વિષયના અનુભવથી જણાવવાપણીની સિદ્ધિ થાય છે. તે સિદ્ધિ થતાં ‘ઉચ્ચોગ-લક્ષ્ણોજીવો’ ઉપયોગ લક્ષણે ઓળખાતો જીવ એમ જીવની સિદ્ધિ થાય છે.

જે પ્રકારની ઇન્દ્રિયો છે: દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયો, ભાવ ઇન્દ્રિયો. દ્રવ્ય ઇન્દ્રિય પણ જે પ્રકારની છે: નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય, ઉપકરણ ઇન્દ્રિય. ત્યાં નિવૃત્તિ એટલે અંગોપાંગોની ઇન્દ્રિયદ્વારરૂપ રચના. ઉપકરણ તે નિર્માણ નામકર્મ અને અંગોપાંગ નામકર્મરૂપ કર્મવિશેષથી સંસ્કાર પામેલા શરીરના જે પ્રદેશો તે. નિવૃત્તિ બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ જે પ્રકારે છે. તેને જેમ જેમ હાનિ ન પહોંચે અને તેને મદદ મળે તેવો ઉપકાર કરે તે ઉપકરણ પણ બાહ્ય, અભ્યંતરરૂપે જે પ્રકારે છે. ભાવ ઇન્દ્રિયના પણ લબ્ધિ અને ઉપયોગ એમ જે ભેદ છે. મતિજ્ઞાનાવરણીય, શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, ચક્ષુદર્શનાવરણીય, (જે શક્તિને આવરણ કરનાર કર્મ) અને વીર્યાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થતી સ્પર્શાદિ ગ્રાહકશક્તિ તે લબ્ધિ છે સ્પર્શઆદિનું જાણવું તે ઉપયોગ છે. સ્પર્શઆદિ જ્ઞાન રૂપરૂપ ઉપયોગ છે.

અહિં વર્ણુઆદિ જ્ઞાનને ઇન્દ્રિયોના વિષય કહ્યા છે, પરંતુ મનોહર કે અણુગમતા વર્ણુ આદિમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટતા થવાથી ઇષ્ટ પ્રત્યે આકર્ષણ અને અનિષ્ટ પ્રત્યે વિમુખતા ઉપજવારૂપ મોહ પરિણતિનેજ જ્ઞાનમગ્ન મહાત્માઓ વિષયપણે ગણે છે. નહિતો જો જ્ઞાનને વિષયપણાવાળું માનીએ તો સિદ્ધ ભગવાનના જ્ઞાનને પણ વિષયોવાળું જ્ઞાન માનવારૂપ આપત્તિ-દોષ આવે. માટે રાગ-દ્વેષપણે પ્રવર્તતા જ્ઞાનને વિષયરૂપ (મોહરૂપ) ગણાય. કારણ અને કાર્યમાં એકતા હોય છે. ચારિત્ર મોહના ઉદયથી નહિ રમવાયોગ્ય ભાવમાં રમણતા તે અસંયમ છે. ત્યાં વર્ણુદિક માત્ર જ્ઞેય (જાણવાયોગ્ય પદાર્થરૂપે) જ નથી પણ સુંદર લાગવાથી તેમાં રમણીયરૂપ ઇષ્ટબુદ્ધિ થાય છે. વિષયોની ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રવર્તતા જ્ઞાનનું ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણે પરિણમવું અટકે તે ઇન્દ્રિય વિષયજન્ય છે. એમ કેમ વ્યાખ્યા કરી? એમ કોઇ કહે તો ઉત્તર કે જે દ્વારથી વર્ણુદિનું જ્ઞાન થાય પણ ઇષ્ટ-અનિષ્ટતા ન થાય તે ઇન્દ્રિય-જન્ય છે, તે અનાદિની અશુદ્ધ, અસંયમરૂપ પરિણતિને રોકવારૂપ છે, ત્યાં જ્ઞાન તો આત્માનું પોતાનું લક્ષણ હોવાથી સ્વપર પ્રકાશકરૂપ સાધ્ય છે, ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણાથી થતો વિભાવજ સંગના યોગે અનાદિની પરંપરાથી થયેલા અશુદ્ધ ભાવ છે તે સર્વ પ્રકારે તજવા યોગ્ય છે. તેથીજ ઇન્દ્રિયો જીતવા યોગ્ય છે. ત્યાં દ્રવ્ય જન્ય ઇન્દ્રિયોને સંકોચવા આદિરૂપ છે અને ભાવજન્ય ચેતના અને વીર્યનું સ્વરૂપમાં પ્રવર્તવું તે છે.

નૈગમનયથી નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણરૂપ ઇન્દ્રિયની પરિણતિ નિર્માણ આદિ કર્મના ઉદ્દેયે થયેલાં ઇન્દ્રિયસંસ્થાનો છે. ઋણુસૂત્ર નયે પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવામાં તત્પર થયેલાં નિર્વૃત્તિ

અને ઉપકરણો છે; શબ્દ નયથી સંજ્ઞાગ્રહણને પ્રાપ્ત થયેલ લબ્ધિ અને ઉપયોગની પરિણતિરૂપ વૃત્તિ છે. સમભિરૂઢ નયે સંજ્ઞાએ ગ્રહાયેલા અને નહિ ગ્રહાયેલા વિષયના ક્ષેત્રમાં પ્રાપ્ત વિષયનું જ્ઞાન છે. અને એવંભૂત નયે મતિ, શ્રુત, ચક્ષુ-અચક્ષુ તથા વીર્યાતરાયના ક્ષયોપશમની મર્યાદાના અંત સુધીનું જેટલું જ્ઞાન છે, તેમાં અસંયમીનું જ્ઞાન ઇષ્ટ-આનૃષ્ટપણા સહિતજ હોય છે, તેથી તે વિષયરૂપ છે એમ સંજ્ઞાનું ભોક્તાપણારૂપ અશુદ્ધતા તે આત્માનાં અશુદ્ધ પરિણામ છે, તેનો જય પણ પહેલા ચાર નયની અપેક્ષાએ કારણરૂપ શબ્દાદિ સંબંધી સંયમ ગુણને પ્રગટાવવા માટે ચેતન આદિ પરિણામરૂપ દ્રવ્યજય છે તોપણ ભાવજયનું કારણ હોવાથી તેનો અભ્યાસ કર્તવ્ય છે. ભાવજય તો આત્મધર્મ હોવાથી સાધ્યજ છે તેને માટે ઉપદેશ કરે છે:-

હે ! ભવ્ય, જો તું સંસારથી ભય પામ્યો હોય, વળી સર્વ કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષની અભિલાષા રાખતો હોય, તો ઇન્દ્રિયોને જીતવા માટે દેહીખ્યમાન પરાક્રમ પ્રવર્તાવ. માટે મહા દુઃખદાયક ભવદ્રૂપથી થાકેલો, શુદ્ધ ચિદ્દાનંદનો અભિલાષી જીવ હલાહલ ઝેર જેવા ઇન્દ્રિયોના વિષયોને તજે છે. ઉત્તરાધ્યનમાં કહ્યું છે કે:-

સહ્યં કામા વિસં કામા કામા આસીવિસોપમા ।

કામે પત્યેમાણા અકામા જંતિ દુગ્ગદં ॥ ૧ ॥

અનુવાદ:-

કામ કાંટો, કામ વિષ છે, કામ ઝેરી નાગ જો;

કામની પાછળ પડી, અવગતિ વરે ઠરિ રાગ જો. ૧

વૃદ્ધાસ્તૃષ્ણાજ્જલાપૂર્ણેરાલવાલૈઃ કિલેન્દ્રિયૈઃ ।

મૂર્છામિતુચ્છાં યચ્છન્તિ ધિકારવિષપાદયાઃ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—લાલસારૂપી જળથી ભરેલાં ઇન્દ્રિયરૂપી
ખામણાંમાંથી વધેલાં વિકારરૂપી વિષવૃક્ષો (ઝેરી ઝાડ) ખરેખર
આકરી મૂર્છા (મહા મોહ) પમાડે છે.

અનુવાદ:—

વિકાર વિષવૃક્ષો વધે, ઇન્દ્રિય-ફરતી પાળ;
તૃષ્ણા-જળ ભરપૂર દે, મૂર્છા અતિ વિકરાળ. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—ખરેખર વિષય લોગમાં મીઠાશ મના-
વનારી ઇન્દ્રિયોરૂપી ખામણાં (ઝાડની ચોફેર ફરતી ક્યારા-
પાળી) વડે ઉછરેલાં વિકારરૂપી વિષવૃક્ષો અત્યંત મૂર્છા (મૂઢતા)
આપે છે, અનાદિ કાળથી સ્વરૂપને ભૂલેલા પરભાવમાં વારંવાર
તન્મય થવાથી મૂઢતા પામેલા જીવોના વિકારરૂપ વિષવૃક્ષો
સ્પર્શનાદિ વિષય ગ્રહણ કરનારી ઇન્દ્રિયોથી ઉછરેલાં છે તે
મહા મોહ ફેલાવે છે. કેવાં ખામણાંથી ઉછરે છે? તૃષ્ણારૂપ
જળથી ભરેલાં છે. તૃષ્ણા એ લોભ-ધેલછા, લાલસા છે, તે
રૂપ જળથી ખામણાં ભરેલાં છે. તૃષ્ણાથી પ્રેરાયેલા ઇન્દ્રિયરૂપી
ઘોડા દોડે છે. તૃષ્ણા અનંત છે:—

સુવન્નરૂપસ્સ ય પઞ્ચયા ભવે સિયાહુ કૈલાસસમા અસંખયા ।
નરસ્સ ધિલુદ્ધસ્સ ન હંતિ કિંચિ, દચ્છા હુ આગાસસમા અગંતયા ॥

અનુવાદ:—(હરિગીત ખંડ)

કૈલાસ સમ અગણિત ગિરિ સોના-રૂપાના છે મળે,
આકાશ સમ ઇચ્છા અનંતી લોભી નરની ના ટળે. ૧

વારમણંતં મુક્તા વંતા ચતાય ધીરપુરિસેહિં ।

તે મોગા પુણ દૃષ્ટ્વા મોક્ષં તિષ્ઠાત્તલો જીવો ॥

અનુવાદ:—

જે ભોગોને છોડે, પુરૂષો એંઠ ગણી, અથવા,
અનંત વાર ગ્રહી ઓકયા, તે તૃણાકુળ ચહે ગ્રહવા. ૨
તૃણાથી આકુળ વ્યાકુળ થયેલાનેજ વિષયો રમણીય
ભાસે છે. અને તે તૃણા અનાદિ અભ્યાસને લીધે વિષયના
પ્રસંગથી વધે છે તેથી ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કરવા
યોગ્ય છે. ૨

સરિત્સહસ્રતુઃ પૂર-સમુદ્રોદરસોદરઃ ।

તૃપ્તિમાન્ નેન્દ્રિયગ્રામો ભવ તૃપ્તોઽન્તરાન્મના ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—હજારો નદીઓથી પુરાવો મુશ્કેલ એવો સમુદ્રના પેટનો સગો ભાઈ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ તૃપ્ત થાય તેમ નથી એવું જાણી તું સમ્યક્ શ્રદ્ધાને કરી તૃપ્ત થા.

અનુવાદ:—

ધરાય નહિ નદી સહસ્રથી, એવા ઉદધિ સમાન;
ઇન્દ્રિય ઇચ્છા રહે ઉણી, સમ્યક્ત્વે તૃપ્તિ આણુ. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—હે ! ભવ્ય, આ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ કદી તૃપ્ત થવાનો નથી. કારણકે નહિ ભોગવેલા પદાર્થોમાં ઇચ્છા, ભોગવાતા પદાર્થોમાં મમતા અને પૂર્વે ભોગવી લીધેલા પદાર્થોનું સ્મરણ એમ ત્રણે કાળ સંબંધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ થઇ રહી છે. માટે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિવાળાને તે તે પદાર્થોથી તૃપ્તિ થતી નથી.

ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ કેવો છે? હજારો નદીઓથી પણ જે

ધરાતો નથી એવા મોટા પેટવાળા સમુદ્રના સગાલાઇ જેવો ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ છે. તેથી ઇન્દ્રિયોની અભિલાષા પૂરતાં છતાં અપૂર્ણ રહે તેવી છે; માત્ર શમસંતોષથી પૂરાય તેમ છે, તે માટે હિત શિખામણુદીધી છે કે હે! ઉત્તમ પુરૂષ, આત્માના અંતરંગસ્વરૂપથી અંતરાત્માથી તૃપ્ત થા. સ્વરૂપના અવલંબન સિવાય તૃષ્ણાનો ક્ષય થતો નથી. કારણ કે આ જીવ સંસાર ચક્રની મધ્યમાં રહેલા પરલાવોને પોતાપણે માનનાર, “ શરીરજ આત્મા છે ” એમ બાહ્ય લાવમાં આત્મબુદ્ધિ કરનાર બહિરાત્મા બની અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળ સુધી મોહથી રગદોળાયેલો પરિભ્રમણુ કરે છે; તેજ જીવ નિર્સર્ગ (સ્વાભાવિક સમજણુ) કે અધિગમ (ઉપદેશ આદિથી થયેલી સમજ) વડે સ્વરૂપ અને પરરૂપના ભેદ વિજ્ઞાનથી “ હું શુદ્ધ છું ” એવો નિશ્ચય કરી સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ આત્માને આત્માપણે જાણનાર, રાગ આદિને પરરૂપે નિર્ધાર કરનાર સમ્યક્દષ્ટિ અંતરાત્મા કહેવાય છે; તેજ જીવ, સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિના અવસરે નિર્ધારકરેલા તત્ત્વસ્વરૂપની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ થતાં, પરમ આનંદમય, સંપૂર્ણ સ્વધર્મની પ્રગટતાના ભોગવનાર સિદ્ધ પરમાત્મા થાય છે. તેથી મિથ્યાત્વને દૂર કરી આત્મસ્વરૂપના ભોગ વડે એક, મળ કે કાદવ સમાન વિષયોને તજે છે:—

વિસયવિસં હાલાહલં, વિસયવિસં ઉક્કઙ્કં પીયં ।

તાળં વિસયવિસયા પિવ વિસયવિસવિસુર્યાહુતિ ॥

કામભોગગ્રહો વુષ્ટઃ કાલકૂટત્રિષોપમઃ ।

તદ્વ્યોમોહનિવૃત્ત્યર્થમાત્મભાવોઽમૃતોપમઃ ॥

ભાવાર્થ:—વિષયરૂપી વિષ હાલાહાલ એર જેવું છે;

વિષય વિષ ઉત્કૃષ્ટપણે પીધું છે, વિષયને વિરેચન કરનાર અતિ-વિષ હવે પી જેથી વિષયવિષની વિશુચિકા (ઝાડો-ઉલટી) થાય.

કામ ભોગ એ દુષ્ટ ગ્રહ છે, કાળકૂટ ઝેર જેવા છે; તેની મુંઝવણ દૂર કરવા માટે આત્મભાવ અમૃત સમાન છે. ૨ માટે આત્માના અનુભવથી તૃપ્તિ કર. ૩

આત્માનં વિષયૈઃ પાદૈર્મઘવાસપરાહ્મુલ્લસ્યમ ।

ઇન્દ્રિયાણિ નિબઘ્નન્તિ મોહરાજસ્ય ક્રિકરાઃ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—સંસાર-વાસથી વિમુખ આત્માને મોહરાજના નોકર સમાન ઇન્દ્રિયો વિષયરૂપ દોરડાંથી બાંધે છે. મહામોહ રાજાનો વડો બેટો રાગ કેસરી, તેનો વિષયાલિલાષ નામે પ્રધાન છે, તેનાં સંતાન ઇન્દ્રિયો છે.

અનુવાદ:—

મોહરાય—સેવક સમી, ઇન્દ્રિય બાંધે બંધ;
વિષય—પાશથી જીવને, લવલીઝને પ્રતિબંધ. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—સંસારમાં વસવાથી ઉદ્વેગ પામેલા આત્માને ઇન્દ્રિયો લવવાસમાં દબ કરે છે, બાંધી રાખે છે. શાના વડે? વિષયરૂપ પાશથી. ઇન્દ્રિયોરૂપ મોહ રાજાના આ નોકરો મોહના પરિવારરૂપ, મોહનાં સંતાનની ઉપમા જેમને અપાઇ છે તેમાં મુખ્ય રાગકેસરી છે તે જગતને મુંઝવનાર છે. તેનો પ્રધાન વિષયાલિલાષ નામે છે. લવના મૂળરૂપ વિષયોનો ત્યાગ હિતકારી છે. ૪

ગિરિમૃત્સ્નાં ધનં પશ્યન્ ધાવતીન્દ્રિયમોહિતઃ ।

અનાદિનિધનં જ્ઞાન-ધનં પામ્યે ન પશ્યતિ ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ—ઇન્દ્રિયોના મોહમાં પડેલો જીવ પર્વતની માટી (કાચું સોનું, રૂપું)ને ધન માનતો આમ તેમ દોડે છે, પરંતુ અનાદિ અને અનંત (આદિ-અંતરહિત) જ્ઞાનધન (જ્ઞાનરૂપી ધન) પાસે છે છતાં તે દેખતો નથી. સત્તાવિશ્રાંત (સત્તામાં રહેલું) કેવળ જ્ઞાનરૂપ ધન પાસે છે. કહ્યું છે:— “કેવલનાણમણંતં જીવસરૂઘં તયં નિરાવરણં” કેવળ જ્ઞાન અનંત અને નિરાવરણ છે તથા જીવનું સ્વરૂપ છે.

અનુવાદ:—

ગિરિધૃજ ધન ગણી દોડતો, ઇન્દ્રિય-મોહે ગ્રસ્ત;
જ્ઞાન અનાદિ અનંત ધન, પાસે જીવે ન મસ્ત. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—સુવર્ણ આદિક પર્વતની માટીને ધન જાણી, ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં આસક્ત એવો મૂઢ જીવ આમતેમ ભમે છે, ત્યારે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ ધન પાસે છતાં જોતો નથી. કેવું જ્ઞાન છે? સત્તાની અપેક્ષાએ આદિ રહિત અને અંત રહિત સત્તા વિશ્રાન્તિરૂપ છે કહ્યું છે કે:— “કેવલનાણમણંતં સમાવરૂઘં તયં નિરાવરણં.” સિદ્ધપણે અવિનશ્વર (અવિનાશી) હોવાથી નિગોઢ અવસ્થા સુધીમાં પણ અત્યંત યોગરૂપ જ્ઞાન મહામોહના ઉદયમાં પણ સત્તામાં રહેલું છે, સમ્યક્દષ્ટિ, દેશ-વિરતિ અને સર્વવિરત (સાધુઓ)ને સાધ્યરૂપ, નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ શુક્લધ્યાનના રૂપરૂપ, અર્હત અને સિદ્ધોનું પરમ સ્વરૂપ જે કેવળ જ્ઞાનરૂપ ધન પોતાનું, સહજ છે તેને વિસારીને મૂઢ મનુષ્યો ઉપાધિરૂપ માટીને પથ્થરમાં ધનની કલ્પના કરી મોહ પામે છે, મુંઝાય છે. ૫

પુરઃપુરઃ સ્ફુરતૃષ્ણા-મૃગતૃષ્ણાનુકારિણુ ।

ઇન્દ્રિયાર્યેષુ ધાવન્તિ, ત્યક્ત્વા જ્ઞાનામૃતં જડાઃ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—મૃગજળ (ઝાંઝવાનાં પાણી) ની પેઠે જેમાં તૃષ્ણા આગળ આગળ વધતી જાય છે એવા રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દરૂપ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને વિષે મૂર્ખ માણસો જ્ઞાનરૂપ અમૃતને તથાને દોડે છે.

અનુવાદ:—

હર જતાં હર દેખીએ, મૃગજળ-વિષયે મોહ;

જ્ઞાનામૃત તથા મૂઢ ત્યાં, દોડે તે નિજ દ્રોહ. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—સ્વાહવાદ પ્રમાણે વસ્તુસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ વિનાના મૂર્ખ મનુષ્યો અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિ કરાવે તેવા બોધરૂપી અમૃતને તથાને રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દરૂપ ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યે દોડે છે. વિષય-લોગની અભિલાષાથી આતુર રહે છે, તેને માટે યત્ન કરે છે. તેને અર્થે દંભના વિકલ્પોની કલ્પના કરે છે, તેને માટે ખેતીઆદિ ધંધા કરે છે. તે ઇન્દ્રિયના વિષયો કેવા છે? મૃગજળરૂપ જ્ઞાંતિ જેમ જેમ આગળ જઈએ તેમ તેમ આગળ આગળ હર દેખાય તેની પેઠે આગળ આગળ વધતી લોગની પિપાસારૂપ તૃષ્ણા જેમાં રહે છે તેવા ઇન્દ્રિયના વિષયો છે, જેમ મૃગતૃષ્ણારૂપ જળ પિપાસાને હરતું નથી માત્ર જ્ઞાન્તિજ છે, તેમજ ઇન્દ્રિયોના લોગો સુખરૂપ નથી, અજ્ઞાનીને તેમાં સુખની જ્ઞાંતિજ થઈ છે. ૬

પતન્નમૃગમીનેમ-સારઙ્ગા યાન્તિ વુર્વશામ ।

एककेन्द्रियदोषाञ्चेद्, दुष्टैस्तैः किं न पञ्चभिः ? ॥ ७ ॥

ભાષાર્થ:—પતંગીયું, ભમરો, માછલું, હાથી અને હરણ એક એક ઇન્દ્રિયના દોષથી જે મરણરૂપ માઠી દશાને પામે છે, તો તે પાંચેય દોષવંત ઇન્દ્રિયોથી શું ન થાય?

અનુવાદ:—

હાથી, મત્સ્ય, ભમરો હરણ; પતંગનાં દુઃખ સ્પષ્ટ;
એક ઇન્દ્રિય વશ મરે, શું ન કરે સૌ દુષ્ટ? ૭

જ્ઞાનમંજરી:—રૂપમાં આસક્ત પતંગીયું, રસમાં આસક્ત માછલું, ગંધમાં આસક્ત ભમરો, સ્પર્શમાં આસક્ત હાથી, શબ્દમાં આસક્ત હરણ, એ બધાં એક એક ઇન્દ્રિયના દોષને લીધે દુષ્ટ-દીન-દશા પામે છે, તો પાંચેય દુષ્ટ ઇન્દ્રિયોથી શું દુઃખ ન સંભવે? સર્વ આપત્તિ સંભવેજ, માટેજ મોટા ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, મંડલિક રાજા આદિ કુંડરિક આદિ વિષયોમાં વ્યામોહ પામેલા ચિત્તવાળા જની નરકમાં દીનદશા પામ્યા છે; વધારે શું કહેવું? વિષયરૂપ વિષનો ભોગ ન કરો. ૭

વિવેકલ્પિપદ્યસૈ: સમાધિધનતસ્કરૈઃ ।

ઇન્દ્રિયૈર્ન જિતો યોડસૌ ધીરાણાં ધુરિ ગણ્યતે ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—વિવેકરૂપ હાથીને હણનાર સિંહ સમાન, અને નિર્વિકલ્પ ધ્યાનરૂપ ધન લુંટી લેનાર લુંટારા જેવી ઇન્દ્રિયોને વશ જે થયો નહિ તે ધીર પુરૂષોમાં મુખ્ય ગણાય છે. ૮

અનુવાદ:—

વિવેક હાથીના સિંહ સમ, ઇન્દ્રિય જે જીતાય;
સમાધિ ધન જીતેરાય ના, ધીરવીર ગણાય. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—સ્વપરનો ભેદ સમજવારૂપ વિવેક હાથી

સમાન છે, તેને હણનાર સિંહ સમાન ઇન્દ્રિયો છે. વળી સ્વરૂપના અનુભવમાં વિલાસરૂપ સ્થિરતા તે સમાધિ નામનું સર્વસ્વ ધન છે તેનું હરણ કરનાર ચોરો જેવી ઇન્દ્રિયો છે. જે નમિરાજર્ષિ, ગજસુકુમાર, સુકુમાલપાલ આદિ પુરૂષો ઇન્દ્રિયોને વશ ન થયા તે ધીર પુરૂષોમાં મુખ્ય ગણાય છે, વળણાય છે, કહ્યું છે કે:—

ધન્યાસ્તે ये विरक्ता गुरुवचनरतास्त्यक्तसंसारभोगाः ।

योगाम्याસે ચિલીના ગિરિવનગહને યૌવનં ये नयन्ति ॥

તેમ્યો ધન્યા વિશિષ્ટાઃ પ્રબલવરવધૂસંગપંચાગ્નિયુક્તાઃ ।

નૈવાશ્વૌધે પ્રમત્તાઃ પરમનિજરસં તત્ત્વમાવં ઋયંતિ ॥ ૧ ॥

અનુવાદ:—(પ્રભાતિયું):-

ધન્ય વૈરાગિયા, ગુરુવચન રાગિયા, ભોગ સંસારના ત્યાગિયાજો, યોગ અભ્યાસમાં લીન, જીવાનીમાં, ગિરિવન ગહનમાં રાગિયાજો; અધિક એથી વળી ધન્ય તેને ગણો, જે દમો ઇન્દ્રિયો અપ્રમાદે, પંચ અગ્નિગણે વિષયને શોષવા, પરમ નિજતત્ત્વરસલે સુસ્વાદે.

અહો હો!! પૂર્વભવમાં આપેલા સમતા સુખના સ્મરણથી અનુત્તર વિમાનમાં સુખ ભોગવનાર લવસત્તમ ઇન્દ્રાદિ તો વિષયનો સ્વાદ ત્યાગવા અસમર્થ હોવાથી મુનિના ચરણ કમળોમાં જમીન પર આજોટે છે! માટે અનાદિ કાળમાં અનેકવાર ભોગવેલા વિષયો પ્રત્યે પૂંઠ દેવા યોગ્ય છે, તેનો સંગ પણ કરવા યોગ્ય નથી; પૂર્વે કરેલો તેનો પરિચય સ્મૃતિમાં પણ આવવા દેવો યોગ્ય નથી; સમયે સમયે દુગંછાજ કરવા યોગ્ય સંસારના બીજ જેવા ઇન્દ્રિયોના વિષયો છે. એટલા માટેજ નિઝંથ પુરૂષો તત્ત્વ અવલોકનની ઇચ્છા આદિમાં વાચનાદિ વડે કાળ ગાળે છે.

કહ્યું છે કે:—“નિમ્મલ નિકલ નિસ્સંગ સિદ્ધ સમ્ભાવપાસના કર્યા” નિર્મલ, નિષ્કલ, નિઃસંગ, સિદ્ધ સદ્ભાવસ્પર્શના કહી છે. ઇત્યાદિ રૂચિથી રત્નત્રયમાં પરિણમીને સ્થવિરકલ્પ કે જિન-કલ્પ અવસ્થામાં મુનિઓ રહે છે. સર્વ લબ્ધ જીવોએ એજ કર્તવ્ય છે. ૮

૮. ત્યાગાષ્ટક.

સંયતાત્મા^૧ શ્રયેચ્છુદ્ધોપયોગં પિતરં નિજમ્ ।

ધૃતિમમ્બાં ચ પિતરૌ તન્મા વિસૃજતં ધ્રુવમ્ ॥ ૧ ॥

યુગ્મકાં સંગમોડનાદિર્બંધવોડનિયતાત્મનામ્ ।

ધ્રુવૈકરૂપાન્ શીલાદિ-બંધૂનિત્યધુના અયે ॥ ૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ભાષાર્થ:—કરવા માંડ્યું તે કર્યું, સંયમ ગ્રહવા માંડ્યો તે ગ્રહણ કર્યો એ અપેક્ષાએ ‘સંયતાત્મા’ અહિં સંયમ માટે તત્પર થયેલાને કહ્યો છે. સંયમ સન્મુખ બનીને રાગ દ્વેષ રહિત શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન (શુદ્ધ ઉપયોગ) રૂપ પિતાનો અને આત્મરતિ (ધૃતિ)રૂપી માતાનો હું આશ્રય લઉં છું, ગ્રહું છું; તે માટે હે! માતા-પિતા નિશ્ચય મને મોકળો કરો, છૂટો કરો. ૧

ભાષાર્થ:—તમારો સંગ-મેજો પ્રવાહથી અનાદિ છે; હે! બંધુઓ, તમે કેવા છો? અનિશ્ચિત પર્યાયરૂપ છો, બંધુ તે શત્રુ થાય શત્રુ તે બંધુ થાય, એવો તમારો સંગ છે, માટે નિશ્ચયથી અવિચલિત એક રૂપ જેનું છે એવા શીલ, સત્ય, શમ,

હમ, સંતોષાદિક ખાંધવનું અવિચલિત એક સ્વરૂપ હોવાથી તેમનો
હવે હું આશ્રય ગ્રહું છું. ૨

અનુવાદ:—

સંયમાર્થીનાં નિજપિતા, શુદ્ધ ભાવ નિજ જ્યેષ્ઠ;
ધૃતિ-માતા માટે મને, મા-ખાપ! છુટો કરી દોય ૧
હો! ખંધવ, તમ સંગ તો, અનાદિ ને અનિયત;
હવે શૌલાદિ ખંધુ ધ્રુવ, એકરૂપ સંમત. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—ત્યાગથી ઇન્દ્રિયજય વળી વધે છે; તેથી
આત્માના સ્વરૂપથી અન્ય જે પરભાવપણું તે તજવા યોગ્ય
છે. માટે ત્યાગાદિક લાખે છે. તજવું તે ત્યાગ. પર ભાવનો ત્યાગ
સર્વને સુખરૂપ છે. ત્યાગ એટલે છોડી દેવું. ત્યાં સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર,
સ્વકાળ અને સ્વભાવપણે વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે એવો સ્વાદ્ અસ્તિ
નામનો પ્રથમ પ્રકાર વિચારતાં આત્મપરિણામ એટલે પોતાના
આત્મામાં વર્તતો ‘સ્વધર્મ’ સમવાયપણે આત્માથી અલેદ
હોવાથી તેનો ત્યાગ ન બને; પરંતુ સમ્યક્જ્ઞાન આદિ સાધ-
નમાં વર્તવાથી, વિસારી મૂકેલાનું સ્મરણ થતું હોવા છતાં
તેના આત્મામાં ‘સ્વધર્મ’નું તો ઉપાદેયપણુંજ છે; કારણકે
અંતર્ધાન થઈ ગયેલો આત્મા તેથી પ્રગટે છે; જેને ભોગવ્યો
નથી, તે ભોગવાય છે—અનુભવાય છે. ખાકી બધાનો સંયોગ
સંબંધ માત્ર છે એમ જાણવાથી તે તજવા યોગ્યજ લાગે છે.
જો કે સત્ત્વેવ આદિ નિમિત્ત, શુભઆચરણ, ધ્યાન આદિ
આત્મસાધન પરિણામની ગ્રહણતા અનાદિ અશુદ્ધ પરિણતિ
ગ્રહવાની વૃત્તિ નિવારવા માટે સ્વીકારી છે; તો પણ સ્વસિદ્ધ
અવસ્થાનું તો કદી ત્યાગવાપણું નથી, એમ ઉત્સર્ગ માર્ગે (તો

નિમિત્તાદિની) અહુષ્તા નથી. અનાદિ મિથ્યાદિ કુદેવ આદિમાં રાગ કરે છે, તેજ સમ્યક્દર્શનના બળથી સ્વધર્મનો નિર્ણય કરી તેનીજ રૂચિવાળો થતાં શુદ્ધ દેવ આદિને સ્વીકારે છે, તથાપિ દેવાદિને પરરૂપે જાણે તો છેજ; અપ્રશસ્તને તજે છે; પ્રશસ્તનો અત્યાગ, સ્વસાધન પરિણતિ (ધ્યાન) નું અહુષ્ષુ એ બધું અસિદ્ધ (સાધક દશા-સંસાર દશા) અવસ્થા સુધી હોય છે.

હવે (૧) નામત્યાગ તો શબ્દ બોલવારૂપ છે; (૨) સ્થાપનાત્યાગ, દશયતિધર્મ, પૂજન આદિમાં જે સ્થાપવામાં આવે છે તે; દ્રવ્યત્યાગ, દ્રવ્યથી એટલે બાહ્યવૃત્તિથી, અથવા ઈન્દ્રિય સુખની અલિલાપાના લક્ષથી ત્યાગ કરવો તે દ્રવ્યત્યાગ છે; દ્રવ્યનો ત્યાગ તો અહાર, ઉપધિ (સામગ્રી-ઉપકરણ) આદિનો ત્યાગ તે પણ દ્રવ્યત્યાગ છે; દ્રવ્યરૂપ ત્યાગ બે પ્રકારે છે-આગમથી અને નોઆગમથી. આગમથી દ્રવ્યત્યાગ એટલે સ્વરૂપનો જાણ પણ ઉપયોગ રહિત તે; નોઆગમથી દ્રવ્યત્યાગ:-૧ શરીર એટલે ત્યાગના સ્વરૂપ જાણનારનું શરીર, ૨ ભવ્યશરીર એટલે ત્યાગસ્વરૂપને ભવિષ્યમાં જાણનાર થવાનો હોયતે લઘુશિષ્યાદિ; ૩ તદ્વ્યતિરિક્ત, સુદ્રવ્યત્યાગ, પુદ્ગલની આશારહિત, આલોકની આશા, પરલોકની આશા રહિત, સ્વરૂપ સાધનની સન્મુખ બની બાહ્ય ઉપાધિ, શરીર, અન્ન, પાન, સ્વજન આદિનો ત્યાગ; (૪) ભાવથી ત્યાગ આભયંતર (અંતરના) રાગ, દ્વેષ, મિથ્યાત્વ આદિ આસ્રવ પરિણતિનો ત્યાગ; આત્માના ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનાદિ ગુણોની પરભાવથી નિવૃત્તિ તે ભાવત્યાગ. તે સમ્યક્જ્ઞાન પૂર્વક ચારિત્ર અને વીર્યની મિશ્રતાથી થતાં આત્મ-પરિણામ છે.

નૈગમ અને સંગ્રહ નયે નામ સ્થાપના પ્રમાણે ત્યાગ જાણવો. વ્યવહાર નયે ત્યાગ, વિષ અને ગરલ અનુષ્ઠાન (આ લવની સુખેચ્છા પૂર્વક અને પરલવની સુખેચ્છા પૂર્વક ક્રિયા) સહિત હોય છે. ઋગ્વેદસૂત્રનયે માઠાં પરિણામની ભીતિથી કરેલો ત્યાગ; શબ્દ અને સમભિરૂઢ નયો પ્રમાણે તદ્દહેતુ ક્રિયારૂપ ત્યાગ; અને એવંભૂત ત્યાગ તો તજવા યોગ્ય જાણીને સર્વથા તજવારૂપ છે. અથવા આહાર આદિ બાહ્ય ત્યાગ પહેલા ચાર નયો પ્રમાણે સંમત છે અને આચ્યંતર ત્યાગ શબ્દ આદિ ત્રણ નય અનુસાર છે એમ ત્યાગ-ભાવ કહ્યો, તે કરવા યોગ્ય છે એવો ઉપદેશ હવે જણાવે છે.

સંયમની સન્મુખ (દીક્ષા લેવા તત્પર) થયેલો જીવ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ પોતાના પિતાનો આશ્રય લે, એટલે રાગદ્વેષ રહિત આત્મજ્ઞાનને આશ્રયે રહે અને આત્મપ્રીતિ (ધૃતિ) રૂપ માતાનો આશ્રય લે. આહાર પર્યાપ્તિ-નામ કર્મના ઉદ્દયે જ્યાં જીવ ઉત્પન્ન થયો તે માતા, તેનો પિતા તે પિતા એમ લૌકિક સંબંધ છે, તે માળાપ પ્રત્યે કહે છે, “હો! માતા-પિતા મને છૂટો કરો; હું તમારો પુત્ર નથી; તમે મારાં માતા-પિતા પણ નથી. લોકમાં માત્ર રૂઢિથી એમ કહેવાય છે.”

આ વિષે દૃષ્ટાંત છે:—એક વખતે ભરત ક્ષેત્રમાં મગધ દેશની સુવપ્રાનગરીને વિષે અરિદમન, વિધિકુશળ ‘વજ્રજંઘ’ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણીનું નામ ખારિણી હતું. તેને સુભાનુ નામે કુંવર હતો. તે દેવ સમાન સુંદર કુમાર અનુક્રમે વિદ્યામાં ઇન્દ્ર સમાન શ્રેષ્ઠ થયો, તે અતિ સૌંદર્યયુક્ત છતાં સહજે જિન ધર્મના સાધુનું વંદન પૂજન કરતાં તત્પર

રહેતો. કંઠર્પસમ શોભતો તે જીવાનીમાં આવ્યો ત્યારે તેના પિતાએ રૂપ, લાવણ્ય, શીલ અને કળાવાળી સો રાજકન્યાઓનાં માગાં કરી તેની સાથે પરણાવી. તેમની સાથે વિષય લોગવતો તે ત્રિલોકનાથ, ત્રિલોકઅંધુ સમાન સર્વને પ્રસન્ન કરતો રહે છે. તેવામાં એકદા અનેક કેવલી સહિત, અનેક વિપુલમતિ મુનિયો સહિત, અનેક ઋજુમતિ મુનિયો સહિત, અનેક અવધિ જ્ઞાનીઓ સહિત, અનેક પૂર્વધારી મુનિયો સહિત, અનેક આચાર્યઉપાધ્યાયો સહિત, અનેક તપોધનમુનિયો સહિત અને અનેક નવદીક્ષિતો સહિત, વળી અનેક દેવદેવીઓથી ઘેરાયેલા, શ્રી સંભવનાથ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી અરિહંત, આકાશગામી છત્ર, આકાશગામી (ધર્મ) ચક્ર સહિત, શ્વેત ચામરોથી વીંજતા, આગળ ધર્મધ્વજથી વિરાજમાન તે નગરી સમીપ સ્વામી સમોવસર્યા (પધાર્યા). ત્રિગઢવાળું (રત્ન, સોના, રૂપાના ૩ કોટ ખાઈઓ સહિત) સમવસરણુ રચાયું. વનપાળે જઈને કુંવરને વધામણી દીધી કે જેની સદૈવ દર્શન અભિલાષા રાખે છે તે સર્વ જગજીવો પ્રત્યે વત્સલતા રાખનાર તીર્થંકર પધાર્યા છે. પુણ્યયોગે તે વખતે કુમાર સ્ત્રીઓના સમૂહથી ઘેરાઈને બેઠો હતો, તે સ્ત્રીઓને ઉદેશીને કુમાર કહે છે; ‘સાંભળો, મારો તારનાર, નિર્મમ, નિરહંકારી, સર્વ ઉપાધિરહિત, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, જિન વીતરાગ, શુદ્ધ ધર્મ ઉપદેશનાર આવી ચઢ્યા છે; હું તેમને વંદન કરવા જાઉં છું; એમ હર્ષથી રોમાંચિત થતો, ઉભો થયો અને વંદન કરવા ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં પણ લોકોને કહે છે:- અહો! મોહરહિત મારા ભગવાન, કશું પોતાનું જેણે કર્યું નથી એવા મારા ભગવાન, તૃષ્ણારહિત મારા ભગવાનને વંદન કરવા જો તમે શુભાર્થીઓ હો તો ચાલો.

અરે! તમને સર્વ સંશય છેદનારા પરમેશ્વર દેખાડીશ. 'એમ બોલતો સ્ત્રીઓ સહિત તે વનમાં પહોંચ્યો; અતિશયો દેખીને કહે છે:- 'હો ભદ્રે, કોઈ આવો ત્રણે ભુવનના લોકોને ચમત્કાર પમાડતો સર્વ દેવ ઈન્દ્રોથી પૂજતો ચાલતો હશે? એમ જ્યારે સન્મુખ આરહંતને જુએ છે ત્યારે તો પ્રકુલ કમળ નયન-વદન વાળો તે બોલી ઉઠ્યો; અહો! મારાં પુણ્ય અંકુરનું આજે ફળ મળ્યું, એમ આનંદ પામતો પાંચ અભિગમ પૂર્વક તીર્થકરના ચરણમાં વંદન કરીને આનંદમાં ડાલતો ઉભો છે તેટલામાં ચારિત્રમેહના ક્ષયોપશમથી વિરતિની મતિ ઉપજી અને તે બોલ્યો, 'હો! નાથ, અશરણુ-શરણુ, મહાસત્યવાહ, ભવસમુદ્રમાં નિર્યાપક (તારનાર નાવિક), મને સામાયિકનો ઉપદેશ દો, જેથી કષાયરૂપી વાયુનો વેગ લાગી જાય.' એમ કહેતાં અરિહંત પ્રભુએ સામાયિક આપ્યું, વ્રત ગ્રહણ કરીને તે શ્રમણ મુનિ થયો. તેટલામાં આયુષ્ય પુરું થયું. તે કુમાર શ્રમણ મરણ પામ્યો, ત્યાં તો તેનો પિતા રાજા પરિવાર સહિત આવ્યો, પુત્રને મરેલો દેખીને ખેદ પામ્યો, માતા પણ વિલાપ કરતી રૂદન કરે છે; તેવામાં સુભાનુ કુમારનો જીવ તૂટ દેવપણું પામીને જિન-ચરણમાં આવી પહોંચ્યો; તે માતા-પિતાને વિલાપ કરતાં દેખીને કહે છે:- 'એવું શું દુઃખ છે કે પરમસુખદાયક જિનચરણ પામીને પણ તમે રૂઓ છો?' તે બોલ્યાં: અમારો પરમ વહાલો પુત્ર મરણ પમ્યો, તેનો વિયોગ પડ્યો, તે દુઃખ દુઃસહ છે. તે દેવ બોલ્યો; હો! રાજા, કહો તેનું શરીર તમને ઈષ્ટ છે કે જીવ? જો જીવ ઈષ્ટ હોય તો આ હું રહ્યો, મારાપર રાગ કરો; જો શરીર ઈષ્ટ હોય તો આ કલેવર ઉપર રાગ કરો. કહો, તમારો પુત્ર ક્યાં છે? જીવમાં કે દેહમાં? બન્ને હોવા

છતાં કેમ રડો છો?’ તે પિતા કહે છે; એવો પ્રેમ ઉલ્લાસ આવતો નથી. તે દેવ કહે છે: ‘આ માત્ર માન્યતાજ છે કે આ મારો પુત્ર, આ મારી માતા ઇત્યાદિ વિકલ્પો અવસ્તુતા રૂપ (જૂઠા) સંબંધમાં કરી શું મોહ કરવો?’ આ વચનોથી પ્રતિબોધ પામી સર્વેએ દીક્ષા લીધી. આ લોકમાં સંબંધ ભ્રમ રૂપ છે. હે! માતા-પિતા, હે! બંધુઓ, તમારો સંબંધ અનાદિ પરંપરાથી અનાદિ અને અનિયત એટલે સંયમ રહિત જીવોનો છે અથવા અનિશ્ચિત સ્વરૂપવાળોનો છે; મિત્ર હોય તે શત્રુ થાય શત્રુ વળી મિત્ર થાય. હવે તો નિશ્ચિત એકરૂપ, લિપ્ત લિપ્ત ભાવ રહિત શીલ, સત્ય, શમ, દમ, સંતોષ આદિ હિતકારી બંધુઓનો સદાય આશ્રય કર, સાધક શુદ્ધ આત્મ-ગુણરૂપી બંધુઓને પ્રાપ્ત કર. ૨

કાન્તા મે સમતૈવૈકા, જ્ઞાતયો મે સમક્રિયા: ।

બાહ્યવર્ગમિતિ ત્યક્ત્વા, ધર્મસંન્યાસવાન્ ભવેત્ ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—સમતાજ મારી એક પ્રિય પત્ની છે, સરખા આચારના સાધુજ મારા સગા છે, બીજાં સગાંનું કામ નથી; એમ નિશ્ચય ભાવે કરીને બાહ્ય પરિવારને છોડીને ગૃહસ્થની ઋદ્ધિ આદિ ઔદયિક ભાવના ત્યાગવાળા થવું, એટલે ઔદયિક ભાવ છોડી ક્ષાયોપશમિક ભાવવંત થવું.

અનુવાદ:—

એક મુજ સમતા પ્રિયા, સ્વજન સાધુસમાજ;

બાહ્ય કુટુંબ તજી લઉં, ધર્મસંન્યાસ સત્સાજ. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—તત્ત્વજ્ઞાની આજ્યંતર સંબંધમાં પ્રીતિ કરે છે તે કહે છે. સ્વરૂપ સાધન માટે હું તત્પર થયો છું

તો મારે ભોગવવા યોગ્ય એક સમતારૂપ સ્ત્રી હોય, એટલે તત્વજ્ઞાનનું અવલંબન લેનારાઓને સમતા વનિતા છે; સમાન આચારવાળા સાધુઓ મારા જ્ઞાતિલા, સ્વજન છે એમ ગણીને પુત્ર, પત્ની આદિને તજીને ગૃહસ્થધર્મને તજનાર થાય; ઉદયથી પ્રાત્ર થયેલી સંપત્તિ તજીને ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થતી પોતાની સાધન સંપત્તિને સ્વીકારે છે. સંસાર પ્રવાહમાં અનાદિ કાળથી પ્રસંગ આદિ વિભાવસંપત્તિને ગ્રહણ કરતો, ઈચ્છતો, ભોગવતો જીવ ભવવનમાં ભટકે છે, તે જીવ સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શનસહિત ચારિત્રના સાધનરૂપ ધર્મમાં પરિણમતાં મોક્ષને સાધનારો બને છે, શ્રેયસાધક બને છે. ૩

ધર્માસ્તિવાજ્યાઃ સુસજ્જોત્યાઃ ક્ષાયોપશમિકા અપિ ।

પ્રાપ્ય ચન્દનગન્ધામં, ધર્મસન્યાસમુત્તમમ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—બાવના ચંદનના ગંધ સમો ઉત્કૃષ્ટ (ક્ષાયિક પણ છે માટે-ક્ષપક શ્રેણિમાં હોય છે તે) ધર્મસન્યાસ પામીને સત્સંગથી ઉત્પન્ન થતા ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલા ક્ષમા આદિક પણ તજવા યોગ્ય છે. અહિં ઉત્તમ ધર્મસન્યાસ તે તાત્વિક ધર્મસન્યાસ સમજવો. તે તાત્વિક ધર્મસન્યાસ ક્ષપક શ્રેણિ માંડતી વખતે આઠમે ગુણસ્થાનકે આવે. કહ્યું છે કે:—“દ્વિતીયા પૂર્વકરણે, પ્રથમસ્તાત્ત્વિકો ભવેત્” (યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ૧૦) —એ પ્રકારના સામર્થ્યયોગમાં પ્રથમ લેઈ ધર્મસન્યાસ પરમાર્થે બીજા અપૂર્વ કરણમાં હોય છે. પ્રથમ અપૂર્વ કરણ સમ્યક્ત્વ લાભનું; બીજું આઠમા ગુણસ્થાનકનું, ત્યાં પ્રથમ પ્રકાર જે ધર્મસન્યાસ તાત્વિક એટલે પારમાર્થિક હોય. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથે એજ કહે છે.

અનુવાદ:—

લેહરત્રયી ધર્મ જે, સત્સંગ ફળ પણ જાય;
ક્ષાયિક ધર્મ-સંન્યાસરૂપ, ચંદનગંધ સદાય. ૪

જ્ઞાનમંજરી:— લેહરત્રયીરૂપ ધર્મો, સત્સંગ-દેવ-ગુરુના નિમિત્તે થતા ધર્મો પણ તજવા યોગ્ય છે. શું કરીને? ક્ષાયિક અલેહ રત્રયીરૂપ સ્વધર્મ પરિણામ, સહજ પરિણમનરૂપ ઉત્તમ ધર્મસંન્યાસ પામીને. ધર્મસંન્યાસ કેવો છે? ચંદનગંધ સમાન; કારણ કે તેલ વગેરેમાં સુગંધિ સંગને લઈને પુષ્પાદિને નિમિત્તે થયેલી હોય છે; ચંદનમાં તો સહજરૂપે, તન્મયપણે ઉત્પન્ન થયેલી સુગંધિ હોય છે; આથી ધર્મપરિણામ આત્મામાં સહજજ છે કારણકે સ્વરૂપ હોવાથી સહજ છે. પણ અશુદ્ધતાથી આવરણ આવેલું છે તે ગુરુના નિમિત્તે (ધર્મપરિણામ) પ્રગટ થાય છે. ત્યાં પ્રથમ જિજ્ઞાસા આદિ યોગ્યતા અને નિમિત્તની મદદથી સવિકલ્પ સમ્યક્દર્શન આદિ પ્રગટાવે છે તેજ દશાવર્ધમાન થતાં અલેહ રત્રયીરૂપ નિમિત્તઆદિની અપેક્ષા વિના ગુણપરિણામરૂપ સહજ ધર્મપરિણામ પરિણમે છે ત્યારે સવિકલ્પ સાધના તજવા યોગ્યજ બને છે. યોગદષ્ટિ સમુચ્ચયમાં કહ્યું છે (ઉપરની ટીકામાં જણાવ્યું છે તે) બીજા અપૂર્વકરણમાં પ્રથમ ધર્મ અતાત્વિક હતા તે તાત્ત્વિક થાય છે. ભાવાર્થ એ છે કે સમ્યક્દર્શન આદિ ક્ષાયોપશમિક ગુણો જોકે અર્હત પ્રવચન આદિ સ્વજાતિને અબાધક પણ વિજાતિરૂપ પરદ્રવ્યને અવલંબીને પ્રવર્તે છે, પરના અવલંબનથી અતાત્વિક કહેવાય છે, તત્ત્વસ્વરૂપમાં તન્મય નથી, પરંતુ અરિહંત આદિના ગુણોનું અવલંબન લે છે એટલી પરાધીનતા છેજ એથી અતાત્વિક

છે; તો પણ જેનો સમ્યક્દર્શનાદિ ગુણરૂપ ક્ષયોપશમ સ્વરૂપના નિર્ધાર, જ્ઞાન અને રમણસ્વરૂપ છે તે અન્ય નિમિત્તાદિ અવલંબન કરવા છતાં તે તાત્વિક છે. અહિં રત્નત્રયી સ્વરૂપે વીતરાગ સર્વજ્ઞ કહેલી યથાર્થ શ્રદ્ધા તે સમ્યક્દર્શન, યથાર્થ તત્વને જાણવારૂપ સમ્યક્ જ્ઞાન અને તત્વમાં રમણતા તે ચારિત્ર એમ ત્રણગુણના સમૂહરૂપ ક્ષયોપશમમાં અર્હત ભગવાનનાં વાક્યના અવલંબનથી નિજગુણનું સાધવાપણું હોવાથી પ્રબળ કારણરૂપે ક્રમનું કારણ છે; અતત્વરૂપ છે કારણકે તેમાં અંતર્મુદૂર્ત સુધી એવા વિકલ્પ હોય છે કે ^૧ઉપાદેયપણે સ્વતત્વને નિર્ધાર ભાસન (જ્ઞાન) અને તેમાં રમણતા (ચારિત્ર) છે અને હેય (તજવા યોગ્ય) પણે પર ભાવના ત્યાગરૂપ નિર્ધાર (પ્રતીતિ), ભાસન અને રમણતા છે એટલે આ પ્રકારના રત્નત્રયી પરિણામને ભેદરત્નત્રયી સ્વરૂપ કહે છે; અને અભેદ રત્નત્રય સ્વરૂપ તો સકલ વિભાવના હેયપણા સહિત હોવા છતાં અવલોકન આદિ રહિત, વિચારણા-સ્મૃતિધ્યાન આદિ રહિત એક સમયેજ સંપૂર્ણ આત્મધર્મના નિર્ધાર-ભાસન-રમણતારૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિમય હોય છે. ધ્યાન પ્રકાશમાં કહ્યું છે કે:-

જોયવિયપ્પો ચિરકાલીઓ, સપરોમયાવલંબણે હોઈ ।

જિદ્ધિવ્વ પુરસ્સ ચલણે, નિમિત્તગાહી મહે તેઈ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—આગળ આલવા માટે જેમ લોકડીનું નિમિત્ત લઇને પ્રવર્તે તેમ ચિરકાળ સુધી સ્વ અને પર બન્નેના આલંબનમાં યોગનો વિકલ્પ નિમિત્તગ્રાહી (ભેદરત્નત્રયી) કહેવાય છે. ૧

આવા અભેદ રત્નત્રયી પરિણામથી ભેદરત્નત્રયી પરિણા-
મનો સવિકલ્પ પ્રયત્ન તજવોજ. ૪

गुरुत्वं स्वस्यनोदेति, शिक्षासात्त्विकेन यावता ।

आत्मतत्त्वप्रकाशेन, तावत्सेव्योगुरुत्तमः ॥ ५. ॥

ભાવાર્થ:—જ્યાંસુધી પોતાને ગ્રહણ અને આસેવનરૂપ
ખે શિક્ષાના સમ્યક્ પરિણામે, શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપના સંશય
વિપર્યાસ રહિત બોધવડે ગુરુપણું ન પ્રગટે, ત્યાંસુધી ઉત્તમ
જ્ઞાનોપદેશ-આચાર્ય સેવવા યોગ્ય છે. તમારા પ્રસાદે (કૃપાએ)
મારા આત્માને ગુરુપણું પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી સૂત્રોક્ત વિધિ
(શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે) તમારી સેવા કરવી એમ ગુરુ સાથે
સંકેત કરવો.

અનુવાદ:—

જ્યાંસુધી પ્રગટે ન ગુરુતા, સ્વયં શિષ્યામણ કાજ

આત્મતત્ત્વ પ્રકાશથી, સેવો સદ્ગુરુરાજ. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—સંશય-વિપર્યય રહિત શુદ્ધ આત્મ-
તત્ત્વ પ્રકાશક, આત્મધર્મ પ્રગટવાથી જ્યાં સુધી પોતે પોતાને
શિષ્યામણ આપે એવો ન બને ત્યાં સુધી રત્નત્રયમાં પરિણમેલા
સ્વપરને ઉપકારી દ્રવ્ય-ભાવ ગુરુપણાવાળા, તત્ત્વને જણાવનારા
ગુરુ સેવવા યોગ્ય છે.

હે! ગુરુ, અતીત અનંતકાળમાં નહિ મળેલું, નિજ આ-
ત્મધર્મના નિર્ધાર-ભાસન-રમણ-સ્વરૂપ, તત્ત્વ-ઉપદેશરૂપી અંજ-
નથી મળેલું આત્માના અનુભવનું સુખ તે ભોગવ્યું! અહો,
ગુરુકૃપા! જેથી પરમ અમૃત ચખાય છે. માટે પૂર્ણાનંદની
પ્રાપ્તિ થતા સુધી તમારાં ચરણ મને શરણરૂપ હો! કહ્યું છે કે:—

નાળસ હોઈ ભાગી, ચિરયરો દંસણે ચરિતે અ ।

ધક્ષા આવકહાપ, ગુરુકુલવાસં ન મુંચંતિ ॥

અર્થ:—(ગુરુકૃપાથી જીવ) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર થાય, દર્શન અને ચારિત્રમાં વિશેષ સ્થિર થાય; માટે ધન્ય છે તે મહાભાગ્યશાળી પુરૂષોને કે જે જીવનપર્યંત ગુરુકુળવાસને તજતા નથી !

માટે જ પૈસાદારપણું, શેઠાઈ કે ચક્રવર્તીપણું છોડીને તત્વજ્ઞાસામાં તત્પર નિપુણ પુરૂષો મુનિપણું સ્વીકારે છે અને સદ્ગુરુનાં ચરણારવિંદને સેવે છે. ૫

જ્ઞાનાચારદયોઽપીષ્ઠાઃ શુદ્ધસ્વસ્વપદાવધિ ।

નિર્વિકલ્પે પુનસ્ત્યાગે ન વિકલ્પો ન ચ ક્રિયા ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—પોત પોતાના શુદ્ધ પદની મર્યાદા સુધી ૧ *જ્ઞાનાચાર, ૨ દર્શનાચાર આદિક ઈષ્ટ છે. એ શુભ ઉપ-યોગ દશાએ સવિકલ્પ ત્યાગીની મર્યાદા કહી. વિકલ્પ રહિત (નિર્વિકલ્પ) ત્યાગમાં તો નથી વિકલ્પ કે નથી પરિસ્પંદ (ચંચળતા) આદિક ક્રિયા.

* જ્ઞાનાચારને એમ કહેવું જે હે! જ્ઞાનાચર, ન્યાંસુધી તારી મમતાથી તારું શુદ્ધ પદ ‘કેવળજ્ઞાન’ ન આવે ત્યાં સુધી તારી સેવા કરવી. ૨ એમ દર્શનાચારની સેવા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધ પદ મળે ત્યાં સુધી કરવી. ૩ ચારિત્રાચારની યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટતા સુધી સેવા કરવી. ૪ તપાચારની સેવા પરમ શુક્લ ધ્યાન પ્રાપ્ત થતા સુધી કરવી, ૫ વીર્યાચારની સેવા સર્વથા શુદ્ધિયતાં સુધી કરવી. એ શુદ્ધસંકલ્પપૂર્વક સર્વ ક્રિયા લેખે લાગે, સંકલ્પહીન કર્મ ફળે નહિ.

શ્રી યશોવિજયજી.

અનુવાદ:—

ઈચ્છ્યા પંચાચાર પણ, શુદ્ધ સ્વરૂપ પર્યંત;
નિર્વિકલ્પ ત્યાગે દહ્યો, વિકલ્પ, ક્રિયાનો અંત. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—જ્ઞાન-આચાર આદિ તે કાલ, વિનય આદિ; નિઃશંકઆદિ; સમિતિ ગુપ્તિ આદિ આચારો ગુણોની વૃદ્ધિ કરવા માટે પાળવામાં આવે છે; શુદ્ધ પોતાના પદની મર્યાદા પર્યંત એટલે શુભ ઉપયોગ દશામાં સવિકલ્પતા છે ત્યાં સુધી ઇષ્ટ છે. ‘આ તજવા યોગ્ય છે, આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે’ એવા વિકલ્પોના ચિંતન વિનાની ત્યાગદશામાં, સહજ સ્વરૂપમાં તન્મય થાય ત્યારે વિકલ્પોનું ચિંતન નથી હોતું. તેમજ બળ વીર્ય આદિરૂપ ક્રિયા પણ હોતી નથી. ત્યાં સ્વરૂપના અવલંબનવાળા ગુણોના વર્તનમાં વીર્ય સ્વક્ષેત્રમાં વ્યાપી રહેવાથી હલનચલન હોતું નથી. પરંતુ પરભાવના ગ્રહણમાં તો પરગ્રાહકપણા પ્રત્યે વીર્યની પ્રવૃત્તિમાં કાર્યના અભ્યાસથી વીર્યની વિષમ અવસ્થા થવાથી હલન ચલનરૂપ ક્રિયા થાય છે. માટે પોતપોતાના પ્રદેશે વ્યાપેલા ગુણોનું તે સ્થળે રહેલા વીર્યની સહાયથી વર્તન થતું હોવાથી સ્વરૂપમગ્ન ક્રિયામાં, એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશ જવારૂપ વીર્યના ચલનથી થતી ક્રિયાની પેઠે સાધક-બાધક એવા બે લેદો નથી. ત્યાં (હલન ચલન ક્રિયામાં) તો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાયથી પ્રેરાયેલાં ચેતનાનાં પરિણામ પરની અભિલાષાવાળાં થવાથી પરને ગ્રહણ કરવા વીર્યને પ્રેરે છે તે આભ્યંતર ક્રિયા છે અને કુદેવની સેવા આદિ બાહ્ય ક્રિયા છે તે બંધનાં કારણરૂપ હોવાથી બાધક ક્રિયા

કહેવાય છે. પણ જે શુદ્ધદેવ-ગુરુની સેવા આસવને રોકવારૂપ સંવરપરિણામરૂપ ક્રિયા છે તે કર્મબંધને અટકાવવારૂપ હોવાથી સાધક ક્રિયા કહેવાય છે. નિર્વિકલ્પધ્યાનરૂપ સમાધિમાં બાધક ક્રિયા કે ભાવસાધક બાહ્યક્રિયાનો અભાવ છે; પણ ગુણને અનુસરતા વીર્યના પરિણમનરૂપ અભ્યંતર ક્રિયા હોય છે. તો પણ અહણુ-ત્યાગરૂપ ક્રિયાનો અભાવ હોવાથી ત્યાં ક્રિયા નથી એમ કહ્યું છે. ૬

योगસંન્યાસતસ્ત્યાગી યોગાનપ્યખિલાંસ્ત્યજેત્ ।

इत्येवं निर्गुणं ब्रह्म परोक्तमुपपद्यते ॥ ७ ॥

ભાષાર્થ:—હવે યોગસંન્યાસ યોગરૂંધ્યાથી હોય તે કહે છે; યોગ સંન્યાસથી સંન્યાસનો ત્યાગી સર્વ યોગોને પણ તજે. એ યોગસંન્યાસ ઔદ્દમે ગુણસ્થાનકે હોય. કહ્યું છે કે:— “આયોજ્ય કરુણાદૂર્ધ્વં દ્વિતીય ઇતિ તદ્વિદઃ ।” (યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય ૧૦) કેવળ જ્ઞાનની પરિપૂર્ણતાથી અચિંત્ય વીર્ય શક્તિ વડે યોગવા યોગ્ય, તે તે પ્રકારે તત્કાળ ક્ષય કરવા યોગ્ય હોવાથી લવોપગ્રાહી કર્મની તેવી સ્થિતિ આણવાની ક્રિયા તે ‘આયોજ્ય કરણ’ છે. શૈલેશી અવસ્થાનું આ કૃણ છે માટેજ કહ્યું કે યોગસંન્યાસ નામનો સામર્થ્ય યોગ તે છે એમ તે રહસ્ય જાણનારા કહે છે, શૈલીશી અવસ્થામાં તે હોય છે. એ પ્રકારે ગુણ રહિત આત્મસ્વરૂપ પરે કહ્યું છે તે ઘટે છે. ધર્મ-સંન્યાસ ન્યાયે ઔપાધિક ધર્મ-યોગના દૂરથવાથી નિર્ગુણ શબ્દનો અર્થ ઘટાવવો.

અનુવાદ:—

ત્યાગી યોગ-સંન્યાસથી, તને યોગ પણ સર્વ;
એમ બને નિર્ગુણ પ્રધા, પરોક્ત સમ ગત^૧પર્વ. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—બાહ્ય-અભ્યંતર સમસ્ત પરભાવના ત્યાગી યોગના નિરોધ (રોકવા) થી *“આવર્જીકરણાતઋધ્વે” આવર્જીકરણ કરીને વીર્યની ચંચળતારૂપ સમસ્ત યોગોને તને, અયોગી થાય છે, એમ સમસ્ત યોગનિરોધથી પર એટલે પરમ પુરૂષો, સર્વજ્ઞોએ કહેલું નિર્ગુણ એટલે યોગાદિ રહિત, સત્વ રજસ્ તમો ગુણથી રહિત પ્રધા-આત્મસ્વરૂપ, શુદ્ધ ચૈતન્ય-મય થાય છે. ખરીરીતે યોગરોધસ્વરૂપ, સંસર્ગના ગુણોથી રહિત આત્મા છે એમ કહેવાથી એમ કોઇ માની બેસે કે આત્મા રુદૈવ નિર્ગુણ છે તેનો નિષેધ કરતાં કહે છે:—

વસ્તુતસ્તુગુણૈઃ પૂર્ણમનન્તૈર્ભાસતે સ્વતઃ ।

રૂપં ત્યક્તાત્મનઃ સાધોર્નિરમ્નસ્યવિધોરિષ્ ॥ ૮ ॥

૧ પર્વ=ગ્રંથિ, નિર્ગ્રંથ.

*“ આવર્જીકરણ સર્વ કેવલી કરે, તે આવર્જીકરણનું સ્વરૂપ કહે છે; ઈલાં આત્મ પ્રદેશે રહ્યાં જે કર્મદલ, તે પહેલાં ચળે છે, પછે ઉદીરણ થાય છે, પછે ભોગવી નિર્જર છે. તિલાં કેવળીને જિવારે તેરમે ગુણકાણે અરૂપ આપ રહે, તિવારે આ-વર્જીકરણ કરે છે: તે આત્મપ્રદેશગત કર્મદલને પ્રતિસમયે અસંખ્યાતગુણ નિર્જરા કરવી છે તેટલાં દળને આત્મવાર્યે કરીને સર્વ ચલાયમાન કરી મૂકે એવું જે વીર્યનું પ્રવર્તન તે આવર્જીકરણ કહિયે, એમ કરતાં પણ કર્મદળ વધતાં રહ્યાં તો સમુદ્ધાત કરે, નહિ તો ન કરે. તે માટે આવર્જીકરણ સર્વ કેવલી કરે.”

શ્રી દેવચંદ્ર જ્ઞાન નયચક્રસાર વિષયક પૃ. ૧૧૩

ભાષાર્થ:—જે વાદીઓ એમ કહે છે કે સ્વભાવ ગુણ પણુ જાય અને અંતે આત્મા નિર્ગુણ થાય, તે જૂઠા જાણવા. એમ માનીએ તો ગુણને અભાવે ગુણી-દ્રવ્યનોજ અભાવ થાય.

વાદળાં રહિત ચંદ્રની પેઠે આવરણ ગયે સ્વભાવ ગુણ પ્રગટ થાય પણુ જાય નહિ; તેમ ત્યાગવંત આત્મા-સાધુનું સ્વરૂપ પરમાર્થથી જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોથી પૂર્ણ સ્વપ્રકાશ મર્યાદાએ (પોતાની મેળે) ભાસે છે.

અનુવાદ:—

નિર્મળ નલમાં ચંદ્ર સમ, નિશ્ચય ત્યાગી સ્વરૂપ;

અનંતગુણ ભરપૂર શું શોભે સ્વયં અનૂપ. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—પદાર્થના મૂળ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ શુદ્ધ આત્મા પોતાના સ્વભાવથી અનંત ગુણોથી ભરપૂર ભાસે છે. સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપરૂપ સાધન પરિણ-મનની અપેક્ષાએ અનાદિકાળથી સંગને લઇને થતા ભાવના ત્યાગ વડે સ્વરૂપના જ્ઞાનથી, તેમાં રમણતા કરવાથી, તેના અનુભવથી નવાં કર્મ ન ણાંધતાં અને સ્વરૂપની એકતામાં તન્મય થવારૂપ ધ્યાન કરતાં પૂર્વકર્મ ખરી જવાથી આ આત્મા શુદ્ધ, સર્વપુદ્ગલની ઉપાધિથી રહિત થાય છે; ત્યારે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, અગુરુલધુ, અવ્યાબાધ, અસંગ, અમૂર્ત, પરમદાન-લાભ-લોગ-ઉપલોગ, અક્રિય, સિદ્ધત્વ આદિ અનંત, અસંખ્યેય પ્રદેશ વ્યાપી ગુણોથી પૂર્ણ પ્રકાશે છે. શાના જેવું? પરભાવમાં આત્માની માન્યતા જેણે તણ દીધી છે એવા ત્યક્તાત્મા, મોક્ષ પદના સાધક સાધુનું સ્વરૂપ વાદળાં વગરના ચંદ્ર જેવું શોભે છે; જેમ વાદળાં

રહિત ચંદ્રનું સ્વરૂપ નિર્મળ પ્રકાશે છે, તેમ જ્ઞાનાવરણ આદિ વાદળાં ટળી જાય ત્યારે શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ નિર્મળ પ્રકાશે છે માટે જ બાધક પરિણતિના હેતુઓ તજીને, સાધકપણું અવલંબીને, સાધકપણામાં પણ વિકલ્પરૂપ વર્તમાન અપવાદ સાધના તજતો, ઉત્સર્ગ સાધના ગ્રહણ કરતો, તેને વળી તજતો અને પૂર્ણ ગુણોની અવસ્થા પામતો આત્મા એમ અનુક્રમે સર્વ સંસર્ગલાવો (સંયોગોથી થતા લાવો) નું આવરણ ટળી જવાથી નિર્મળ, નિષ્કલંક અસંગ, સર્વ આવરણ રહિત સચ્ચિદાનંદરૂપ (આત્મા) અત્યંત એકાંતિક નિર્બંધ, નિર્દ્વંદ્વ, નિઃપ્રયાસ, નિરૂપમ આરિત્ર સુખથી પૂર્ણ થાય છે. સમ્યક્જ્ઞાનના બળથી હેય અને ઉપાદેયનો વિવેક કરીને સમસ્ત હેય લાવના ત્યાગી થવા યોગ્ય છે. ત્યાગ જ નિર્જરાનું મૂળ છે; પરલાવનું ગ્રહણ જ આત્માને અહિતકારી છે. માટે આત્મસ્વરૂપની અભિલાષાવાળાઓએ ત્યાગ કરવો જ જોઇએ.

૯. ક્રિયાષ્ટક.

જ્ઞાની ક્રિયાપરઃ શાન્તો ભાવિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સ્વયં તીર્ણો ભવામ્ભોધેઃ, પરાંસ્તારયિતું ક્ષમઃ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થઃ—જે સમ્યક્ જ્ઞાનવંત છે, ક્રિયાને વિષે તત્પર છે, ઉપશમવંત છે, જેણે આત્માને લાભ્યો છે અને જેણે ઇન્દ્રિયોને જીતી છે, તે પોતે સંસાર-સમુદ્રથી તર્યો છે અને બીજાંને તાત્પર્ય સમર્થ છે.

અનુવાદ:—

ભાવ્યો આત્મા જ્ઞાનીઓ, શાંત જિતેન્દ્રિય જેહ;
તાર્યા ક્રિયા-તત્પર થઈ, સમર્થ તારક તેહ. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—પરભાવનો ત્યાગ કરવો એજ સાધક ક્રિયા, માટે હવે ક્રિયાષ્ટકનું નિરૂપણ કરે છે; પોતાના કર્તા-પણે જે કરાય તે ક્રિયા, કરનાર દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ, સ્વરૂપ સન્મુખ જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગનું પ્રવર્તન તે જ્ઞાન અને સ્વરૂપ સન્મુખ વીર્યની પ્રવૃત્તિ તે ક્રિયા. “જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષ:” જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેના યોગે મોક્ષ મળે. એ સૂત્રમાં જ્ઞાન તે સ્વપરની ઓળખાણ અને ક્રિયા એટલે સ્વરૂપમાં રમણતા; ત્યાં ચારિત્ર અને વીર્ય ગુણની એકતારૂપ પરિણતિ તે સાધક ક્રિયા કહેવાય.

અહિં અનાદિ સંસારમાં કાયા આદિની અશુદ્ધ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિથી સંસાર પ્રાપ્ત થયો છે, પણ વિશુદ્ધ સમિતિ-ગુપ્તિ આદિ, વિનય-વૈયાવૃત્ય આદિ સત્ક્રિયા કરવાથી તેજ સંસાર ટળી જાય છે; માટે સંસારનો ક્ષય કરવા સંવર-નિર્જરા થાય તેવી ક્રિયા કરવા યોગ્ય છે.

નામ સ્થાપના ક્રિયા સુગમ છે. દ્રવ્ય ક્રિયા શુદ્ધ કે અશુદ્ધ હોય. ત્યાં સ્વરૂપને અનુસરતી યોગની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા શુદ્ધ છે. કાયાની પ્રવૃત્તિ, વચનની પ્રવૃત્તિ આદિ અશુદ્ધ પણ હોય છે. ભાવક્રિયા વીર્યની પ્રવૃત્તિરૂપ છે; ઔદારિક આદિ કાયાની પુદ્ગલ-અનુયાયી પ્રવૃત્તિ સન્મુખ વીર્યની પ્રવૃત્તિ તે અશુદ્ધ ભાવક્રિયા છે અને સ્વગુણમાં પોતાનું

પરિણુમન થવામાં નિમિત્તરૂપ વીર્યની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા શુદ્ધ ભાવક્રિયા છે.

નૈગમનયે ક્રિયાના સંકલ્પને ક્રિયા કહે છે; સંઘ્રહનયે સર્વ સંસારવાસી જીવો ક્રિયાવાળા કહેવાય છે. વ્યવહારનયે શરીરપર્યાસિ પૂરી કર્યા પછી ક્રિયા કરે છે એમ કહેવાય. ઋણુસૂત્રનયે કાર્યના સાધન માટે યોગની પ્રવૃત્તિને મુખ્ય કરી વીર્યના પરિણામ આદિની ક્રિયા લેવી; શબ્દનયે વીર્યની સ્ફૂરણારૂપ ક્રિયા ગણવી; સમલિઙ્ઘનયે ગુણની સાધનારૂપ સર્વ કર્તવ્યની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા લેવી, અને એવંભૂતનયે તો આત્મામાં તન્મય થવામાં વીર્યની તીવ્રતારૂપ સહાયક ગુણના પરિણુમનરૂપ ક્રિયાને ક્રિયા ગણવી.

અહિં સાધકની સાધન ક્રિયાનો અવસર છે. ‘નાગ-ચરણેન મુલ્લો’ જ્ઞાન-ક્રિયાથી મોક્ષ કહ્યો છે, તેથી ચરણ ગુણની પ્રવૃત્તિ તે સ્વરૂપનું ગ્રહણ અને પરભાવના ત્યાગરૂપ ક્રિયા છે, તે મોક્ષને સાધનારી છે. તેથી આત્મજ્ઞાનીએ આત્મસાધના માટે સમ્યક્ ક્રિયા કરવા યોગ્ય છે. તેને માટે ઉપદેશ છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થતાં સુધી નિરંતર નિઃશંકા-આદિ આઠ દર્શનાચાર સેવવા, કેવળજ્ઞાન થતા સુધી કાલ વિનયાદિ જ્ઞાનાચાર સેવવા, યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રગટતા સુધી ચારિત્રાચાર સેવવા, પરમ શુક્લધ્યાન થતા સુધી તપાચાર સેવવા, સર્વસંવર થતા સુધી વીર્યાચારની સાધના અવશ્ય સેવવા યોગ્ય છે; પંચ આચાર સિવાય મોક્ષ પ્રાપ્ત થતોજ નથી. દર્શનથીજ સ્વગુણોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે ક્રિયા દર્શનાદિ ગુણોની વિશુદ્ધિ અર્થે

હોય છે. ‘તે નિમિત્તને અવલંબીને પ્રવર્તવું તે આચાર છે’ તેથી ગુણોની પૂર્ણતા થતા સુધી આચરણ કરવા યોગ્ય છે; આચરણથી ગુણની પૂર્ણતા થાય છે જ. પૂર્ણ ગુણવાળાઓની આચરણ તો પરના ઉપકારને અર્થે હોય છે એ પ્રસિદ્ધ છે. માટેજ કહે છે :—

યથાર્થ આત્મસ્વરૂપના જાણનાર ‘જ્ઞાની’, સાધનનાં કારણોને અનુસરતી યોગપ્રવૃત્તિરૂપ અને સ્વગુણને અનુસરતી વીર્યપ્રવૃત્તિરૂપ ‘ક્રિયામાં ઉદ્યમ કરનાર,’ વળી કષાય કલેશથી રહિત, ‘શાંત’ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રમણતાવાળા, ‘ભાવિતાત્મા’ અને ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ ઉપર કાબુ રાખનાર, ‘જિતેન્દ્રિય’ હોય તે સંસાર સમુદ્રને પોતે તરી ગયા છે અને ઉપદેશ- (જ્ઞાન) દ્વાનઆદિથી પોતાના આશ્રિતોને તારવા સમર્થ છે. કારણ કે જે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં પરિણમેલા, આત્મારામી, આત્મવિશ્રામી, આત્મ-અનુભવમાં મગ્ન હોય તે પોતે સંસારથી છૂટ્યા છે, તેમજ પોતાને સેવનારાઓનો ઉદ્ધાર કરે છે. અહિં સંવેદન (અનુભવ) જ્ઞાન થતા સુધીનું વચનની પ્રવૃત્તિરૂપ કે મનના વિકલ્પરૂપ ભાવના રહિત જે દ્રવ્યજ્ઞાન છે તે આત્મ-અનુભવરૂપ ઉપયોગનું કારણ છે એટલે ભાવજ્ઞાનનું કારણ છે; યોગની પ્રવૃત્તિરૂપ દ્રવ્યક્રિયા પણ સ્વગુણોને અનુસરતી સ્વરૂપ પ્રવૃત્તિરૂપ ભાવ ક્રિયાનું કારણ છે. અહિં ‘જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ’ જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ છે, તેથી જ્ઞાન વિરતિનું કારણ છે. તત્વાર્થ-ટીકામાં કહ્યું છે: “દર્શનજ્ઞાને ચારિત્રસ્ય કારણં, ચારિત્રં મોક્ષકારણં” દર્શન અને જ્ઞાન

ચારિત્રનું કારણ છે અને ચારિત્ર મોક્ષનું કારણ છે. ઉત્ત-
રાધ્યયનમાં પણ કહ્યું છે:—

“તા વંસણિસ્સ નાણં, નાણેણ વિના ન હુંતિ ચરણગુણા ।
અગુણિસ્સ નત્થિ મુક્કલો, નત્થિ અમુક્કલસ્સ નિઘ્વાણં ॥”

અર્થ:—તેથી (સમ્યક્) દર્શનવંતને (સમ્યક્) જ્ઞાન
હોય, (સમ્યક્) જ્ઞાન વિના (સમ્યક્) ચારિત્ર ગુણો (પ્રગ-
ટતા) નથી; અગુણી (ચારિત્ર ગુણ રહિત) નો મોક્ષ થતો
નથી; અમુક્કતને નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત થતું નથી.

માટે ક્રિયા સહિત જ્ઞાન હિતકારી છે, એકલું જ્ઞાન
હિતકારી નથી. એમ કહે છે:—

ક્રિયાવિરહિતં હન્ત ! જ્ઞાનમાત્રમનર્થકમ ।

ગતિં વિના પથજ્ઞોઽપિ, નામોતિ પુરમીપ્સિતમ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—અરે! ક્રિયા રહિત એકલું જ્ઞાન મોક્ષરૂપ
કૃણ સાધવા અસમર્થ છે; માર્ગનો જાણનાર પણ ચરણ-વિહાર-
ક્રિયા વિના (આત્મા વિના) ઇચ્છેલું નગર પામતો નથી.

અનુવાદ:—

જ્ઞાન માત્ર ક્રિયા વિના, હા ! નિષ્કૃણ સમજાય;

રસ્તો જાણી ન ચાલિયો, તો નહિ નિજ પુર જાય. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—સાધનમાં પ્રવર્તવારૂપ ક્રિયારહિત, માત્ર
જાણવારૂપ જ્ઞાન મોક્ષરૂપ કાર્ય સાધનાર થતું નથી. તે વિષે
દૃષ્ટાંત દે છે:— માર્ગને જાણનારો પણ પગે ચાલવાની ક્રિયા
કર્યા વિના ઇચ્છિત નગરે પહોંચતો નથી. પગે ચાલવાથીજ
ઇચ્છિત નગરે પહોંચે છે. ‘નાણચરણેણ મુક્કલો’ જ્ઞાન સહિત

ચારિત્ર વડે મોક્ષ થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. વળી ઉત્તરાધ્યયનમાં કહ્યું છે:—

સન્નાણનાણોબગણ મહેસી અણુત્તરં ચરિતં ધમ્મસંચયં ।
અણુત્તરે નાણધરે જસંસી ઉમાસહ સૂરિપવંત લિક્ષ્વે ॥

ભાવાર્થ:—સમ્યક્જ્ઞાનવંત મહર્ષિ ઉત્તમ ચારિત્રરૂપી ધનવાળા જ્યારે સંપૂર્ણ જ્ઞાનધારી બને છે ત્યારે આકાશમાં સૂર્ય પ્રકાશે તેમ શોભે છે.

એજ વાત ૬૯ કરતાં ફરી જણાવે છે:—

સ્વાનુકૂલાં ક્રિયાં કાલે જ્ઞાનપૂર્ણોઽપ્યપેક્ષતે ।
પ્રદીપઃ સ્વપ્રકાશોઽપિ, તૈલપૂર્ત્યાદિકં યથા ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ—દીવો પોતે પ્રકાશરૂપ છે, તોપણ જેમ તેલ પૂરણુ આદિ ક્રિયાની તેને જરૂર છે, તેમ પોતાના સ્વભાવ કાર્યની ક્રિયા અવસરે કરવી પૂર્ણ જ્ઞાનીને પણ જરૂરની છે.

અનુવાદ:—

પ્રકાશરૂપ પોતે છતાં, તેલ ચુસે દીપ જેમ;

જ્ઞાની પણ કાળે કરે, ક્રિયા સ્વાનુકૂળ તેમ. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—સ્વ અને પરના વિવેકવાળાજ્ઞાન પૂર્ણ જીવને પણ કાર્ય કરવાના અવસરે કાર્ય સાધનરૂપ ક્રિયા કરવાની હોય છે. આત્મજ્ઞાની, સમ્યક્ જ્ઞાનવંત પ્રથમ સંવર-કાર્યની રૂચિવાળો હોય છે, તે દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવારૂપ ક્રિયાનો આશ્રય લે છે; વળી ચારિત્રધારી આત્મ-જ્ઞાની પણ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના પ્રેમવાળો શુકલધ્યાને ચઢવારૂપ ક્રિયાનો આશ્રય લે છે; કેવળજ્ઞાની સર્વસંવરના

પૂર્ણ આનંદરૂપ કાર્યને અવસરે યોગ રોકવારૂપ ક્રિયા કરે છે. માટે જ કહ્યું છે કે જ્ઞાનીને ક્રિયાની અપેક્ષા રહે છે; એ પ્રકારે તે અર્થે જ મુનિઓને આવશ્યક કરવાનું કહેલું. તે વિષે દષ્ટાંત છે: જેમ દીવો પોતાના પ્રકાશવાળો હોવા છતાં તેલ પૂરવા આદિ ક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે, તેમજ સમ્યક્ જ્ઞાની પણ ક્રિયારૂપી (ભાવ સહિત ક્રિયા કરનાર) થાય છે; કારણ કે ક્રિયા વીર્યની શુદ્ધિનું કારણ છે. જે જીવ અશુદ્ધ વીર્ય ફેરવી આસ્રવ કરતો સંસારમાં ફરે છે, તેજ જીવ શુણ્ણીજનોની સેવાથી પોતાના ગુણ પ્રગટ કરવા તત્પર થતાં સંવરવંત થાય છે. યોગો વડે કર્મપ્રદેશોનું ગ્રહણ થાય છે, યોગો વીર્યની ઉત્પત્તિનાં સ્થાન છે; તેથી પરમાત્માને વંદન, સ્વાધ્યાય, અધ્યયન આદિમાં યોગો જોડાયા તો તે કર્મ ગ્રહણ અર્થે પ્રવર્તતા નથી. યોગોની સત્પ્રવૃત્તિ તે ક્રિયા છે. ૩

બાહ્ય-ભાવં પુરસ્કૃત્ય ચે ક્રિયાં વ્યવહારતઃ ।

ઘડને કવલક્ષેપં વિના તે તૃપ્તિકાંક્ષિણઃ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—ખહારલી ક્રિયાના ભાવને આગળ કસીને જે જીવો ક્રિયાનો નિષેધ કરે છે, તે મુખને વિષે કોણીઓ ઘાટ્યા વિના તૃપ્તિના વાંછનાર છે.

અનુવાદ:—

ખાહ્ય ભાવનું નામ લઇ, તજે ક્રિયા વ્યવહાર;

મુખમાં અન્ન મુક્યા વિના, ઈચ્છે તૃપ્તિ સાર. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—ગુરુનાં ચરણ જેમણે સેવ્યાં નથી એવા જીવો “ખાહ્ય ક્રિયા કરવાથી શું થવાનું છે?” એમ કહીને (ક્રિયામાં તો) ખાહ્યભાવ (ખાહ્યપણું) છે એમ

અંગીકાર કરીને ક્રિયાનો ઉદ્યમ મંદ કરી દે છે, તે જીવો મુખમાં કોળિયો મૂક્યા વિના તૃપ્તિ ધૃષ્ટિનારા છે. ૪

ગુણવદ્બહુમાનાદે-નિત્યસ્મૃત્યા ચ સત્ક્રિયા ।

જાતં ન પાતયેદ્ ભાવ-મજાતં જનયેદ્પિ ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—અધિક ગુણવંતના બહુમાન આદિ (આદિ શબ્દથી પાપની દુગંધા, અણુગમો, અતિચારોની આલોચના, વ્રતમાં લાગેલા દોષો સફ્ફુરેને જણાવવા, દેવ-ગુરુની ભક્તિ, ઉત્તર ગુણોની શ્રદ્ધા સમજવા યોગ્ય છે) થી અને નિત્ય-સ્મૃતિ એટલે લીધેલા નિયમને નિત્ય સંભારવા વડે સત્ક્રિયા (શુભ ક્રિયા) પ્રગટ થયેલા ભાવને ન પાડે-હાનિ ન કરે અને નહિ પ્રગટેલા ભાવને પ્રગટ પણ કરે. (આ ટીકામાં ત્રણ ગાથાઓ શ્રીહરિભદ્રપૂજ્યની ‘વિશંતિકામાં’ ની ઉત્તારાડ્ય ટાંકી છે તે નીચે ‘જ્ઞાનમંજરી’ ટીકામાં આવી જાય છે.)

અનુવાદ:—

ગુણી-બહુમાનાદિક કરો, નિત્યસ્મૃતિ-સત્કાર્ય;

પ્રગટ્યા ભાવ પડે નહિ, નહિ પ્રગટ્યા પ્રગટાય. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, આદિ ગુણોવાળા પુરૂષોનું બહુમાન, પોતાનાથી અધિક ગુણવંત જનોનું બહુમાન, આદિ શબ્દથી દોષોનો પશ્ચાતાપ, પાપ-દુગંધા, અતિચાર-આલોચના, દેવગુરુ અને સમાન ધાર્મિક (સાધર્મી) જનોની ભક્તિ, ઉત્તરગુણો પ્રાપ્ત કરવા વગેરે સર્વ ગ્રહણ કરવું, વળી પૂર્વે ગ્રહણ કરેલાં વ્રતોનું સ્મરણ, નવાં પ્રત્યાખ્યાન (ત્યાગના નિયમ), સામાયિક,

ચોવિસથથો (૨૪ તીર્થકરોનું સ્તવન,) શુરુવંદન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ, પ્રત્યાખ્યાન, આદિની નિત્યસ્મૃતિ વડે સંક્રિયા થાય છે. શ્રીહરિભદ્રપૂજ્યે 'વિંશતિકા' માં કહ્યું છે:—

તમ્હાણિશ્ચસય, બહુમાણેનં ચ અહિગયગુણિમિ ।

પડિવચ્છ-દુગંછાણ, પરિવાડિ આલોચનત્થં ચ ॥ ૧ ॥

તિત્થંકરમત્તીણ, સુસાદુજણપજ્જુવાસણાણ ય ।

ઉત્તરગુણસદ્ધાણ એત્થ સયા હોઈ જઈયઠ્ઠં ॥ ૨ ॥

એવમસંતોવિહમો, જાયઈ, જાઓ ય ન પડઈ કયાંચિં ।

તા એત્થં બુદ્ધિમયા અપમાઓ હોઈ કાયઠ્ઠો ॥ ૩ ॥

સુહરપરિણામો નિશ્ચં, ચઠ્ઠસરણગમાઈ આચરં જીવો ।

કુસલ-પયડીઓ બંધઈ, બદ્ધાઓ સુદ્ધાણુબંધાઓ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—તેથી નિત્ય સ્મૃતિ, અધિક ગુણવંત જનોનું બહુમાન (આદર) પાપની દુગંછા, અતિચારની આલોચના; તીર્થકરની ભક્તિ, સાચા સાધુની સેવા, ઉત્તરગુણોની શ્રદ્ધા એ બધા માટે સદા પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે. ૧-૨. એ પ્રકારે પ્રવર્તવાથી જે ગુણ પ્રગટ ન થયા હોય તે પ્રગટે અને જે ગુણ પ્રગટયા હોય તેમાં સ્થિર થવાય (કદાપિ પડી ન જવાય); તેથી વિચારવાનું જીવે અપ્રમાદી બની તે પ્રકારની ક્રિયા કરવા યોગ્ય છે. ૩

નિત્ય ચાર શરણુ ગ્રહણ કરવા આદિમાં આદર કરતો શુભ પરિણામવાળો જીવ પુણ્ય પ્રકૃતિ બાંધે છે અને પહેલાં બાંધેલી પ્રકૃતિઓ પણ શુભ અનુબંધ વાળી બનાવે છે. ૪

ઈત્યાદિ ક્રિયાસમૂહ સમ્યક્જ્ઞાનાદિ સંવેગ નિર્વેદરૂપ પ્રગટ થયેલા ભાવને પાડી ન નાખે, અને વળી નહિ પ્રગટેલા

એવા ધર્મધ્યાન, શુકલધ્યાન આદિ ભાવને પણ પ્રગટ કરે; શ્રેણિક, કૃષ્ણ આદિને ગુણી જનોના બહુમાન વડે, મૃગાવતીને પશ્ચાતાપથી, અતિમુક્ત નામના નિર્ગથને આલોચનાથી, ચંડરૂપ શિષ્યને ગુરુભક્તિથી ઇત્યાદિ અનેક મુનિઓને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થયેલી શાસ્ત્રમાં સાંભળી છે. ૫.

ક્ષાયોપશમિકે ભાવે, યા ક્રિયા ક્રિયતે તયા ।

પતિતસ્યાપિ તદ્ભાવ-પ્રવૃદ્ધિર્જાયતે પુનઃ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—ક્ષયોપશમિક ભાવે વર્તતાં, તપ-સંયમને અનુસરતી જે ક્રિયા કરાય છે, તે ક્રિયાવડે પતિત (ગુણથી પડેલા) ને પણ તે ભાવ (ક્રિયાના ભાવ) ની વૃદ્ધિ ફરીને થાય છે.

ગાથા:—“ સ્વાભોસમિગભાવે વદજત્તકયં સુહં અણુદ્ધાણં ।

પાડિવમિઅપિઅ હુજ્જા, પુણોવિ તદ્ભાવ બુદ્ધિકરં ॥ ”

અર્થ:—ક્ષયોપશમિક ભાવે દૃઢ્યલથી કરેલું શુભ અનુષ્ઠાન (ક્રિયા) પતિતને પણ ફરીથી તે ભાવની વૃદ્ધિ કરનાર થાય છે.

અનુવાદ:—

ક્ષયોપશમિક ભાવે ક્રિયા, આત્માર્થે જે થાય;

પતિતને પણ પોષતી, સન્મુખ કરતી જાય. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—ચારિત્રને અનુસરતા વીર્યનો ક્ષયોપશમ થતાં જે વંદનનમન આદિક ક્રિયા થાય છે તે ક્રિયાથી ગુણથી વિમુખ થયેલા જીવને પણ ફરીથી તે ભાવની વૃદ્ધિ થાય છે. (ઉપરની ટીકામાં આપેલું અવતરણ આમાં પણ છે). ઔદયિક ભાવેપણ ક્રિયા થાય છે. પણ તેવા ગુણની વૃદ્ધિ કરનારી તે હોતી નથી. ઉચ્ચગોત્ર, સુભગ, આદેય અને યશ નામ ઈર્મના ઉદયે,

અંતરાયના ઉદય સહિત તપ, શ્રુત આદિનો લાભ થાય છે તે વિષે ‘પ્રજ્ઞાપના’ સૂત્રથી જાણવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, દર્શનમોહ, ચારિત્રમોહ અને અંતરાયનો ક્ષયોપશમ થવાથી શુદ્ધ ધર્મને પ્રગટાવવા જે ક્રિયા કરાય છે, તે આત્મગુણોનો પ્રકાશ કરનારી બને છે. ૬.

ફરીથી તેજ લાવ દર્શાવે છે:—

ગુણવૃદ્ધયૈ તતઃ કુર્યાત્, ક્રિયામસ્ત્વલનાય વા ।

एकं तु संयमस्थानं, जिनानामवतिष्ठते ॥ ७ ॥

ભાષાર્થ:—તે માટે ગુણ વધારવાને અર્થે અથવા ગુણથી પતિત ન થવાય તે અર્થે ક્રિયા કરવી જોઈએ; એક સંયમ-સ્થાન તો કેવળી ભગવંતને સ્થિર રહે છે.

અનુવાદ:—

ગુણ વધવા ક્રિયા કરો, અથવા ટકવા કાળ;

અપ્રતિપાતિ સંયમ પદે, એક ટકે જિનરાજ. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—તેથી સ્વધર્મ પ્રગટવાનું કારણ હોવાથી સત્ય વૃત્તિરૂપ ક્રિયા કરવી ઘટે; શા માટે? જ્ઞાનાદિ ગુણના વિસ્તાર અર્થે ।ક્રિયા કરવી; પણ આહાર આદિ પંદર સંજ્ઞા નિમિત્તે નહિ; વળી કિયારહિત સાધકપણામાં રહેવા અસમર્થ છે, માટે પતિત ન થવાય તે માટે ક્રિયા કરવી; કારણકે વીર્યનું ચપળપણું છે તે ક્રિયાવંતની સત્ક્રિયામાં યોજતાં તે પતિત પણું પામતો નથી. નહિતો અનાદિ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તતો તે પાછો પતિત થાય છે. શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું છે કે ક્રિયાથી ઉત્તરોત્તર સ્થાને જીવ ચઢતો જાય છે. તેમજ વળી જ્યાંથી પાછા પડી ન શકાય તેવું અપ્રતિપાતિ સંયમસ્થાન તો ક્ષાયકજ્ઞાન

(કેવળજ્ઞાન) રૂપ, પૂર્ણસ્વરૂપમાં એકતારૂપ એક સ્થાન યથા-
ખ્યાત ચારિત્રવંત કેવળી ભગવાન (જિનો) ને હોય છે; અન્ય
ને હોતું નથી. તેથી સાધકે નવા ગુણોની વૃદ્ધિ માટે ક્રિયા
કરવી જોઈએ. માટેજ વને વસે છે નિર્ગથો, જાય છે ચૈત્ય-
યાત્રા આદિ માટે નંદીશ્વર આદિ દ્વીપોમાં, મમતા તજે છે
શરીર પરની, સંકોચે છે શરીરને વીરાસન વડે, અભ્યાસ કરે
છે અનાહારી થવા તત્પર થયેલા ઓછા ઓછા આહારનો,
ગ્રહણ કરે છે પરિહાર વિશુદ્ધિ કે જિનકલ્પઆદિ આકરા
અભિગ્રહસમૂહ. ૭

वचोऽनुष्ठानतोऽसंग-क्रिया-संगतिमङ्गति ।

सेयं ज्ञानक्रियाभेद-भूमिरानन्दपिच्छला ॥ ८ ॥

ભાષાર્થ:—વચન-અનુષ્ઠાનથી નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ
અસંગ-ક્રિયાની યોગ્યતાએ પહોંચે છે; એ જ્ઞાન અને ક્રિયાની
એકતારૂપ અલેહ ભૂમિકા છે, કારણ કે અસંગરૂપ ભાવક્રિયા
શુદ્ધ ઉપયોગ અને શુદ્ધ વીર્યોદ્ભાસનું તાદાત્મ્ય (તન્મયપણું)
ધરે છે. કેવી છે અલેહ ભૂમિકા? સ્વાભાવિક આનંદ-અમૃત
રસે ભીંજાયેલી છે.

અનુવાદ:—

વચનાનુષ્ઠાને કરી, ક્રિયા અસંગ પમાય;

આનંદામૃત-ભીની એ, જ્ઞાન-ક્રિયા ભૂમિ થાય. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—વચન એટલે અહંતની આજ્ઞા, તેને
અનુસરતી ક્રિયા ધર્મનું કારણ છે. કારણ કે:—

प्रशान्तचित्तेन गभीरभावेनैवावृता सा सफला क्रिया च ।

अंगारह(वृ)ष्टेः सहसा न चेष्टा नासंगदोषैव गुणप्रकर्षा ॥

ભાવાર્થ:—શાંત ચિત્તથી અને ગેભિર ભાવથીજ આદરેલી ક્રિયા સફળ થાય છે, પરભાવનાં સુખની દૃષ્ટિવાળાની અવિચારી ક્રિયા ઈષ્ટ નથી. આસક્તિરૂપ દોષજ ગુણને વધારનાર નથી.

વિષ-અંગાર-અન્યેન્ય અનુષ્ઠાનના ત્યાગથી શ્રીમદ્ વીતરાગ વાક્યાનુસારે ઉત્સર્ગ અને અપવાદની અપેક્ષા સહિત વચનાનુષ્ઠનરૂપ ક્રિયા કરવાથી અસંગ ક્રિયાનો સંયોગ પામે છે વચનક્રિયાવાળો અનુક્રમે નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ અસંગ ક્રિયાનેજ પામે છે. તે અસંગ ક્રિયાજ જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ અલેહ ભૂમિ બાણવી. અસંગ ક્રિયારૂપ ભાવક્રિયા શુદ્ધ ઉપયોગ અને શુદ્ધ વિર્યોદ્ભાસની તાદાત્મ્યતાને ધારણ કરે છે; જ્ઞાન અને વીર્યની એકતા તે જ્ઞાનક્રિયાનો અલેહ. આથી જ્યાં સુધી ગુણપૂર્ણતા ન થાય ત્યાંસુધી નિરનુષ્ઠાનરૂપ ક્રિયા કરવી જોઈએ. તત્ત્વજ્ઞાનમાં ક્રિયાનો નિષેધ નથી; પરંતુ ક્રિયાદિ શુદ્ધરત્નત્રયી રૂપ વસ્તુ ધર્મનાં સાધનરૂપ કારણવડે ધર્મ છે. આત્મામાંજ ધર્મપણું રહે છે. વળી શ્રી હરિભદ્ર પૂજ્યે ‘દશવૈકાલિક’ની ટીકામાં લખ્યું છે, “ધર્મના સાધનપણાને લઈને ધર્મ કહ્યો છે.” તેથી દ્રવ્ય ક્રિયાને ધર્મપણે ગ્રહણ કરે છે, તે કારણમાં કાર્યનો ઉપચારજ છે; માટે ન્યાયપૂર્વક છે. એવી શ્રદ્ધા રહિત જીવોની ક્રિયા ધર્મનું કારણ થતી નથી. “ષષ્ટિશતપ્રકરણ” ગ્રંથમાં કહ્યું છે:—

“बहुगुणविज्ञानिलो उत्सुक्तभासी तहावि मुत्तव्वो ।
जह पवरमणीजुत्तो, विग्घकरो विस्सहरो लोए ॥”

અર્થ:—જેમ ઉત્તમ ભણિ યુક્ત સર્પ પણ લોડોમાં વિઘ્નકારી, દૂરથી તજવા યોગ્ય મનાય છે તેમ કોઈ બહુ ગુણવાળો,

વિદ્યાનો લંકાર હોય તથાપિ ઉત્સૂત્ર ભાષણ કરનાર હોય તે તે પંડિત પણ તજવા યોગ્ય છે. તેમજ ‘આચારાંગ’ સૂત્રમાં “મયત્રિચિકિત્સાયાં ન સંયમઃ” એમ કહ્યું છે. ભય સહિત (લોક-લાજ આદિ ઉરથી) કે અણુગમા સહિત સંયમક્રિયા કરવા છતાં તે સંયમ નથી. માટે નિમિત્ત કારણપણે નિરનુષ્ઠાન ક્રિયા કરવા યોગ્ય છે; તે અસંગ ક્રિયા સ્વાભાવિક આનંદરૂપ અમૃતરસથી ભીંજાયેલી છે. માટે આત્મતત્ત્વના ઓળખાણનો આનંદ પામવાની ઇચ્છાવાળાએ સત્પ્રવૃત્તિ અને અસત્ પ્રવૃત્તિના ત્યાગ-રૂપ નિરનુષ્ઠાન ક્રિયા, દ્રવ્યથી તેમજ ભાવથી સ્યાદ્વાદ-સ્વ-શુણને અનુસરતા વીર્યની વૃદ્ધિ કરે તેવી, તથા નવા શુણને વધારનારી, સંયમસ્થાને ચઢવા માટે આત્મતત્ત્વમાં તન્મય થવા-રૂપ ક્રિયા સમયે સમયે કરવા યોગ્ય છે. તેથીજ “જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ” જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે મોક્ષ થાય છે એમ કહ્યું છે એમ નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે. દ્રવ્યક્રિયામાં ઉદયમ કરનાર ભાવ-ક્રિયા-વંત થાય છે અને તેથી સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનું કાર્ય કરનાર થાય છે, એમ શ્રેય, કલ્યાણ થાય છે ૮

૧૦ તૃપ્તિ-અષ્ટક

પીત્વા જ્ઞાનામૃતં ભુક્ત્વા ક્રિયાસુરલતાફલમ્ ।

સામ્યતામ્બૂલમાસ્વાદ્ય તૃપ્તિં યાતિ પરં મુનિઃ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—જ્ઞાનરૂપ અમૃત પીને, ક્રિયારૂપી કલ્પવેલીના ફળને ખાઈને તથા સમતા પરિણામરૂપ તાંબૂલ (પાનળીડું) ચાવીને મહા સાધુ ઉત્તમ તૃપ્તિ પામે છે.

અનુવાદ:—

ક્રિયા-કદપતરૂ-કૂળ જમી, કરી જ્ઞાનામૃત પાન,
તાંબૂલ-સમતા-સ્વાદથી, પરમ તૃપ્તિ, મુનિ, માન. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—ક્રિયાવંત જીવો વળી કદાચિત્ અહંકાર કે લો-
ભના આવેશમાં સદ્ અભ્યાસને નિષ્કૂળ કરી નાખે છે, તેથી
કષાયનો ત્યાગ પ્રથમ કરવાથી સ્વરૂપના અનુભવથી ઉત્પન્ન
થતી ‘તૃપ્તિ’ રૂપ અષ્ટક હવે વર્ણવે છે.

નામ આદિ ભેદે ચાર પ્રકારની તૃપ્તિ છે. જીવ કે અજીવ
પદાર્થનું ‘તૃપ્તિ’ એવું નામ પાડવું તે શબ્દ બોલવારૂપ નામ
તૃપ્તિ છે. અક્ષરોમાં સ્થાપના કરવારૂપ સ્થાપના તૃપ્તિ છે, દ્રવ્ય
તૃપ્તિ આગમથી તો તૃપ્તિનો આગમથી અર્થ જાણનાર ઉપ-
યોગરહિત હોય ત્યારે કહેવાય અને નોઆગમથી દ્રવ્ય તૃપ્તિ
જ-શરીર, ભવ્ય શરીર અને તદ્વ્યક્તિરિક્તના ભેદથી ત્રણ
પ્રકારે છે, ત્યાં આહાર, ધન, ઉપકરણથી તૃપ્તિ તે તદ્વ્ય-
તિરિક્ત દ્રવ્ય તૃપ્તિ છે. ભાવ તૃપ્તિ આગમથી, તૃપ્તિ-પદાર્થ
આગમથી જાણનાર ઉપયોગવંત હોય તે; નોઆગમથી તો
સ્વરૂપ જ્ઞાનાનંદ પૂર્ણ, સહજ આત્માનો નિરંતર અનુભવ જેને
રહેતો હોય તેને નોઆગમ ભાવ તૃપ્તિ સમજવી.

નૈગમનયે જીવ-અજીવદ્વારા તૃપ્તિ; સંગ્રહ અને વ્યવહા-
રથી ગ્રહણ યોગ્ય દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થતાં તૃપ્તિ; ઋણસૂત્રથી ઇ-
ચ્છિત સંપત્તિમાં તૃપ્તિ; શબ્દ આદિ નયોથી તો નિરાવરણ,
પૂર્ણ સ્વસ્વરૂપ વિસ્તરહિત ભોગવવાથી થતી તૃપ્તિ ગણવી. આ
પદ્ધતિ ‘ઓઘ નિર્ચુક્તિ’ વૃત્તિમાં અર્હિસા વિષે નક્કી કરેલાયો
છે તે પ્રમાણે જાણવા યોગ્ય છે; અર્હિ નામ આદિ ત્રણ નિર્લેપો

અને નૈગમ આદિ નયો કારણરૂપે છે. ખરીરીતે તો ભાવ નિષ્કેપારૂપ અને શબ્દ આદિ નયરૂપેજ ‘તૃપ્તિ’ અહુણ કરવા યોગ્ય છે; તે પણ સાધન કાળમાં અપવાદે ઉત્પન્ન થતી અને સિદ્ધ દશામાં ઉત્સર્ગથી થતી અહુણ કરવા યોગ્ય ગણવી; તે તૃપ્તિ વિષે કહે છે:—

સાવધ (પાપકારી) ભાષા નહિ બોલનાર મુનિ પોતાના આત્માના અવલોકનમાં લીન બની લૌકિક, કુપ્રવચનથી ભિન્ન ઉત્કૃષ્ટ સંતોષ અવસ્થારૂપ તૃપ્તિ પામે છે. શું કરીને ? યથાર્થપણે સ્વ અને પર પદાર્થોના સ્વરૂપના ઓળખાણરૂપ જ્ઞાનામૃત પીને એટલે શુદ્ધ, અત્યંત નિરંતર જ્ઞાન ધારા વહે હેય અને ઉપાદેયરૂપે પરીક્ષા કરીને વસ્તુના અવલોકનરૂપ ઉપયોગને પીને (રાખીને), યોગની સત્પ્રવૃત્તિરૂપ ‘ક્રિયા’ તે તત્ત્વ પ્રગટ કરવાની ભાવના અને વિભાવ (રાગદ્વેષાદિ ભાવ) ના અભાવની ભાવના વાળી બુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધા સહિત જે વીર્યની પ્રવૃત્તિરૂપ કંડપવેલી (દીવ્યવેલ) નું કૃણ જમીને એટલે સ્થિરતાથી સ્વાનુભવને ભોગવીને; શુભ અશુભ પુદ્ગળોને સમાન ગણવારૂપ સમતા નામનું તાંબૂલ (પાનના ખીડાનો સ્વાદ લઇને) ચાવીને મુનિ ઉત્કૃષ્ટ તૃપ્તિ પામે છે.

સાંસારિક ઉપાધિરૂપ પુદ્ગલોથી ઉત્પન્ન થતા વિભાવોથી રંગાયેલા (અભ્યાસવાળા) આત્માને અનાદિ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અસત્ક્રિયામાં રાગદ્વેષ કરવાની ટેવ હોવાથી. જગતની એંઠ જેવા નહિ ભોગવવા યોગ્ય એવા રૂપ—રસાદિ વિષયોના અનુભવમાં મગ્નતાથી માની લીધેલી કે આરોપિત સુખરૂપ તૃપ્તિ તે ખરી તૃપ્તિ નથી; કારણકે તેની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ તૃષ્ણા વધતી

જાય છે તેથી તે તૃપ્તિ નથી. નિરંતર આનંદના અનુભવથીજ તૃપ્તિ થાય છે. માટેજ સત્પુરૂષો તજે છે વિજળીના ઝળકારા જેવા વિનાશી વનિતાના વિલાસોને, અવગણે છે ઉદય આવેલા પુણ્ય પ્રભાવોને, ત્યાગ કરે છે લોગમાં આસક્ત થયેલા સોળ-તીઓની સોળતને, વિરૂપ કરે છે શરીર શોભાના શોખને, ઊંડા ઉતરે છે સ્વાધ્યાય અધ્યયનથી તત્ત્વજ્ઞાનના શ્રવણ-મનન નિદ્ધિધ્યાસનના અભ્યાસોમાં અને કૃતકૃત્યતા માને છે ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થામાં. ૧

ફરીથી વળી નિત્ય તૃપ્તિ વિષે વર્ણન કરતાં કહે છે:-

સ્વગુણૈરેવ તૃપ્તિઞ્ચેદાકાલમવિનશ્વરી ।

જ્ઞાનિનો વિષયૈઃ કિં તૈર્યૈર્મથેત્તૃપ્તિરિત્વરી ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—જે જ્ઞાની પુરૂષને પોતાના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર ગુણો વડેજ નાશ ન પામે તેવી, સદા કાળ રહેનારી તૃપ્તિ હોય તો જે વિષયોથી થોડા કાળની તૃપ્તિ મળે તેવા વિષયોનું શું પ્રયોજન છે? કંઈ નહિ.

અનુબાદ:—

સ્વગુણ-તૃપ્તિ ત્રિકાળની, નિત્ય, જ્ઞાનીને હોય;

ક્ષણિક-તૃપ્તિ વિષયોની ના, સાચી ગણુશો હોય. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—જે ચૈતન્યના સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવ ભૂત, અમૂર્ત, અસંગ, અનાકુળ, ચિદાનંદરૂપ સ્વ-ગુણો વડેજ સાચા તત્ત્વજ્ઞાનીને તૃપ્તિ હોય છે, તો સ્પર્શ, રસ, વર્ણ, ગંધ અને શબ્દરૂપ વિષયો વડે તેને શું વધારે સુખ મળવાનું હતું? કંઈ નહિ. જે સ્વરૂપના અનુભવી હોય છે તે

વિભાવના કારણભૂત ઇન્દ્રિયોના વિષયોને સુખનાં કારણ બાણતા નથી. સ્વગુણોથી થતી તૃપ્તિ કેવી હોય છે? ભવિષ્યના સર્વ-કાળ સુધીની, વિનાશ રહિત અને સહજ હોવાથી નિત્ય છે. જે શબ્દાદિ વિષયોથી અદ્વયકાળ સુધીની ઉપચારરૂપ (અસત્ય) તૃપ્તિ થાય છે તેવા પરના વિલાસરૂપ વિષયોનું સ્પર્શજ્ઞાન-વાળાને શું પ્રેયોજન છે? કંઈ નથી. પરના વિલાસ બંધના કારણરૂપજ છે.

ભાવના:—આ ભોગો અનેકવાર ભોગવ્યા તોપણ પોતાનું (આત્મ) સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું નહિ; વળી તે સુખના કારણરૂપ પણ નથી, પરંતુ તેમાં સુખપણાની બુદ્ધિજ કલ્પિત (ભૂઠી) છે; તેથી તે વિષયો તરફ સ્વરૂપરસિકોની દૃષ્ટિજ હોતી નથી. માટે આત્મગુણો વડે તૃપ્તિ કરવા યોગ્ય છે. તેજ ભાવના વળી દર્શાવે છે:—

યા શાન્તૈકરસાસ્વાદાદ્ ભવેત્તૃપ્તિરતીન્દ્રિયા ।

સા ન જિહ્વેન્દ્રિયદ્વારા ષડ્ રસાસ્વાદનાદપિ ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—શાંતરૂપ અદ્વિતીય રસના આખવાથી થતી, ઇન્દ્રિયોને અગોચર કેવળ અનુભવ-ગમ્ય જે તૃપ્તિ થાય તે છ રસના આખવાથી પણ જીહ્વા-ઇન્દ્રિય દ્વારા થતી નથી. ખીજી સર્વ તૃપ્તિથી જ્ઞાનતૃપ્તિ અધિકી દેખાડી, એ વ્યતિરેક અલંકાર છે.

અનુવાદ:—

પરમ શાંત રસ સ્વાદથી, તૃપ્તિ અતીન્દ્રિય હોય;

તે તૃપ્તિ ક્યાંથી મળે? ષડ્ રસ-સ્વાદી જીભ, નેય. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—ઈન્દ્રિયોના વિષય-મહાભુથી રહિત, શાંત રસના અનુભવથી જે તૃપ્તિ થાય તે, તીખા, ખાટા, મીઠા, તુરા, કડવા અને ખારા રસવાળા ભોજનથી જિહ્વાઈન્દ્રિય દ્વારા નથી થતી. જીભથી પુફ્ફગલના રસનો અનુભવ થાય, આત્મા તો સ્વરૂપનો અનુભવી છે, પુફ્ફગલના ગુણોનો જાણનાર છે, ભોક્તા નથી; પુફ્ફગલના ગુણો ભોગવી શકાતાજ નથી; મોહના ઉદયને લીધે આહાર સંજ્ઞાથી રસનું આખવું થાય છે. પણ સ્વરૂપથી નહિ; સ્વરૂપ તો જ્ઞાનના અનુભવરૂપ છે. મારે આત્માના અનુભવથી તૃપ્તિ થાય છે; પુફ્ફગલોથી તૃપ્તિ થતી નથી. ૩

સંસારે સ્વપ્રવન્નિમથ્યા, તૃપ્તિઃ સ્યાદ્ભિમાનિકી ।

તથ્યા તુ મ્રાન્તિશૂન્યસ્ય, સાત્મવીર્યવિપાકકૃત ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—સ્વપ્રભમાં મોહક ખાધા, દીઠા તેથી તૃપ્તિ ન થાય તેમ સંસારમાં અભિમાન સિદ્ધ, માની લીધેલી, જૂઠી તૃપ્તિ હોય; સાચી તૃપ્તિ તો મિથ્યાજ્ઞાન-રહિત સમ્યક્ દૃષ્ટિને હોય, તે આત્માના વીર્યના પરિપાકની કરનારી તૃપ્તિરૂપ વીર્ય પુષ્ટિ છે.

અનુવાદ:—

સ્વપ્ર-તૃપ્તિ સંસારની, માત્ર માન્યતારૂપ;

સાચી તૃપ્તિ જ્ઞાનીની, આત્મવીર્ય કૃણરૂપ. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—દ્રવ્યથી ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં અને ભાવથી મિથ્યાત્વઆદિ વિભાવરૂપ સંસારમાં મિથ્યા-અભિમાનથી થયેલી, પુફ્ફગલઆદિની પ્રાપ્તિમાં માન્યતારૂપ તૃપ્તિ સ્વપ્રસમાન જૂઠી, કલ્પના માત્ર હોય; કારણ કે તૃષ્ણા જાળમાં ફસાયેલા

અજ્ઞાની પોતાની કલ્પનાથી કલ્પેલી ઈષ્ટતા પ્રમાણે ઈષ્ટ મા-
નેલા પુણ્યલના સ્કંધરૂપ સંપત્તિ વિષે એમ માને છે કે અહો !
મણિરત્ન આદિનો ખજાનો મને મળ્યો છે, પાપના ઉદય વખતે
મનોહર વચનની ચતુરાઈથી આશ્વાસન આપવામાં ચતુર સ્વ-
જન સમુદાય મને મળ્યો છે' એ પ્રકારે તે તૃપ્ત રહે છે,
તથાપિ કલ્પનારૂપ હોવાથી, ઉદયને લીધે મળી આવેલું હોવાથી,
પરરૂપ હોવાથી, સ્વસત્તાને રોકનારાં આઠ કર્મ બંધાવામાં
કારણરૂપ રાગદ્વેષ ઉપજવનાર હોવાથી તે દુઃખ રૂપજ છે. તેથી
મરૂદ્ધભિમાં મૃગજળ જણાય તેવી તૃપ્તિ સુખનું કારણ થતી
નથી. વળી મિથ્યાજ્ઞાન રહિત, સમ્યક્જ્ઞાન-ઉપયોગવાળા આત્મ-
તત્ત્વની સન્મુખ સત્પુરૂષને સ્વસ્વભાવના પ્રગટ અનુભવવાળી
સાચી તૃપ્તિ સુખનું કારણ થાય છે. તે તૃપ્તિ કેવી હોય છે ?
સ્વભાવગુણના અનુભવથી ઉત્પન્ન થતી તૃપ્તિ આત્માના સહજ
વીર્યને પુષ્ટ કરે છે, તે સામર્થ્યથી ગુણ પ્રગટે છે. માટે ગુરુ-
ચરણનું સેવન, આગમનું શ્રવણ, તત્ત્વનું ગ્રહણ આદિ સાધનો
વડે આધ્યાત્મિક તૃપ્તિ મેળવવા યોગ્ય છે એવો ઉપદેશ છે. ૪

પુદ્ગલૈઃ પુદ્ગલાસ્તૃપ્તિં યાન્સ્યાત્મા પુનરાત્મના ।

પરતૃપ્તિસમારોપો, જ્ઞાનિનસ્તન્ન યુજ્યતે ॥ ૫. ॥

ભાષાર્થ:—પુદ્ગલો વડે પુદ્ગલ સ્કંધ તૃપ્તિ પામે, જાડા
થાય છે; વળી આત્મા આત્મગુણ પરિણામેજ તૃપ્તિ પામે છે;
જ્ઞાંતિ રહિત જ્ઞાનવંતને, તે કારણથી, પુદ્ગલની તૃપ્તિનો આ-
ત્મામાં ઉપચાર ન થયે; પરનો ધર્મ પરમાં (એક દ્રવ્યનો ધર્મ
બીજા દ્રવ્યમાં) આરોપે તે સમ્યક્જ્ઞાન કેમ કહેવાય ?

અનુવાદ:—

જ્ઞાનીને ન ઘટી શકે, પરતૃપ્તિ ભ્રમચસ્ત;
પુદ્ગલ તૃપ્તિ પુદ્ગલે, આત્મા નિજગુણ-તૃપ્ત. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—શરીર, ધન, વસ્ત્ર, ભોજન, સ્વજન આદિ પુદ્ગલોથી શરીરાદિ પુદ્ગલો પુદ્ગલના જથ્થારૂપ તૃપ્તિ પામે છે. વળી અનેકાંત દૃષ્ટિએ અનંત ધર્મવાળા સ્વપર પદાર્થોની પરીક્ષા કરવામાં કુશળ જ્ઞાની પુરૂષને સ્વરૂપના અનુભવથી તૃપ્તિ થાય છે. પર પદાર્થોથી (પુદ્ગલોથી) થતી તૃપ્તિમાં આત્મતૃપ્તિ માનવારૂપ બ્રાંતિજન્ય અભિમાન જ્ઞાનિને ઘટતું નથી.

ભાવના:—યથાર્થ ઓળખાણવાળા સમ્યક્જ્ઞાની તો આત્મામાં આત્મધર્મનોજ સ્વીકાર કરે છે; પુદ્ગલના સંગ્રહમાં રાગ કરતા નથી. પુદ્ગલના અનુભવવડે સુખ થાય છે એમ સમજવું તેજ મિથ્યાજ્ઞાન છે. કહ્યું છે કે:—

“તવદ્ તવં ચરદ્ ચરણં, સુઅંપિ નવ પુન્નજાવ અભસર્દ્દ ।
જા પરસુહે સુહત્તં, તા નો સમ્મત્તવિજ્ઞાણં ॥”

અર્થ:—ભલે તપ તપે, ચારિત્રરૂપ આચરણ આચરે, અને નવપૂર્વ સુધીના શ્રુતનો પણ અભ્યાસ કરે પણ જ્યાંસુધી પર(પુદ્ગલાદિના) સુખમાં સુખબુદ્ધિ છે, ત્યાં સુધી તેને સમ્યક્ત્વ કે વિજ્ઞાન નથી.

વળી શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પૂજ્ય કહે છે:—

“સુઅવં સીલવં ચાર્દ્દ જિણમગ્ગાયરણાર્દ્દ ।
પરં વા પરસંગં વા ધન્નમન્નર્દ્દ જો જહો ॥”

ભાવાર્થ:—શ્રુતવંત, શીલવંત, ત્યાગી અને જિન માર્ગની આચરણમાં પ્રીતિવાળો હોવા છતાં પર પદાર્થને કે પરપદાર્થના સંગને ધન્ય માને તો તેને જડ અથવા સમજણ વિનાનો સમજવો.

જે આત્માનું સહજ જ્ઞાનાદિક સ્વરૂપ છે તેજ ધર્મ છે એ તાત્પર્ય છે. ૫

મધુરાજ્યમહાશાકા-ગ્રાહ્યે બાહ્યે ચ ગોરસાત્ ।

પરબ્રહ્મણિ તૃપ્તિર્યા જનાસ્તાં જાનતેઽપિ ન ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ:—‘મધુ-રાજ્ય’=મીઠું જે રાજ્ય ત્યાં મોટી આશા જેને છે ‘મહા-આશાક’ એવા પુરૂષને અપ્રાપ્ય તથા વાણીના રસથી ‘ગોરસાત્’ બાહ્યે એવા પર બ્રહ્મને વિષે જે તૃપ્તિ રહી છે તેને લોકો જાણતા પણ નથી, તો પામે ક્યાંથી ? (બીજો અર્થ) ભોજનાદિકમાં જે તૃપ્તિ છે તે ‘મધુર-આજ્ય’ મીઠા ઘી વડે અને ‘મહા-શાકા’ મોટાં શાક વડે ગ્રાહ્ય છે અને ‘ગોરસાત્’ ગોરસ, (દૂધ, દહીં, છાશ આદિ) થી બહાર નથી:

‘ભોજને વ્યંજનોપેતે કો રસો ગોરસોઽજિજ્ઞતે’

‘શાક સહિત ભોજન પણ ગોરસ વિના નીરસ લાગે’ એ કહેવત પ્રમાણે સમજવું. પરબ્રહ્મ તો ‘ગોરસ’ વાણીથી ગ્રાહ્ય છે. ‘યતો વાચો નિવર્તેતે, અપ્રાપ્યં મનસા સહ’ જેને પામ્યા વિના મન સહિત વાણી પાછી ફરે છે, એમ વેદાંત વચન બ્રહ્મ વિષે છે. ‘અપયસ્સ પયં નત્થિ’ ‘તેનું સ્વરૂપ વર્ણવવા માટે કોઈપણ શબ્દની શક્તિ કે ગતિ છેજ નહિ’ ઇત્યાદિ આચારાંગ (લોકસાર અધ્યયનમાં) છે. એ બે અર્થ કહ્યા. વ્યતિરેક અલંકાર છે.

અનુવાદ:—

ગોરસ બાહ્ય ગ્રહે જનો, મધુ રાજ્ય મહા શાક;
તૃપ્તિ જે પરપ્રજામાં, સમજેય ન દુર્ભાગ્ય. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—અમૂર્ત, અનંત જ્ઞાનધન શુદ્ધ આત્મારૂપ પર પ્રજામાં તૃપ્તિ એટલે સ્વરૂપશાંતિને ભેટવાથી થતા આનંદ અને જ્ઞાન વિલાસરૂપ તૃપ્તિને, તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ નેત્રથી રહિત લોકો શુદ્ધ અત્યંત એકાંત અધ્યાત્મ સ્વભાવના અનુભવરૂપ તૃપ્તિને બાણુતા પણ નથી, તેનું ભાન પણ નથી તો તેનો અનુભવ ક્યાંથી કરે? તે તૃપ્તિ મધુર ધી અને ઉત્તમ શાકો વડે થઈ શકતી નથી અને દહિં આદિ ગોરસ સહિત લોજનમાં પણ મળતી નથી; અથવા તે પ્રજા સ્વરૂપ કેવું છે? મધુ=મીઠા રાજ્યની મહા આશાવાળાને પ્રાપ્ત ન થાય તેવું છે, પરિગ્રહના ઔશ્વર્યની અભિલાષાવાળાને ગ્રાહ્ય નથી; વળી ગોરસ=વાણીના રસથી અગોચર છે, ‘અપ્રાપ્યં મનસા સદ્’ એમ વચન હોવાથી; ‘અપયદસ પયં નત્થિ’ એ આચારાંગમાં પણ વચન છે શબ્દ રહિત આત્માને સમજાવવા કોઈ શબ્દ સમર્થ નથી. એવા પ્રકારના પરપ્રજા પરમાત્મામાં જે તૃપ્તિ પામીએ તે તૃપ્તિનું લોકોને ભાનજ નથી. માટે હજારો પ્રકારના પુદ્ગલના ઉપચારોથી તે તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ૬

વિષયોર્મિ-વિષોદ્ધાર: સ્યાદતૃપ્તસ્ય પુદ્ગલૈ: ।

જ્ઞાનતૃપ્તસ્ય તુ ધ્યાન-સુધોદ્ધારપરમ્પરા ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:—વિષયની ઉર્મિઓ (કલ્લોલ-ઈન્છાઓ) રૂપી વિષયના માઠા ઓડકાર, પુદ્ગલોથી અતૃપ્ત (નહિ ધરાતા) જીવને આવે છે; જ્ઞાને જે તૃપ્ત છે તેને તો ધ્યાનરૂપ અમૃ-

તના ઓડકાર ઉપર ઓડકાર (પરંપરા) આવે છે. બહુ પુણ્યલભનું લોજન તે વિષલોજન છે; તેથી વિષયરૂપી વિષના અજીર્ણ માઠા ઓડકાર આવે જ્ઞાનામૃતનું લોજન કરનાર મહા તૃપ્તિવંતને ધ્યાનરૂપ અમૃતનાજ ઓડકાર આવે તે મહા તૃપ્તિનું લક્ષણ છે.

અનુવાદ:—

વિષય વિલાસી વિષ સમા, અતૃપ્તના ઉદ્ધાર, (ઓડકાર),
જ્ઞાનતૃપ્તને ધ્યાનરૂપ, અમી-ઉદ્ધાર અપાર. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—સ્વરૂપના અનુભવ રહિત અતૃપ્તને સ્ત્રી-
સુખ આદિ પુણ્યલોથી ઇન્દ્રિય-વિલાસરૂપ વિષના (ઝેરી-માઠા)
ઓડકાર આવે છે, કહ્યું છે કે:—

“જહજહ પુગલભોગો, તહતહ વઢૂહ વિસયંપિ કસાર્હ ।
ઈંદિયસુહા દુહા સ્વલુ, અગિજ્ઞા તડ રક્તાણં ॥”

ભાવાર્થ:—જેમ જેમ પુણ્યલભના લોગ લોગવાય છે,
તેમ તેમ વિષય અને કષાયો વધે છે; ખરેખર ઇન્દ્રિયોનાં
સુખ દુઃખરૂપ છે; તેમાં રક્ત થયેલાને તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી.

નિજ આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનથી પૂર્ણ, જ્ઞાને કરીને તૃપ્ત
થયેલાને આત્મામાં એકાગ્રતારૂપ ધ્યાન તે અમૃતના ઓડકાર-
રની શ્રેણિ સમાન પ્રગટે છે. કર્મરોગ રહિત, નિર્મળ, પરમાત્માનો અનુભવ એ તૃપ્તિનું લક્ષણ છે. આત્મભાવના, આત્મ-
જ્ઞાન, આત્માનું ધ્યાન એ અમૃતના ઉપરા ઉપરી ઓડકાર
સમાન છે. ૭

સુખિનો વિષયાતૃપ્તા નેન્દ્રોપેન્દ્રાદયોઽપ્યહો ।

મિશ્રુરેકઃ સુખી લોકે, જ્ઞાનતૃપ્તો નિરંજનઃ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—ઈન્દ્ર, વાસુદેવ આદિ પણ વિષયોથી અતૃપ્ત (વિષયોના ભૂખ્યા) સુખિયા નથી, એ આશ્ચર્ય છે; ‘નિરંજન’ એટલે કર્મભલિનતાથી રહિત, જ્ઞાન વડે તૃપ્ત ભિક્ષુ યૌદ રાજ-લોકમાં એક સુખી છે.

સુખી નહિ ઈન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર પણ, વિષયોથી ન ધરાય;
એક નિરંજન, જ્ઞાન તૃપ્ત ભિક્ષુ સુખી જગમાંય. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—આ આશ્ચર્યની વાત છે કે ઈન્દ્ર, વાસુદેવ (કૃષ્ણ) આદિ અનેક સુખી નથી, કેવા છે ઈન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર ? મનોહર ઈન્દ્રિયસંયોગોરૂપ વિષયોથી અતૃપ્ત છે; અનેક વનિતાઓના વિલાસ, પટ્ટસ ભોજન, સુગંધિ પુષ્પ વાસ, રમણીય મહેલ આદિ, કોમળ શબ્દનું શ્રવણ, સુંદર રૂપનું અવલોકન અને લાંબા કાળ સુધીના ભોગોથી તે ધરાયા નથી, ખરી રીતે તે તૃપ્તિનાં કારણ નથી; તૃપ્તિનો અસત્ય આરોપ માત્ર તેમાં મનાય છે. યૌદ રજગ્નુ પ્રમાણુ લોકમાં અનંત જીવો કર્મ સહિત છે તેમાં એક ભિક્ષુ, આહારની લાલસા વિનાનો, માત્ર સંયમ ટકાવવા ભિક્ષા ગ્રહણ કરનાર, અપરિગ્રહી સુખી છે. તે સ્વરૂપની ઓળખાણરૂપ જ્ઞાનથી તૃપ્ત, રાગ આદિ કલંક રહિત નિરંજન છે કારણ કે તે સ્વધર્મના ભોગી છે. તૃપ્તિરૂપ ધર્મ જે વસ્તુમાં નથી તે વસ્તુના ભોગથી તૃપ્તિ ક્યાંથી થાય ? વિશેષ આવશ્યકમાં કહ્યું છે કે:—

જત્તો ચ્ચિય પચ્ચક્ખં, સોમ્મ સુહં નત્થિ દુક્ખમેવેદં ।

તપ્પડિયારવિમત્તં, તો પુણ ફલંતિ દુક્ખંતિ ॥ ૧ ॥

વિસયસુહં દુક્ખં ચ્ચિય, દુક્ખપ્પડિયારઓ તિગિચ્છિવ ।

તં સુહમુચયારામો, ન ઉચયારો વિણા તથ્થં ॥ ૨ ॥

સાયાસાયં દુક્ખં, તઽવિવરહમ્મિ અ સુહં જડ તેણ ।

દેહિંદિયેસુ દુક્ખં, સુક્ખં દેહિંદિઆભાવે ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:—હે! સભજન, જે તને પ્રત્યક્ષ સુખ લાગે છે, તે સુખ નથી, દુઃખજ છે, દુઃખના ઇલાજરૂપ ભિન્ન પ્રકારનું દુઃખ છે અને વળી દુઃખરૂપ ક્ષણ ઉપજાવે તેવા સ્વભાવવાળું છે. ૧

વિષય સુખ દુઃખજ છે, દવાની પેઠે દુઃખના ઇલાજરૂપ છે, તેને સુખ ઉપચારથી કહે છે, પણ સુખનું તત્ત્વ તેમાં નહિ હોવાથી ઉપચાર પણ ઘટતો નથી. ૨

સાતા અને અસાતા દુઃખરૂપ છે, તે બન્નેથી રહિત સુખ છે તેથી દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી જે પ્રાપ્ત થાય છે તે બધું દુઃખરૂપ છે; સુખ તો દેહ અને ઇન્દ્રિયોના અભાવવાળી દશામાં છે. ૩

એમ સાતા અને અસાતાના ક્ષણમાંજ ભેદ છે પરંતુ આવરણમાં ભેદ નથી. અવ્યાબાધ સ્વરૂપને આવરણ કરવાનો બન્નેનો સ્વભાવ છે. જે સ્વગુણની ઘાત કરે તે દુઃખને સુખ રૂપ માની કોણ અંગીકાર કરે? આ પ્રકારે આત્માના જ્ઞાન અને આનંદના અનુભવરૂપ તૃપ્તિ પ્રશંસાપાત્ર છે; ઉપાધિથી થતી તૃપ્તિ તેવી નથી. માટે તે તૃપ્તિને અર્થેજ સમ્યક્દષ્ટિ જીવે અહંતની સ્તુતિ કરે છે, પરમાત્માને પૂજે છે; દેશવિરતિવાળા પણ સામાયિક, પ્રૌઢોપવાસ કરે છે, આત્મા અનુભવનો લવ સ્વાદ લેવા માટેજ મુનિઓ એકાંત શોધે છે, તેની પ્રાપ્તિને અર્થે પંચ પાપરૂપ આસ્રવોનો ત્યાગ કરે છે તે આસ્રવો ટાળવા ભીષ્મ ગ્રીષ્મમાં તપેલી શિક્ષા ઉપર આતાપના-યોગ ધારણ કરે છે; શિયાળામાં હિમ પડે ત્યારે ચંદ્રનાં શીતળ કિરણોમાં

પવનના ઝપાટા સહન કરતા વસ્ત્ર રહિત વનમાં વસે છે; આગમોનો સ્વાધ્યાય કરે છે, ક્ષમાદિ ધર્મદ્વારા ઉપસર્ગ કરનારના અજ્ઞાનનો વિચાર કરે છે, તત્ત્વજ્ઞાન વડે શુભ શ્રેણીના શિખરે ચઢે છે, આત્માના એકત્વનું ચિંતન કરે છે, આત્મ-સમાધિ માટેજ પ્રાણાયામ આદિ પુરૂષાર્થ, જિનકલ્પ આદિ આચાર છે. એમ સ્વ-સ્વભાવના અનુભવથી થતી તૃપ્તિનો સર્વેએ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. ૮

૧૧. નિર્લેપાષ્ટક.

સંસારે નિવસન્ સ્વાર્થ-સજ્જઃ કજ્જલવેશ્મનિ ।

લિપ્યતે નિશ્ચિલો લોકો, જ્ઞાનસિદ્ધો ન લિપ્યતે ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—કાજળના ઘર જેવા સંસારમાં વસતાં સ્વાર્થ સાધવા સાવધાન (તૈયાર) રહેનાર સમસ્ત લોક (કર્મથી) લેપાય છે; જ્ઞાને કરી સિદ્ધ છે તે પુરૂષ લેપાતો નથી.

અનુવાદ:—

સંસારે વસતા બધા, કાજળગૃહમાં જેહ;

સ્વાર્થી થઈ લેપાય છે, બધે જ્ઞાની નિઃસ્નેહ. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—હવે અલિપ્તને તત્ત્વ-સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે, પૂર્ણાનંદરૂપ તૃપ્તિ પણ અલિપ્ત (નિર્લેપ) ને હોય છે; તેથી નિર્લેપાષ્ટકનો વિસ્તાર કરે છે. સકલ પરભાવના સંયોગનો ચૈતન્યને અભાવ થવાથી વ્યાપ્ત, વ્યાપક, આહક, કર્તૃત્વ, લોકતૃત્વ આદિ શક્તિઓનું સ્વભાવમાં અવરથાન થવું ત નિર્લેપ દશા છે.

જીવ કે અજીવ પદાર્થોને બોલાવવા પુરતું ‘નિર્લેપ’ એવું નામ રાખ્યું હોય તે નામ નિશ્ચયે નિર્લેપ છે; નિર્ઐશ આકાર આદિમાં સ્થાપના કરવી તે સ્થાપના નિર્લેપ છે; દ્રવ્ય નિર્લેપ કાંસાનાં પાત્ર આદિ, તદ્વ્યતિરિક્ત અને બાકીના ભેદ પહેલાંની પેઠે જાણવા; ભાવ નિર્લેપ, જીવ અને અજીવ એમ બે ભેદ છે; અજીવ તો ધર્મ, અધર્મ, આકાશ આદિ જાણો. અને જીવ ભાવ નિર્લેપ તો સમસ્ત વિભાવના યોગ રહિત મુક્તાત્મા છે.

નય અનુસાર તો દ્રવ્ય પરિગ્રહ આદિમાં અલિપ્ત નૈગમ નયે કહેવાય; સંગ્રહ નયે જીવ જાતિથી અલિપ્ત છે; વ્યવહાર નયે દ્રવ્યથી ત્યાગી અલિપ્ત છે; શબ્દ નયે, સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન વાળો પરભાવનો પરિત્યાગી, તેનાં નિમિત્તભૂત ધન સ્વજન, ઉપકરણમાં અનાસક્ત હોય તે, અલિપ્ત કહેવાય; સમલિરૂઢ નયથી અરિહંત આદિનાં નિમિત્તો વડે ઉત્તમ પરિણામથી નિર્લેપપણે રહેતા ક્ષીણમોહવંત બારમા ગુણસ્થાન વર્તી જિન અને કેવળી અલિપ્ત છે; અવંભૂત નયે સર્વ પર્યાયોથી સિદ્ધ અલિપ્ત છે,

વળી અન્ય વાચના પ્રમાણે નૈગમ આકાર-રૂપથી અંશ ત્યાગી નૈગમ નયે અલિપ્ત છે; સંગ્રહ નયે સમ્યક્દર્શન ન હોવા છતાં આત્મા સર્વથા જુદો હોવાથી અલિપ્ત છે, વ્યવહાર નયે તેની શ્રદ્ધા સહિત રાગાદિ લેપના ત્યાગથી નિર્લેપ છે. ઋણુ-સૂત્રનયે અવલંબનને લઈને પ્રાપ્ત નિમિત્તોમાં આસક્ત ન થાય તે નિર્લેપ છે, શબ્દનયથી અલિસંધિજ વીર્ય અને બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગવાળાનું રાગ આદિમાં પરિણમવું ન થાય તે અલિપ્ત

કહેવાય. સમભિરૂઢ નયે સર્વ જીવની સર્વ ચેતના વિલાવના યોગ રહિત થવાથી અલિપ્ત છે. એવંભૂતનયે ચક્ર બ્રમણ આદિના દૃષ્ટાંતે પૂર્વઅભ્યાસ વડે સર્વ પુણ્નલના સંગથી રહિત સિદ્ધને નિર્લેપપણું છે. વળી ત્રણ નિક્ષેપમાં પહેલા ચાર નય અને ભાવ નિક્ષેપમાં પર્યાયનું અલિપ્તપણું હોવાથી છેલ્લા ત્રણ સમાય છે એમ તત્ત્વાર્થની ટીકાનો આશય છે. અર્હિતો ભાવ સમ્યક્ સાધક નિર્લેપપણાનો અધિકાર છે:-

સમસ્ત લોક રાગાદિ પાપસ્થાનરૂપ વિલાવ અને તેના નિમિત્તભૂત ધન, સ્વજન આદિરૂપ કાળજી ગૃહ જેવા સંસારમાં વસતાં (સ્વાર્થ=પોતે કદપેલા આત્મામાં અહંભાવ, મમત્વભાવ) સ્વાર્થ સાધવામાં સાવધાન બનીને લેપાય છે એટલે રાગઆદિ ભાવકર્મરૂપ પરિણમતાં સમસ્ત પોતાનો ક્ષયોપશમભાવ પરને અનુસરે છે તેથી સર્વ સત્તાને આવરે, ઢાંકીદે તેવા ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મના લેપો વડે લેપાય છે, બંધાય છે, તથા હેય અને ઉપાદેયની પરીક્ષાવડે સર્વભાવોને પારખનાર, પોતાના આત્મામાં પોતાનો આત્મા અને બીજે બધે પરપણું જાણનાર પોતાના આત્મામાં વિશ્રાન્તિ પામનાર, સ્વરૂપના વિલાસી જ્ઞાનસિદ્ધ મહાત્મા લેપાતા નથી, અનેક પ્રકારનાં કર્મનાં દળિયાં તેમને વળગતાં નથી. માટે આત્મધર્મનું જ્ઞાન અને તેની ઉપાદેયતા સહિત પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે એમ ઉપદેશ છે. ૧

નાહં પુત્રલભાવાનાં કર્તા કારયિતાપિ ચ ।

નાનુમંતાપિ ચેત્યાત્મ-જ્ઞાનવાન્ લિપ્યતે કથમ્ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—હું પુત્રલભાવાનો કર્તા નથી, કરા-

વનાર નથી, અને અનુમોદનાર પણ નથી; એવા આત્મ-જ્ઞાનવાળા કેવી રીતે લેપાય ?

અનુવાદ:—

કર્તા, કારવતા નહિ, નહિ અનુમોદન થાય;

પુદ્ગલભાવ લજે ન તો, જ્ઞાની ક્યે લેપાય ? ૨

જ્ઞાનમંજરી:—લેદ વિજ્ઞાનથી ભિન્ન આત્મ સ્વરૂપના ચતુર્થજ્ઞાનવાળા આત્મજ્ઞાની પુરૂષ આ પ્રકારે પ્રવર્તતાં કેમ લેપાય ? ન લેપાય. કેવા પ્રકારે પ્રવર્તતા ન લેપાય ? હું વિમલ, કેવલ જ્ઞાનમય છું, પોતાના પરિણામરૂપ પર્યાયોના ઉત્પાદક-પણાનો, વ્યયપણાનો અને ધ્રુવપણાનો, જ્ઞાયકપણાનો, લોકતા-પણાનો, અને રમણપણાઆદિ ભાવોનો કર્તા છું; પુદ્ગલ-ભાવોનો-દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મ, હિંસા આદિ પાપ પ્રવૃત્તિઓનો અને યોગ પ્રવૃત્તિનો કર્તા નથી; તેમજ પુદ્ગલને ગ્રહવા કે તજવાનું કામ મારું નથી; વર્ણઆદિનું ગ્રહણ કરવું, દૂર કરવું વગેરેનો હું કર્તા નથી; તેમજ પૂર્વોક્ત પુદ્ગલભાવોનો હું કરાવનાર પણ નથી કે પુદ્ગલના શુભ વર્ણાદિનો અનુમોદનાર પણ હું નથી; એમ સકલ પુદ્ગલોના ત્રણેકાળ અગ્રાહક, અલોકતા, અકારક હોવાથી આત્મજ્ઞાની લેપાતા નથી, પુદ્ગલને અનુસરનારી ચેતના વડેજ લેપ થાય છે. સર્વથા અસંગ રહેનારને લેપ થતો નથી. ૨

લિપ્યતે પુદ્ગલસ્કંધો ન લિપ્યે પુદ્ગલૈરહમ્ ।

ચિત્રવ્યોમાજ્ઞનેનેવ ધ્યાયન્નિતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—પુદ્ગલનો સ્કંધ સંક્રમાદિ ઉપચયે (પૂર્વે બાંધેલાં પાપરૂપ પુદ્ગલો પુણ્યરૂપ થવાથી પુણ્ય સંચય વધે

અથવા નવાં પુણ્યરૂપ પુણ્યલો બંધાવાથી પુણ્યસંચય વધે) લેપાય છે; પુણ્યલોથી હું લેપાઉં નહિ; જ્યાં ચિત્રામણ ચિત્ર્યું છે તે આકાશ જેમ અંજન (રંગ) વડે લેપાતું નથી તેમ (આત્મ સ્વભાવને) વિચારનાર લેપાય નહિ.

પુણ્યગળ સ્કંધ પુણ્યગળ વડે, લેપાતા નહિ હુંય;

ચિત્રનભ રંગાય ના, નહિ બંધન પામુંય. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—પરસ્પર એકઠા થવારૂપ સંક્રમ આદિથી પુણ્યલસ્કંધ અન્ય પુણ્યલોથી લેપાય છે, સંચય થાય છે; કારણ કે સ્વભૂતિ દ્રવ્યનો પરિવર્તન (પલટવારૂપ) પરિણામ વાળા સ્કંધનો અધિક રસની ઉત્પત્તિવાળા સ્કંધ સાથે બંધાવાનો સ્વભાવ છે; પુણ્યલનો સંબંધ-ત્રિગુણવાળા સ્કંધનો પંચગુણ વાળા સ્કંધ સાથે બંધ થાય, પંચગુણનો સમગુણસાથે એમ સર્વત્ર બે ગુણ અધિક વાળા સાથે બંધ થાય છે બે ગુણનો ચાર ગુણ સાથે, ચાર ગુણનો છ ગુણ સાથે, છ ગુણનો અષ્ટ ગુણ સાથે એ બંધ-સંયોગ થાય છે. અહિં સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ ગુણો સ્પર્શમાં હોવા છતાં એકાંતે સ્કંધનું કારણ થતા નથી; કારણ કે સ્પર્શનો સ્કંધ કરવાનો ઉપાદાન સ્વભાવ નથી; તેમજ રસનું આસ્વાદન સ્વરૂપ હોવાથી રસસ્થગુણો પણ સ્કંધનું કારણ થતા નથી. માટે પૂરણ, ગલનરૂપ વિભાગો (સ્કંધો) નોજ, બે ગુણ અધિક સ્નિગ્ધ-રૂક્ષનામના સ્પર્શના સંગથી પરિણમેલા સાથે, સ્કંધનું કારણ થવાનો સ્વભાવ છે, તેથી પુણ્યલોથી પુણ્યલો લેપાય છે. હું નિર્મળ આનંદ ચૈતન્યરૂપ છું પુણ્યલના લેપવાળો નથી; માટે શુદ્ધ આત્મા પુણ્યલોથી લેપાતો નથી. ખરી રીતે તો પુણ્યલ અને આત્માનો તાદાત્મ્ય (તન્મય)

સંબંધજ નથી; સંયોગ સંબંધ તો ઉપાધિને લઈને છે. ચિત્રના રંગોથી જેમ આકાશ રંગાતું નથી તેમ (કર્મના-અંજનથી અલિપ્ત આત્માનું) ધ્યાન કરનાર લેપાતો નથી. જેમ રંગો વડે ચિત્ર રંગાય છે પણ તે સ્થળે રહેલું આકાશ લેપાતું નથી; તેમ હું પણ અમૂર્ત આત્મસ્વભાવરૂપ હોવાથી એક ક્ષેત્રમાં અવગાહના કરીને રહેલાં પુદ્ગલો વડે લેપાતો નથી. કારણ કે જે આત્મસ્વભાવનો અનુભવ કરનાર છે; તે પોતાની વીર્ય, જ્ઞાન આદિની શક્તિને આત્મામાં પ્રવર્તાવવાથી નવાં કર્મ ગ્રહણ કરતો નથી, તેથી લેપાતો નથી. જેટલી આત્મશક્તિ પરને અનુસરીને પ્રવર્તે છે, તેટલો આસ્રવ થાય છે; સ્વરૂપને અનુસરતી પોતાની શક્તિ તે સંવર છે એ રહસ્ય છે. અહિં વળી આત્મજ્ઞાન એકલાથી સંતોષ પામી ગયેલા, રાગ-દ્વેષમાં મહાલતા જીવે સમ્યક્દર્શન આદિ ગુણોથી જાદુ (રહિત) હોવા છતાં પોતાને અબંધ દશા વર્તે છે એમ માને છે તેમનો અહિં સ્વીકાર કર્યો નથી. ઉત્તરાધ્યયનમાં (૬૬ અધ્યયન ગાથા, ૧૦-૧૧) કહ્યું છે:—

મળંતા અકરંતાય બંધમુક્તવપદ્મિણો ।

ઘાયાવીરિયમિત્તેણં સમાસા સંતિ અપ્પયં ॥ ૧ ॥

ન ચિત્તા તાયણ માસા કબો વિજ્ઞાણુસાસણં ।

વિસન્ના પાવકમ્મેહિં, બાલા પડિયમાણિણો ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—બંધ-મોક્ષ-ની વ્યાખ્યા મુખથી કહે પણ પોતે મોક્ષ માટે કંઈ કરે નહિ વાણીરૂપી વીર્ય માત્રથી પોતાને આશ્વાસન આપે છે (જ્ઞાની છું એમ માની બેસે છે). ૧

“ જુદી જુદી જાતની (વિચિત્ર) ભાષાઓ શરણરૂપ થતી

નથી, તો વિદ્યાનું અનુશાસન પણ ક્યાંથી શરણુભૂત થાય ? પાપ કર્મોથી પકડાયેલા મૂર્ખાઓ નહિ જાણવા છતાં પોતાને પંડિત માનનાર હોય છે. ૨

માટેજ તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ સહિત જ્ઞાન ઉપયોગ-વાળા જ્યારે આત્માની ક્ષયોપશમિક ચેતના, વીર્ય આદિ શક્તિઓને પરભાવરૂપ વિભાવથી પાછી વાળી ને આત્મશુણ્માં પ્રવર્તાવે છે ત્યારે તેમને તેટલી અગંધકતા હોય છે, તે સિવાય જ્યાં સુધી પરને અનુસરતી, વિષય, કષાયથી થતી ચપળતારૂપ શક્તિ હોય ત્યાંસુધી ગંધકતા હોય છે; એ પ્રકારે આત્માની સર્વ શક્તિ જ્યારે સ્વરૂપમાં વિશ્રામ પામે કે રમણ કરે ત્યારે તે સંપૂર્ણપણે અગંધક થાય છે, એમ સિદ્ધાંત છે. ૩

લિપ્તતા જ્ઞાનસંપાત-પ્રતિગ્નાતાય કેવલમ્ ।

નિર્લેપજ્ઞાનમગ્નસ્ય ક્રિયા સર્વોપયુજ્યતે ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—લિપ્તતાનું જે જ્ઞાન તેનો સંપાત એટલે વ્યુત્થાન દશાએ વ્યવહાર ભાવનાથી આવવું તેના નિવારણને માટેજ (કેવળ), ધારારૂઢ (નિર્લેપજ્ઞાનમાં મગ્ન) મહાત્માને આવશ્યક આદિ સર્વ ક્રિયા કામ આવે છે. તેથીજ ધ્યાન-આરૂઢ યોગીને આવશ્યક આદિ ક્રિયા તથા શુદ્ધિ આત્મ-ધ્યાનની ધારાથી પડતાં રાખવાનેજ ક્રિયાનું આલંબન કહ્યું છે. અનુવાદ:—

વિભાવ ભાવ નિવારવા, માત્ર ક્રિયા સહુ હોય;

નિર્લેપ જ્ઞાને મગ્ન જે, તેહ ક્રિયા-કૃણ જોય. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—શુદ્ધ સ્યાદ્વાદ પ્રમાણ આત્મજ્ઞાનમાં મગ્ન પુરૂષને આવશ્યક કરવારૂપ ક્રિયા લિપ્તતા છે; વિભાવ

ચેતનારૂપ ઉપયોગ તે જ્ઞાન, તેમાં પડવારૂપ સંપાત, તેના નિવારણ માટેજ ક્રિયા ઉપકારી છે. તેથી ધ્યાનારૂઢને ક્રિયા કરવાની નથી. પરંતુ જ્ઞાનીને વિદ્ય નિવારવા ભાવના ચિંતા ક્રિયા ઉપકારી છે. નિરંતર આત્મ સ્વભાવના અનુભવમાં રહેલા ધ્યાનારૂઢને વિદ્યકારી કહી છે. આગમમાં પણ જે પૂર્વે અમૃતકુંભની ઉપમાને યોગ્ય ક્રિયા કહી તેજ ઉપરની દશામાં વિષકુંભની ઉપમાને પાત્ર થાય છે. કહ્યું છે કે:-

“જા કિરિયા સુદુયરી, સા વિસુદ્ધિષ્ણ ન અપ્પધમ્મોતિ ।
પુવ્વિં હીયાય પચ્છા, અહિયા જહ નિસ્સહાઈતિગં ॥”

ભાવાર્થ:—જે ક્રિયા સાંઝે કરનારી છે, તે આત્માની વિશુદ્ધિ હોય ત્યારે આત્મધર્મરૂપ નથી; પૂર્વે હિત અર્થે હોય છે, તે પછીથી જ્યારે અસહાય (અસંગ) અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અહિતરૂપ થાય છે.

તેથીજ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનમાં એકતા એજ હિત છે. ૪

तपःश्रुतादिना मत्तः क्रियावानपि लिप्यते ।

भावनाज्ञानसंपन्नो निष्क्रियोऽपि न लिप्यते ॥ ५ ॥

ભાષાર્થ:—તપ, શ્રુત આદિનો મદ્દ કરનાર ક્રિયાવંત પુરૂષ પણ કર્મે લેપાય છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનથી પૂર્ણ મહાત્મા ક્રિયારહિત હોવા છતાં પણ લેપાતા નથી.

અનુવાદ:—

તપ શ્રુતાદિ કરનાર પણ, મદ્દોન્મત્ત લેપાય;

તત્ત્વજ્ઞાની નિષ્ક્રિય પણ; ના કર્મે લેપાય. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—જિન કદપ આદિજેવી ક્રિયાનો અભ્યાસી પણ તપ, શ્રુત આદિનું અભિમાન કરનાર નવાં કર્મે ગ્રહણ

કરવાથી લેપાય છે; વળી ક્રોધ સહિત ઉત્કૃષ્ટ દયાની ક્રિયા પણ હિતકારી થતી નથી, આચારાંગ (૩ શીતોષ્ણીય ૪) સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

સેવન્તા કોહં ચ માણં ચ માયં ચ લોભં ચ ઇયં પાસગસ્સ દંસણં,
ઉવ્વરયસત્થસ્સ પલિયંતકરસ્સ આયાણં સગહગ્મિ ।’

ભાવાર્થ:—“ જે સાધકે ઉપર વર્ણવેલા ત્યાગનો ઉપાસક હોય છે, તે અવશ્ય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભને વમશેજ, અર્થાત્ કે આદર્શ ત્યાગ અવશ્ય તે સાધકના કષાયોને ઘટાડશેજ એવો (બીન અનુભવી પુરૂષનો નહિ પણ) પોતાનાં પૂર્વકાલીન સકલ કર્મોનો અંત કરનાર, કર્મના આગમનનું દ્વાર પણ બંધ કરી કર્મબંધનથી સર્વથા મુક્ત થનાર, અને તેથીજ સર્વજ્ઞ-પદને પ્રાપ્ત કરનાર સિદ્ધ પુરૂષોનો આ સાક્ષાત્ અનુભવ છે.”

વળી “ વંતાલોગ-સન્નં સે મહમં પરકમેજ્જાસિત્તિ વેમિ
(૩ શીતોષ્ણીય ૧-આચારાંગ)

ભાવાર્થ:—“ પ્રત્યેક સાધકે લોક સંજ્ઞાથી દૂર રહી સંયમમાં પરિક્રમણુ (પરાક્રમ) કરવું ઘટે એમ કહ્યું છું.”

વળી પરિચ્છાયા લોગસન્નં ચ બાલે પુણ નિહે કામ-સમણુન્ને
અસમિય-દુક્ખે દુક્ખી દુક્ખાણમેવ આવટ્ટં અણુપરિયદ્દહ-ત્તિવેમિ”
(આચારાંગ ૨-૬)

ભાવાર્થ:—(હિંસા તથા) લોક સંજ્ઞાને બાણીને તે બન્નેનો પરિહાર કરે. ખરી વાત તો એ છે કે તત્ત્વજ્ઞ પુરૂષોને ઉપદેશની અથવા વિધિનિષેધની આવશ્યકતાજ નથી. પરંતુ જે

અજ્ઞાની (આત્મસ્વરૂપથી અજાણ) જીવો હોય છે તેઓને માટેજ તે ઉપયોગી વસ્તુ છે. કારણકે તેઓ જે ભૂમિકા પર છે ત્યાં આસક્તિપૂર્વક આશા, ઈચ્છા અને વિષયોનું સેવન કરતા રહે છે અને આ રીતે તેઓ દુઃખોને કોઈ પણ પ્રકારે ઓછાં નહિ કરતાં, ઉલટા વધુ દુઃખી થઈ, શારીરિક અને માનસિક દુઃખોનાજ ચક્રમાં ફર્યા કરે છે. એમ કહું છું. ”

માટે ક્રિયાદિનું અભિમાન કરનાર કહ્યા.

ચાર પ્રકારના આહાર, ઊર્ધ્વલોક (સ્વર્ગ), દુઃખ, શોક, વિતિગિચ્છા (દુગંછા, અણુગમો), એ મોહનાં પાંચ નામ અને દશ સંજ્ઞા સહિત ધર્મના અભ્યાસરૂપ પ્રવૃત્તિ ધર્મ નથી’ એમ આચારાંગની ગ્રીકામાં કહ્યું છે.

ભાવના-અનુપ્રેક્ષારૂપ જ્ઞાનમાં મગ્ન રહેનાર ક્રિયા ન કરતો (નિષ્ક્રિય) હોય તો પણ તથા પ્રકારનું તીવ્રતર વીર્ય જેનું ઢંકાઈ રહ્યું છે તે લેપાતો નથી, ણંધાતો નથી. સૂત્રકૃતાંગમાં કહ્યું છે કે:-

“ન કમ્મણા કમ્મ સ્વંતિ બાલા, અકમ્મણા કમ્મ સ્વંતિ ધીરા ।
મેહાવિણો લોભમયાવતીતા સંતોસિણો નોપકરંતિ પાપં ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ:—અજ્ઞાની જીવો ક્રિયાવડે કર્મનો ક્ષય કરતા નથી; વીર પુરૂષો (સમ્યક્જ્ઞાનવંત) ક્રિયા વિના કર્મોનો ક્ષય કરે છે. મેધાવી (સમ્યક્ બુદ્ધિવાળા) પુરૂષો લોભ અને મદ રહિત બની સંતોષી રહેવાથી પાપ વધારતા નથી.

“જહા કુમ્મો સ અંગાહં સપ્પ દેહે સમાહરે ।

एवं पावाहं मेहावी अज्झप्पेणं सમાहરે ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—જેવી રીતે કાચબો પોતાના અંગ-ઉપાંગને પોતાના દેહમાં સંકોચી લે છે; તેવી રીતે મેધાવી મહાત્મા પાપવૃત્તિઓને અધ્યાત્મ ભાવમાં વાળી લે છે.

આત્મામાં એકતાના અનુભવ સહિત સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ ભાવના જ્ઞાનવાળા લેપાતા નથી, સર્વસત્ક્રિયાનો અભ્યાસ, શુદ્ધ સિદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રગટતારૂપ સાધ્યના અર્થે તત્ત્વજ્ઞાનના અનુભવવંતને, કલ્યાણકારી થાય છે. ૫

અલિપ્તો નિશ્ચયેનાત્મા લિપ્તઃ વ્યવહારતઃ ।

શુદ્ધયત્યલિપ્તયા જ્ઞાની, ક્રિયાવાન્ લિપ્તયા દશા ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—નિશ્ચય નયે આત્મા લેપાયો નથી, અને વ્યવહાર નયે લેપાયો છે; જ્ઞાનયોગી શુદ્ધ ધ્યાનથી અલિપ્ત (નિશ્ચય) દષ્ટિએ શુદ્ધ થાય છે; ક્રિયાવંત તો લિપ્ત (વ્યવહાર) દષ્ટિએ શુદ્ધ થાય છે. (કર્મ) લેપ ટાળવા અભ્યાસને અવલંબે છે.

નિશ્ચયથી નર્લેપ જીવ, વ્યવહારે છે બંધ;

શુદ્ધ થાય પ્રત્યેકથી, જ્ઞાની ક્રિયાવંત. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—નિશ્ચય નયે એટલે સ્વરૂપે, જાતિ અપેક્ષાએ આત્મા પુદ્ગલ સંગંધથી રહિત, નિર્લેપ છે; અને વ્યવહારે એટલે તદ્દન બાહ્ય પ્રવૃત્તિના ઉપાધિપણાએ આ આત્મા લેપાયો છે. બંધાયો છે. તેથી પરના સંસર્ગથી થયેલા વ્યવહારના ત્યાગ તાટે પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે. માટેજ શુદ્ધ ચિદ્દાનંદને અવલોકવારૂપ અલિપ્ત દષ્ટિથી આત્માને આત્મારૂપે અને પરને પરરૂપે રાગદ્વેષ રહિત દષ્ટિએ વેદ્યસંવેદક (આત્માનુભવી), સ્વસંવેદન-જ્ઞાની શુદ્ધ થાય છે એટલે સર્વ વિભાવરૂપ મળ ટળવાથી નિર્મળ થાય છે.

અશુદ્ધ આચરણથી હું લેપાયો છું, તેથી શુદ્ધ આચરણથી પૂર્વની પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરી, નવાં કર્મ નહિ બાંધવાથી હું છુટીશ એવી સિપ્ત દૃષ્ટિથી ક્રિયાવાન જીવ વંદન નમસ્કાર આદિ ક્રિયા કરતો શુદ્ધ થાય છે, નિર્મળ થાય છે. એ પ્રકારે નિશ્ચય અને વ્યવહારને ગૌણ મુખ્ય કરી પ્રવર્તનારાઓનો આ સાધનક્રમ કહ્યો. ૬

જ્ઞાનક્રિયાસમાવેશઃ સહૈવોન્મીલને દ્વયોઃ ।

ભૂમિકામેદતસ્ત્વત્ર ભવેદેકૈકમુખ્યતા ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થઃ—બન્ને દૃષ્ટિને સાથેજ ઉઘાડવા રૂપ જ્ઞાન અને ક્રિયાનો એકીભાવ (સમાવેશ) છે; ગુણસ્થાન ભૂમિકાના ભેદથી તો જ્ઞાન-ક્રિયામાં (અત્ર) એક એકનું મુખ્યપણું હોય; ધ્યાન દશાએ જ્ઞાન મુખ્ય અને વ્યવહાર દશાએ ક્રિયા મુખ્ય હોય.

અનુવાદઃ—

જ્ઞાન-ક્રિયા બે દૃષ્ટિઓ, ઉઘડે સાથે ધાર;

એક એકની મુખ્યતા, ગુણસ્થાન-અનુસાર. ૭

જ્ઞાનમંજરીઃ—સાથેજ બન્ને દૃષ્ટિઓ ઉઘડે છે કારણકે એકાંત જ્ઞાન-રૂચિ સમ્યક્ દર્શનવાળી નથી, તેમજ એકાંત ક્રિયા-રૂચિ પણ સમ્યક્ દર્શનવાળી નથી; પરંતુ એક બીજાની અપેક્ષાવાળી દૃષ્ટિજ સમ્યક્દર્શન વાળી છે. માટે જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેનો સંયોગજ સાધન રૂપે નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે. ત્યાં કચરો ઘણો એકઠો થયો હોય તેવા મોટા ઘરને સાફ કરવા દીવો, પુરૂષ આદિની પ્રવૃત્તિ જરૂરની છે, તેમ આ

લોકમાં સ્વરૂપને આવરણ કરનાર કર્મોરૂપી કચરાથી ઢંકાયલા સ્વરૂપને શુદ્ધ કરવા માટે આલંબન લેનાર જીવે જ્ઞાનાદિવડે સ્વભાવને કર્મથી ભિન્ન કરવારૂપ પ્રવૃત્તિ કરવી જરૂરની છે એમ સમજવું. એ સંબંધિ ‘ શ્રી આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં ’ કહ્યું છે કે:—

નાણં પગાસગં સોહગો તવો સંજમો ડ ગુત્તિકરો ।

તિણ્ણંપિ સમાઓગે મુક્કો જિણસાસણે મણિઓ ॥

ભાવાર્થ:—જ્ઞાન પ્રકાશ કરનાર (દીપક) છે, તપ શુદ્ધિ કરનાર છે અને સંયમ રક્ષણ કરનાર છે; ત્રણેના સમાયોગે (એક સાથે સાધતાં) જિન શાસનમાં મોક્ષ કહ્યો છે.

તથાપિ ‘ ઉપદેશ પદ પ્રકરણ ’ માં “ ક્રિયાથી થયેલો કર્મક્ષય દેડકાના ચૂર્ણ સમાન કહ્યો છે, અને જ્ઞાનથી કર્મનો ક્ષય થાય છે તેને દેડકાની ભસ્મ (રાખ) સમાન કહ્યો છે. “ મરેલા દેડકાને ખાંડી ચૂર્ણ કરી પાણીમાં નાખવાથી નવાં ઘણાં દેડકાં થાય એમ કહેવાય છે તેમ ક્રિયાથી કર્મ દૂર થવાની સાથે નવાં ઘણાં કર્મ ઉપાર્જન થાય છે; અને મરેલા દેડકાને ખાળીને રાખ કરી હોય તે પાણીમાં નાખે તો પણ દેડકાં ન થાય, તેમ જ્ઞાનથી પૂર્વ કર્મ છૂટી જાય છે ને નવાં કર્મ બંધાતાં નથી.

વળી જ્ઞાન ક્રિયામાંથી એક એકની મુખ્યતા જે સાધન અવસરે (અત્ર) હોય છે, તે ગુણસ્થાન અવસ્થા રૂપ ભૂમિકાના લેહને લઇને હોય છે. ધ્યાનઆદિ અવસરે જ્ઞાન મુખ્ય મળે હોય છે; ખાકીના વખતે ક્રિયા જ મુખ્યપળે હોય છે. તે પ્રકારે સર્વ ઠેકાણે સાધનસામગ્રી યથા યોગ્ય રીતે કરવા યોગ્ય છે. ‘ ભગવતી સૂત્રની ’ ટીકામાં કહ્યું છે.

જહ જિણમયં પવજ્ઞહ, તા મા વવહાર નિચ્છ ઇમુયહ ।

इह्मेण विणा तित्थं, छिज्जई अस्सेण उ तच्चं ॥

ભાવાર્થ:—જો જિનમતને પ્રવર્તવો, તો વ્યવહાર કે નિશ્ચયને તજો નહિ; એક (વ્યવહાર) વિના તીર્થ (ધર્મ-પ્રવર્તન) નો નાશ થશે અને બીજા (નિશ્ચય) વિના તત્ત્વ (આત્માનો) નાશ થશે.

તેથી સાધન માટે ઉદ્યમ કરનારા સર્વને સ્વસ્થાને સ્થાપે છે. ૭

સજ્ઞાનં ચદ્વનુષ્ઠાનં ન હિત્ત દોષ-પંકતઃ ।

શુદ્ધબુદ્ધસ્વભાવાય તસ્મૈ ભગવતે નમઃ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—જ્ઞાન સહિત જેનું ક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાન દોષ રૂપ કચરાથી લેપાયું નહિ (અલિપ્ત છે) તે નિર્મળ, ટંકો-ટકીર્ણ જ્ઞાનરૂપ સ્વભાવવાળા ભગવંતને નમસ્કાર હો !

અનુવાદ:—

જ્ઞાનસહિત જેની ક્રિયા, દોષ-પંકથી દૂર;

શુદ્ધ-બુદ્ધ-સ્વભાવી તે, નમું પ્રભુજી હજુર. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—આ લોકની કે પર લોકની વાંછા, ક્રોધ, માન આદિ દોષો વડે જેમનું સમ્યક્ જ્ઞાનયુક્ત આચરણ લેપાયું નથી, ખગડયું નથી, કલંકિત થયું નથી તે પૂજ્ય ભગવંતને નમસ્કાર હો ! કેવા ભગવંત છે ? સર્વ પુણ્યલના સંબંધથી રહિત શુદ્ધ, અને બુદ્ધ એટલે જ્ઞાનમય સ્વભાવવાળા છે. આમ કહેવાથી સમજવાનું કે જેવું સત્તામાં સ્વરૂપ હતું તેવું પ્રગટ કર્યું, નિરાવરણ થયા, સિદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટયો. તે દશા સાધનારા જ્ઞાન અને ક્રિયામાં સાવધાન રહે છે.

ભાવના:—અનાદિ કાળથી ગોખાતી આવેલી પરભાવ-
માં આત્મબુદ્ધિ રૂપ અસત્જ્ઞાનથી પરભાવમાં મીઠાશવાળા
વિભાવરૂપ વાદળાં વડે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ સૂર્ય છવાઈ જવાથી
મિથ્યાત્વ, અસંયમ અને મહા મોહરૂપી ગાઢ અંધકારથી
અંધ થયેલાં પ્રાણીઓમાંના કેટલાક, સત્શાસ્ત્રરૂપી અંજન
અને તત્ત્વપ્રીતિરૂપ પાણી પીવાથી ઉત્પન્ન થયેલા સદ્વિવેક
યુક્ત બની, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી ઢંકાયેલા, વિભાવરૂપ મળમાં
તન્મય થયેલા, શરીરઆદિ પુદ્ગલના સ્કંધો સાથે એકતા
પામ્યા છતાં, મૂર્ત અને છેદાયેલા જણાતા છતાં પણ અમૂર્ત,
અખંડ, જ્ઞાનાનંદ, અનંત અવ્યાખાધ સ્વરૂપ એવા
આત્માને જુએ છે; વિષયો ભોગવતાં પણ તેમને આત્મ-
તત્ત્વના અનુભવની રૂચિ રહ્યા કરે છે; અનેક ઉપાયો વડે
ઉપાર્જન કર્યા છતાં ધન, ઔષધ આદિ મહા મૂલ્યવાન
અનેક પદાર્થો પરની અપૂર્વતા તે તજે છે, સ્વજન સંબંધી-
ઓનો ત્યાગ કરે છે; તે કરોડો રૂપીઆનાં દાન કરનાર પણ
ઘર ઘર ભિક્ષા માગે છે, માખણ જેવી કોમળ કૂલની શય્યામાં
સૂનારા પણ ખડખડી પથ્થરની શિલારૂપ જમીન પર સૂએ
છે; જ્ઞાન અને ક્રિયાના અભ્યાસથી એક આત્મતત્ત્વની સહજ
સ્વભાવ રૂપ અમૂર્ત આનંદ લીલાના લોભી બનીને નિરાવરણ,
આત્યંતિક, એકાંતિક, નિર્ઘ્ન (હર્ષ-શોક, જન્મ-મરણ, લાભ-
અલાભ, માન-અપમાન આદિ ઘ્ર્ન ભાવથી રહિત) નિરા-
મય (કર્મરોગ રહિત) અવિનાશી સિદ્ધ સ્વરૂપને સાધે છે.
એવા સાધનમાં તત્પર થયેલા ભગવંતને નમસ્કાર હો ! ૮

૧૨. નિઃસ્પૃહ અષ્ટક.

સ્વભાવલાભાત્કિમપિ પ્રાપ્તવ્યં નાવશિષ્યતે ।

इत्यात्मैश्वर्यसंपन्नो निःस्पृहो जायते मुनिः ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—આત્માના સ્વભાવની પ્રાપ્તિથી કંઈપણ પામવું બાકી રહેતું નથી, એ પ્રકારે આત્માની પ્રભુતાએ પૂરો સાધુ સ્પૃહા રહિત (નિઃસ્પૃહ) થાય છે.

અનુવાદ:—

સ્વભાવ લાભથી કંઈ વધુ, મેળવવું રહે નાંહિ;

આત્મ-વૈભવવંત મુનિ, નિઃસ્પૃહ છે જગમાંહિ. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—હવે નિર્લેપતા દૃઢ કરવા માટે નિઃસ્પૃહતા વર્ણવે છે. સર્વ પરભાવની અભિલાષાથી રહિતપણું તે નિઃસ્પૃહપણું જાણવું. ઇચ્છા, મૂર્છા દૂર કરવી કે સ્પૃહા ઇચ્છાનો અભાવ તે નિઃસ્પૃહતા છે. ત્યાં નામ નિસ્પૃહ તો બોલાવવારૂપ છે, સ્થાપના-નિઃસ્પૃહ મુનિની પ્રતિમા આદિ જાણે; દ્રવ્ય-નિસ્પૃહ એટલે આલોક કે પરલાકમાં અધિક મળવાની અભિલાષાથી થોડાની ઇચ્છા નહિ કરનાર, અથવા ભાવ ધર્મેના અનુભવ વિના તેના જેવા બીજા જ્ઞાનથી ધન આદિમાં ઇચ્છા વિનાનો છે ત્યાં સુધી અપ્રશસ્ત દ્રવ્ય નિઃસ્પૃહ કહેવાય; વેદાંત આદિ કુતીર્યના ઉપદેશથી એકાંત (મતે સ્વીકારેલી) મુક્તિમાં આસક્ત થયેલો ધન આદિમાં નિઃસ્પૃહ છે તે પ્રશસ્ત દ્રવ્ય નિઃસ્પૃહ છે. ભાવ નિઃસ્પૃહ તો સ્વાદિવાદ વડે એકાંત-પરીક્ષાથી જાણેલા આત્મતત્ત્વના અનુભવની રૂચિરૂપ પિપાસાવાળા, બધાય પરભાવને હેય જાણે છે અને સ્વરૂપ રમણમાં મનોહરતા માનનાર હોય છે.

હવે પહેલા ચાર નય સાધના માટે છે. છેલ્લા ત્રણ નયથી સિદ્ધપણું છે, તે જણાવે છે; જીવ અને અજીવ પ્રત્યે નિસ્પૃહ નૈગમ નયથી; અજીવ પ્રત્યે નિસ્પૃહ તે સંગ્રહ અને વ્યવહાર નયો વડે; ઋણુસૂત્ર નયે પોતાને ભોગવવા યેઝ્ય ભોજન આદિમાં નિસ્પૃહ; શબ્દ અને સમભિરૂઢ નયો વડે શુભ નિમિત્તનાં પરાધીન સાધનોથી થતાં પરિણામો પ્રત્યે નિસ્પૃહ; અને એવંભૂત નયે તો પોતાના સાધનરૂપ પરિણામથી થયેલાં ભેદ વિજ્ઞાન, સવિકલ્પ ચારિત્ર, શુક્લ ધ્યાન, શૈલેષીકરણ આદિ પ્રત્યે નિસ્પૃહ હોય છે, અહિં તો પહેલા ચાર નયે જે નિસ્પૃહ છે તેનું વર્ણન કરવનો અવસર છે, ભાવનાઃ-અનાદિ સંસારમાં સ્પૃહાથી આકુળ વ્યાકુળ બની અનેક પ્રકારે લાખો દુઃખો ભોગવ્યાં તેથી પરભાવની સ્પૃહાથી નિઃસ્પૃહ થવું ઘટે છે:-

આત્મધર્મના જ્ઞાન-દર્શન-રમણ-અવ્યાખાધ અમૂર્ત આનંદ રૂપ નિરંતર સિદ્ધપણાના શુદ્ધ પારિણામિક ભાવરૂપ સ્વભાવના લાભ કરતાં અધિક બીજું કંઈ મેળવવા યેઝ્ય રહેતું નથી. આત્મસ્વરૂપનો લાભ એજ ખરો લાભ છે. સ્વરૂપ-સામ્રાજ્યથી સંયુક્ત મુનિ સપરિજ્ઞાથી બાણીને, પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી દ્રવ્ય-ભાવ આસ્ત્રવના ત્યાગી સાધુ સર્વ શરીર, ઉપકરણ, પરિવાર, યશ, બહુમાન આદિ પ્રત્યે ઇચ્છા-રહિત, નિસ્પૃહ થાય છે. કારણ કે અનાદિ કાળની તૃષ્ણા સ્વભાવના અનુભવ વિના શાંત થતી નથી. ૧

સંયોજિતકરૈઃ કે કે પ્રાર્થ્યતે ન સ્પૃહાઘૃહૈઃ ? ।

અમાત્ર-જ્ઞાનપાત્રસ્ય નિઃસ્પૃહસ્ય તૃણં જગત્ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થઃ—સ્પૃહાવાળા લાલચુ પુરૂષો હાથ ભેડીને

કોની કોની પાસે માગતા નથી ? જે જે આપે એવો દાતાર જણાય તેની પાસે યાચતા કરે છે. અમાપ, અનંત જ્ઞાનને પાત્ર એવા નિઃસ્પૃહી સાધુને (મન) સર્વ જગત તરણુ તુલ્ય છે.

ગાથા:—“ તિણસંથારનિસન્નો, મુનિપવરો મઠરાગમયમાદો ।
જં પાવહ મુત્તિસુહં, કત્તો તં ચક્કવટ્ટીવિ ॥ ”

અર્થ:—તરણુના સંથારા (પથારી) ઉપર બેઠેલા મહા-મુનિ રાગ, મદ, મોહનો નાશ કરી જે મુક્તિ સુખ (નિર્લોભતા, નિઃસ્પૃહતાથી ઉપજતું આત્મિક સુખ) પામે છે તે સુખ ચક્રવર્તી પણ ક્યાંથી પામે ?

અનુવાદ:—

સ્પૃહાધીન યાચે, અરે ! કર જોડી ક્યાં ક્યાંય.

નિઃસ્પૃહીને તૃણ તુલ્ય જગ, પૂર્ણજ્ઞાન ખીજ જ્યાંય. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—પરિગ્રહના ભારથી પીડાતા કંઈ કંઈ પુરૂષો પાસે ગરજમાં ગરકાવ થયેલા આશાતુર માણસો હાથ-જોડીને માગ્યા કરે છે કે નહિ ? વિષયોની આશાવાળા લોહુપી જીવો અનેક રાજા આદિની સેવા કરવામાં ઉદ્યમવંત જાને છે. અમાપ જ્ઞાનના પાત્ર એવા નિઃસ્પૃહી સાધુને જગત્ તરણુ તુલ્ય લાગે છે; પરભાવની ઈચ્છા જેની છૂટી ગઈ તેવા નિર્ઐશ્ય મુનિને જગત્ નિઃસાર, તૃણ તુલ્ય કે આત્મારૂપ માનવામાં આવે છે.

ગાથા:—“ આયસહાવવિલાસી, આયહિસુદ્ધોવિ જો નિયે ધમ્મે ।
નરસુરવિસયવિલાસં, તુચ્છં નિસ્સારમજ્ઞંતિ ॥ ”

ભાવાર્થ:—આત્મ-સ્વભાવનો વિલાસી, આત્મ-વિશુદ્ધિ વાળો પણ જે નિજ ધર્મમાં ઉપયોગવંત હોય છે તે મનુષ્યોના કે દેવોના વિષય ભોગોને તુચ્છ અસાર માને છે. ૨.

छिन्दन्ति ज्ञानदात्रेण स्पृहाविषलतां बुधाः ।

मुखशोषं* च मूर्च्छां च दैन्यं यच्छति यत्फलम् ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:—જે સ્પૃહા (લાલચ) રૂપ વિષની વેટી, મુખ-શોષ (માગી માગીને મોઢું સૂકાઈ જાય-કંઠશોષ), મૂર્છા (મુઝાવું) અને દીનપણરૂપ ફળોને આપે છે, તે વિષવેટીને અધ્યાત્મના જાણુ પંડિત જનો જ્ઞાનરૂપ દાતરડે છેદે છે.

અનુવાદ:—

સ્પૃહા-વિષવેટી-ફળો, મુખશોષ, મૂર્છા, દૈન્ય;

જ્ઞાન દાતરડું ઘસે, મૂળમાં બુધજન ધન્ય ૩

જ્ઞાનમંજરી:—તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, સ્પૃહાજ વિષવેટી છે એમ ગણી જ્ઞાન દાતરડા વડે તેને છેદે છે. સ્પૃહારૂપ વિષ-લતા મુખશોષ (દયામણું મોં), મૂર્છા અને દીનતારૂપ ફળ આપે છે; ઈચ્છક દીન બને છે, તેથી વિષની ઉપમા આપવી ઘટે તેવા વિષયોની સ્પૃહા ટાળવા યોગ્ય છે. ૩

निष्कासनीया विदुषा, स्पृहा चित्तगृहाद् बहिः ।

अनात्मरतिचाण्डालो-सङ्गमङ्गीकरोति या ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—જે સ્પૃહા (વાંછા) આત્મ-વિરુદ્ધ પુદ્ગલની રતિરૂપ ચંડાલણીનો સહવાસ સ્વીકારે છે (આદરે છે) તેને પંડિતે ચિત્તરૂપ ઘરથી બહાર કાઢી મૂકવી ઘટે.

* મુખશોક એવો પાઠ પણ છે.

અનુવાદ:—

પુદ્ગલ-રતિ-ચાંડાળિનો, કરે સ્પૃહા સહવાસ;
મન-ધર બાહેર કાઢવી, સુરા જને તણ આશ. ૪

જ્ઞાનમંજરી:— આત્મસમાધિના સાધનમાં ઉદ્યમ કરનાર પંડિતે પારકી આશા મનરૂપી ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકવા જેવી છે. કારણ કે સ્પૃહા એ લોભનો પર્યાય છે અને લોભ એ કષાય પરિણામ છે તેથી તેનો ત્યાગજ શ્રેયરૂપ છે. સ્પૃહા, પરભાવમાં મીઠાશ રૂપ ચાંડાલીનો સંગ અંગીકાર કરે છે; માટે તે તજવા યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે:—

“ જે પરભાવે રક્તા, મત્તા ત્રિસયેસુ પાવઃકુલેસુ ।
આસાપાસનિબદ્ધા, મમંતિ ચઙગર્હ મહારન્ને ”

અર્થ:—જે પર ભાવમાં આસક્ત છે અને ઘણાં પાપ ઉપાર્જન કરાવનાર વિષયોમાં માચી રહ્યા છે, તથા જે આશારૂપી જાળમાં ફસાયા છે તે જીવો ચાર ગતિરૂપી ગહન વનમાં ભમ્યા કરે છે. પરભાવમાં વૃત્તિ રહેવી એજ આત્મશક્તિનો ઘાત કરનાર (મુદ્ગર) ઘણરૂપ વિભાવ છે. માટે પરઆશાની જાળતોડીને નિર્ઐથ મહાત્માઓ સ્વરૂપ ચિંતન અને સ્વરૂપરમણના અનુભવમાં મગ્ન રહે છે, તત્ત્વના આનંદથી પુષ્ટ બની સ્વરૂપમાં રમણતા કરે છે, તથા વિષયો વડે બગડી ગયેલા સંસારરૂપી હવડ ફૂવામાં પડતાં અટકે છે. ૪

સ્પૃહાવન્તો વિલોક્યન્તે, લઘવસ્તૃણતૂલવત્ ।

મહાશ્ચર્યે તથાપ્યેતે, મજ્જન્તિ ભવવારિધૌ ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:— સ્પૃહાવંત (લાલચુ) જીવો તરણા અને

આકડાના તૂલ જેવા હલકા દેખાય છે, તો પણ તેઓ સં-
સાર-સમુદ્રમાં ખૂડે છે એ મોટું આશ્ચર્ય છે. બીજા પદાર્થો
તો હળવા હોય તે ખૂડે નહીં. કહ્યું છે:—

“તૂલં તૃણાદપિ લઘુ, તૂલાદપિ હિ યાચકઃ ।

વાયુના કિં ન નીતોઽસૌ ? મામપિ પ્રાર્થયિષ્યતિ ॥

અર્થ:—આકડાનું તૂલ તરણાથી પણ હળવું છે. તૂલથી
પણ વળી યાચક (બીખારી) હલકો છે. તો વાયુ (આકડાના
તૂલની પેઠે) તે માગણુને કેમ તાણી જતો નથી ? (વાયુને
ડર લાગતો હશે કે) ભારી પાસે પણ તે માગ માગ કરશે.

અનુવાદ:—

સ્પૃહાવંત તૃણ તૂલવત્, હલકા શ્રવ જણાય;

પણ ભવ-સાગરમાં ખૂડે, અતિ આશ્ચર્ય ગણાય. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—પર ઈચ્છામાં આસક્ત શ્રવો તરણાં અને
તૂલ જેવા હલકા, તુચ્છ કે અશુદ્ધ જણાય છે. કહ્યું છે કે:—
(ઉપરની ટીકામાં જણાવેલો શ્લોક) આશ્ચર્ય છે કે સ્પૃહાદિને
લીધે હલકા હોવા છતાં ભવસમુદ્રમાં ખૂડે છે. બીજા પ્રકારે
હલકાપણું સંસાર સમુદ્રમાં ખૂડવાનું કારણુજ છે. જોકે પ્રાર્થના
આદદાન વ્યવહારવાળા હોવા છતાં ત્રણે ભુવનના ધન,
સ્વજનની તૃણાથી ભારે બનેલા ખૂડે છે. ૫

ગૌરવં પૌરવંચત્વાત, પ્રકૃષ્ટત્વં પ્રતિષ્ઠયા ।

ચ્યાતિં જાતિગણત્ સ્વસ્ય, પ્રાદુષ્કુર્યાન્ન નિસ્પૃહઃ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—નિસ્પૃહ સાધુ, નગરના લોકોમાં વંદનીકપણા
માટે મોટાઈને, શોભાએ (પ્રતિષ્ઠાથી) કરીને ઉત્કૃષ્ટપણુને
અતિ-કુળ-સંપન્નતાથી પોતાની પ્રસિદ્ધિને પ્રકટ કરે નહિ.

અનુવાદ:—

નિઃસ્પૃહી નિજ કુલીનતા, પ્રગટ કરે નહિ કાંઈ;
લોકમાન્યતા કારણે, મોલો કે મોટાર્થ. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—લૌકિક સ્પૃહા રહિત નિસ્પૃહ નર નગ-
રજનોમાં પૂજવા માટે ગુરુપણાને (મોટાર્થને) પ્રતિષ્ઠાથી
(શોભાથી) ઉત્તમતાને જાતિ ગુણથી પોતાની કુળસંપન્નતા
આદિની જ્યાંતિને પ્રગટ ન કરે, નિસ્પૃહ પુરૂષો મહત્તા પ્રગટ
કરતા નથી, સ્પષ્ટ જણાવતા નથી; નિસ્પૃહીને યશની કે મ-
હાત્તાની અભિલાષા હોતી નથી. ૬

મૃશયા મૈશ્વરશનં, જીર્ણ વાસો ગૃહં વનં ।

તથાપિ નિઃસ્ત્રસ્યાહો ચક્રિણોઽપ્યધિકં સુખમ્ ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:—પૃથ્વી તેજ જેની સુખ સેજ (શય્યા) છે,
ભીખ માગીને એકદું કરેલું જે ભોજન કરે છે, ગૃહનું ક્ષા-
ટેલું જે વસ્ત્ર પહેરે છે, વન તેજ જેનું ઘર છે, તોપણ અહો !
(આશ્ચર્ય છે કે) તે નિસ્પૃહીને ચક્રવર્તી રાજાથી અધિક સુખ છે.

અનુવાદ:—

માગી ખાય, ભૂમિપર સૂએ, જીર્ણ વસ્ત્ર, વનવાસ;

તોય અહો! સુખી નિસ્પૃહી, નહિ ચક્રી સુખી ખાસ. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—વસુંધરા જ પલંગ, ભીખ માગીને
આણેલું તેજ ભોજન, જીર્ણવસ્ત્ર અને વન તેજ ઘર છે તો પણ
આશ્ચર્ય છે કે બાહ્ય સંપત્તિ વિનાનો પણ તે નિઃસ્પૃહી ચક્રવર્તી
કરતાં અધિક સુખી છે. ચક્રવર્તી આદિના ક્ષણિક અને ઉપાધિ-
વાળા સુખ કરતાં મુનિ તો સહજ સ્વરૂપથી ઉપજેલા નિત્ય

પરમાનંદરૂપ સુખથી પૂર્ણ છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયસુખ અને આત્માનું સુખ એ બન્નેની જાતિ જ જૂદી છે. ઇન્દ્રિય સુખમાં સુખપણાનો આરોપ (કલ્પનાજ) છે. પુણ્યલના સ્કંધોમાં તો નથી સુખ કે સુખનું કારણપણું. આત્મામાંજ અવિચ્છિન્ન (નિરંતર) સુખની પરંપરા છે અને સુખનું કર્તાપણું આદિ છ કારક આત્મામાંજ ઘટે છે. તેથી સાચું સુખ જિન આજ્ઞાથી પરલાવને રોકનાર નિઃસ્પૃહ મુનિને જ હોય છે. માટે નિઃસ્પૃહી પુરૂષને ઇન્દ્રિયોથી અગોચર સ્વાભાવિક મહા સુખ હોય છે. ૭

પરસ્પૃહા મહાદુઃખં નિઃસ્પૃહત્વં મહાસુખમ્ ।

પતદુક્તં સમાસેન, લક્ષણં સુખદુઃખયોઃ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—પરની આશા, અથવા લાલચ કરી તે મહા દુઃખ છે; નિઃસ્પૃહપણું મહા સુખ છે. એ સુખ દુઃખનું લક્ષણ, ચિહ્ન સંક્ષેપે કરી કહ્યું.

અનુવાદ:—

પર-સ્પૃહા મહા દુઃખ છે, નિઃસ્પૃહતા મહા સુખ;

ટુંકાં લક્ષણ આ કહ્યાં, ઓળખવા સુખ દુઃખ. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—પરસ્પૃહા એટલે પર વસ્તુની આશા અથવા ખીજની પાસેથી આશા રાખવી તે મહા કષ્ટ કે મહા દુઃખ છે; નિઃસ્પૃહતા કે વાંછારહિતપણું તે મહા આનંદ કે મહા સુખ છે; એમ સુખ દુઃખનું લક્ષણ સંક્ષેપે કહ્યું. પર-આશાજ દુઃખ છે કારણકે નિર્વિકાર, અખંડ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ સ્વાભાવિક આત્મધર્મના લોકતાને પરલાવની અભિલાષા થવી એજ દુઃખ છે તો પરલાવની આશા શું કરવી? સ્વ-પરના

વિવેકથી પરભાવ રોકી જેણે આત્માનો અનંત આનંદ પ્રગટ કર્યો છે તેનો નિઃસ્પૃહતા ધર્મ છે; તેના અનુભવથી સુખ છે. તેથીજ સ્પૃહા તજવા યોગ્ય છે, કારણ કે આત્મખળ રહિત હોય તે સ્પૃહા કરે છે. પરંતુ પૂર્ણ આનંદવંત સર્વ સેયને જાણનાર આ પરમ પદાર્થ (શુદ્ધ આત્મા) સર્વ પદાર્થને જાણવાના સ્વભાવવાળો શુદ્ધ આત્માનો આનંદ ભોગવનાર હોવા છતાં અનાદિ સ્વતત્ત્વના અનુભવથી બ્રષ્ટ થયેલા આ જીવને પરની સ્પૃહા થાય છે તોપણ હવે અવ્યાખાધ આત્મભાવનાથી ટંકોત્કીર્ણ ન્યાયે આત્મસ્વરૂપના ઓળખનારને સ્પૃહા-પર-આશા હોતી નથી. ૮

૧૩. મૌનાષ્ટક.

મન્યતે યો જગત્તત્ત્વં, સ મુનિઃ પરિકીર્તિતઃ ।

સમ્યક્ત્વમેવ તન્મૌનં, મૌનં સમ્યક્ત્વમેવ વા ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ—જગનાં તત્ત્વને જે જાણે (મન્યતે) તે મુનિ (મુનીશ્વર) એમ તીર્થંકરે, ગણધરે કહ્યું છે. તે કારણ માટે ‘મુનિ’ પદની વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તે ‘જગ તત્ત્વ-જ્ઞાન’ છે તે માટે સમ્યક્ત્વજ મુનિ-ભાવ કહીએ, અથવા મુનિ-ભાવ તેજ સમ્યક્ત્વજ કહીએ. માટે एवं एव—સર્વ શબ્દ, ક્રિયા, વચન, એવે ‘એવંભૂત’ નયનો જે અભિપ્રાય તે લેઈ શ્રી આચારાંગમાં કહ્યું છે:-

“જં સમ્મં તિ પાસહા, તં મોણં તિ પાસહા; જં મોણં તિ પાસહા તં સમ્મં તિ પાસહા । ન इमं सकं सिद्धिरेहि आइज्ज मीणेहि गुणासाएहि वंक्क-समायारेहि पन्नत्तेहि गारवावसन्तेहि ।

મુળી મોળં સમાયાપ ધુળે કમ્મં-સરીરંગઃ
પન્તં લૂઠં ચ સેવન્તી વીરા સમ્મત્ત-દંસિણો ।

ભાવાર્થ:—“જે સમ્યક્ત્વ છે તેજ મુનિપણું (ચારિત્ર) છે અને જે મુનિપણું છે તેજ સમ્યક્ત્વ છે. તે સમ્યક્ત્વ કે સાધુત્વ, ધૈર્યહીન, નિર્બળ મનવાળા, વિષયાસક્ત, માયાવી, પ્રમાદી અને ઘર પર મમત્વ ધરનારા સાધકોથી ધરી શકાયજ નહિ.

મુનિ સાધકોજ સાચું સાધુત્વ ધારણ કરી શરીરને કસે છે અને તેવા સત્યદર્શી વીર સાધકો ભોજન પણ લૂખું અને હલકું કરે છે (ખાવા પીવામાં ખૂબ સંયમ જાળવે છે.)”

“एवं जिणपन्नते सहहमाणस्स भावओ भावे ।
पुरि सस्सा भणिवाए दंसणसहो हवइ जुत्तो ॥”

ભાષાર્થ:—જિનેશ્વરે કહેલા પદાર્થોની ભાવપૂર્વક શ્રદ્ધા કરનાર પુરૂષને ઓળખવા માટે દર્શન શબ્દ વાપરેલો ગોચર છે.

અનુવાદ:—

‘જાણે જે જગતત્ત્વને, તે મુનિ’ કહે ભગવંત;
સમ્યક્ભાવજ મુનિપણું, મુનિજ સમ્યક્વંત. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—પૂર્વોક્ત ગુણો બધા નિર્ઞય મુનિને હોય છે, તેથી મુનિનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. વળી લોકમાં નિર્ઞયપણા રહિત નિર્ઞય નામે મનાતા, આત્માસંબંધી માઠા અભિમાનને લઇને તત્ત્વના વિવેક વિનાના જીવો હોય છે તેમનેજ ઉપદેશ કરવા, તેમજ વિશુદ્ધશુર તત્ત્વના ઓળખાણ

માટે (આ અષ્ટક) કહ્યું છે. ત્રણ લોક જેનો વિષય છે એવા આત્માને જાણે તે મુનિ કહ્યા.

નામ મુનિ, સ્થાપના મુનિ સુગમ છે. દ્રવ્યમુનિ:—
જ્ઞશરીર, ભવ્યશરીર અને તદ્વ્યતિરિક્ત ભેદે ઉપયોગ રહિત,
એટલે વેષ માત્ર સહિત દ્રવ્ય ક્રિયાની વૃત્તિવાળો પણ
સાધ્ય ઉપયોગ રહિત, પ્રવર્તનના વિકલ્પ આદિમાં કષાય
દૂર કરવા છતાં પરિણતિ—ચક્રમાં અસંયમમાં પરિણમેલાને દ્રવ્ય
નિર્ગથપણું હોય છે. ભાવમુનિ તો ચારિત્ર મોહનીયના
ક્ષયોપશમ કે ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્વરૂપરમણતા વડે
પરભાવથી નિવૃત્ત થયા છે; પરિણતિના વિકલ્પોની પ્રવૃત્તિમાં
તે બાર પ્રકારના કષાયોની તીવ્રતાથી મુક્ત થયા છે

નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર નયે.ની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય-
ક્રિયામાં વર્તતા દ્રવ્ય આસ્રવથી વિરક્ત (ઉદાસીન) હોય તેમને
મુનિપણું છે. ઋણુસૂત્રનયથી ભાવ અભિલાષા રૂપ સંકલ્પવા-
ળાને મુનિપણું છે, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નયો
પ્રમાણે પ્રમત્ત (છઠ્ઠાગુણસ્થાન)થી તે બારમા ક્ષીણમોહ (ગુણ-
સ્થાન) પર્યંત પરિણતિમાં સામાન્ય-વિશેષચક્રે (પલટાવા છતાં)
સ્વ (આત્મ) તત્ત્વમાં એકતા (તન્મયતા રહેવાથી પરમ શમતા
(શાંતરસ) રૂપ અમૃતના ભોગી જનને મુનિપણું હોય છે. અહિં
તો સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પ્રગટતાવાળા દ્રવ્ય-ભાવ
આસ્રવથી વિરામ પામી સ્વરૂપમાં રમણ કરનાર મુનિ વિશે
વર્ણન કરવાનો અવસર છે:—

જીવ-અજીવ લક્ષણવાળા જગતના તત્ત્વને એટલે યથાર્થ
ઉપયોગથી દ્રવ્યાસ્તિક-પર્યાયાસ્તિક સ્વભાવો, ગુણો, પર્યાયો

સહિત નિમિત્ત-ઉપાદાન, કારણ-કાર્યભાવ અને ઉત્સર્ગ-અપ-
વાદ પદ્ધતિને, શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય
(આસ્થા-શ્રદ્ધા) રૂપ લક્ષણવાળા જે કોઈ જાણે છે તે મુનિ
એટલે તત્ત્વજ્ઞાની છે એમ શ્રી તીર્થંકર, ગણધર આદિ પુરૂષોએ
કહ્યું છે. નિર્ગ્રંથ મુનિનો ભાવ તે મૌન છે, તે તો જે પ્રકારે
જાણ્યું, તે પ્રકારે કર્યું, તે રૂપ સમ્યક્ત્વજ છે; અથવા સમ્ય-
ક્ત્વજ મૌન કે નિર્ગ્રંથપણું છે.

અહિં જે શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી નિર્ણય કરેલા આત્મ-સ્વભાવમાં
રહેવું (અવસ્થાન થવું) તે ચારિત્ર; અને જે સમ્યક્ દર્શનથી
નિર્ધારિત, સમ્યક્જ્ઞાનથી લિપ્ત ઓળખેલું સ્વરૂપનું ઉપાદેય-
પણું અને તેજ પ્રકારે રમણતા થવારૂપ ચારિત્ર, તે મુનિ-
પણું છે. તેથી સમ્યક્ શ્રદ્ધાથી થયેલી પકડ પ્રમાણે કરવું તે
એવંભૂત નયે સમ્યક્ત્વ, અને એવંભૂત નયે સમ્યક્મુનિપણું
તે સમ્યક્સ્વરૂપ છે; એમ જ્ઞપરિજ્ઞા-પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી
પ્રાપ્ત તેમજ કાર્યસાધક હોવાથી સમ્યક્ત્વતા અને મુનિત્વ અભેદ-
રૂપ છે. ચોથા ગુણસ્થાનકે રહેલા સમ્યક્ દૃષ્ટિઓએ સાધ્ય-
રૂપે જેનો નિર્ધાર કર્યો છે, તે પ્રમાણે મુનિભાવે પ્રવર્તતાં
સિદ્ધ અવસ્થામાં તેની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેથી શુદ્ધ સિદ્ધપણુનો
ધર્મ-નિર્ધાર તે સમ્યક્ત્વ છે. આચારાંગમાં કહ્યું છે-(ઉપરની
ટીકામાં આવી ગયું છે) તેમજ પાંચ અસ્તિકાઓમાં ચેતના
લક્ષણવાળો જીવ છે. તેમાં પોતાનો આત્મા બંધાયલો છે,
વિભાવથી ઘેરાયો છે છતાં ધ્યેયરૂપે નિર્ધારને અર્થે તે
નિર્મળ આનંદ સ્વરૂપ સત્તાપણું છે; ને સ્વભાવઆચરણ દ્વર
થવામાં મોહ કારણરૂપે છે; માટે હેયપણું જાણેલા દ્રવ્ય આસ-
વોને પોતે દૂર કરે છે. એમ સમ્યક્ત્વ તે મુનિસ્વરૂપ છે. ૧

આત્માત્મન્યેવ ચક્ષુર્દ્ધં, જાનાત્યાત્માનમાત્મના ।

સેયં રત્નત્રયે જ્ઞાતિ-દૃષ્ટ્યાચારૈકતા મુનેઃ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—આત્મા આત્માવડે દ્વિવિધ પરિજ્ઞાએ એ-
કત્વ-પૃથકત્વ પરિણુત સ્વદ્રવ્ય (આત્મા)ને કર્મ-ઉપાધિ સહિત
આત્મસ્વભાવ આધારને વિષે જાણે તે રત્નત્રયમાં જ્ઞાન-શ્ર-
દ્ધાન-આચરણ એ ત્રણેની એકતા સાધુને કહી છે. કહ્યું છે કે:-

“ આત્માનમાત્મના વેત્તિ, મોહત્યાગાદ્ યદાત્મનિ ।

તદેવ તસ્ય ચાર્ત્ત્વં, તદ્દજ્ઞાનં તત્ત્વં દર્શનમ્ ॥ ”

અર્થ:—મોહનાત્યાગથી, આત્માવડે આત્માને આત્મામાં
આત્મા જાણે છે તેજ તેનું ચારિત્ર, તેજજ્ઞાન અને તેજ દર્શન છે.

અનુવાદ:—

આત્મામાં આત્માવડે, શુદ્ધ સ્વરૂપ તું જાણ;

એજ રત્નત્રયી મુનિની, જ્ઞાન—રૂચિ—રમભાણ. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—અહિં જ્ઞાનાદિ ગુણોના અલેદ કરવારૂપ
જ્ઞાયક પણાનું કામ કરનાર આત્માજ ઉપાદાન સ્વરૂપે પટ્કારક
અક્રમયજ પોતેજ કર્તા અને કાર્યરૂપ હોવા છતાં પોતેજ કરણ,
સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણરૂપ છે એમ ભાષ્યમાં શ્રી
જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે વ્યાખ્યા કરી છે (કહ્યું છે) તેથીજ
આત્મા-જીવ કર્તારૂપે, આત્માથી એટલે આત્મમયજ્ઞાન-વી-
ર્યરૂપ કરણ વડે, આત્માને એટલે અનંત અસ્તિત્વ-વસ્તુત્વ-
દ્રવ્યત્વ-સત્ત્વ-પ્રમેયત્વ-સિદ્ધત્વએ ધર્મ સમૂહ સહિત કાર્યપણાને
પામેલાને, આધારભૂત-અસ્તિત્વ આદિ અનંત ધર્મપર્યાયના
પાત્રભૂત આત્મામાં, જાણે છે; એ જાણવારૂપ પ્રવૃત્તિ તેજ

સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર લક્ષણવાળા રત્નત્રયમાં શક્તિ, રૂચિ અને આચારની એકતા એટલે ભાસન, નિર્ધાર અને આચારની અલેદ પરિણતિ મુનિને હોય છે. તેથી આત્માવડે આત્માને જાણીને તેમાં રૂચિ, તેમાં રમણતા કરવી તે મુનિનું સ્વરૂપ છે.

ભાવના:—મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અસંયમની એકતાથી પુણ્નલનાં સુખને સુખપણે પ્રતીત કરી, જાણી અને તેવા આચરણરૂપે પ્રવર્તનારને; અનંતકાળથી તત્ત્વના અજાણપણાને લીધે જાણે દાહજ્વરની ગરમીથી બળતાને શરીરે ચીકણી માટીનો લેપ કર્યો હોય તે સૂકાતાં તતડે અને વિશેષ દુઃખરૂપ થાય તેમ કર્મપુણ્નલોથી લેપાયલો આત્મા દુઃખી થયા છતાં તેને તત્ત્વશ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને સ્વરૂપ રમણતાનો અંશે પણ અનુભવ થયો નથી; તેથીજ નિસર્ગ, અધિગમ આદિ કારણને લઈને, આ જીવ અનાદિ-અનંત (કદી ઉત્પન્ન થયો નથી, અને નાશ પામવાનો નથી) છે, અનંતજ્ઞાનાદિ પર્યાયવાળો, અલિપ્ત-અમૂર્ત સ્વભાવવાળો જણાય છે, અને નિર્ધાર થાય છે કે હું સાધ્ય છું, હું સાધક છું, હું સિદ્ધ છું, જ્ઞાન-દર્શન આદિ અનંત ગુણસ્વરૂપ હું છું, એ પ્રકારે જ્ઞાન, રૂચિ અને આચરણરૂપ મુનિસ્વરૂપ છે. વળી હરિભદ્ર પૂજ્યે ‘પોડશક’માં કહ્યું છે કે:—

“ બાલ: પश्यति लिंगं, मध्यमवृत्तिर्विचारयति वृत्तम् ।
आगतमत्तत्त्वं तु बुध: परीक्षते सर्वयत्नेन ॥ ”

ભાષાર્થ:—

(હરિગીત)

બાળબુદ્ધિ જીવ જુએ વેશ ઉપરનો ભલો;
વિચારતો મધ્યમ-બુદ્ધિ, પ્રવર્તનમાં કેટલો;

વિચક્ષણ ક્ષણ ક્ષણ વિચારે બોધ ઉદય આદરી,
તત્ત્વજ્ઞાની ગુરુજનની ક્રિયા સૌજન હિતકરી.

તેથી આત્મતત્ત્વમાં તન્મયતા તે ચારિત્ર છે. ૨

તેજ વાત ફરીથી દઢ કરે છે:—

ચારિત્રમાત્મચરણાદ્ જ્ઞાનં વા દર્શનં મુનેઃ ।

શુદ્ધજ્ઞાનનયે સાધ્યં, ક્રિયાલાભાત્ ક્રિયાનયે ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—એજ અર્થ નય ભેદે વિવરીને (વિસ્તાર કરીને) દેખાડે છે. આત્માને વિષેજ ચાલવું, પુદ્ગલથી નિવૃત્તિ કરવી તેથી ચારિત્ર, આત્માના બોધ સ્વરૂપ જ્ઞાન, જિનભગવાને કહેલા ભાવોની શ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ત્વરૂપ દર્શન એમ શુદ્ધ-જ્ઞાન નયે એટલે જ્ઞાન-અદ્વૈત નયને અભિપ્રાયે તે એક વસ્તુને વ્યાવૃત્તિનયે (ભેદ અપેક્ષાએ) ત્રણરૂપે કહે છે એમ સાધુને સાધ્ય છે; એટલે જ્ઞાનનું ફળ જે ક્રિયા તેના લાભથી ક્રિયાનયને વિષે એકતા જાણવી વિષય (પાંચ ઇન્દ્રિયોના) ના-પ્રતિભાસ (ભાનથવા) રૂપ વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) માં જ્ઞાન, આત્મ પરિણામ વ્યાપાર તેજ સમ્યક્ત્વ અને આસવને રોકવારૂપ તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાપારે તેજ ચારિત્ર એમ વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) ને ભેદે એક જ્ઞાનને ત્રણરૂપે કહેવું.

અનુવાદ:—

આત્મ-ચરણ ચારિત્ર વા, દર્શન, જ્ઞાન સુસાધ્ય;

શુદ્ધ જ્ઞાનનય એકતા, ક્રિયાભિન્ન નય-વ્યાપ્ય. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરવાથી પરભાવની પ્રવૃત્તિ ત્યાગવાથી ચારિત્ર, આત્મસ્વરૂપને જાણવારૂપ જ્ઞાન પોતાના અસંખ્યેય પ્રદેશોમાં વ્યાપીને રહેનાર હોવાથી

સહજ સ્વરૂપ જ્ઞાનાદિ અનંત પર્યાયવાળો હું છું, અન્ય નથી એવો નિર્ધાર તે દર્શન, એમ આત્મ જ્ઞાન, દર્શનરૂપ બે ભેદ ઉપયોગ ગુણના લક્ષણથી ઓળખાય છે. ભાષ્યમાં એમ કહ્યું છે:- આત્માની બે ગુણરૂપેજ વ્યાખ્યા કરે છે તેમના મત પ્રમાણે જ્ઞાનમાં સ્થિરતા તેજ ચારિત્ર ગણ્યું છે, તેથી જ્ઞાન અને ચારિત્રનો અભેદજ છે. જ્ઞાનજ આત્મપરિણામમય વૃત્તિરૂપે સમ્યક્ત્વ છે, આસ્રવ-નિરોધરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનમાં એકતા તે ચારિત્ર છે; એમ પ્રવૃત્તિના ભેદે જ્ઞાનનીજ ત્રણ અવસ્થાઓ છે.

તેમજ પ્રથમ ક્રિયાનયથી સાધ્ય છે અને તત્ત્વ (આત્મા) પ્રગટે ત્યારે સર્વ જ્ઞાનનયથી સાધ્ય છે, ખરી રીતે જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ તેજ ચારિત્ર છે કારણકે જ્ઞાનમય સેવા આત્મધર્મ છે. તેથી જ્ઞાનસ્વરૂપજ આત્મા છે. ૩

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ન મળૌ લમ્યતે વા ન તત્કલમ્ ।

અતાસ્વિકીમણિશ્ચત્તિર્મણિશ્રદ્ધા ચ સા યથા ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—જેથી રત્ન (મણિ) ને વિષે પ્રવૃત્તિ ન થાય અથવા તેનું કૃણ પણ ન પામીએ (રત્ન વેચવાથી કિંમત ન ઉપજે), તો તે મણિ છે એવું જ્ઞાન (બુદ્ધિ) અને મણિ છે એવી શ્રદ્ધા જૂઠી જાણવી.

અનુવાદ:—

જૂઠો મણિ સાચો ગણી, રૂચિ કરી વર્તે તોય,
મણિનું કૃણ ના મેળવે, નહિ ઝેર ઉતરતું જોય;

જ્ઞાનમંજરી:—અશુદ્ધ જ્ઞાનનું નિષ્ક્રણપણું દઢ કરે છે. જેમ મણિ નથી તેમાં મણિનો આરોપ કરતાં મણિમાં

મણિની શ્રદ્ધા કે તેનું ક્ષણ તેથી મળતું નથી; કારણ કે મણિ દ્વારા ઝેર ઉતારવા આદિની જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે જૂઠા મણિથી ન થાય, એ અર્થ છે.

કહ્યું છે કે:—

પુલ્લેષ મુદ્ધી જહસે અસારે, આયંતણ કૂડ કહાવણે વા ।
રાઢા મણિ વેર લવણગાસે અમહઘડં હોઈ જાણવસુ ॥

ભાવાર્થ:—કોઈ ચળકતા અસાર પદાર્થને મૂર્ખ જૂઠું રતનનું નામ દઈ તેને રક્ષણ કરનાર મહા મોઘો મણિ માને; પણ રતના જાણકાર (ઝવેરી) પાસે રાધામણિ કે વૈર્યમણિ હોય તેના પ્રકાશ આગળ તે મૂલ્ય રહિત ઠરે છે. ૪

તથા યતો ન શુદ્ધાત્મ-સ્વભાવાચરણં ભવેત્ ।

ફલં દોષનિવૃત્તિર્વા, ન તજ્ઞાનં ન દર્શનમ્ ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—તેમજ જેથી શુદ્ધ આત્માને જે સ્વભાવ તેનું આચરણ ન હોય અથવા રાગ, દ્વેષ, મોહરૂપ દોષોની નિવૃત્તિ ન થાય, તે જ્ઞાન નહિ, તેમજ દર્શન (સમકીત) નહિ.

તેથીજ જે શ્રુતે કેવળ આત્માને જાણે તે અલેદનયે તથા જે કેવલ એટલે સંપૂર્ણ શ્રુતને જાણે તે લેદ નયે ‘શ્રુત-કેવળી’ એમ સમયપ્રાભૂત (સમયસારથ્ય) મધ્યે કહ્યું છે:—

જો હિ સુણહિગચ્છહ અપ્પાણમિણં તુ કેવલં સુદ્ધં ।

તં સુયકવલિ મિસિણો મણંતિ લોચણ્ણવયરા ॥ ૬ ॥

જો સુયણાણં સવ્વં જાણહ સુયકેવલિં તમાહુ જિણા ।

ણાણં અપ્પા સવ્વં જહ્મા સુયકેવલિં તહ્મા ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—જે જીવ નિશ્ચય કરીને શ્રુતજ્ઞાનથી આ અનુભવ-ગોચરકેવલ એક શુદ્ધ આત્માને સન્મુખ બની જાણે છે

તેને, લોકને પ્રગટ બાણનાર (લોક પ્રદીપકર) ઋષીશ્વરો, શ્રુત-
કેવળી કહે છે. ૬

જે જીવ સર્વ શ્રુતજ્ઞાનને બાણ છે તેને જિનેશ્વરો શ્રુત-
કેવળી કહે છે; કારણ કે સર્વજ્ઞાન આત્મા જ છે, તે કારણે
આત્માને જ બાણવાથી શ્રુત કેવળી કહી શકાય છે.

૫ળી, “ઋસહો પંચઘણુસ્સય નવપાસો સત્તરયળીયો વીરો ।
સેસઠ પંચ અઠય પન્નાદસ પંચ પરિહીણા ॥

ભાવાર્થ:—ઋષલદેવનું શરીર પાંચસો ધનુષ્યનું, પા-
ર્શ્વનાથનું નવ હાથ અને વીર પ્રભુનું સાતહાથ, બાકીના આઠનું
પચાસ પચાસ હાથ ઓછું, પછીના પાંચનું દશ દશ હાથ
ઓછું, અને બાકીના આઠનું પાંચ પાંચ હાથ ઓછું શરીરનું
પ્રમાણ છે.

અનુવાદ:—

તેમ ન ટળતા દોષતો શુદ્ધ ન શ્રદ્ધા બાણ
જ્ઞાન તથા ચારિત્ર પણ છે શુદ્ધ આત્મ પ્રમાણ. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—તે પ્રકારે, એકાંત દ્રવ્ય આચરણરૂપ
ચારિત્રના કારણે પરલાવરહિત સ્વરૂપલક્ષણ આત્મસ્વભાવમાં
એકતારૂપ ચારિત્ર ન થાય તે પ્રવર્તનથી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવના
લાભરૂપ ફળ એટલે પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ અથવા રાગ આદિ
દોષોનો અભાવ ન થાય તો તે બધુંય પ્રવર્તન બાળલીલા
(ધૂળમાં ઘર, ખેતર આદિની કલ્પના કરી રમત બાળકો કરે
તે) સમાન છે; શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના આલંબન વિના અવે-
દ્યસંવેદ્યરૂપ જ્ઞાન છે તે સમ્યક્ જ્ઞાન નથી; તથા સકલ પર-
ભાવના સંગની ઉપાધિથી થયેલા પોતાના અશુદ્ધ અધ્યવસા-

યથી રહિત, તત્ત્વસ્વરૂપ, અમૂર્ત, ચિન્મય (જ્ઞાનમય) આનંદ-રૂપ પોતાનો સહજ સ્વભાવ, તેજ હું છું, એવા નિર્ધાર વિનાનું દર્શન તે સમ્યક્ દર્શન નથી. માટે જ શ્રુતથી કેવલ-આત્મજ્ઞાન તે અલેદજ્ઞાન, ઉત્સર્ગજ્ઞાન અને શ્રુત-અક્ષરોને આધારે સર્વદ્રવ્યઉપયોગરૂપ લેદજ્ઞાન (વ્યવહારજ્ઞાન), સર્વ અક્ષર જાણનાર જ્યાં સુધી દ્રવ્ય શુભ અવલંબનવાળો છે ત્યાં સુધી લેદજ્ઞાની વ્યવહારેજ્ઞાની) કહેવાય છે. ‘સમયસાર’ (સમય પ્રાલૂત) માં કહ્યું છે; (ઉપરની ટીકામાં બે ગાથાઓ આવી ગઈ છે તેજ અહીં છે) વળી ત્યાં આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાન વિષે કહ્યું છે.

અહમિક્કો ચ્છલુસુદ્ધો જિમ્મમઓ જાણદંસણસમગ્ગો ।

તદ્ધિ ઠિઓ તચ્ચિત્તો સવ્વે ણ્ણ સ્વયં જેમિ ॥ ૭૩ ॥

અર્થ:—હું, અવશ્ય, એક છું, મમતા રહિત છું, જ્ઞાન-દર્શનથી પૂર્ણ છું; એવા ભાવમાં રહેલો, તે ચૈતન્ય અનુભવમાં લીન થયેલો હું એ સર્વ ક્રોધાદિ આસ્રવોનો ક્ષય કરી નાખું છું.

નિર્મળ, નિષ્કલંક જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગરૂપ આત્મા છે એનું (આત્મ) જ્ઞાન તે જ્ઞાન છે. કહ્યું છે કે:—

દેહા-દેવલી જો વસદ્દેવ અણાદ્-અર્જંત ।

સો પર જાણહુ જોઈયા અજ્ઞ ન તં તં નમંત ॥

ભાવાર્થ:—દેહ-દેવળમાં જે અનાદિ-અનંતદેવ વસે છે, તે પરમદેવ છે એમ હે ! યોગીઓ જાણો; બીજાને ઠેકાણે ઠેકાણે ન નમો.

આત્મ-જ્ઞાનથી જ સિદ્ધિ છે; સાધ્ય પણ પૂર્ણ આત્મ-જ્ઞાન છે. તેને અર્થે જ અન્ય દર્શનવાળા વિવાદ કરે છે, રે-ચક્રઆદિ પ્રકારે પવનની પ્રાણાયામ-ક્રિયા કરે છે, મૌન ધા-

રણુ કરે છે, પર્વતોમાં, વનોમાં અને ખાગોમાં ભમે છે, તોપણ અહંતાનાં કહેલાં શાસ્ત્રના શ્રવણથી સ્યાદ્વાદ વડે સ્વ-પર પરીક્ષાથી નિર્ણય કરેલી સ્વ સ્વભાવરૂપ ઔષધિવિના કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. તેથી આ પ્રાપ્ત થયેલા અવસરે અનંતગુણ-પર્યાય-સ્વરૂપ આત્મજ્ઞાન આત્માવડે આત્મામાં કરી લેવા યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે:—

આત્માજ્ઞાનમર્થં દુઃખ-માત્મજ્ઞાનેન હન્યતે ।

અભ્યસ્યં તત્તથા તેન, યેનાત્મા જ્ઞાનમયો ભવેત્ ॥

ભાવાર્થ:—આત્માના અજ્ઞાનથી થયેલું દુઃખ આત્મ-જ્ઞાન વડે ટળે છે, તો જે વડે આત્મા જ્ઞાનમય થાય તેવા પ્રકારનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. ૫

યથા શોકસ્ય પુષ્ટત્વં, યથા વા વધ્યમણ્ડનમ્ ।

તથા જાનન્ મન્નોન્માદ-માત્મતૃપ્તો મુનિર્ભવેત્ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—જેમ સોજાનું જાડાપણું (થોથર) અથવા ફાંસીએ ચઢાવવા લઈ જતા હોય તેને કરેણની માળા આદિ આભરણ પહેરાવ્યાં હોય તેની પેઠે સંસારના ગાંડપણને જાણનાર મુનિ આત્મદ્રવ્યને વિષે જ સંતુષ્ટ હોય.

અનુવાદ:—

સોજાને પુષ્ટિ ગણે, વધ્યચોર—શણગાર;

તેવી ગણી ભવ-ઘેલછા, આત્મતૃપ્ત અણગાર. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—જેમ સોજાથી શરીર જાડું થાય પણ પુષ્ટિ માટે તેની કોઈ ઇચ્છા કરતું નથી, અથવા જેને ફાંસીએ લટકાવવાનો હોય તેને કરેણની માળા આદિ પહેરાવે છે, તેમ

સંસારનું સ્વરૂપ, સંસારી જીવોની ઘેલછા જેવી પ્રવૃત્તિ જાણનાર સર્વપરભાવના ત્યાગી મુનિ અનંત ગુણવાળા આત્મસ્વરૂપમાં સંતોષ માનનાર થાય; સંસારસ્વરૂપ, અસાર, નિષ્કલ્પ અને નહિ ભોગવવા યોગ્ય જ જાણી મુનિ સ્વરૂપમાં મગ્ન થાય છે. ૬

સુલભં વાગનુચ્ચાર-મૌનમેકન્દ્રિયેષ્વપિ ।

પુદ્ગલેષ્વપ્રવૃત્તિસ્તુ યોગાનાં મૌનમુત્તમમ્ ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:-વચનના અનુચ્ચારરૂપ (ન બોલવારૂપ) મૌન તો એકેન્દ્રિયમાં પણ સુલભ (સુખે પામીએ એવું) છે; પરંતુ પુદ્ગલમાત્રમાં યોગ (મન, વચન, કાયા) ના અવ્યાપાર (અપ્રવૃત્તિ) રૂપ મૌન તેજ ઉત્તમ (પ્રભાવશાળી) મૌન (મુનિપણું) છે.

અનુવાદ:-

અબોલારૂપ મૌન તો, સુલભ મુગાંનેય હોય;

યોગ ન પર દ્રવ્યે વહે, ઉત્તમ મુનિપદ સોય. ૭

જ્ઞાનમંજરી:-એકેન્દ્રિય જીવોમાં પણ વચન ન બોલવારૂપ મૌન સુલભ, સહેલું છે; તે મૌન મોક્ષ-સાધક નથી. પણ પુદ્ગલ સ્કંધોમાં પ્રગટતા વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, આકાર આદિ પ્રત્યે દ્રવ્યથી તેમજ ભાવથી મન, વચન અને કાયારૂપી યોગોની અપ્રવૃત્તિ સુંદર છે, સુંદર હોવાથી વિરલ છે; તે પ્રત્યે વીર્યનું ક્ષારવલું કે સંકોચવું ન થાય તે રૂપ મૌન પ્રશંસાપાત્ર, ઉત્તમ છે.

ભાવના:-પરભાવને અનુકૂળ ઉપયોગ અને વીર્યનું પ્રવર્તન તે ચંચળતા કે ચપળતા છે; તે રોકવી તે ઉત્તમ

પ્રભાવશાળી, સુંદર મૌન છે. યોગની અપળતા તો આત્મ-કાર્ય નથી તેથી તેને રોકવી તે કલ્યાણકારક છે.

‘ કર્મપ્રકૃતિ ’ માં જણાવેલું યોગનું સ્વરૂપ:-

ક્ષયોપશમથી પ્રગટતા આત્માના વીર્યગુણનાં અસંખ્યેય સ્થાનો છે. સર્વ જઘન્ય પ્રથમ યોગસ્થાન સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવોનું છે; એટલે સૂક્ષ્મનિગોદોમાં ઉત્પન્ન થતી વળતે પ્રાણીને તે સર્વ જઘન્ય વીર્યનું સ્થાનક હોય છે. અહિં કે-વળી લગવાનની પ્રજારૂપ છીંછીથી છેદાતાં છેદાતાં છેવટે જેના બે ભાગ ન થઈ શકે એવા જીવના વીર્યનો છેલ્લો અંશ કે વિભાગ તે અવિભાગ કહેવાય છે. જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાંના દરેક પ્રદેશે જઘન્ય વીર્ય ગુણસ્થાને પણ તેવા અસંખ્યેય લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા અવિભાગ અંશો હોય છે, ઉત્કૃષ્ટપણે પણ એજ સંખ્યાનું માપ છે છતાં જઘન્ય પદમાં જેટલા અવિભાગી અંશો હોય છે તેથી અસંખ્યેય ગુણા જાણવા; તેમના જીવ પ્રદેશોનાં જેટલા વીર્યઅવિભાગો સંખ્યામાં સરખા હોય છે.

ખીજા બધાય જીવ પ્રદેશે રહેલા વીર્ય અવિભાગો કરતાં ઓછામાં ઓછા અવિભાગો જ્યાં હોય તે જીવના પ્રદેશોના સમુદાય, ધન કરેલા લોકના અસંખ્યેય ભાગના અસંખ્યેય પ્રતરમાં રહેલા પ્રદેશ સમૂહ પ્રમાણ એક વર્ગણા ગણાય છે. તે જઘન્ય છે કારણ કે ઓછામાં ઓછા અવિભાગો યુક્ત છે. જઘન્ય વર્ગણા ઉપરાંત એક વીર્ય અવિભાગ અધિક જીવપ્રદેશો નો સમુદાય, ધન કરેલા લોકના અસંખ્યેયભાગમાં રહેલા અસંખ્યેય પ્રતરમાંના પ્રદેશરાશિ પ્રમાણ ખીજી વર્ગણા છે.

એથી આગળ ઉપર જણાવેલી સંખ્યાથી બે વીર્ય-અવિલાગો અધિક હોય તેવા જીવ-પ્રદેશોનો સમુદાય ત્રીજી વર્ગજ્ઞા જાણવી. એમ એક એક વીર્ય અવિલાગની વૃદ્ધિ પ્રમાણે વધતી સંખ્યાવાળા જીવપ્રદેશોના સમુદાયરૂપ અસંખ્યેય વર્ગજ્ઞા કહેવી તે કેટલી જાણવી ? ધન કરેલા લોકની એક એક પ્રદેશની પંક્તિરૂપ શ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગે જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય તેટલી વર્ગજ્ઞાઓનો સમૂહ તે એક સ્પર્ધક જાણવો. “ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ વડે જાણે સ્પર્ધા કરતી હોય તેવી વર્ગજ્ઞા તે અહિં સ્પર્ધકરૂપે કહી છે.” પૂર્વોક્ત સ્પર્ધકમાંની છેલ્લી વર્ગજ્ઞાથી એક વીર્ય અવિલાગ અધિક સંખ્યાવાળા જીવ પ્રદેશોના સમુદાયરૂપ આગળની વર્ગજ્ઞા ગણતાં એમ બે અધિક, ત્રણ અધિક પણ નહિ અને સંખ્યેય અધિક પણ નહિ, પરંતુ અસંખ્યેય લોકાકાશ પ્રમાણ સંખ્યાએ અધિક થાય, પછી તે બધાનો સમુદાય બીજા સ્પર્ધકની પ્રથમ વર્ગજ્ઞા જાણવી. પછી એક વીર્ય અવિલાગ અધિક સંખ્યાવાળા જીવપ્રદેશોનો સમુદાય બીજી વર્ગજ્ઞા, બે વીર્ય અવિલાગો અધિક વાળા પ્રદેશોનો સમુદાય ત્રીજી વર્ગજ્ઞા એમ શ્રેણિના અસંખ્યેય ભાગે રહેલા પ્રદેશોના સમુદાય પ્રમાણ વર્ગજ્ઞાઓ થાય તેનો સમુદાય તે બીજે સ્પર્ધક; પછી ફરીથી અસંખ્યેય લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલા વીર્ય અવિલાગ અધિક થાય તેટલી વર્ગજ્ઞાઓના સમુદાયોની ત્રીજા સ્પર્ધકની પ્રથમ વર્ગજ્ઞા ગણવી. પછી એક એક વીર્ય અવિલાગની વૃદ્ધિથી બીજી આદિ વર્ગજ્ઞાઓ શ્રેણિના અસંખ્યેયભાગમાં રહેલા પ્રદેશોની રાશિ જેટલી થાય તે બધીનો સમુદાય તે ત્રીજે સ્પર્ધક થયો; એમ અસંખ્યેય

સ્પર્ધકો જાણવા એ પ્રકારે પૂર્વોક્ત સ્પર્ધકો શ્રેણિના અસં-
ખ્યેય લાગમાં રહેલા પ્રદેશોની રાશિ જેટલા થાય ત્યારે
જઘન્ય યોગસ્થાન જાણવું. તે સૂક્ષ્મ નિગોઢના સર્વથી ઓછા
વીર્યવાળા જીવને જન્મતાં પ્રથમ સમયે હોય છે. પછી આ
જીવના અધિક થતા વીર્યના અદ્યવીર્યવાળા પ્રદેશોનો સમુદાય
તે પ્રથમ વર્ગણા, પછી એક વીર્ય અવિલાગ વધતા પ્રદેશોનો
સમુદાય બીજી વર્ગણા, બે વીર્ય અવિલાગ અધિક પ્રદેશોનો સમુ-
દાય ત્રીજી વર્ગણા, એમ એક એક વીર્ય અવિલાગ વધતી, શ્રેણિ-
ના અસંખ્યેય લાગમાં રહેલા પ્રદેશોની રાશિ જેટલી વર્ગણાઓ-
નો સમુદાય તે પ્રથમ સ્પર્ધક જાણવો. એમ ઉપરનાં યોગસ્થાનમાં
જણાવેલા પ્રકારે બીજા આદિ સ્પર્ધકો જાણવા તે સ્પર્ધકો
શ્રેણિના અસંખ્યેય લાગમાં રહેલા પ્રદેશોની રાશિ જેટલા
થાય ત્યારે તેમનો સમુદાય બીજી યોગસ્થાન જાણવું. પછી
બીજા જીવના અધિક વીર્યનું ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ત્રીજું
યોગસ્થાન જાણવું એમ અન્ય જીવની અપેક્ષાએ સર્વોત્કૃષ્ટ
યોગસ્થાન સુધી જાણવું. એ બધાં યોગસ્થાનો પણ શ્રેણિના
અસંખ્યેય લાગમાં રહેલા પ્રદેશોની રાશિ જેટલાં હોય છે.
ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લીધે આ બધા પ્રકાર હોય છે
એમ સમજવું.

શંકા:- જીવો અનંત છે. અને દરેક જીવને યોગસ્થાન
હોય છે તો અનંત યોગસ્થાનો એકંદરે થાય; તો પછી અ-
સંખ્યેય યોગસ્થાનો કેમ કહો છો ?

સમાધાન:-એક એક યોગસ્થાનમાં સરખા સરખા પ-
રિણામ વાળા સ્થાવર જીવો અનંત હોય છે. તેથી સર્વ જી-

વોની અપેક્ષાએ પણ સર્વ યોગસ્થાનો કેવલજ્ઞાન વડે દેખેલાં અસંખ્યેય જ છે, અધિક નથી. એક યોગસ્થાનમાં એક જીવ ઓછામાં ઓછા એક સમય અને વધારેમાં વધારે આઠ સમય સુધી રહે છે.

એમ યોગસ્થાનના તારતમ્ય વિષે સર્વ જીવોમાં બહુ-લતાનો ક્રમ (નીચેની) ગાથામાં કહેલા અનુક્રમે જાણવો:-

“ સુદુમનિગો આદ્યસ્વર્ણ-પ્પજોગ લાયર ય વિગલ અમળમળા ।
અપજ્જલહુ પદમવુગુરૂ પજ્જહસ્સિયરો અસંખગુણો ॥ ૫૨ ॥

અસમસત્તમુક્કોસો પજ્જહન્નિયર એવ ઠિઠાળા ।

અપજ્જેયર સંખગુણા, પરમપ્પજ્જીય અસંખગુણા ॥ ૫૪ ॥

ટાંભાર્થ:- હવે ૨૮ જોલના યોગબળનો અદ્યબહુત્વ કહે છે:- (પચમકર્મ ગ્રંથ.)

સૂક્ષ્મ નિગોદાદિ પ્રથમ સમયે ઉપનો અપર્યાપ્તપણા-થીજ આવ્યો તેહનો સર્વથી યોગબળ અદ્ય જાણવો. ૧ તેહથી બાદર એકેન્દ્રી અપર્યાપ્તો પ્રથમ સમય ઉપનો અપર્યાપ્તો અપર્યાપ્તપણાથીજ આવ્યો, તેહનો સર્વથી યોગબળ અદ્ય જાણવો. ૨ તેહથી બાદર એકેન્દ્રી અપર્યાપ્તો પ્રથમ સમય ઉત્તમ જઘન્ય યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, ૩ તેહથી બેન્દ્રી અપર્યાપ્તો જઘન્ય યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, ૪ તેહથી તેન્દ્રી અપર્યાપ્તો જઘન્ય યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, ૫ તેહથી ચૌરેન્દ્રી અપર્યાપ્તો જઘન્ય યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો ૬ તેહથી અમણ, અસંજિ અપર્યાપ્તો જઘન્ય યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, ૭ તેહથી મણા-સંજિ અપર્યાપ્તો જઘન્ય યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, ૮ તેહથી

પઠમ પેહેલાં જે બોલ ગુરુ-ઉત્કૃષ્ટ બંધક એટલે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તનો ઉત્કૃષ્ટ યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, ૯ તેહથી બાહર અપર્યાપ્તનો ઉત્કૃષ્ટ યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, ૧૦ તેહથી સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત જઘન્ય યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, ૧૧ તેહથી બાહર પર્યાપ્ત જઘન્ય યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, ૧૨ તેહથી સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત ઉત્કૃષ્ટ યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, ૧૩ તેહથી બાહર પર્યાપ્ત ઉત્કૃષ્ટ યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો.

૧૪ અસમત્ત-અપર્યાપ્ત ૫, નો ઉત્કૃષ્ટ યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો. તે પછી ત્રસ ૫, પર્યાપ્ત જઘન્ય યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, તેથી ત્રસના ૫, પર્યાપ્ત ઉત્કૃષ્ટ યોગીનો અસંખ્યાત ગુણો યોગ છે તે કહે છે-ચૌદમે બોલે. ૧૫ અપર્યાપ્ત બેન્દ્રી ઉત્કૃષ્ટ યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો. ૧૬ તેહથી અપર્યાપ્ત ચૌરેન્દ્રીનો ઉત્કૃષ્ટ યોગ અસંખ્યાત ગુણો. ૧૭ તેહથી અપર્યાપ્ત અસંજિપંચેન્દ્રીનો ઉત્કૃષ્ટ યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો. ૧૮ તેહથી અપર્યાપ્ત સંજિપંચેન્દ્રીનો ઉત્કૃષ્ટ યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો. ૧૯ તેહથી પર્યાપ્ત બેન્દ્રીનો જઘન્ય યોગ અસંખ્યાત ગુણો. ૨૦ તેહથી પર્યાપ્ત તેન્દ્રીનો જઘન્ય યોગ અસંખ્યાત ગુણો. ૨૧ તેહથી પર્યાપ્ત ચૌરેન્દ્રીનો જઘન્ય યોગ અસંખ્યાત ગુણો. ૨૨ તેહથી પર્યાપ્ત અસંજિપંચેન્દ્રીનો જઘન્ય યોગ અસંખ્યાત ગુણો. ૨૩ તેહથી પર્યાપ્ત સંજિપંચેન્દ્રીનો જઘન્ય યોગ અસંખ્યાત ગુણો. ૨૪ તેહથી પર્યાપ્ત બેન્દ્રીનો ઉત્કૃષ્ટ યોગ અસંખ્યાત ગુણો. ૨૫ તેહથી પર્યાપ્ત તેન્દ્રીનો ઉત્કૃષ્ટ યોગ અસંખ્યાત ગુણો. ૨૬ તેહથી પર્યાપ્ત ચૌરેન્દ્રીનો

ઉત્કૃષ્ટ યોગ અસંખ્યાત ગુણો. ૨૭ તેહથી પર્યાપ્ત અસંશિપંચેન્દ્રિનો ઉત્કૃષ્ટ યોગ અસંખ્યાત ગુણો. ૨૮ તેહથી પર્યાપ્ત સંશિપંચેન્દ્રિનો ઉત્કૃષ્ટ યોગ અસંખ્યાત ગુણો.

એ રીતે સ્થિતિસ્થાનકનો અદ્વયબહુત્વ ૨૮ બોલનો જાણવો. વીર્યની વૃદ્ધિએ સ્થિતિની તીવ્ર-મંદતાના ભેદ પડે તે ઇહાં લેજો. (આટલો અર્થ યોગ સ્થાન માટે પૂરતો છે. બાકીની ગાથાનો અર્થ શ્રીમદ્ દેવચંદ્ર ભા. ૧ પૃ. ૭૨૨મે વાંચી લેવા બલામણુ છે.)

એમ ૨૮ ભેદે અદ્વયબહુત્વ જાણવું જોઈએ. યોગની બહુલતાથી બહુકર્મ ગ્રહણ થાય છે, મંદતાથી થોડાં પુણ્યલ ગ્રહણ થાય છે, એમ પુણ્યલ ગ્રહવારૂપ યોગોની પ્રવૃત્તિ હોવાથી તેને રોકવી તે ઉત્તમ મૌન છે. તૃષ્ણાવાળો બાહ્યયોગોને રોકે તોપણ તેથી શું ? તેથી સકલ, વિભવ જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોના મહા માહાત્મ્યરૂપ પરમાત્મભાવના રસિક જનોએ પોતાની યોગપ્રવૃત્તિ વડે પુણ્યલ પાછળ પડવાની ટેવ ટાળવા યોગ્ય છે. ૭

જ્યોતિર્મયીવ દીપસ્ય, ક્રિયા સર્વાપિ ચિન્મયી ।

યસ્યાનન્યસ્વભાવસ્ય, તસ્ય મૌનમનુત્તરમ્ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—જેમ દીવાની બધીય ક્રિયાઓ, ઉંચી નીચી જ્યોતિ થાય તે આદિ, પ્રકાશમય હોય છે, તેમ પુણ્યલ ભાવે જે નથી પરિણમ્યો એવા અનન્ય સ્વભાવવાળાની બધીય ક્રિયાઓ ઉત્કૃષ્ટ મૌન (મુનિપણ) રૂપ છે.

“વિચરતુસ્વભાવાનુરોધાદેષ તત્કારકાત્ વિચત્સંપૂર્ણતા, તદુત્પત્તૌ કુંમસ્યેવંદશાત્મનઃ” એ ન્યાયે જ્ઞાનીની સર્વ ક્રિયા બાણવી.

ભાવાર્થ:—વસ્તુ સ્વભાવને અનુસારેજ આકાશનું કારણ આકાશ હોવાથી આકાશની સંપૂર્ણતા ગણાય છે. ઘટાકાશની ઉત્પત્તિમાં આકાશ કારણ છે, અને તે અવસ્થામાં પણ તે આકાશ રૂપજ છે તેમ આત્મા પોતાના કારકરૂપે સંપૂર્ણ છે અને સર્વ અવસ્થામાં પોતાના રૂપેજ રહે છે.

અનુવાદ:—

સર્વેય ક્રિયા પ્રકાશમય, દીપસમ ચિન્મય હોય;

જે અનન્ય સ્વભાવીની, ઉત્તમ મુનિપદ સોય. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—(આત્મ) તત્ત્વની એકતામાં પરિણમેલાનું યોગ નિઘ્રહરૂપ મૌન એટલે સ્વધર્મના પ્રગટપણાના કર્તા-લોકતાભાવ પ્રત્યે જેણે સર્વ વીર્ય પ્રવર્તાવ્યું છે, કર્મહર કરવા માટે અપૂર્વકરણ, કિટ્ટીકરણ આદિ પ્રત્યે વીર્યક્રિયા પ્રવર્તાવી છે તેથી પરભાવ પ્રત્યે નહિ પ્રવર્તવા રૂપ તેનું મૌન-યોગની અપણતાનું રોકવું-સર્વોત્કૃષ્ટ છે. જેની ક્રિયા ગુણની ઉત્કૃષ્ટતા માટે પ્રવર્તવારૂપ વીર્યની પ્રવૃત્તિરૂપ છે તેની બધી ક્રિયા ચિન્મય છે એટલે સ્વરૂપ જ્ઞાનમયકે આત્માના અનુભવમાં લીનતારૂપ છે.

જેમ દીપકની ઉંચીનીચી, આડીઅવળી જ્યોતિ થવારૂપ બધીય ક્રિયાઓ પ્રકાશમય હોય છે. તેમ પરભાવમાં વ્યાપતા ઉપયોગ અને અભિસંધિ વીર્ય (પુરૂષાર્થ પ્રેરણા) રહિત જે સાધુની વંદન-નમન આદિ ગુણસ્થાન આરોહણરૂપ બધીય ક્રિયા તત્ત્વજ્ઞાનથી પ્રકાશમય હોય છે. તેનું મૌન (મુનિપણું) ઉત્તમ છે. (આકાશની સરખામણિ ઉપરની ટીકામાં છે તે અહિંપણ જાણવી)એ ન્યાયે જ્ઞાનીની ક્રિયા જ્ઞાનીને ઉપકારક

જાણવી. જ્ઞાનનયે (જ્ઞાન પ્રધાન) પ્રવર્તતા તત્ત્વમાં એકતાના અધ્યાસવાળા મહાત્માની સ્વરૂપને પોષતી ક્રિયા જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રકાશનું કારણ છે. આચરણ નિમિત્તની અસત્ક્રિયા અને આચરણ દૂરકરવા માટેની સત્ક્રિયા નિમિત્તરૂપ હોય છે; તત્ત્વમાં મગ્ન થયેલા મહાત્માને કારણરૂપ થતી નથી, તેથી તત્ત્વજ્ઞાન સ્વરૂપમાં એકતારૂપ ધ્યાનમાં લીન થયેલા મુનિના ચરણ-કમળમાં નમસ્કાર હો !

૧૪. વિદ્યા-અષ્ટક

નિત્યશુચ્યાત્મતાભ્યાસિ-રનિત્યાશુચ્યનાત્મસુ ।

અવિદ્યા તત્ત્વધીર્વિદ્યા યોગાચાર્યૈઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—આત્માથી ભિન્ન અનિત્ય પર સંયોગને વિષે નિત્યતા એટલે નિત્યપણાની બુદ્ધિ તથા નવદ્વારે વહેતું અપવિત્ર શરીર તેને વિષે પવિત્ર (શુચિ) પણાની બુદ્ધિ અને આત્માથી ભિન્ન પુદ્ગલ આદિ પદાર્થને વિષે આત્મતા એટલે અહંબુદ્ધિ તથા મમકાર એ અવિદ્યા કહી છે, તત્ત્વધી એટલે શુદ્ધ આત્મ-દ્રવ્યને વિષે નિત્યતા, શુચિતા, આત્મતારૂપબુદ્ધિ કે યથાર્થજ્ઞાન તે વિદ્યા એમ પતંજલિ આદિ યોગદષ્ટિવાળા યોગાચાર્યોએ કહ્યું છે.

અનુવાદ:—

અનિત્ય, અશુચિ, અનાત્મને, ભાસે નિજ, શુચિ, નિત્ય-અવિદ્યાથી, વિદ્યા ઇતર, તત્ત્વધી કહે યોગવિદ્. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—આવું મૌનાષ્ટક (ઉપરના અષ્ટકમાં-જણાવેલું મુનિપણું) યથાર્થ વિદ્યાથી તત્ત્વ (આત્મા) માં ઉપયો-

ગવાળા બુદ્ધિવંતને હોય છે. તેથી વિદ્યાષ્ટકનો ઉપદેશ કરે છે. ત્યાં નામવિદ્યા એટલે જીવનું વિદ્યા એવું નામ પાડવું તે નામ-વિદ્યા પાસા, કોડી કે કાષ્ટ આદિમાં વિદ્યાની સ્થાપના કરવી તે સ્થાપના વિદ્યા, દ્રવ્યવિદ્યા તો લૌકિક શિક્ષણ આદિરૂપ અને અલૌકિક (લોકોત્તર) બે પ્રકારે છે:— પ્રવચનરૂપ લોકોત્તર-વિદ્યા, ભારત-રામાયણ ઉપનિષદ્ધરૂપ અને સુપ્રવચનિકા લોકોત્તર વિદ્યા, આવશ્યક આચારાંગ આદિરૂપ જાણુવી. વળી શરીર, લબ્ય શરીરને વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યા છતાં તેનો લક્ષ (ઉપયોગ) નહોતો ત્યારે દ્રવ્યવિદ્યા કહેવાય, અશ્વત્થા હેય-ઉપાદેયની પરીક્ષા રહિત ઉપયોગ રહિત પુરુષની વાચના, પૃથ્થના, પરિવર્તના અને ધર્મકથા રૂપ વિદ્યા અનુપ્રેક્ષા વિનાની પણ ચેતનાનું જાણવારૂપ કાર્ય હોવાથી દ્રવ્ય વિદ્યા જાણુવી. ભાવવિદ્યા તો લોકોત્તર અર્હતનાં કહેલાં આગમના રહસ્યના અભ્યાસીની નિત્ય અનિત્ય આદિ અનંત પર્યાયરૂપ જ્ઞાન રૂપ ઉપાદેય બુદ્ધિ, વિભાવ આદિ અનંત પરભાવના ત્યાગરૂપ બુદ્ધિરૂપ જાણુવી. અર્હિ ભાવવિદ્યાના અભ્યાસનો પ્રસંગ છે.

મતિ આદિ જ્ઞાનરૂપ ક્ષયોપશમના નિમિત્તવાળી ઈન્દ્રિય આદિ નૈગમનયે વિદ્યા છે, સર્વજીવ દ્રવ્યો સંગ્રહનયે વિદ્યારૂપ છે, દ્રવ્યશ્રુત વ્યવહાર વિદ્યા છે, ઋગ્વેદસૂત્રનયે વાચનાદિ વિદ્યા છે, શબ્દનયે યથાર્થ ઉપયોગ તે વિદ્યા છે, સમભિરૂઢનયે. કારણ-કાર્યાદિ સંકરરૂપ (કારણ કાર્યરૂપે પરિણમે તે) સવિકલ્પ ચેતના ક્ષયોપશમિકી સાધના-અવસ્થારૂપ વિદ્યા છે; અને એવંભૂત નયથી સાધક નિર્વિકલ્પ, તાત્ત્વિક અવસ્થામાં હોય તે દશારૂપ વિદ્યા, તથા કેટલાક કેવળજ્ઞાનરૂપ સિદ્ધ-

વિદ્યાને એવંભૂત નયે વિદ્યા કહે છે. એમ શરૂઆતના ચારનયે દ્રવ્ય નિષ્કેપ પ્રમાણે કારણરૂપને વિદ્યા ગણી છે. તેથી છેલ્લા ત્રણનય પ્રમાણે ભાવ વિદ્યારૂપે કાર્યરૂપ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મપણે પ્રહણ કરી છે. ત્યાં કારણના ઉદ્ભવવડે કાર્યના આદરવાળા થવું.

અનિત્યમાં એટલે ચેતનથી ભિન્ન જાતિના મૂર્ત પુદ્ગલના પ્રહણથી ઉત્પન્ન થયેલા પરસંયોગમાં, નિત્યપણાની બુદ્ધિ તે અવિદ્યા; અશુચિમાં એટલે નવદારરૂપ છિદ્રો વડે મલખહાર કાઢતાં શરીર આદિમાં, સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ કરાવનાર ક્રોધાદિરૂપ અશુદ્ધ પરિણામનાં નિમિત્તોમાં શુચિ (પવિત્ર)-પણાની બુદ્ધિ પુદ્ગલ આદિ અજીવ (અનાત્મ) પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિ-હું ‘માનું છું’ એવી બુદ્ધિ, આ શરીર માં છે, એ હુંજ છું, તે પુષ્ટ થાયતો હું પુષ્ટ થાઉં છું’ એવી બુદ્ધિ-કહેવું, સમજવું તેમાં રમણતા થવી તે અવિદ્યા, ભ્રમ-બુદ્ધિ છે.

જે તત્ત્વબુદ્ધિ શુદ્ધ આત્મામાં નિત્યપણું, શુચિપણું, આત્માપણું જણાવે તે વિદ્યા અથવા તત્ત્વવિવેક છે. અહિં નિત્યપણું કહ્યું તે ઉમાદ, વ્યય, ધ્રુવરૂપ હોવા છતાં મુખ્ય, ગૌણપ્રકારે દ્રવ્યાસ્તિક કૂટસ્થ નિત્યતા જાણવી. પરમાર્થના સાધનમાં પ્રવીણ અવિદ્યા જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન, અને ચારિત્ર સ્વરૂપ મોક્ષના ઉપાયરૂપ યોગમાં પ્રવર્તતા કુશલ યોગાચાર્યોએ કહી છે. અહિં ભેદજ્ઞાન સાધન છે. અધ્યાત્મખિંદુમાં કહ્યું છે:—

“યાવંતો ધ્વસ્તબંધા મમૂષન્, મેદજ્ઞાનામ્યાસ પવાન્ મૂલં ।

યાવંતોઽધ્વસ્તબંધા ભ્રમંતિ, મેદજ્ઞાનાભાવ પવાન્ બીજં ॥”

ભાવાર્થ:—

(દોહરો)

ભેદ-જ્ઞાન અભ્યાસથી, થયા સિદ્ધ અનંત;

ભેદ-જ્ઞાન વિના નહિ, લહે કોઈ ભવ-અંત. ૧

અર્થ:—જેટલા બંધરહિત થયા તે બધાનું મૂળકારણ લેદ જ્ઞાનનો અભ્યાસજ છે. જેટલા બંધન છેદાવિના બમે છે તે બધાનું બીજ (કારણ) લેદજ્ઞાનનો અભ્યાસજ છે. ૧

यः पश्येन्नित्यमात्मानमनित्यं पर-संगम ।

छलं लब्धुं न शक्नोति, तस्य मोहमलिग्लुचः ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—જે આત્માને સદા, અચલિત સ્વરૂપે દેખે, તથા પરસંયોગને અધ્રુવ, અસ્થિર દેખે, તેનું છિદ્ર (લાગ) મોહરૂપી ચોરટો, લુંટારો પામી ન શકે (તેને ઠગી કે લુંટી ન શકે).

અનુવદ:—

નિત્ય જુએ જે આત્મા, અનિત્ય પરસંયોગ;

તેને મોહ-ઠગ શું ઠગે ? નહિ છળવાનો યોગ. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—જે આત્માથી આત્માને સદા અચલિત-સ્વરૂપ જુએ શરીર આદિક પરસંગમને અધ્રુવ જુએ, એવા સાધન-માં ઉદ્યમ કરનારને મિથ્યાત્વાદિ બ્રાંતિરૂપ ચોર છળવાનો, ચોરી કરવાનો લાગ (છિદ્ર) મેળવી શકતો નથી. યથાર્થ જ્ઞાનીને રાગ આદિ વધતા નથી, તેનો આત્મા મોહને વશ થતો નથી. ૨

तरङ्गतरङ्गां लक्ष्मी-मायुर्वायुवदस्त्रिम ।

अवन्नधीरनुष्याये-दन्नवद् मंगुरं वपुः ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—પ્રબળ બુદ્ધિશાળી લક્ષ્મીને સમુદ્રના કલ્લોલ (મોઝાં) ની સમાન ચંચળ ગણે, આયુષ્યને વાયુવેગે વહી જતું અસ્થિર જુએ, અને શરીરને આલલાં (વાહણાં જેવું ક્ષણભંગુર (વિનાશ પામનાર) વિચારે.

અનુવાદ:—

ધન ચંચળ જળ-દહેર જો, આયુ વાયુવત્ જાય;
વાદળ સમ-વિષ્ણુસે વપુ, સમજીને સમજાય. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—પ્રબળ બુદ્ધિશાળી લક્ષ્મીને સમુદ્રનાં મોજાં સમાન ચંચળ વિચારે, આયુષ્યને વાયુની પેઠે સમયે સમયે વહી જતું અધ્યવસાન આદિ વિધ્નોવાળું ચિંતવે, અને પુદ્ગલના સ્કંધોથી રચાયેલું શરીર વાદળાં જેવું વિનાશશીલ વિચારે, તે યથાર્થ ચિંતન છે.

ભાવના—આત્માની સંપત્તિ વિનાની પૃથ્વીકાયના સ્કંધ રૂપ સંપત્તિ-લક્ષ્મી નામનીજ લક્ષ્મી છે, ખરી સંપત્તિ નથી; તેમજ જીવ જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય અને સુખરૂપ ભાવ પ્રાણોથીજ જીવે છે, અમુક કાળના આયુષ્યરૂપ જીવન તો બાહ્ય પ્રાણના સંબંધની સ્થિતિને આધારે કહેવાય છે, તે (આયુષ્ય-સ્થિતિ) આત્મસ્વરૂપ નથી, તથા વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ સહિત અચેતન શરીર રૂપ પોટલું પોતાનું સ્વરૂપ નથી, તે પણ અસ્થિર છે. એ પ્રકારે જે અસ્થિર અને પરભાવ આત્મધર્મને હણનાર છે તેનો પ્રતિબંધ (મોહ) શો કરવો? તેને માટે પોતાના ચેતના આદિ ગુણોને પરભાવ ગ્રહણ કરવાની સન્મુખ કોણ કરે? તેથી આત્મામાં આત્મગુણોની પ્રવૃત્તિ થાય તેજ કર્તવ્ય છે. ૩

શુचीन्यप्यशुचीकर्तुं समर्थेऽशुचिसंभवे ।

देहे जलादिना शौच-भ्रमो मूढस्य दारुणः ॥ ४ ॥

ભાષાર્થ:—કપૂર, કસ્તુરી પ્રમુખ પવિત્ર વસ્તુને પણ અપવિત્ર કરવાને સમર્થ, તથા માતાનું રૂધિર અને પિતાનું વીર્ય જે અશુચિ (અપવિત્ર) છે તેથી ઉત્પન્ન થયેલા એવા શરીરને

વિષે જળ, માટી આદિવડે પવિત્રપણાનો ન ટળે તેવો ભયંકર
બ્રમ શ્રોત્રિયાદિ (વેદપાઠી બ્રાહ્મણાદિ) મૂઢને (મોઢે મુંઝાય-
લાને) હોય છે.

અનુવાદ:—

શુચિને પણ અશુચિ કરે, ઉપજે અશુચિથીજ;
તે તનમાં સ્નાત્તાદિથી, શુચિતા ગણુ બ્રમખીજ. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—યથાર્થ ઉપયોગરહિત અજ્ઞાનીને દેહ-
ઇન્દ્રિય આદિ પાંજરાને વિષે પાણી માટી આદિ સાધનથી
પવિત્રતાનો ભયંકર બ્રમ (બાહ્ય ચોક્ખાઇનો ડોળ કરનાર શ્રો-
ત્રિય આદિને) હોય છે. વળી જે જન્મથીજ જાતે અપવિત્ર છે તે
(દેહ) જળ પ્રવાહથી શું પવિત્રતા પામે એમ છે? કેવો દેહ
છે? કપૂર આદિ પવિત્ર પદાર્થોને પણ અપવિત્ર કરવા સમર્થ
છે. મલ્લયગિરિના ચંદનનો લેપ આદિ પણ દેહના સંગે અપવિત્ર
બને છે. વળી કેવો દેહ છે? સ્ત્રી-રજ્ઞપ માતાનું લોહી
અને પિતાના શુક (વીર્ય) થી તેની ઉત્પત્તિ છે. ‘ભવ-ભાવના’
માં કહ્યું છે.

“ સુકું પિડળો માડણે, સોણિયં તલુમયંપિ સસંદું ।
તપ્પદમાપ્ત જીવો આદ્યારદ્ તત્થ ઉપ્પજ્જો ॥ ૧ ॥

યૂકાદ્સુણયમકે, કિમિકુલવાસે ય વાહિસિસેય ।
દેહમ્મિ અવધુવિદુરે સુસાણત્યાજે ય પડિબંધો ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—પિતાના શુક અને માતાના લોહીના
સંયોગે ઉત્પન્ન થયેલો આહાર ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ પ્રથમ
ખાય છે. ૧

જૂ આદિ તથા જ્ઞાન આદિના લક્ષ્યરૂપ, કૃમિકુળ (કીડાના સમૂહ) નું ઘર, વ્યાધિનું ક્ષેત્ર (રોગ ઉત્પન્ન જ્યાં થાય છે તે દેહ) અને સ્મશાન જેનું સ્થાન છે એવા શોભા રહિત દેહમાં જીવ પ્રતિબંધ કરે છે. ૨

તેથી અસ્થિર, અપવિત્ર, ઉપાધિરૂપ, નવા બંધનું કારણ અને દ્રવ્ય-ભાવ અધિકરણ (આધારરૂપ દેહ) ને શું શણગારવો ! ૪

હવે, દેહમાં આત્માપણાનું આરોપણ પણ બહિરાત્મ-પણાના દોષોનો સમૂહ છે. તેથી તે દૂર કરી સ્વરૂપમાં આત્માની પવિત્રતા કરવા યોગ્ય છે તે વિષે ઉપદેશ કરે છે:-

યઃ જ્ઞાત્વા સમતાકુણ્ડે, હિત્વા કદમ્બલજં મલમ્ ।

પુનર્ન યાતિ માલિન્યં, સોઽન્તરાત્મા પરઃ શુચિઃ ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—જે સમતારૂપી કુંડને વિષે જ્ઞાન કરીને પાપથી ઉપજેલા મેલને તજે છે તે સમ્યક્ત્વ ભાવિત (અંતર) આત્મા ફરીને મલિનપણાને પામતો નથી, માટે અંતરાત્મા ઉત્કૃષ્ટપણે પવિત્ર છે.

“ બંધેણ ન લોલહ કયાપિ ”

“ કદાપિ બંધમાં જતો નથી ” એ ન્યાયે સમ્યક્દષ્ટિ થયો એટલે જ અંશે જ્ઞાતક (કેવળી) થયો. તેથી ઉત્કૃષ્ટ બંધરૂપ મળ સમ્યક્દષ્ટિને ફરી ન આવે એજ સહજ પવિત્રપણું બાણું.

અનુવાદ:—

સમતા-કુંડે જ્ઞાન કર, પાપ મેલ દૂર થાય;

અતિ શુચિ અંતર આત્મા, ફરી મલિન નહિ થાય. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—દેહથી ભિન્ન આત્માને ઓળખનાર, સ્વપરનો વિવેક સમજનાર અંતરાત્મા પરમ પવિત્ર જાણવા યોગ્ય (પુરૂષ) છે. રાગ-દ્વેષ રહિતપણાંરૂપ સમતા એ કુંડ છે, તેમાં આન કરીને, પાપથી ઉપજેલા મેલને ટાળીને ફરીથી મલિનતા ન પામે તે પરમ પવિત્ર સમ્યક્ત્વના સંસ્કારવાળો આત્મા છે ‘બંધે જ વોલઈ’ એ વચન પ્રમાણે સમ્યક્દષ્ટિ અંશે સ્નાતક છે, વળી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધતા નથી, તેજ સહજ પવિત્રતા છે.

આત્મબોધો નવઃ પાશો વ્રેહ્મગેહ-ધનાદિષુ ।

યઃ ક્ષિત્તોઽપ્યાત્મના તેષુ સ્વસ્ય બંધાય જાયતે ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—શરીર, ઘર, ધન વગેરેમાં હું ને માંડું (આત્મા) એવું જ્ઞાન તે નવો (લોકોત્તર) પાશ (કાંસો) છે કે જે આત્માએ નાખ્યો પણ આત્માને જ (પોતાનેજ) બંધનરૂપ થાય છે. બીજો પાશ તો જેના ઉપર નાખ્યો હોય તેને બાંધે; આત્મબોધ (અન્યને આત્મા જાણવા) રૂપ પાશ તો દેહાદિક ઉપર નાખ્યો, પણ તેને નથી બાંધતો, નાખનારને જ બાંધે છે—એ આશ્ચર્ય છે.

અનુવાદ:—

તન-ધન-ઘર-આદિ ઉપર, મમતારૂપ નવ પાશ;

નાખનાર બંધાય છે, પોતે અહો ! તપાસ. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—હો ! ભણ્યો, તમને આત્મબોધ-આત્મજ્ઞાન-બંધના કારણરૂપ નથી. ક્યાં ? દેહ-ધન-ઘર આદિમાં

જે પોતે રાગ પરિણામરૂપ પાશ નાખ્યો છે, તે પોતાના આત્માનેજ બંધનરૂપ થાય છે. તેથી દેહ, ગૃહ આદિમાં જે રાગી છે, તે સર્વ ભવરૂપ પાશો વડે પોતાને બાંધે છે; પોતે પોતાના બંધનનું કારણ બને છે. તેથી રાગ આદિ પરલાવે! આત્માના પોતાના બંધની વૃદ્ધિનાં કારણો છે. ૬

મિથોયુક્તવદાર્થાના-મસંક્રમચમત્ક્રિયા ।

ચિન્માત્રવરિણામેન, વિદુષૈવાનુભૂયતે ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:—માંહોમાંહિ મળ્યા જે શુવ પુદ્ગલ આદિ દ્રવ્ય-પર્યાય તેના લક્ષણ સ્વરૂપ તો અસંકરણ (અભિશ્રણ-અન્યરૂપ પલટાઈ ન જવું) ના ચમત્કારને જ્ઞાનમાત્ર પરિણામવંત વિદ્યાવંત જનજ અનુભવે છે. તે અંત્ય વિશેષ્ય પર્યાય જે જ્ઞાનાદિ સ્વલક્ષણ તેણે જાણે. સંમતિ તર્કમાં ઠણું છે:—

“અણોળ્લાણુગયાણં, ‘ઈમં ચ તં વંતિ વિભયનમસકં ।

જહ દુદ્ધ પાણીયાણં જાવં વિસેસ પજ્ઞાયા ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—દૂધ અને પાણીની પેઠે એક બીજામાં ભળેલા આતપ્રેત થયેલા પદાર્થમાં ‘આ’ અને ‘તે’ એવો વિભાગ કરવો અશક્ય (અયોગ્ય) છે. જેટલા વિશેષ છે તે પર્યાયો છે. અનુવાદ:—

વિદ્યાવંતજ અનુભવે, જ્ઞાન માત્ર આધાર;

માંહોમાંહિ મળ્યા છતાં, જડ ચેતન ચમકાર. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—પરસ્પર મળેલા એકજ ક્ષેત્રને રેડીને રહેલા ધર્માદિ પદાર્થો અને પુદ્ગલો સ્વક્ષેત્રમાં પરિણમેલા

૧ મજ્જુત્તં । એવો પણ પાક છે.

હોવાથી પરસ્પર અમીલનરૂપ (અન્યરૂપે પલટાઈ નહિ જવારૂપ) અમત્કાર-એકક્ષેત્રમાં વ્યાપીને રહેવા છતાં કોઈ કોઈના ગુણની આપ લે કરતા નથી તેથી સ્વરૂપે સર્વ ભિન્નજ છે એવી અમત્કિયાનો પંડિત-વિદ્વાનનેજ અનુભવ થાય છે, તે વિવેક કરી શકે છે. કેવા વિદ્વાન ? જ્ઞાનમાત્ર બળવાળા છે. તેથી પંચાસ્તિકાયરૂપ પદાર્થો કેટલાક અગુરુ-લઘુ આદિ સાધારણ ગુણો વડે સરખા લાગતા છતાં ગતિ-સ્થિતિ-અવ-ગાહન-ચેતના-પૂરણ ગહન આદિ લક્ષણરૂપ અસાધારણ ગુણો તે બધા પદાર્થો ભિન્નજ જણાય છે. પોતાની અશુદ્ધ દશામાં કર્મના અહણ કરનાર રૂપે અહણ કરેલાં પુદ્ગલોમાં પણ પોતાના ગુણોનો પ્રવેશ થયો નથી; તેમજ પુદ્ગલના ગુણોનો પોતાનામાં પ્રવેશ થયો નથી; આવી તે પદાર્થોની ભેદ-અમત્કિયા ભિન્ન દ્રવ્ય રૂપે છે; તેમજ એક દ્રવ્યને વ્યાપીને રહેલા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોના આધાર આધેયપણે અભેદરૂપે હોવા છતાં પોત પોતાના ધર્મમાં પરિણમવારૂપ ભેદ અમત્કિયા છે; તેમજ દ્રવ્યથી દ્રવ્યની, ગુણથી ગુણની, પર્યાયથી પર્યાયની ભેદરૂપ અમત્કિયા વિદ્વાન પંડિતજ અનુભવે છે; દ્રવ્યનુયોગના જ્ઞાન વિનાનો ખીજે કોઈ અનુભવી શકતો નથી.

“ જં દૃશ્યસ્થિત્તકાલે, યગત્તાણંપિ ભાવધમ્માણં ।

સુમનાણકારણેણ મેવ નાણં તુ સ્વ વિજ્ઞા ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળથી એકત્ર હોવા છતાં જે ભાવ ધર્મને શ્રુતજ્ઞાનના બળથી ભિન્ન જાણે છે તે વિદ્યા છે. ૨

દ્રવ્યાનુયોગમાં લીન રહેનારને આધાકર્મ આદિ દોષની

મુખ્યતા હરિલદ્રપૂજ્યે માની નથી. તેજ પ્રકારે ‘ભગવતી સૂત્ર’ નામના પાંચમા અંગ શાસ્ત્રમાં છે:— “સમણોવાસ-ગસ્સ ણં મંતે ! તહારૂઠં સમણં વા માહણં વા અકાસુણં અણેસણિજ્ઞેણં અસણવાણસાહમસાહમેણં પઢિલામમાણે કિં કજ્જઈ ? ગોયમા ! બહુતરા સે નિજ્જરા કજ્જઈ, અપ્પતરે સે પાવે કમ્મે કજ્જઈ.”

ભાવાર્થ:—પ્રશ્ન:— તથાડપ શ્રમણુ વા માહણુને અપ્રાસુક, ન લેવા યોગ્ય અશન, પાન, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય, પદાર્થો વહોરાવવાથી સેવાભાવી શ્રાવકને શું થાય ?

ઉત્તર:— હે ગૌતમ, તે ઘણી નિર્જરા કરે અને બહુ એ છું પાપ કર્મ બાંધે.

એ શાસ્ત્રની ટીકામાં એમ છે:—અહિ કેટલાક એમ માને છે કે (અ) સંસ્તરણુ આદિ કારણે જ અપ્રાસુક આદિ દાનમાં બહુ નિર્જરા થાય છે; વગર કારણે નહીં. કારણ કે કહ્યું છે કે:—

“સંથરમ્મિ અસુદ્ધં દોણહવિ ગેણ્હતં વિતથાણાહિયં ।

આઠર વિઠ્ઠતેણ ત ચેવ હિય અ સંથરણે ॥”

ભાવાર્થ:—સંથારામાં અશુદ્ધ આહાર આપનાર અને લાવનાર બન્નેનું હિત હોય છે; સંસ્તરણુ (સંથારો કર્યો હોય ત્યારે) માં રોગીના દૃષ્ટાંતે તે હિત રૂપ છે.

પરંતુ બીજા તો કહે છે:—કારણ હોવા છતાં શુભવાન પાત્રને અપ્રાસુક આદિ દાન દેવામાં પરિણામને લઈને બહુ તો નિર્જરા થાય છે અને અતિ અદ્ય પાપકર્મ લાગે છે.

એમ નિર્વિશેષતા હોવાથી સૂત્રની અને પરિણામની પ્રમાણતા ગણવા યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે:—

“પરમરહસ્તમિસીર્ણ, સમ્મત્ત ગણિપિઙ્ગધરિયસારાણં ।

પરિણામિમં પમાણં, નિચ્છયમવલંબમાણાણં ॥ ૧ ॥”

“ચરણકરણવ્પહાણા, સસમયપરસમયમુક્તવાવારા ।

ચરણકરણસ્સસારં, નિચ્છયસુદ્ધં ન યાણંતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—સમ્યક્ ગણિ પિટક (દ્વાદશાંગી-શ્રુતજ્ઞાન) જાણનારામાં ઉત્તમ ઋષિઓનું પરમ રહસ્ય એ છે કે નિશ્ચયનું અવલંબન કરનારને પરિણામ પ્રમાણભૂત છે. ૧

ચરણ કરણ (ચારિત્ર-શાસ્ત્ર) માં અગ્રેસર અને સ્વસમય અને પરસમયની પ્રવૃત્તિને મુકી દેનાર ચરણ કરણનો સાર, નિશ્ચયથી શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તેને જાણતા નથી.

અહાગડાઈમુંજંતિ, અણમણ્ણે સકમ્મુણા ।

ઉવલિત્તે વિયાણિજ્ઞા, અણુવલિત્તેત્તિ વા પુણો ॥ ૧ ॥

એતેહિં દોહિં ઠાણેહિં વવહારેણ વિજ્ઞદ્ધ ।

એતેહિં દોહિં ઠાણેહિં અણાયારં તુ જાણય ॥ ૨ ॥

ગીતાર્થને અકલ્પ કલ્પરૂપ છે; તત્ત્વજ્ઞાનીઓનેજ એ લખિ હોય છે. ૭

અવિદ્યાતિમિરધ્વંસે દશા વિદ્યાજ્ઞનસ્પૃશા ।

પદ્યન્તિ પરમાત્માન-માત્મન્યેષ હિં યોગિનઃ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—મિથ્યા બુદ્ધિરૂપ અંધકારનો નાશ થતાં તત્ત્વ-બુદ્ધિરૂપ અંજનના સ્પર્શવાળી (આંજેલી) દષ્ટિ કરીને પોતાના અંતરાત્માને વિષેજ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનવંત કેવળ આત્માને સમાધિ દશાવંત યોગીઓ દેખે છે. પ્રવૃત્ત-અકયોગી સદસત્ યોગાયોગી અહિં સમજવા.

બાહ્યાત્મા તે મિથ્યાજ્ઞાની પહેલે ગુણસ્થાને; અંતરાત્મા સમ્યક્દષ્ટિ, તે ચોથા ગુણ સ્થાનકથી માંડી ૧૨ મા સુધી; પરમાત્મા કેવળી, ૧૩ મે તથા ૧૪ મે ગુણસ્થાનકે ગણવા. વ્યક્તિપણે (પ્રગટપણે) બાહ્યાત્મા હોય તેને શક્તિપણે અંતરાત્મા (અંતરાત્મા થઈ શકે તેવી શક્તિવંત) કહીએ; વ્યક્તિપણે અંતરાત્મા હોય તે શક્તિપણે પરમાત્મા કહીએ અને ભૂતપૂર્વ ન્યાયે બાહ્યાત્મા કહીએ; વ્યક્તિપણે પરમાત્મા હોય તે ભૂતપૂર્વ ન્યાયે (પહેલાં એક વખતે જે દશામાં હતા તે અપેક્ષાએ) બાહ્યાત્મા તથા અંતરાત્મા કહીએ એ નય-વચનિકા જાણવી.

અનુવાદ:—

અવિદ્યા-તમ ટળી જતાં, વિદ્યા-અંજન થાય;

તો પરમાત્મા યોગીને, આત્મામાંજ જણાય. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—નિશ્ચયથી (હિ) સમાધિદશામાં પ્રવૃત્ત-ચક્ર યોગીઓ પોતાના આત્મામાંજ ઉત્કૃષ્ટ, સંપૂર્ણ, સિદ્ધ સ્વરૂપ પરમાત્માને જુએ છે—આત્મામાં પરમાત્માનો નિર્ધાર કરે છે. શાથી ? તત્ત્વ બુદ્ધિરૂપ વિદ્યા તેજ અંજનના સ્પર્શથી આંજેલી દષ્ટિએ. ક્યારે ? અયથાર્થ ઉપયોગ સ્વરૂપ અજ્ઞાન અંધકારનો નાશ થાય ત્યારે, મિથ્યાત્વરૂપ અંધાપો ટળે ત્યારે સમ્યક્દષ્ટિઓ આત્માને આત્મામાં જુએ છે. તેથીજ અનેક પ્રકારના ઉપયોગથી, શ્રુત-શાસ્ત્ર અભ્યાસથી આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે, તત્ત્વની પરીક્ષા કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય છે. યથાર્થ આત્મસ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન તે પરમોપકારી વિદ્યા છે. ૮

૧૫. વિવેક-અષ્ટક.

કર્મજીવં ચ સંત્રિપ્તં સર્વદા શ્રીરત્નીરવત્ ।

વિભિન્નીકુરુતે યોઽસૌ, મુનિહંસો વિવેકવાન્ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—હૃદય-પાણીની પેઠે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ અને જીવ સદા એકઠા મળેલા છે તેને જે સાધુરૂપ રાજહંસ લક્ષણ આદિ લેદથી ભિન્ન કરે છે, તે વિવેકવંત કહેવાય. જીવઅજીવનું લેદજ્ઞાન તે વિવેક.

અનુવાદ:—

પય-પાણી પેઠે સદા, કર્મ-જીવ સંયોગ;

ભિન્ન કરે મુનિ હંસ સમ, વિવેકરૂપ પ્રયોગ. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—(ઉક્ત અષ્ટકમાં જણાવેલી) તે તત્ત્વ-વિદ્યા સ્વ-પરના લેદ કરવારૂપ વિવેક વડે પ્રગટ થાય છે; તેથી વિવેકનો અભ્યાસ કર્તવ્ય છે. હેય અને ઉપાદેયની પરીક્ષા કરવારૂપ વિવેચન તે વિવેક છે. નામ અને સ્થાપનારૂપ વિવેક સુગમ છે. દ્રવ્ય-વિવેક લૌકિકરૂપે ધન કમાવામાં, રાજનીતિમાં કે કુળનીતિમાં કુશળ હોય તેને હોય છે; પરંતુ લૌકોત્તરરૂપે ધર્મ-નીતિમાં કુશળ હોય તેને હોય છે. ભાવ વિવેક બાહ્ય તો સ્વજન, ધન, અને શરીર ઉપરનો રાગ દૂર કરવારૂપ છે અને આભ્યંતર ભાવવિવેક જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય કર્મ અને અશુદ્ધ ચેતનામાં ઉત્પન્ન થતા વિલાવ આદિ ભાવકર્મની એકતાને ભિન્ન કરવારૂપ છે. તેનું સ્વરૂપ આગમમાં આ પ્રમાણે છે:—

“પુષ્વિં રાગાદ્યા વિભાવા સઘ્વઓ વિમજ્જિજ્ઞા ।

પચ્છા દઘ્વા કમ્મા સઘ્વ-વિભિન્નો નિયો અપ્પા ॥”

ભાવાર્થ:—પ્રથમ રાગાદિક વિલાવો સર્વથી ભિન્ન કરવા, પછી દ્રવ્ય કર્મથી સર્વ પ્રકારે ભિન્ન પોતાનો આત્મા જાણવો. તેમજ ‘પ્રાણી’માં કહ્યું છે:—કાચના બધા કકડાના ઢગલામાં પડેલું રત્ન ઝવેરી ગ્રહણ કરે છે, તેમ સમ્યક્દષ્ટિ સર્વ વિલાવ-પરલાવમાં પરિણમેલા આત્માને અચળ, અખંડ, અવ્યય, જ્ઞાનાનંદમયરૂપે પોતાનારૂપે ભિન્ન કરી ગ્રહણ કરે છે. ” શ્રી હરિભદ્ર પૂજ્યે કહ્યું છે:—

પ્રથમ કોધાદિ દોષો ઉપશાંત થતાં માર્ગાનુસારી ગુણોથી તત્ત્વ જિજ્ઞાસા જાગે છે. તત્ત્વના જાણ (તત્ત્વજ્ઞાની) ગુરુની સેવાથી ઘણા રસપૂર્વક શ્રુત (શાસ્ત્રનો) રસિક થાય છે; યથાર્થ જીવ-અજીવના ભેદજ્ઞાનથી સર્વ પરલાવથી ભિન્ન આત્માને પામી ભેદજ્ઞાની થાય છે, અને તે ક્રમે કરીને આત્માથી ભિન્ન સર્વ ત્યજતાં, સર્વ પરલાવના ત્યાગી બની સિદ્ધ થાય છે

પ્રથમના ત્રણ નયો વડે લૌકિક અને લૌકોત્તરનો વિવેક થાય છે. ઋણુસૂત્રનયે ધર્મસાધનરૂપ વિવેક થાય છે. શબ્દ આદિ ત્રણ નયે વિલાવ દૂર કરવાથી ક્ષયોપશમ સાધનરૂપ ઉપયોગ આદિથી ક્ષાયિક સાધક પરિણતિ પર્યંત વિવેક છે; એમ અનુક્રમે જાણવું ત્યાં આત્માને કર્મના સંયોગમાં એકતા થઈ ગઈ છે તેનો ભેદ જણાવતાં કહે છે:—

જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ અને સમિચ્છદાનંદ સ્વરૂપ જીવની ક્ષીર-નીરની પેઠે સદા એકતા થઈ રહી છે તેને લક્ષણાદિ ભેદ જે મુનિરૂપ હંસ ભિન્ન ભિન્ન કરે છે તે ભેદ જ્ઞાની છે; વિવેકવાન છે.

જીવ નિત્ય છે, પુદ્ગલના સંયોગો અનિત્ય છે; જીવ અમૂર્ત છે, પુદ્ગલો મૂર્ત છે; જીવ અચળ છે, પુદ્ગલો ફરતાં છે, ચંચળ છે; જીવ જ્ઞાનાદિ અનંત ચેતના (ઉપયોગ) લક્ષણવાળો છે, પુદ્ગલો અચેતન, જડ છે; જીવ સ્વરૂપનો કર્તા-સ્વરૂપનો લોકતા અને સ્વરૂપમાં રમણતારૂપ લાવમાં સ્થિર છે, પુદ્ગલો કર્તાપણાદિલાવથી રહિત છે; ઈત્યાદિ લક્ષણો વડે ભેદ કરીને જે વૈરાગ્યવંત હોય છે તે મુનિ, શ્રમણ વિવેકવાન છે એમ જાણવું.

દેહાત્માદ્યવિવેકોઽયં સર્વદા સુલભો ભવે ।

ભવકોત્પ્યાપિ તદ્દેદ-વિવેકસ્ત્વતિ દુર્લભઃ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—સંસારમાં દેહ, આત્મા (જીવ), વચન, ચિત્ત, ચૈતન્ય આદિનો અવિવેક (જુદા ન જાણવા) એ સદા સુલભ છે; તે દેહ, આત્મા આદિકનું ભેદ પરિજ્ઞાન-આત્માના એકત્વજ્ઞાનો નિશ્ચય થવો કોટિ જન્મોમાં પણ અત્યંત દુર્લભ છે. ભેદ-જ્ઞાતા કોઈકજ હોય. ‘સમય-પ્રાભૂત-(સાર)માં કશું છે. ’

“સુદપરિચિદાણુભૂદા સબ્વસ્ત વિ કામભોગબંધકહા ।

પયત્તેસ્સુલભો ન વરિણ સુલહો વિહત્તસ્સ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—સર્વેય લોકોને કામ-ભોગ સંબંધી બંધની કથા તો સાંભળવામાં, પરિચયમાં અને અનુભવવામાં પણ આવી ગઈ છે તેથી સુલભ છે; પણ માત્ર ભિન્ન આત્માને એકપણાની પ્રાપ્તિ કદી સાંભળી નથી, પરિચયમાં આવી નથી કે નથી અનુભવમાં આવી તેથી એજ એક સુલભ નથી.

અનુવાદ:—

દેહજ આત્મા આદિરૂપ, સદા સુલભ અવિવેક;
કોટિભવે દુર્લભ અતિ, તેનો ભેદ વિવેક. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—ત્રણ પ્રકારે આત્મા છે; ૧ બાહ્યાત્મા, ૨ અંતરાત્મા, અને ૩ પરમાત્મા ૧. જે મન, વચન, કાયા આદિમાં આત્માપણું માને છે, દેહજ આત્મા છે એમ સર્વ પુણ્નલ સંબંધી પ્રવર્તનમાં પોતાપણું માનનાર તેમાંજ આત્મત્વ બુદ્ધિવાળો તે બાહ્યાત્મા છે; અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ૨ કર્મસહિત અવસ્થામાં પણ જેને જ્ઞાનાદિ ઉપયોગરૂપ લક્ષણવાળા, શુદ્ધ ચૈતન્યથી ઓળખાતા, મહા આનંદ સ્વરૂપ, નિર્વિકાર અમૃત અવ્યાબાધરૂપ, સમસ્ત પરભાવથી મુક્ત આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ થઈ છે તે અંતરાત્મા છે. સમ્યક્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાનકથી ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક પર્યંત અંતરાત્મ દશા ગણાય છે. ૩ જે કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન સહિત છે, શુદ્ધ સિદ્ધ છે તે પરમાત્મા સયોગી કેવળી અને સિદ્ધ એમ બે ભેદે કહેવાય છે. સર્વત્ર પરમાત્મપણાની સત્તા સમાન છે. તેથી ભેદ જ્ઞાન વડે સર્વ સાધવા યોગ્ય છે. શરીર જીવ છે, મન વચન કાયાદિમાં આ જીવ છે એવો અવિવેક સંસારમાં સર્વદા સુલભ છે. શરીર અને આત્માને લિપ્તપણે જાણવારૂપ વિવેક કરોડો ભવે પણ પ્રાપ્ત થવો અતિ દુર્લભ છે. અનાદિ કાળથી પોતાની મેળે પરભાવને એકરૂપે ગ્રહેલા હોવાથી પોત પોતાનાં લક્ષણે કરીને લિપ્ત જાણવારૂપ ભેદજ્ઞાન અત્યંત દુર્લભ છે સમ્યક્દૃષ્ટિજ ભેદ જ્ઞાન કરે છે. આત્માથી તેવો નિશ્ચય થવો દુર્લભ છે. આત્મા જ્ઞાનાનંદમય છે.

પરભાવો રાગ આદિરૂપ છે; તેમને ભિન્ન સમજવારૂપ આત્મસ્વરૂપના રસિકપણાવાળો ઉપયોગ દુર્લભ છે. ('સમય સાર' ની ગાથા ઉપરની ટીકા પ્રમાણે છે.) ૨

શુદ્ધેऽપિ વ્યોમ્નિ તિમિરાદ્, રેખાભિર્મિશ્રિતા યથા ।

વિકારૈર્મિશ્રિતા ભાતિ તથાત્મન્યવિવેકતઃ ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—શુદ્ધ આકાશને વિષે જેમ તિમિર રોગથી નીલ પીતાદિ (કાળી પીળી) રેખાઓથી વિચિત્રતા ભાસે છે, તેમ શુદ્ધ આત્માને વિષે કામ ક્રોધાદિ વિકારે કરીને અવિવેકથી વિકારરૂપ વિચિત્રતા ભાસે છે.

અનુવાદ:—

અક્ષુ-દોષથી દેખિયે, નિર્મળ નભમાં આકાર;
તેમજ અવિવેકે દિસે, આત્મા માંહિ વિકાર. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—જેમ નિર્મળ આકાશમાં, આંખમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરાવનાર તિમિર નામનો રોગ હોવાથી નીલ-પીત આદિ રેખાઓથી કાબર-ચિત્રા આકાર દેખાય છે, અસદ્ ઉપયોગરૂપ અવિવેકને લીધે રાગાદિ અશુદ્ધ અધ્યવસાય (ભાવ)રૂપ વિકારો વડે મિશ્રતા, એકતા ભાસે છે, અનાદિ વિકારની વિક્રિયારૂપે પરિણામ દેખાય છે. તેથી નિશ્ચય નયે નિર્વિકાર, અખંડ ચિન્મૂર્તિ (જ્ઞાન-મૂર્તિ) હોવા છતાં પરની સાથે એકરૂપ થતાં વિકારવાળો આત્મા દેખાય છે. ૩

આત્મા પરભાવનો કર્તા નથી, તો પર ઉપાધિથી શુદ્ધ આકાશમાં તિમિરરોગે રેખાથી વિચિત્રતા જણાય છે તેમ વિકાર સહિત આત્મા જણાય છે એમ કહ્યું, પણ અન્યના

વિકારથી (આત્મામાં) વિકારતા કેમ કહેવાય ? તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે:—

यथा योधैः कृतं युद्धं, स्वामिन्येषोपचर्यते ।

शुद्धात्मन्यविवेकेन कर्मस्कन्धोज्जितं तथा ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—જેમ સુભટોએ કરેલું યુદ્ધ સ્વામીને વિષે ઉપચાર કરી કહેવાય છે, સેવકોએ કરેલો જય પરા જય સ્વામીનો ગણાય છે; તેમ અવિવેકે કરેલો કર્મ પુણ્યલનો પુણ્ય-પાપના ક્ષણરૂપ વિલાસ શુદ્ધ આત્માનો ઉપચારથી ગણાય છે.

અનુવાદ:—

યોદ્ધા યુદ્ધ કરે છતાં, નૃપમાં ઉપચાર કરાય;

તેમજ અવિવેકે કહે, શુદ્ધાત્મા કર્મ કમાય. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—સુભટોએ કરેલું યુદ્ધ યુદ્ધના સ્વામી રાજામાં આરોપાય છે; જય, પરાજય, હર્ષ, શોક, કીર્તિ, અપકીર્તિ આદિ સ્વામીનાં મનાય છે. ‘ આ રાજા છત્યા, આ રાજા, હાર્યા ’ એમ લોકમાં કહેવાય છે, તે સ્વામિપણનો અંશ મમતાથી એકતા મનાયાને લીધે છે; તે પ્રકારે સંગ્રહ નયે શુદ્ધ આત્મામાં અજ્ઞાન-અસંયમરૂપ અવિવેક વડે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના સમૂહનું સામ્રાજ્ય વર્તે છે. તેથી સ્વસ્વરૂપનું કર્તાપણું, લોકતાપણું પલટાતાં ગ્રાહકતા આદિ શક્તિઓના ગ્રહણથી તેના અકર્તાપણાનો ઉપચાર જીવમાં થાય છે. અસદ્ આરોપ તે ઉપચાર છે. પરભાવના કર્તાપણા આદિ પરિણતિના અભાવમાં ઉપાધિના કર્તાપણા આદિનો ઉપચાર અનાદિ નથી. ૪

ફરીથી તેજ વાત કહે છે; પર પ્રસંગને લઈને ચૈત-
ન્યમાં થયેલો ભ્રમ દર્શાવે છે:—

इष्टकाद्यपि हि स्वर्णं पीतोन्मत्तो यथेक्षते ।

आत्माभेदम્નમस्तદ્-દેહાદાવવિવેકિનઃ ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—જેમ ધંતૂરો પીને ગાંડો થયેલો માણસ
ઇંટ આદિને પણ ખરેખર સુવર્ણ દેખે છે, તેમ શરીરાદિને
વિષે આત્મા સાથે એકપણાનો વિપર્યાસ (ભ્રમ) અવિવેકી
પુરૂષને જાણવો.

અનુવાદ:—

ધંતૂરો પીનારને ઇંટ, સુવર્ણ જણાય;
અવિવેકીને તેમ ભ્રમ, દેહ સ્વરૂપ મનાય. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—‘પંક્તિરયન્યાય’ પ્રમાણે ધંતૂરાથી જેનું
ચિત્ત લમી ગયું છે તેને માટીના સમૂહરૂપ ઇંટ આદિ પણ
નિશ્ચયથી સોનું દેખાય છે. તેની પેઠે તત્ત્વજ્ઞાન રહિત અવિવેકી
પુરૂષને શરીર આદિ ચેતનરૂપ—આત્માપણે—અલેહ ભાસવા-
રૂપ ભ્રમ થાય છે. શુદ્ધ આગમના શ્રવણ વિના પોતામાં
અને પરમાં લેહ ભાસતો નથી, તેથી પરને પોતાના આત્મા-
પણે જાણવાથી અને પોતાને પરરૂપે અલેહપણે માનવાથી
અનંતકાળ પરિભ્રમણ થયું. તેથી આ અવિવેક તજવા
યોગ્ય છે. ૫

इच्छन् न परमान् भावान् विवेकाद्रेःपतत्यधः ।

परमं भावमन्विष्यन्^૧ અવિવેકે ન મજ્જતિ ॥ ૬ ॥

૧. જાવિવેકેનિમજ્જતિ એવો પણ પાઠ છે.

ભાષાર્થ:—પરમભાવ ગ્રાહક નય સંમત શુદ્ધ ચૈતન્ય ભાવ સિવાયના બીજા રહ્યા જે સાત્વિક, રાજસ, તામસ ભાવ તેને વાંછનાર વિવેક-ગિરિના અપ્રમત્તતા શિખરથી હેઠે પડે છે; સર્વ-વિશુદ્ધિ આત્મભાવને અન્વેષનાર (જોનાર) અવિવેકમાં નિમગ્ન થતો નથી. તેથીજ અપૂર્વ કરણે સાધુ અનંત ઋદ્ધિ પામે પણ ત્યાં આસક્તિ (સંગ-મૂર્છા) ન ધરે.

આર્યા-સાતર્દિ રસેષ્વગુરુઃ પ્રાપ્યર્દિવિમૂતિમસુલભામન્યૈઃ ।

સક્તઃ પ્રશમરતિસુખે ન ભજતિ તસ્યાં મુનિઃ સંગમ ॥૧॥

યા સર્વ સુરવરદ્ધિ વિસ્મયનીયાનગારદ્ધિર્નાર્યયતિ ।

સહસ્રભાગકોટિ-શત્તસહસ્રગુણિતાપિ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—અન્યને અસુલભ એવી ઋદ્ધિઓ પામીને પણ મુનિ સાતા ઋદ્ધિ ગારવરૂપ રસમાં મોટાઈ માનતા નથી, પણ પ્રશમના અનુભવથી થતા સુખમાં આસક્ત રહી ઋદ્ધિઓમાં સંગ (આસક્તિ) ધરતા નથી. ૧

સર્વ સુરેન્દ્રની ઋદ્ધિઓ જેનો હઝારમો લાગ ગણાય તેથી કરોડ લાખો ગુણી અણુગાર (સાધુની) ઋદ્ધિ વિસ્મય (નવાઈ) પમાડે તેવી હોવા છતાં તેની મુનિ ઈચ્છા કરતા નથી. ૨

અનુવાદ:—

પરમ શુદ્ધિ ઈચ્છે ન જે, પડે વિવેક ગિરિ હેઠ;

પરમ ભાવ ઈચ્છ્યે, નહિ-ડુબે અવિવેકે ઠેઠ. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—પરભાવ ગ્રાહક નયથી સમત શુદ્ધ ચૈતન્યને અનુસરતા સર્વ ધર્મો (ગુણો)ના પરિણામ સહિત, ઉત્સર્ગ શુદ્ધ નયે ઉપદેશેલા નિત્ય-અનિત્ય આદિ અનંત

ભાવોને નહિ ઈચ્છનાર તત્ત્વજ્ઞાન તત્ત્વરમણરૂપ પર્વતના શિખર ઉપરથી નીચે પડે છે, વિવેક રહિત થાય છે. શુદ્ધ તાદાત્મ્ય સ્વરૂપ સર્વ વિશુદ્ધ આત્મસ્વભાવનો સ્વાદુષ્ણ ઉપયોગ સહિત વિચાર કરનાર અજ્ઞાન-અસંયમમાં મગ્ન થતો નથી. અધ્યાત્મસ્વરૂપની એકતાનો અનુભવ કરવામાં પ્રવર્તનાર પરભાવનું ચૂરણ કરવામાં ચક્રવર્તીજ છે. એમ સર્વ પરભાવરૂપી ગાંડપણને દૂર કરવામાં કુશળ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનની રમણતાના અનુભવ માટે યત્ન કર્તવ્ય છે; વર્તમાન પરિણતિ- (અર્વાચીન પરિણતિ) માટે નહિ. તેથીજ અપૂર્વ કરણમાં પ્રવેશ કરનાર મુનિ અનેક ઋદ્ધિઓના લાલમાં આસક્તિ ધરતા નથી. સર્વ નવા ગુણોની પ્રાપ્તિમાં અપૂર્વ કરણ થાય છે.

સમ્મદેસ(દર)સઘ્વ વિરહ, અણવિસંજોયદંસઘ્વગે ચ ।

મોહ સમસંત ઘ્વગે સ્ત્રીણ સયોગી યર ગુણ સેઢી ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—૧ સમ્યક્દષ્ટિ, ૨ દેશ વિરતિ (શ્રાવક), ૩ સર્વ વિરતિ, ૪ અનંતાનુબંધિનો વિયોજક (અનંતાનુબંધી કષાય સત્તામાં હોતો તેને અપ્રત્યાખ્યાનાદિ અન્ય કષાયરૂપ પરિણુભાવનાર તે વિસંયોજક કહેવાય છે), ૫ દર્શન મોહનો ક્ષય કરનાર, ૬ ઉપશમ શ્રેણિએ ચઢેલા મુનિ, ૭ ઉપશાંત મોહ નામના અગ્નિઆરમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા મુનિ, ૮ ક્ષપક શ્રેણિએ ચઢેલા યોગી, ૯ ક્ષીણ મોહ નામના બારમા ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા યોગી, ૧૦ સયોગી કેવળી તેરમા ગુણસ્થાને વર્તતા પરમાત્મા અને ૧૧ અયોગી ગુણસ્થાને વર્તતા પરમાત્મા એમ ૧૧ ગુણ શ્રેણિઓ છે. તેમાં પ્રથમ ગુણ શ્રેણિમાં ત્રણ કરણ અને બાકીની દશ શ્રેણિઓમાં

ભાષાર્થ:—પરમભાવ ગ્રાહક નય સંમત શુદ્ધ ચૈતન્ય ભાવ સિવાયના ખીજા રહ્યા જે સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ ભાવ તેને વાંછનાર વિવેક-ગિરિના અપ્રમત્તતા શિખરથી હેઠે પડે છે; સર્વ-વિશુદ્ધિ આત્મભાવને અન્વેષનાર (જ્ઞેનાર) અવિવેકમાં નિમગ્ન થતો નથી. તેથીજ અપૂર્વ કરણે સાધુ અનંત ઋદ્ધિ પામે પણ ત્યાં આસક્તિ (સંગ-મૂર્છા) ન ધરે.

આર્યા-સાતર્દ્ધિ રસેષ્વગુરુઃ પ્રાપ્યર્દ્ધિવિભૂતિમસુલભામન્યૈઃ ।

સત્તઃ પ્રશમરતિસુખે ન ભજતિ તસ્યાં મુનિઃ સંગમ્ ॥૧॥

યા સર્વ સુરવરર્દ્ધિ વિસ્મયનીયાનગાર્દ્ધિર્નાર્યયતિ ।

સહસ્રભાગકોટિ-શત્તસહસ્રગુણિતાપિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—અન્યને અસુલભ એવી ઋદ્ધિઓ પામીને પણ મુનિ સાતા ઋદ્ધિ ગારવરૂપ રસમાં મોટાઈ માનતા નથી, પણ પ્રશમના અનુભવથી થતા સુખમાં આસક્ત રહી ઋદ્ધિઓમાં સંગ (આસક્તિ) ધરતા નથી. ૧

સર્વ સુરેન્દ્રની ઋદ્ધિઓ જેનો હજારમો ભાગ ગણાય તેથી કરોડ લાખો ગુણી અણુગાર (સાધુની) ઋદ્ધિ વિસ્મય (નવાઈ) પમાડે તેવી હોવા છતાં તેની મુનિ ઈચ્છા કરતા નથી. ૨

અનુવાદ:—

પરમ શુદ્ધિ ઈચ્છે ન જે, પડે વિવેક ગિરિ હેઠ;

પરમ ભાવ ઈચ્છ્યે, નહિ-ડુબે અવિવેકે ઠેઠ. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—પરભાવ ગ્રાહક નયથી સમત શુદ્ધ ચૈતન્યને અનુસરતા સર્વ ધર્મો (ગુણો)ના પરિણામ સહિત, ઉત્સર્ગ શુદ્ધ નયે ઉપદેશેલા નિત્ય-અનિત્ય આદિ અનંત

ભાવોને નહિ ઈચ્છનાર તત્ત્વજ્ઞાન તત્ત્વરમણરૂપ પર્વતના શિખર ઉપરથી નીચે પડે છે, વિવેક રહિત થાય છે. શુદ્ધ તાદાત્મ્ય સ્વરૂપ સર્વ વિશુદ્ધ આત્મસ્વભાવનો સ્વાદ્વાદ ઉપયોગ સહિત વિચાર કરનાર અજ્ઞાન-અસંયમમાં મગ્ન થતો નથી. અધ્યાત્મસ્વરૂપની એકતાનો અનુભવ કરવામાં પ્રવર્તનાર પરભાવનું ચૂરણ કરવામાં ચક્રવર્તીજ છે. એમ સર્વ પરભાવરૂપી ગાંડપણને દૂર કરવામાં કુશળ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનની રમણતાના અનુભવ માટે યત્ન કર્તવ્ય છે; વર્તમાન પરિણતિ- (અર્વાચીન પરિણતિ) માટે નહિ. તેથીજ અપૂર્વ કરણમાં પ્રવેશ કરનાર મુનિ અનેક ઋદ્ધિઓના લાભમાં આસક્તિ ધરતા નથી. સર્વ નવા ગુણોની પ્રાપ્તિમાં અપૂર્વ કરણ થાય છે.

સમ્મદેસ(દર)સઘ્વ વિરદ્, અણવિસંજોયદંસઘ્વગે ય ।

મોહ સમસંત ઘ્વગે સ્ત્રીણ સયોગી યર ગુણ સેઢી ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—૧ સમ્યક્દષ્ટિ, ૨ દેશ વિરતિ (શ્રાવક), ૩ સર્વ વિરતિ, ૪ અનંતાનુબંધિનો વિયોજક (અનંતાનુબંધી કષાય સત્તામાં હોતો તેને અપ્રત્યાખ્યાનાદિ અન્ય કષાયરૂપ પરિણમાવનાર તે વિસંયોજક કહેવાય છે), ૫ દર્શન મોહનો ક્ષય કરનાર, ૬ ઉપશમ શ્રેણિએ ચઢેલા મુનિ, ૭ ઉપશાંત મોહ નામના અગીઆરમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા મુનિ, ૮ ક્ષપક શ્રેણિએ ચઢેલા યોગી, ૯ ક્ષીણ મોહ નામના બારમા ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા યોગી, ૧૦ સયોગી કેવળી તેરમા ગુણસ્થાને વર્તતા પરમાત્મા અને ૧૧ અયોગી ગુણસ્થાને વર્તતા પરમાત્મા એમ ૧૧ ગુણ શ્રેણિઓ છે. તેમાં પ્રથમ ગુણ શ્રેણિમાં ત્રણ કરણ અને બાકીની દશ શ્રેણિઓમાં

અપૂર્વ કરણ અને અનિવૃત્તિ કરણરૂપ બે કરણ કરવાનાં હોય છે, એ પ્રકારે અપૂર્વ અપૂર્વ કરણે ચઢતાં ચઢતાં કર્મનાં દળિયાં દૂર થાય છે (ઉપરની ટીકામાં લખેલી બે ગાથાઓ છેલ્લી છે.) ૬

આત્મન્યેવાત્મનઃ કુર્યાત્ યઃ षટ્કારકસંગતિમ્ ।

કાવિવેકજ્વરસ્યાસ્ય વૈષમ્યં જડમજ્જનાત્ ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ—જે છ કારકનો અર્થાનુગમ (ઘટના) આત્માનો આત્માને વિષે કરે, તેને પુદ્ગલ-પ્રસંગથી (જળમાં સ્નાન કરવાથી) થતા અવિવેકરૂપ વિષમ જ્વર (તાવ એકાંતરીઓ વગેરે) ક્યાંથી આવે ?

આત્મા તેજ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાસિ (જાણવાની) ક્રિયા કરે છે તે માટે આત્માને પોતે કર્તા; ‘જ્ઞાનુવિદ્ધિર્નિર્વર્ત્ય ચિકાર્ય પ્રાપ્ય’ પરિણામ લાગે છે તે માટે કર્મ; ઉપયોગે સાધકતમ થાય છે તે માટે કરણ છે; આપેજ શુભ પરિણામ-દાન-પાત્ર છે તે માટે સંપ્રદાન છે; પૂર્વ પૂર્વ જ્ઞાન પર્યાયથી ઉત્તર ઉત્તર જ્ઞાન પર્યાય સાડ છે તે વિશ્લેષવિધિપણા માટે અપાદાન છે; સામાન્ય ધારે વિશેષ પરિણમે છે. જેમ સામાન્ય ધારે કડું, કુંડળ આદિ પર્યાય, એ રૂપે આધાર છે. એ અલેદે ષટ્કારકસંગતિ વખાણી (કહી) નય પંડિતે નયાંતરે પણ વખાણવી. જડ મજ્જન કે જલ મજ્જન તે શ્લેષ છાંય સામાન્યે ધારવી. અવિવેકી, તાવવાળાને પાણીમાં ડુબકી ખાવાથી વિશેષ જ્વર થાય છે.

અનુવાદ:—

ષટ્ કારક એકત્વ જ્યાં, લહે જીવનું જીવ માંય;

અવિવેક-જ્વર વિષમતા, જડ-મજ્જનથી ન ત્યાંય. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણરૂપ પોતાનાં છ કારકોની એકતા એક પોતાના આત્મ દ્રવ્યમાં જ ને (આત્માના કર્તાપણાની પ્રવૃત્તિના વિભાગ કરવામાં કુશળ) પુરૂષ કરે તે પુરૂષને અવિવેક (અજ્ઞાન) રૂપ તાવની વિષમતા ક્યાંથી થાય? જડમાં મગ્ન થવાના કારણે અવિવેકરૂપ તાવ આવે છે, ‘જડિમજ્જવાત્’ એવો પાઠ પણ છે ત્યાં મૂર્ખતા (જડિમા-મૂઢતા) નો આવેશ તે અજ્ઞાન જ્વરનું કારણ છે. એમ સમજવું. અથવા ‘જલમજ્જનાત્’ પાણીમાં ડુબકીઓ ખાઈને પૂણ નહાવાથી લારે તાવ ચઢી આવે છે.

આહ છ કારકની વ્યાખ્યા શ્રી વિશેષાવશ્યકને અનુસરીને કહે છે:—આત્મા કર્તા છે તથા ને કર્તા-આત્મા છે તે અન્ય છે તે કારક ચક્રવાળો છે, સ્વગુણમાં પરિણમવારૂપ, જાણવાની ક્રિયાનો આત્મા કારક હોવાથી કર્તા છે; જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણની પ્રવૃત્તિ કાર્ય છે. ગુણો કારણ (કરણ) રૂપ છે. ગુણપર્યાયોના ઉત્પાદ પર્યાયોનું આત્મા પાત્ર હોવાથી સંપ્રદાન છે. નાશ પામેલા પર્યાયોનું લિપ્ત થવાપણું હોવાથી અપાદાન છે. તથા અનંત ગુણપર્યાયોનો આધાર હોવાથી આત્મા આધાર (અધિકરણ) છે. આત્મામાં આત્મા આત્માને આત્માવડે આત્મા માટે આત્માથી પરિણમન વૃત્તિએ કરે છે.

શ્રી. જિનભદ્ર પૂજ્યે કહ્યું છે:—

“કારણમહવા છદ્ધા, સતંતોત્તિ કારણં કક્ષા ।

કર્જ્જં પસાહગતમં કરણંમિ ડ પિંડદંડાર્હ ॥”

વ્યાખ્યા—અથવા છ પ્રકારે કારણ છે. તેમાં સ્વતંત્ર-સ્વાધીન કારણ તે કર્તા છે. જેમકે ઘડાનો કર્તા કુંભાર છે.

તે પ્રમાણે આત્મામાં વ્યાપીને રહેલા અભેદરૂપ શુણ્યાની-સ્વસ્વરૂપે પરિણામવારૂપ કાર્યની વ્યાપારરૂપ પ્રવૃત્તિ ક્રિયાને કરે છે તેથી આત્મા કર્તા છે, કાર્યને પ્રકૃષ્ટપણે સાધનાર કારણુ તે કરણુ છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બે તેના ભેદ છે. ત્યાં ઘડામાં માટીનો પિંડ ઉપાદાન કારણુ છે; દંડ આદિ નિમિત્ત કારણુ છે. તે પ્રમાણે આત્મા કર્તા જ્ઞાનાદિ કાર્ય છે. તેમાં સ્વસત્તા પરિણતિ તે ઉપાદાન કારણુ છે; સ્વરૂપ શુદ્ધિ શુદ્ધ પારિણામિક કાર્યમાં નિમિત્તનો અભાવ છે. તેથી કર્મના ક્ષય કરવારૂપ અને શુદ્ધ આત્માના પ્રગટવારૂપ સાધન કાર્યમાં પણ આત્મા કર્તા છે, તત્ત્વસિદ્ધિ કાર્ય છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્યરૂપ આત્મશુણો સ્વધર્મ સાધનને અવલંબનારા ઉપાદાન કારણુરૂપ છે અને નિર્વિકાર વીતરાગનાં વાક્યો આદિ નિમિત્ત કારણુ છે.

કમ્મં કિરિયાકરણં મિહનિવ્વિહ્વો જહ ન સાહોહ ।

અહવા કમ્મં કુંભો સકારણં બુદ્ધિ હેઉત્તિ ॥ ૧ ॥

મદ્વોત્તિવ જોગોત્તિય સક્રાતિ વ સોસરૂવ લામસ્સ ।

કરણં સન્નિદ્ધમંમિ વિજ્ઞાનાગાસત્થમારંભો ॥ ૨ ॥

બજ્ઞં નિમિત્તાવિષ્ણંકજ્ઞં ચિય કજ્ઞમાણકાલંમિ ।

હોહ સકારણમિહરા વિવજ્ઞયા માવયા હોજ્ઞા ॥ ૩ ॥

વ્યાખ્યા—કર્તા વડે બે કરાય છે, રચાય છે તે કર્મ એ વ્યુત્પત્તિથી કહેવાય છે. તે ક્રિયા કયી ? ઘડા પ્રત્યે કર્તાના વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ)રૂપ તે ક્રિયા કુંભરૂપ કાર્યનું કારણુ છે એવી પ્રતીતિ સર્વને છે. કોઇ પ્રશ્ન કરે છે:—કુંભારજ ઘડો કરતો જણાય છે, પરંતુ ઘડો કરવામાં કોઇ ક્રિયા પ્રવર્તતી

દેખાતી નથી. તેને ઉત્તર દે છે:—અહિં કુંભાર કંઈ ક્રિયા-
રહિત બેઠો રહે તો પણ ઘડો થતો નથી તેથી તેની ચેષ્ટા,
પ્રવૃત્તિ તે ક્રિયા છે, તે ઘડાનું કારણ કેમ ન ગણવી ? અથવા
કર્તાની પ્રબળ ઇચ્છા થવાથી થતો કુંભજ કર્મ છે, તેજ કાર્ય
છે; તો તે કારણ કેવી રીતે બને ? ગમે તેવી તીક્ષ્ણ સોયની
અણી હોય પણ તે પોતાને વિંધી શકે નહિ. તેથી કાર્ય
થઈને પોતાનુંજ કારણ બને એ અયોગ્ય લાગે છે. ઘડો
ઘડાનું કારણ કયાંથી બને ? એવો પ્રશ્ન થયો.

કુંભ કરવાની બુદ્ધિ કારણ હોવાથી એમ કહ્યું છે. બધાય
બુદ્ધિમાં સંકલ્પ આવે તે પ્રમાણે કુંભ આદિ કાર્ય કરે છે. એ
વ્યવહાર છે. ઘડો કરવાની ઇચ્છાથી માટીનો ઘડો થાય છે,
તેથી બુદ્ધિ વડે અવલંબનપણે કારણ થાય છે. એમ (શંકા
કરવા) કહેવા યોગ્ય નથી કે ખેદ રહિત હોય ત્યારે એમ
કહો કેમકે તેમ ન હોયતો બુદ્ધિ હોવા છતાં ઘડો બનતો
નથી, તો બુદ્ધિનું આલંબન શા કામનું ? દ્રવ્યરૂપે તો સદા
હોય છે. વળી આ જે માટીનો ઘડો કાર્યરૂપ છે તેનુંજ કારણ
વિચારીએ છીએ તેથી બુદ્ધિથી વિચારેલો ઘડો તો તેથી બુદ્ધોજ
છે તેથી તેને કારણરૂપ ગણવો અયોગ્ય છે.

ઉત્તર:—તમારું કહેવું ઠીક છે; પણ ભૂતકાળના પદાર્થોમાં
લપચાર થાય છે તેમ ભવિષ્યમાં થનાર પદાર્થોમાં એકતાની
બુદ્ધિ ગણીએ તો એમાં કંઈ દોષ નથી. માટીનો પિંડ, તેનો
ઉંચો નળ જેવો આકાર આદિ કારણના કાળે પણ કુંભારને
પુછીએ કે તું શું કરે છે ? તો તે કહે કે ઘડો કરું છું. બુદ્ધિના
નિર્ણયથી તૈયાર થયેલા ઘડાની કારણ સાથે એકતાનો અભિ-
પ્રાય અહિં છે. અથવા—સ્વરૂપ લાલ માટે લલ્લ, ચોગ્ય, ઉપ-

જાવી શકાય તેવો હોવાથી સ્હેલાઈથી કાર્ય પણ પોતાનું કારણ ગણાય છે. અવશ્ય કર્મનું કારણપણું માનવા યોગ્ય છે. કારણ કે તેથી સર્વકારણની સમીપતા હોવા છતાં કોશર્થ પ્રારંભ (ઘડાની તૈયારી) થતો નથી, પરંતુ ધારેલા કાર્ય માટે તૈયારી થાય છે, કારણ કે તેની સાથે અવિનાભાવી સંબંધ છે. તેથી તે ક્રિયાનું કાર્ય પણ પોતાનું કારણ છે. તેજ બતાવે છે:- બાહ્ય નિમિત્તો જેમ કે કુંભાર, ચાક, (ઘડો તૈયાર થયે પિંડથી બુદ્ધો કાપી લેવાની) દોરી આદિ હોવા છતાં ક્રિયા કરતી વખતે અંતરંગ બુદ્ધિમાં વિચારેલું કાર્ય થાય છે, પોતાનું કારણ તે સ્વકારણ, બીજું નહિ, જે બુદ્ધિ વડે પ્રથમ વિચારેલું કાર્ય થતું હોય તો શૂન્ય મનવાળો બની જોયા કરે તો ઘટકારણ એકઠાં કરેલાં હોવા છતાં શંકારાં, તાવડી આદિ બીજું કંઈ કાર્ય બને અથવા કંઈ ન પણ બને તેથી બુદ્ધિમાં રહેલું કાર્ય પણ પોતાનું કારણ માનવા યોગ્ય છે. વિશેષ શું કહેવું ? જ્યાં જ્યાં જેમ જેમ યુક્તિથી ઘટે તે તે પ્રકારે બુદ્ધિમાને કર્મનું કારણપણું કહેવું. નહિતો કર્મનું કારકપણું-કરે તે કારક-એમ ગણતાં છ કારક થશે નહિ.

देउं स जस्स तं संपयाणमियतंपि कारणं तस्स ।

होई तद्वत्थिता तु कीरणं तं विणा जंसो ॥

વ્યાખ્યા—જેને તે નવો પર્યાય આપવા યોગ્ય છે, તેના પ્રત્યે સંપ્રદાન છે, તે પણ તેનું કારણ છે. જે વસ્તુ તેના અસ્તિત્વપણે તે રૂપે હોય, નવો પર્યાય ન અડે તો કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય. તેથી એમ કહ્યું કે નવો પર્યાય અડવાથીજ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે.

મૂર્ષિઢાવ.યાત્રો, પિંડોવા સક્રાદવાયાડ ।

ચક્રમહવા ઘોપાદાણ કારણં તં પિ ॥

વ્યાખ્યા—પૃથ્વી—માટીનો પિંડ ટળી જાય છે, રેતી આદિ પણ દૂર થાય છે અને ચક્રઆદિ આકારની ઉત્પત્તિ થાય છે તે અપાદાન કારક કારણ થાય છે. પિંડ દૂર થતાં પણ ધ્રુવપણે માટી રહે છે તે અપાદાન, અથવા અપેક્ષાએ પિંડમાંથી રેતી વગેરે દૂર થતાં ભિન્ન કરતાં પણ પિંડનું ધ્રુવપણું હોવાથી પિંડ અપાદાન છે. ઘટ, કે ચક્રઆદિ આકાર દૂર થતાં પણ કાયમ રહેનાર માટી અપાદાન ગણાય છે.

વસુહા સંચક્રમરૂવમિચ્છાઈ સંનિહાણં જં ।

કુંમસ્ત તંપિ કારણમભાવઓ તસ્ત જહ સિદ્ધિ ॥

વ્યાખ્યા:—ઘટનો ચક્ર આધાર (સંનિધાન) છે, ચક્રને પણ ભૂમિનો આધાર છે. પૃથ્વીને આકાશનો આધાર છે; અને આકાશ પોતાને આધારે રહેલું હોવાથી, તેને પોતાના સ્વરૂપનો આધાર છે. એમ જે કંઈ નિકટના સંબંધ કે પરંપરાએ ઘડાનો આધાર ગણાય છે તે બધાં તેનાં કારણ છે; તેના અભાવે ઘડાનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે.

એજ પ્રકારે આત્મા વિષે પણ જેમ આત્મા પોતાના શુણ્ણોનો કર્તા છે; જ્ઞાન, દર્શન, રમણ, અનુભવરૂપ શુણ્ણોની પોત પોતાની પ્રવૃત્તિ તે કાર્ય છે, તેજ શુણ્ણો સત્તામાં રહ્યા છે તે નિરાવરણ અને અકરણરૂપ છે. તેમનીજ ઉત્પાદ શુણ્ણોની પરિણતિરૂપ પર્યાયનું નવું પ્રગટવું તે સંપ્રદાન છે. તેજ જ્ઞાનાદિ શુણ્ણોના પર્યાયોના નાશરૂપ અપાદાન છે. આત્માના અસંખ્યેય પ્રદેશરૂપ પોતાનું ક્ષેત્ર સમસ્ત શુણ્ણપર્યાયોનો

આધાર છે. એમ સ્વસ્વરૂપ ષટ્કારકો સ્વકાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, એ કારક પરિણતિનું જ્ઞાન તે સદ્વિવેક છે. તે વિવેક વડે સર્વ વિષમતાનો અભાવ થાય છે, એવો શ્લોકનો અર્થ છે. પ્રસંગાનુસાર કહે છે કે કારકતા તો આત્મપરિણતિની કર્તા-પણારૂપ આત્મશક્તિ પરિણામ છે. તે સદાય નિરાવરણ હોવા છતાં બંધ કાર્યના કર્તાપણાને લીધે કર્મરૂપનો કર્તા બન્યો છે, તેજ સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગથી ગ્રહણ કરેલા પોતાના સ્વરૂપના લાભનો અભિલાષી બની પોતાના ગુણોના પ્રગટ-પણારૂપી સ્વસાધન સ્વરૂપ કાર્યનો કર્તા થતાં તેજ સંપૂર્ણ આનંદ સ્વરૂપ સિદ્ધ દશામાં સ્વરૂપ ગુણોમાં પરિણમન જ્ઞાય-કતા આદિ મૂળ કાર્યના કર્તા બને છે એમ જાણવું. ૭

સંયમાસ્ત્રં વિવેકેન શાણેનોત્તેજિતં મુનેઃ ।

ધૃતિ-ધારોત્થવળં કર્મ-શત્રુચ્છેદક્ષમં ભવેત્ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—સંયમરૂપ શસ્ત્ર જેણે વિવેકરૂપ શરાણે ઉત્કૃષ્ટ તેજવાળું કર્યું છે અને સંતોષરૂપ ધાર કાઢી તીક્ષ્ણ (ઉદ્વણ-ઉત્કટ) કર્યું છે, તેવા મુનિને તે કર્મરૂપ શત્રુને છેદવાને વિષે સમર્થ થાય.

અનુવાદ:—

વિવેક શરાણે તીક્ષ્ણ કરી, સંયમ-શસ્ત્ર-ધૃતિ-ધાર;

કર્મશત્રુશિર છેદવા, સમર્થ મુનિ તૈયાર. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—પરભાવની નિવૃત્તિ રૂપ સંયમ એજ અસ્ત્ર, તેને સ્વપરના લેહજ્ઞાનરૂપ શરાણે ઉત્કૃષ્ટ તેજસ્વી બનાવેલું અને સંતોષરૂપ ધાર કાઢી તીક્ષ્ણ કરેલું તે સંયમાસ્ત્ર

જ્ઞાનાવરણાદિ શત્રુને દેદવા સમર્થ થાય છે. એટલે અનાદિ મિથ્યાત્વ અસંયમ, અજ્ઞાનમાં રહેલો જીવ, વિશિષ્ટ ઉત્કૃષ્ટરૂપે સ્વધર્મની બ્રાન્તિથી પરભાવમાં એકતારૂપ વિપર્યાસથી કર્તા, ભોક્તા, આહક આદિ બની અશુદ્ધ પરિણુતિ વડે કર્મની ઉપાધિ બ્રહ્મ કરી ઉદ્ધરણાથી (પરાણે પ્રાપ્ત કરેલા) મેળવેલા શુભાશુભસંયોગના ભોગથી રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણુમતાં, સંસારમાં ભમે છે; તેજ જીવ, ત્રણે લોકના પ્રાણીઓ પ્રત્યે વત્સલ એવા અર્હુતે કહેલાં પરમ આગમનો યોગ પામી, તત્ત્વરહસ્ય સમજી સ્વપરના વિવેક વડે પરભાવ અને વિભાવોથી નિવૃત્ત થઈ, શુદ્ધ આત્માના સ્વભાવમાં રૂચિવંત બની સર્વ આસ્રવને રોકી, પરમાત્મસ્વરૂપનો સાધક બને છે. તેથીજ સ્વ અને પરનો ભેદ બાણુવારૂપ વિવેકનો અભ્યાસ કર્તવ્ય છે. ૮

૧૬. માધ્યસ્થ-અષ્ટક.

સ્થિયતામનુપાલમ્, મધ્યસ્થેનાન્તરાત્મના ।

કુતર્કકર્કરક્ષેપૈ-સ્ત્યજ્યતાં ચાલચાપલમ્ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—કુતર્ક-કાકરા નાખ્યે ઘણાનો ઓલભો (ઠપકો) આવે માટે કુ-ચુક્રિત (કુતર્ક)રૂપ કાંકરા નાખવા છોડીદો અને શુદ્ધ અંતરંગ પરિણામે (અંતરાત્મા થઈ) રાગ અને દ્વેષ બન્નેમાંથી કોઈ પક્ષમાં નહિ જતાં મધ્યસ્થ રહો તો ઠપકાને પાત્ર નહિ થાઓ.

અનુવાદ:—

અંતરાત્મ મધ્યસ્થ થા, નહિ ઠપકો દે કોઈ;
ખાળ-ચપળતા તજ, ભલા, કુતર્ક-કાંકરા ખોઈ. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—વિવેક રાગ-દ્રેષ રહિત હોય છે; શુભ-
અશુભ સંયોગોમાં મધ્યસ્થ રહે છે, તેથી મધ્યસ્થતાનું નિરૂ-
પણ હવે કરે છે.

ભાવના:—ધર્મધ્યાનના અવલંબનરૂપ ચાર પ્રકારની
ભાવના છે; ૧ મૈત્રી, ૨ પ્રમોદ, ૩ મધ્યસ્થ, ૪ કરુણા.

તેમજ:—માકાર્ષીત્કોઽપિ પાપાનિ, મા-ભૂત્કોઽપિ ચ દુઃખિતઃ ।

મુચ્યતાં જગદપ્યેષાં, મતિર્મૈત્રી નિગદ્યતે ॥ ૧ ॥

અપાસ્તાશૈષ-દોષાણાં વસ્તુતત્ત્વાવલોકિનામ ।

ગુણેષુ પશ્વપાતો યઃ સ પ્રમોદઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨ ॥

દીનેષ્વાર્ત્તેષુ મીતેષુ, યાચમાનેષુ જીવિતમ ।

ઉપકારપરા બુદ્ધિઃ કારુણ્યમભિધીયતે ॥ ૩ ॥

ક્રૂરકર્મસુ નિઃશકં દેવતાગુહનિન્દિષુ ।

આત્મશંસિષુ યોપેક્ષા તન્માધ્યસ્થમુદીરિતમ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—

(અનુક્રુપ)

મા કરો કો કદિ પા ૧, કોઈ દુઃખી થશે નહિ;

ખધાએ મોક્ષ પામે એ, મતિ, મૈત્રી બુદ્ધે કહી. ૧

સર્વ દોષો તબ્યા જોણે, ઓળખે વસ્તુ-તત્ત્વને;

તેમના શુણ્ણમાં પ્રીતિ, પ્રમોદ સુજ તે ગણે. ૨

દીન દુઃખી, ભય બ્રાન્ત, જીવવા યાચના કરે;

તેમના હિતની બુદ્ધિ, કરુણા કહી જિનવરે. ૩

નિઃશંક કૂર-કર્મો ને, નિંદે જે ગુરુ-દેવતા;
સ્વવખાણુ કરે તેની, ઉપેક્ષા તે મધ્યસ્થતા. ૪

અથવા:—પરહિત—ચિંતા મૈત્રી, પરદુઃખ હરવાતણી મતિ કરણા;
પર સુખથી સુખી મુદિતા, ઉપેક્ષા પર દોષ અવગણના. ૧

એમ ભાવનાનાં લક્ષણ યોગ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે. વ્યવહાર નયથી, નિશ્ચયનયથી, શુભ-અશુભપણે પરિણમેલા સર્વ જીવ અને પુદ્ગલો પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ રહિતપણે પરિણમવારૂપ મધ્યસ્થતા છે. તે નામ આદિ ભેદે ચાર પ્રકારે છે; તેમાં દ્રવ્ય મધ્યસ્થતા ઉપયોગ રહિત, સાધ્ય-સાધનના ભાન વિનાનાને હોય છે; ભાવ મધ્યસ્થતા મુનિની મધ્યસ્થ પરિણુતિ છે. પ્રથમના ચાર નયે દ્રવ્ય મધ્યસ્થતા છે; છેલ્લા ત્રણ નયે ભાવ મધ્યસ્થતા છે; સાધન કાળે સાધનારૂપ હોય છે, અને વીતરાગને સર્વ અન્ય જીવ અને પુદ્ગલ સમૂહ પ્રત્યે નથી રાગ કે નથી દ્વેષ; તે સિદ્ધરૂપ મધ્યસ્થતા ઉત્સર્ગે એવંભૂત ગણાય છે તે વિષે કહે છે:—

હો! ઉત્તમ પુરૂષો, એકાંત અજ્ઞાનમાં રાચનાર અજ્ઞાનીની, વસ્તુસ્વરૂપના લક્ષ વિનાનાં વચનરૂપ ચપળતા તબ્બે; શાથી ચપળતા થાય છે? કુચુક્તિરૂપ કાંકરા ફેંકવાથી. તો શું કરવું? રાગ-દ્વેષના અભાવરૂપ મધ્યસ્થતાથી સાધક આત્મા (અંતરાત્મા) રૂપે સાધકપણામાં ઠપકો ન મળે તેમ રહેવું. મધ્યસ્થને સ્વભાવની હાનિરૂપ ઠપકો ગણવો. ૧

મનોવત્સો યુક્તિગર્વી મધ્યસ્થસ્યાનુધાવતી ।

તામાકર્ષતિ પુચ્છેન તુચ્છામ્નહમનઃકપિઃ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—મધ્યસ્થપુરૂષના મનરૂપી વાછરડો તે યુક્તિ રૂપી ગાયત્રી પાછળ દોડે છે; જ્યાં યુક્તિ હોય ત્યાંજ મધ્યસ્થનું ચિત્ત આવે; પણ તુરંચ આગ્રહવાળા પુરૂષના મનરૂપી વાનર તે યુક્તિરૂપી ગાયત્રી પુંછરેથી તાણે છે. કદાચહીનું ચિત્ત યુક્તિની કદર્યના કરે, એ અર્થ છે.

અનુવાદ:—

મન મધ્યસ્થનું વત્સ છે, યુક્તિ-ગાય સહ જાય;
તુરંચાગ્રહીનું મન-કપિ, તાણે પુરંચ સદાય. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—મધ્યસ્થનું મન વાછરડું છે, તે યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપના ભેદજ્ઞાનના કારણે ભૂત યુક્તિરૂપી ગાયત્રી પાછળ જાય છે; પક્ષપાતના અભાવે યથાર્થ ઉપયોગ સ્વરૂપ રહે છે. સમ્યક્જ્ઞાન રૂપ ગાયત્રી તુરંચ આગ્રહવાળાનું મનરૂપી વાંદરું, સ્યાદ્વાદ-ઉત્સર્ગ અપવાદ અનુસાર ઉપયોગ શૂન્ય મનમાં કદાચહ ભરેલા હોવાથી વાંદરા સમાન મન, પુંછડું પકડી ઝેંચે છે એટલે ગતિમાં વિદ્ધ કરે છે; કદાચહવાળાનાં મનમાં યથાર્થ યુક્તિ પ્રસરતી નથી; પક્ષાપક્ષવાળીજ તેમની દષ્ટિ હોય છે, તત્ત્વદષ્ટિ હોતી નથી. ૨

નયેષુ સ્વાયંસત્યેષુ મોષેષુ પરચાલને ।

સમશીલં મનો યસ્ય સ મધ્યસ્થો મહામુનિઃ ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—પોત પોતાના અભિપ્રાયે સાચા પણ ખીજા નય યુક્તિ કરી ચલાવે ત્યારે જે નિષ્કૂળ છે, કેમકે સર્વનય સપ્રતિપક્ષ છે; તે નયોને જેમનું મન પક્ષપાત રહિતપણું સ્વભાવ સ્વભાવ ધરનાર છે, તે મહામુનિ મધ્યસ્થ છે, જે એક-નય પક્ષપાતી હોય તે અદૃષ્ટ સિદ્ધાંત (સિદ્ધાંતના અભાવ) કહિએ.

નિયમયણિજ્ઞે સઘ્ના સઘ્વળયા પરિચાલણે મોહા ।

તે પુણ અદિઠ સમઝો વિમયદ્ સઠ્ચેવ અલિપ્ત વા ॥

ભાવાર્થ:—સર્વ નયો પોતાના અભિપ્રાયે સાચા છે, પરનય ચલાવે ત્યારે નિષ્ફળ છે; વળી તે સાચાજ છે કે જૂઠાજ છે, એમ એક નયનો પક્ષપાત કરનાર સિદ્ધાંતનો જાણનાર નથી:—

અનુવાદ:—

સ્વ અર્થે નય સત્ય સૌ, પરપક્ષે નહિ સત્ય;

અપક્ષપાતી મન નયે, તે મહામુનિ મધ્યસ્થ. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—મહામુનિ મધ્યસ્થ કહેવાય છે. તેમનું મન અન્ય નયો વડે કહેલા સ્તુધવર્મોમાં, તેમનાં પ્રવર્તનમાં સમભાવવાળું, પોતાના પક્ષપાત રહિત હોય છે. નયો કેવા હોય છે? પોતાનો અભિપ્રાય સ્થાપવામાં કુશળ, સત્ય હોય છે; પર અભિપ્રાય સ્થાપવામાં નિષ્ફળ, પરપક્ષ સ્થાપવામાં અસત્ય; માત્ર સ્વમત-સ્થાપન ધીર હોય છે. યથાર્થ ભેદજ્ઞાનના અભ્યાસી ઇષ્ટ-અનિષ્ટતા રહિત ઉપયોગવાળા, શમ ગુણવંત મુનિ મધ્યસ્થ હોય છે.

હવે નયનું સ્વરૂપ વખાણું છે:—

અનેક ધર્મોના સમૂહવાળી વસ્તુના એક ધર્મવડે વસ્તુનો ખ્યાલ દર્શાવતું એક અંશ-દર્શક જ્ઞાન નય નામ ધરાવે છે. આ નિત્યજ છે, આ અનિત્યજ છે, એમ એકાંત જ્ઞાન, એક પક્ષના સ્થાપનરૂપ નય પોતાના અર્થને ગ્રહણ કરે તે મિથ્યા-જ્ઞાન છે. સર્વનય સ્થાપન કરતું, સર્વ સ્વભાવાત્મક વસ્તુસ્વરૂપની અપેક્ષા રાખતું, ગૌણ-મુખ્યપક્ષે, જે કહેવાયું તે ઉપરાંતના

સ્વભાવો નથી કહેવાયા તેનો લક્ષ રાખતું એક અંશરૂપ જ્ઞાન નયજ્ઞાન કહેવાય છે. તે નય જો અન્ય નયોનો વિરોધ કરે નિષેધ કરે તો તે દુર્નય એવું નામ પામે છે. સર્વ નયની અપેક્ષા સહિત સ્વરૂપની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન તે સુનય છે. સમ્ભતિ તર્કમાં કહ્યું છે કે:-

“ તમ્હા સઘ્વે વિ ણયા મિચ્છાદિઢ્ઠી સપક્ખપડિબદ્ધા ।

અણ્ણોણ્ણગિસ્સિઆ પુણ હવંતિ સમ્મતસમ્માવા ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—તેથી માત્ર પોત પોતાના પક્ષમાં સંલગ્ન બધાએ નયો મિથ્યા દ્રષ્ટિ છે; પરંતુ એજ બધા નયો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય તો સમ્યક્રૂપ બને છે. ”

તે નયો સાત છે; ૧ નૈગમ, ૨ સંગ્રહ, ૩ વ્યવહાર, ૪ ઋણુ-સૂત્ર, ૫ શબ્દ, ૬ સમભિરૂઢ, ૭ એવંભૂત. આમાંના ચાર દ્રવ્યનય અને ત્રણ ભાવનય છે, એમ પૂજ્યનો આશય છે, પરંતુ સિદ્ધસેન દિવાકરના મત પ્રમાણે શરૂઆતના ત્રણ દ્રવ્ય નય છે, તથા બાકીના ચાર ભાવનય છે.

૧ નૈગમનય:—નિગમ્યંતે-જણાય છે લૌકિક પદાર્થો જે તે નિગમ, તે નિગમોમાં પ્રવૃત્તિવાળું જ્ઞાન તે નૈગમ. તેને સામાન્ય સાથે પણ સામાન્ય બુદ્ધિહેતુરૂપ અને સામાન્ય વચન હેતુરૂપ સંબંધ છે. એક બીજાથી અત્યંત ભેદવાળા પદાર્થો અન્યપણ સહિત છે પણ સત્તા માત્રથી સામાન્ય બુદ્ધિ ચેતના તેમને એકરૂપે ગણે એટલે સામાન્ય બુદ્ધિ, હેતુથી એક કહેવાય. અશોકવન આદિ દૃષ્ટાંતમાં અનેક જાતિનાં વૃક્ષો હોવા છતાં વનરૂપિતિ રૂપે સામાન્યપણું હોવાથી ‘વન’ એમ કહેવાયું. હવે વચન હેતુતા કહે છે:—દ્રવ્ય ઇત્યાદિ

કહેતાં જીવ, અજીવ એવા ભેદનો વિકલ્પ રહેલો છે; પરંતુ દ્રવ્યને વિશેષથી પણ બુદ્ધિ વચન હેતુતા અત્યંત સામાન્યથી અન્ય સ્વરૂપે વ્યવહાર કરે છે જેમકે પરમાણુ જેમાં રહ્યાં છે તે દ્રવ્ય. તથા સામાન્ય-વિશેષ સહિત હોવા છતાં પણ ગાય આદિથી સર્વ ગાયોમાં રહેલા ગાયપણુ વડે વ્યવહાર થાય છે; તથા તે પ્રકારે વ્યવહાર કરવો જોઈએ. ઉપદેશેલા સમસ્ત પ્રકારો પ્રમાણે લોકો વ્યવહાર કરે છે અને પ્રવચન (શાસ્ત્ર)માં પ્રવેશ કરે છે. એ લોક સંવ્યવહાર નૈગમ વિષે પ્રસ્થ (લાકડાનું દાણુ ભરવાનું માપ-ખનાવવા માટે કુહાડો લઈ કોઈ કાષ્ટ કાપવા જતો હોય તેને કોઈ પુછે કે ક્યાં જાય છે? તો કહે પ્રસ્થ લાવવા જાઉં છું. કોઈ ઈંધણુ, પાણી આદિ સામગ્રી ભાત રાંધવા એકત્ર કરતી બાઈને પુછીએ કે શું કરે છે? તો કહે કે ભાત રાંધું છું) આદિ દૃષ્ટાંતોથી કણબુજ સિદ્ધાંત-હેતુ જણાવે છે તે જાણવા યોગ્ય છે. અંશ અને સંકલ્પ ભેદે તે બે પ્રકારે છે. અને તે નૈગમ નયના સત્ અસત્ યોગ્યતા ભૂતપૂર્વ આરોપના ભેદથી (જેમકે પહેલાં રાજા હોય પછી પદભ્રષ્ટ થયો હોય તોપણ રાજા નામથી ઓળખાય છે, અથવા રાજકુમાર રાજા થવાનો છે માટે રાજા કહેવાય છે) ભૂત, ભવિષ્ય વર્તમાન સંબંધી આરોપને લઈને અનેક ભેદો થાય છે નામ નિક્ષેપથી દ્રવ્ય નિક્ષેપ વૃત્તિ, અંશે પ્રાપ્ત કરેલામાં સર્વનો આરોપ; બીજા બધા નયની અપેક્ષા સહિત નૈગમ નય સુનય છે.

૨ સંગ્રહનય:—અભેદ, વસ્તુ સામાન્યથી સંગ્રહ કરતો હોવાથી, સર્વને સંગ્રહે છે (સંધરે છે) માટે સંગ્રહ કહેવાય

છે, તે વસ્તુની સત્તાને ગ્રહણ કરનાર છે. જે ભાવનાઓના સંબંધથીજ ભાવત્વ (પદાર્થપણું) છે એમ સ્વીકારીએ તો પછી તેજ તેનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ હોવાથી પદાર્થ સંબંધી જ્ઞાંતિ, ઉત્પત્તિ, બંધન, ઘટઆદિ વિકલ્પની નિરર્થકતા સાબિત થાય; જે ઘટ આદિ વિકલ્પ પણ પદાર્થ થવાની પ્રવૃત્તિ છે એવો સિદ્ધાંતજ માનીએ તો તેજ પદાર્થ ઠર્યો કારણ કે તેથી બીજા કોઈ પદાર્થ નથી; તે પોતાના આત્માવત્ છે એવા દર્શનને માનનાર સર્વ નિત્ય છે, અને તેનું કોઈ કારણ નથી એવા વાદવાળા તથા કાલ, પુરૂષ, સ્વભાવ આદિ વાદવાળા ઠરે. આ સંગ્રહ નયમાં દ્રવ્યારિતક ભેદો—જીવ-અજીવ યોગ્યત્વ, સ્વદ્રવ્ય-ઉપચાર દ્રવ્ય, એકત્વ અભેદ અગોચર ભેદે અનેક ભેદો થઈ શકે છે. (અથવા સંગ્રહ નય બે ભેદે કહેવાય છે. ૧ મહાસત્તારૂપ. ૨ અવાંતર સત્તારૂપ. ત્રણે જીવનમાં એવી વસ્તુ કોઈ નથી જે સંગ્રહના ગ્રહણમાં આવતી નથી. જે જે વસ્તુ છે તે સર્વ સંગ્રહનયથી ગ્રહાયલીજ છે. એ સંગ્રહ નય કહ્યો.)

૩ વ્યવહારનય:—ભાવનિશ્ચય (પદાર્થના અસ્તિત્વ)-રૂપ સામાન્ય અભેદે (સંગ્રહનયે) ગ્રહેલા પદાર્થોને વિધિપૂર્વક અવસ્થાદિ ભેદે વહેંચવા ભેદ કરવો; તથા તે પદાર્થની ગુણ પ્રવૃત્તિ વડે ભિન્ન જ્ઞાનરૂપ વ્યવહાર નય કહેવાય છે. જે ઘડો આદિ ભિન્ન પદાર્થો સંબંધી સાંભળવાથી સ્વ સામાન્યના સંબંધ વિષે અને અન્ય સામાન્ય રહિત સંબંધ વિષે સંભળાયા પ્રમાણેજ ગ્રહણ ન થાય પરંતુ બધા નામથી જુદો પ્રગટ થતો પદાર્થ નજ સમજાય એમ પ્રત્યેક શબ્દ સાંભળતા થાય તો પછી ઘટથી બીજા ભિન્ન પદાર્થ વિષે સાંભળતાં સર્વરૂપના

અભાવની પ્રતીતિનો પ્રસંગ આવે. અને પછી ઘટપટ આદિ રૂપ વ્યતિકર (એક બીજાથી અલિપ્ત) ભાવનો પ્રસંગ આવે; ઉપદેશ, ક્રિયા, ઉપયોગ, અને મોક્ષની વ્યવસ્થાના અભાવથી સર્વ વ્યવહારનો નાશ થાય. જો સર્વ પદાર્થોમાં રહેલા વિશેષ (લેદ) ન સમજાય તો મોક્ષ કે બંધ થવાનો પણ અભાવ થતાં પદાર્થનો અભાવજ થાય. અવિશેષત્વ, અલેદત્વ, અનિરૂપ્યત્વ આદિવડે તો ગધેડાના શિંગડાની પેઠે પદાર્થનોજ અભાવ થાય. તેથી વ્યવહાર સામાન્યના લેદ પાડનાર છે; દોષ રહિત સામાન્ય છે. જેમકે દ્રવ્યનાં પૃથ્વી ઘડો, વગેરે નામ પડે છે ત્યારે તે તેજ છે. ત્રણેલોકના અલેદરૂપ (વિશ્વરૂપ) નિરંતર આત્મ સામાન્ય તબ્બા વિના અવસ્થિત-રૂપ મહા સામાન્યના લેદરૂપે વ્યવહાર માર્ગ પ્રવર્તે છે, એ પ્રકારની વસ્તુ વ્યવસ્થાથી વર્ણુશ્રમ, પ્રતિ નિયમ, યમ, ગમ્ય-અગમ્ય, લોજનાદિની વ્યવસ્થા છે; કુંભકાર આદિની માટી લાવવારૂપ, કેળવવારૂપ, ગોળા કરવારૂપ, ચાક ઉપર અનેક આકાર કરવારૂપ પ્રવૃત્તિમાં કે હરડે આદિ દવા આપવામાં થતા વ્યવહારની સફળતા છે. વ્યવહાર ન થઈ શકતો હોય તો આકાશ-કમળ સમાન બીજું બધું અવસ્તુ-રૂપ ગણાય.

૪ ઋણુસૂત્ર નય:--સરળ, અવક જણાવે તે ઋણુસૂત્ર અથવા જેને આગમ (શ્રુત) સમાં (અવક) છે તેને ઋણુશ્રુત કહિએ (લાકડા ઉપર સૂતાર સૂત્ર છાંટે છે ને સીધી લીટી પડે છે તેવો સીધો અર્થ અહણ કરનાર, કહેનાર નય.) કારણ કે ભૂત, ભવિષ્યની વસ્તુનો ત્યાગ કરી વર્તમાન પદ-

વીને (અવસ્થાને) અનુસાર સાંપ્રત કાળની મર્યાદાવાળા પદાર્થને કહેનાર હોવાથી ઋણુસૂત્ર કહેવાય છે. અને તે ભાવના વિષયનો પ્રકાર જાણવામાં પ્રવર્તે છે અને ભૂત ભવિષ્યની વસ્તુનાં ત્યાગ વિષેના વચનના જ્ઞાનમાં પ્રવર્તે છે. કારણ કે સર્વ વિદ્યપ રહિત અતિ પ્રમુગ્ધ સંશ્રાહના આશ્રહવાળો તે નથી; તેમજ વ્યવહારની અયથાર્થતા માનનાર છે, કેમકે ચરણ રહિત પુરૂષને ગરૂડ વેગવાળો કહેવા જેવો વ્યવહાર છે; વર્તમાન ક્ષણે રહેલા પરમાર્થને દર્શાવનાર ઋણુસૂત્ર છે. ભૂત-ભવિષ્યનો સ્વીકાર અને ગષ્ટાના શિંગડાના સ્વીકારમાં ભેદ નથી. બળી ગયેલો, નાશ પામેલો પદાર્થ કોઈનો વિષય ન થાય. અને અઘટઆદિ લક્ષણવાળી માટી આદિ અન્ય પદાર્થ હોવાથી ઘટાદિ થાય તે કાળે પણ ઘટાદિ રૂપ નથીજ અને તે એક માટીરૂપ દ્રવ્ય અન્ય પ્રકારે વર્તતું નથી; તો શું છે? બીજુંજ છે, કારણ કે બીજાંરૂપે પ્રતીતિ થાય છે; અન્ય પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે અને પિંડઆદિ ક્રિયા કાળે કુંભાર (કુંભ કરનાર) એવું નામ ઘટતું નથી જો તે પિંડમાંથી તાવડી વગેરે બીજું પણ કરે તો તેનો કરનાર ન કહેવાય; પટાદિ કરવા પ્રવર્તેલો પણ જો અન્ય પ્રથમના વિજ્ઞાનના સંબંધવાળો કુંભારજ કહેવાય તો પછી બધા લોક-વ્યવહારમાં ખલેલ પડે; તેથી પૂર્વાપર લાગ રહિત સર્વ વસ્તુમાં જણાતી વર્તમાન ક્ષણ સત્ય છે; અથવા ભૂત ભવિષ્ય સત્ય નથી. વર્તમાનાદિ નાસ્તિક આદિ છે. તેમનો સિદ્ધાંત:- “ચરણાદ” ઇત્યાદિ, ખાવુંપીવું ને સુખ માણવું ઇન્દ્રિય ગોચર છે તેટલોજ લોક છે. ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મ પર્યાય (દરેક

સમયે પલટાતા) ને અકુણ્ઠ નરનાર તેજ સ્થૂલ (મનુષ્ય ભવ, દેવભવ આદિ) લાંબા કાળના પર્યાયને અકુણ્ઠ કરનાર એમ બે ભેદ ઋગ્ચુસૂત્રના ગણાય છે.

૫ શબ્દ નય:--સામાન્ય અને વિશેષ પરિણતિ ક્ષયો પશ્ચાત્તઃ-ઔદયિક આદિ વર્તમાન પરિણતિને અકુણ્ઠ શબ્દ નય છે. શબ્દ એજ અર્થવડે જેનો વિષય કરાય છે તે વસ્તુ વિશેષ, તેથી શબ્દ એટલે શબ્દકૃત અર્થ વિશેષ ગણાય છે. ધાતુના જે જે અર્થ વિશેષ હોય તે શબ્દકૃત હોતા નથી; તેથી ઘટ વર્તમાન કાળે ઘટજ નિર્વિશેષ હોય; કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, સ્વામિ આદિ વિશેષોને પ્રાપ્ત ન થાય. તેથી જેના આધારે ઘટ છે ઇત્યાદિ કારકોનો અર્થિ વ્યવહાર નથી. તેથી સમાન લિંગ આદિ શબ્દથી જે પ્રગટ થાય છે તેજ સ્વીકારાય છે. વસ્તુથી અન્ય નહિ, જેમકે પુરૂષ સ્થાણ (કુંડું); કારણ કે કહેલા વચનના અર્થની હાનિ થાય. કારણ કે ભેદને અર્થે વચન છે; તેથી સ્વાતિ, તારા, નક્ષત્ર (ચોપડો પુસ્તક, પોથી એમાં જાતિમાં ભેદ છે); લીમડા આંખા અને કદંબનું વન એમાં વચનનો ભેદ છે; તે રાંધે છે, તું રાંધે છે, હું રાંધું છું, અમે રાંધીએ છીએ આદિમાં (પહેલો, બીજો, ત્રીજો) પુરૂષ ભેદ છે, એ પ્રકારે સર્વે પરસ્પર વિશેષના નાશથી અવસ્તુ રૂપ પરસ્પર નાશ થતાં અવસ્તુનો સ્વીકાર કરવો પડે. જેમકે ઠંડો બળતો એમ વિરૂદ્ધ વિશેષણોથી કાંઠો કે નદી કહે તે અવસ્તુ છે. લાલ, લીલી વસ્તુ કહેવી તે પણ અવસ્તુ છે; તે તે પ્રકારે જે વસ્તુ પોતાના વિશેષથી વિરૂદ્ધ વિરૂદ્ધ વિશેષને સ્વીકારે તે અવસ્તુતાને પામે છે.

ઘટને જ્યાં અર્થ ન બદલાઈ જાય ત્યાં કુંભ કહે છે. અભિ-
ધાન એજ શબ્દ છે; લિંગ, સંખ્યા પુરૂષ સમાન હોય તેવું
વચન તે શબ્દ છે. દર્શનની ભાષામાં કહિએ તો 'અર્થપ્રવૃત્તિ-
તત્વાનાં શબ્દ एव निबंधनम्' એટલે અર્થની પ્રવૃત્તિ રૂપ
તત્ત્વના ઇન્દ્રિયોને શબ્દ કારણ છે.

તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં શબ્દ નય ત્રણ લેઢે કહ્યો છે: ૧ સાંપ્રત
૨ સમલિરૂઢ, અને ૩ એવંભૂત.

(૧) સાંપ્રતઃ—વર્તમાન ભાવને કહેનાર અને સ્વ
આશ્રયી છે; વર્તમાન ક્ષણની વસ્તુના વિષય કે અધ્યવસાયના
સંબંધને લીધે સાંપ્રત કે સાંપ્રતિક કહેવાય છે. અનુયોગ દ્વારા
આદિમાં ભિન્ન વ્યાખ્યાનથી ભિન્નજ ગણાવ્યા છે.

૬ સમલિરૂઢ નય (૨) જે જે સંજ્ઞા (નામ) ધારણ કરે તેને
લાગુ પડે (તેના ઉપર ચઢે) તેને સમલિરૂઢ કહેવાય. તે એમ
કહે છે કે મળતી નહિ આવતી હોવાથી લિંગ માત્રથી ભિન્ન
વસ્તુ નીલ લતાદિની પેઠે માનીએ, તો મૂળથીજ ભિન્ન
શબ્દ કેવી રીતે વસ્તુ થાય? કારણ કે શબ્દથી અર્થની
નિરૂક્તિ (વ્યુત્પત્તિ) થાય છે. તેથી એ નિરૂક્તિથી લેઢ પડે
છે. એ નિરૂક્તિ લેઢ હોવા છતાં શબ્દો અભિન્નજ છે એમ
પૂર્વ નય (શબ્દ—સાંપ્રત) એક કરીને કહે છે. એ પ્રકારે
તો ઇન્દ્ર, શક આદિ પણ અવસ્તુ ઠરશે; કારણ કે ઘટ અને
તેના નાશનાં નિમિત્ત બન્નેને એક પણ ગણવાથી અવસ્તુતા
આવશે. એ પ્રકારે ઘટ અને કુટ (કળશીઓ, ભોટવો) માં
પણ ક્રિયા વાંકી ચુકી કરવાના નિમિત્તનો લેઢ હોવાથી
બન્ને ભિન્ન છે તેમજ પ્રકૃતિ અને પ્રતીતિને લીધે નિમિત્તનો

લેદ હોવાથી લિજ છે— ગાય અને ઘોડાની પેઠે. લોકમાં એમ પ્રતીતિ છે, એમ રૂઢિ હોવાથી, ઇન્દ્ર શબ્દના પુરંદર આદિ પર્યાય (એકજ અર્થના) શબ્દો છે. કોઇ શકા કરે છે તે કહેવું અયોગ્યજ છે કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષમાં પર્યાય શબ્દના સંલવે છે. જેમકે પીંપળો એમ બોલતા પહેલાં વૃક્ષની પ્રતીતિ થાય છે. અસ્તિત્વ અને વૃક્ષની બાબતમાં અન્ય સંજ્ઞાની કલ્પના અહિંપણ થાય છે તો પછી કહેલા ઉપરથી નહિ કહેલી બાબતને નિર્ણય થતાં પર્યાયપણાનો પ્રસંગ આવે. પ્રવેશ કરે; પિંડ બાઇ જાઓ એવાં રૂપ (કર્તાના અધ્યહારે) વપરાય છે; તથા છે, હોય છે એવા રૂપ પણ ત્રીજે પુરૂષ વાપર્યા વગર વપરાય છે. એ ન્યાયે પીંપળો ઝાડ છે એ હોવારૂપ પર્યાયને પ્રાપ્ત છે. તેથી અર્થ નયે લેદવાળા હાથીનો અશ્વની સાથે એકતાનો અપ્રસંગ છે. એ પ્રકારે અન્ય સંજ્ઞાનું નામ એ અવસ્તુ છે.

(૭) એવંભૂતનય (૩):—નિમિત્ત ક્રિયા કરીને શબ્દ પ્રવર્તે છે; યદ્યદ્દા સ્વચ્છંદે શબ્દ પ્રવર્તતો નથી, તેથી ઘડાના માપવાળો તે ઘડો, કળશ જેવો કુટ; પૂરનો નાશ કરવા પ્રવર્તેલોજ પુરંદર (ઇન્દ્ર); ઢંડના સંબંધનો અનુભવ કરવામાં પ્રવર્તતો હોય તેનેજ ઢંડીપણું કહેવું. નહિ તો વ્યવહારના લોપનો પ્રસંગ આવે. નિમિત્ત રહિત હોવાથી આનો તેવો અર્થ થતો નથી.

વળી નયના વિભાગ સહિત વ્યાખ્યાન કરે છે:—

(૧) નિશ્ચયથી ‘ગમ્યંતે’ જેમાં શબ્દો બોલાય છે તે ‘નિગમ’ એટલે દેશ, તે દેશોમાં જે અક્ષરાત્મક ધ્વાન્યોના

સામાન્ય નિર્દેશરૂપ લીધેલા ઘટ આદિ શબ્દોના અર્થ-જલ ધારણુઆદિ માટે સમર્થ એવા શબ્દાર્થનું જ્ઞાન તે શબ્દનો ઘટાદિ અર્થ કહેવાય છે; તેનું પરિજ્ઞાન, ઓળખાણ; ઘટ એટલે આ પદાર્થ અને તે પદાર્થને કહેનાર આ શબ્દ છે. આ પ્રકારના અન્ય અધ્યવસાય તે નૈગમ સામાન્ય અને વિશેષના આધારે તે દેશગ્રાહી અને સમગ્રગ્રાહી બે ભેદ છે. સ્વરૂપથી આ ઘડો છે એમ કહે ત્યારે તે સામાન્ય ઘટ છે; ઘડા નામથી ઓળખાતી સર્વ વ્યક્તિઓના સર્વ સામાન્યરૂપે એ શબ્દ હોવાથી સમગ્રગ્રાહી નૈગમનય કહેવાય છે. તથા વિશેષપણે સોનાનો માટીનો, ચાંદીનો, ધોળો ઇત્યાદિ વિશેષ જણાવે ત્યારે દેશગ્રાહી નૈગમનય કહેવાય છે.

(૨) હવે સંગ્રહના અવયવ અર્થે કહે છે:-સામાન્ય-વિશેષરૂપ પદાર્થોને એક ભાવે ગ્રહણ કરે, આશ્રય કરે તેવો અભિપ્રાય તે સંગ્રહનય કહેવાય. નૈગમનયે માન્ય કરેલા સામાન્ય અને વિશેષોને સંગ્રહનય એક કરીને સામાન્યનેજ કેવળ સત્તા સ્વભાવે સ્થાપે છે, કારણ કે સત્તાથી વિશેષ ભિન્ન નથી.

(૩) વ્યવહારનું લક્ષણ કહેવા કહે છે:-લૌકિક વિશેષો વડેજ ઘટ આદિનો વ્યવહાર થાય છે; તે ઉપચારરૂપે ઘણું કરીને હોય છે. અન્ય પ્રકારે સિદ્ધ થતા પદાર્થોને અન્ય પ્રકારે આરોપઆદિ કરી જણાવવો તે ઉપચાર કહેવાય છે. જેમકે ‘કુંડી ટપકે છે; આ રસ્તો ક્યાં જાય છે ?’ તેમાં ખરી રીતે કુંડીમાં રહેલું પાણી ટપકે છે; એ રસ્તે ચાલનાર પુરૂષ અમુક ગામ જાય છે. એમ ઉપચારની મુખ્યતા છે.

વિસ્તારથી ફેલાયલા અનેક અર્થ જેમાં છે એવો વિસ્તૃતાર્થ અભિપ્રાય વિશેષને વ્યવહાર કહે છે.

(૪) ઋણુસૂત્રનું લક્ષણ જણાવવા કહે છે:—આકાશ પુષ્પની પેઠે અસત્ નહિ પણ સત્ વિદ્યમાન પદાર્થોનું તેમાં પણ વર્તમાન અવસ્થાવાળા પદાર્થોનું નામ શબ્દ, સૂક્ષ્મજ્ઞાન જણાવનાર વિજ્ઞાન સંભવે છે તે ઋણુસૂત્ર છે. વ્યવહાર નયે માનેલા વિશેષોનોજ આશ્રય કરતાં વિદ્યમાન વર્તમાન ક્ષણવાળા પદાર્થ સ્વીકારતાં સ્થાપન પણ વર્તમાનનુંજ સ્વીકારે છે; ભૂત-ભવિષ્ય અવસ્થાને ઋણુસૂત્ર ન સ્વીકારે કારણ કે કોઈ પદાર્થ તે પ્રકારે કહી શકાતો નથી. તથા સૂક્ષ્મજ્ઞાન પણ વર્તમાનનો આશ્રય લે છે; ભૂત કે ભવિષ્યનો નહિ. કારણ છે તે સ્વભાવને ધારણ કરતા નથી. તેથી વસ્તુનું નામ તે વિજ્ઞાન અને પોતાની વર્તમાન અવસ્થારૂપજ તે હોય છે એવો અભિપ્રાય તે ઋણુસૂત્ર એમ તેનું યથાર્થ નામ છે.

(૫) શબ્દનય:—જે કારણે ભાવરૂપે, એટલે નામ-સ્થાપના દ્રવ્યથી રહિત, પદાર્થ ઘટ આદિ યથાર્થ છે તેનું નામ શબ્દ; તે યથાર્થ નામને આશ્રયે જે અભિપ્રાય છે તે શબ્દનય છે. વર્તમાન પોતાના વિદ્યમાન ભાવ ઘટનોજ તે આશ્રય કરે છે, અન્યનો નહિ. કહેવા યોગ્ય પદાર્થમાં જે પ્રસિદ્ધપણું, વિજ્ઞાન છે તે સાંપ્રત (શબ્દ) નય છે. તે વિષે કહે છે:— નામ આદિ દરેક વિશેષ વર્તમાન પર્યાયવાળામાં પણ પ્રસિદ્ધ વાચક (જણાવનાર) તેવો જે શબ્દ છે તે ભાવ કહેનાર શબ્દ ઉપરથી કહેવા યોગ્ય ભાવરૂપ પદાર્થમાં

પ્રવર્તતો અભિપ્રાય તે સાંપ્રત નામે નય કહેવાય છે કારણ કે લાવજ શબ્દથી કહેવા યોગ્ય છે, ખીજા બધા ઇચ્છેલા નહિ કારણ કે તે કાર્યનાં કારણરૂપ છે.

(૬) સમલિરૂઢ નયનું લક્ષણ જણાવતાં હવે કહે છે:—

વિદ્યમાન વર્તમાન પર્યાયને પ્રાપ્ત ઘટાદિ પદાર્થોમાં અસંક્રમ એટલે શબ્દનો અન્ય અર્થ ન થવો તે અસંક્રમ ઘટ શબ્દમાં વિદ્યમાન ઘટ એટલાવાળા પદાર્થને મૂકીને અન્ય કુટ આદિ પદાર્થ જણાવવાનું સામર્થ્ય છે કારણ કે તે પણ પદાર્થ છે, એમ જો ઘટ શબ્દનો કુટ આદિ અર્થ માનીએ તો તે પ્રકારે સર્વ સંકર આદિ દોષો લાગે છે. તેથી એક શબ્દથી જે પદાર્થ કહેવાય છે તે અન્ય શબ્દથી કહેવાતો પદાર્થ કદી નથી એમ અસંક્રમણ વિચારણાવાળો અભિપ્રાય તે સમલિરૂઢ નય છે.

(૭) એવંભૂત નયનું સ્વરૂપ કહે છે:—વ્યંજન એટલે શબ્દ તેનો અર્થ એટલે કહેવા યોગ્ય (વાચ્ય) પદાર્થ તે વ્યંજન અને અર્થનુંજ સંઘટન કરે તે ઘટ. જે નામ છે તેજ ક્રિયામાં પ્રવર્તેલા પદાર્થનેજ—જલ રાખવા કે જલ લાવવા સમર્થ શબ્દ અને જલઆદિ લાવવારૂપ ક્રિયા કરતા પદાર્થને ઘટ માન્યો છે; પણ તે ક્રિયાથી રહિત હોય તો ઘટ ન કહેવો. આમ યથાર્થતા દર્શાવતો અભિપ્રાય એવંભૂત નય કહેવાય છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે નય એ કયો પદાર્થ છે? નયંતે પ્રદર્શયંતે એટલે દેખાડાય તે નય; સામાન્ય આદિરૂપે પદાર્થને

દર્શાવે છે તેથી નય કહેવાય છે. પોતાના અર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર તેથી પ્રાપક કહેવાય છે, તેનું વિજ્ઞાન આત્માને કરાવે છે તેથી કારક કહેવાય છે, એક બીજાનો લેદ પાડી મુંદર વિજ્ઞાપિત (ઓળખાણ) કરાવી અપૂર્વને સાધે છે તેથી સાધક પણ કહેવાય છે. નિવૃત્તક, ઉપલંબક આદિ પર્યાયો તત્ત્વાર્થ સૂત્રથી? જાણવા. અહિં કર્તા અને ક્રિયાનો અલેદ જાણવો. કારણ કે તેજ પદાર્થ કર્તા છે એમ સ્વતંત્રતાથી કહેવાય છે, તેથી તેજ સાધ્ય સ્વરૂપે વર્તમાન ક્રિયા છે એમ કહેવાય છે, તેથી તે જન્મેમાં અત્યંત લેદ નથી હવે તે નયો તંત્રાંતરીય કે મતાન્તરીય છે? કે સ્વતંત્ર છે? તે સાત જિન વચનના વિભાગ કરવાવાળા કે પક્ષના આગ્રહ કરનાર મતિલેદો છે? અથવા એ પ્રકારે સર્વત્ર મિશ્ર્યાત્વથી પણ

૧ “નયાઃ પ્રાપકાઃ કારકાઃ સાધકા નિર્વર્તકા નિર્માસકા ઉપલમ્બકા વ્યજ્ઞકા इत्यनर्थान्तरम्” [તત્ત્વાર્થાધિગમમાસ્ય અ. ૧, સૂ. ૩૫ માધ્ય] : જે જીવાદિ પદાર્થોને સામાન્યરૂપે પ્રકાશિત કરે તે નય કહેવાય છે. જે તે પદાર્થોને આત્મામાં પ્રાપ્ત કરાવે, પહોંચાડે તે પ્રાપક; આત્મામાં અપૂર્વ પદાર્થના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરાવે તે કારક; એક પદાર્થ બીજા પદાર્થરૂપે મિશ્ર ન થાય તેમ પરસ્પર ભિન્નરૂપ રહે તે પ્રકારે વિજ્ઞમિશ્ર તથા સિદ્ધિના ઉપાયમૂત વચનો જે સિદ્ધ કરે તે સાધક; પોતાના નિશ્ચિત અભિપ્રાય દ્વારા જે વિશેષ અધ્યવસાયરૂપ ઉત્પન્ન થાય તે નિર્વર્તક; જે નિરંતર વસ્તુના અંશનો ભાસ જણાવવું કરે તે નિર્ભાસક; વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમની અપેક્ષાએ અત્યંત સૂક્ષ્મ પદાર્થ વિશેષોમાં જે આત્મા કે જ્ઞાનનું અવગાહન કરાવે તે ઊપલંબ; જે જીવાદિ પદાર્થોને પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે યથાર્થ સ્વભાવમાં સ્થાપિત કરે તેને વ્યંજકકહે છે એ અધા શબ્દ એકજ અર્થ (નય) ના વાચક છે.

પ્રતિષ્ઠા પામે છે? તેથી (ઉમાસ્વામી) આચાર્ય ઉત્તર આપે છે તે જણાવ્યો છે:-તે નયો અન્ય સિદ્ધાંતના પ્રરૂપક (તંત્રાન્તરીય) પણ નથી; તેમજ ગમે તેવા બુદ્ધિ ભેદ દ્વારા જૈન પ્રવચનને સિદ્ધ કરવા સર્વથા સ્વતંત્રરૂપે પ્રવર્તનાર પણ નથી. તો કેવા છે? તો કહે છે:-વિજ્ઞાનથી જાણતા જીવાદિ સ્વ-સંવેદનરૂપ તેમજ ઘટપટાદિ શબ્દના વાચ્ય પદાર્થના અન્ય અભિપ્રાયો સહિત વિજ્ઞાન ભેદો છે, વસ્તુજ અનેક ધર્મોરૂપ અનેક પ્રકારના જ્ઞાનથી જાણાવાય છે. એક વસ્તુ સંબંધી-જ્ઞાન વિશેષો તે નયો છે. તેનાં ઉદાહરણ જણાવે છે:-૧ નૈગમ-નય-ઘડો એમ કહેતાં લોક પ્રસિદ્ધ કુંભારની ચેષ્ઠાથી બનેલો, મોટા પેટ અને બુધાવાળો (લંબગોળ), પાણી, ઘી, દૂધ આદિ લાવવા માટે અન્ય સ્થાને લઈ જવાય તેવો અગ્નિમાં પકાવેલો પદાર્થ વિશેષ, સોનું, પથ્થર આદિથી થયેલા સમગ્ર સામાન્ય વિશેષ વ્યક્તિ ભેદ ગ્રહણ કરનાર, સંકલ્પ યોગ્ય તેની સત્તાદિને કે દેશ-અંશને ગ્રહણ કરનાર વિજ્ઞાન વિશેષ વડે ઘટ સમજાય છે. એ પ્રકારે જીવ પણ લોક પ્રસિદ્ધ ચેતના અને યોગપ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયાથી બનેલો, શરીર આકારે અસંખ્યેય પ્રદેશવાળો અનેક આકાર (સંસ્થાન) રૂપ, આહાર-વિહાર ક્રિયા કરવા સમર્થ, નર નારક દેવાદિરૂપ હોવા છતાં જ્ઞાન શરીર આદિ, અપર્યાપ્તઆદિ સમગ્રપણે પયઃપ્રાદિ દ્રવ્ય વિશેષ તે જીવ છે.

૨-સંગ્રહનય:-એક ઘટ સંબંધી કે બહુ ઘડા સંબંધી નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યથી ઓળખાતા ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન પર્યાયોમાંથી એક કે અનેક ઘડાનો સામાન્યરૂપે બોધ થાય

છે તે સંગ્રહ નય છે. સામાન્ય જીવની સત્તા ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન વિશેષ પણ સંગ્રહ નય છે, સૂક્ષ્મ નિગોદથી સિદ્ધ-પણા સુધીનાં તે શરીરો સંગ્રહી, જ્ઞશરીર અને લઘ્ય શરીરો સંગ્રહી સમાનરૂપ જીવનું જ્ઞાન વિશેષ તે સંગ્રહ અધ્યવસાય છે. અધિકપણે જેથી જણાય તે અધ્યવસાય.

૩-વ્યવહાર નય:—જલ લાવવા આદિ વ્યવહારવાળો ઘડો તે ઘટ; સુખ-દુઃખ વેદવાપણા આદિ વ્યવહારવાળો જીવ તે જીવ છે.

૪-ઋણસૂત્ર નય:—વર્તમાન નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને લાવ ઘડાની ચેષ્ટા-ક્રિયા આદિ પર્યાયોને કહેનાર શબ્દને ઘટ કહે છે. એ પ્રકારે નામ આદિ ચાર નિશ્ચેપવાળો જીવ દ્રવ્ય-લાવ પ્રાણોને આધારે જીવતો હોવાથી જીવપણા-રૂપે વસ્તુતાએ વર્તમાન (વર્તતો) જીવ આ નય દ્વારા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

૫-સાંપ્રત નય (શબ્દ નય):—ઘટ શબ્દ ઘટપણાના વર્તમાન સર્વ પર્યાય ગ્રહણ કરે છે. વર્તમાન અવયવ અને પ્રવૃત્તિ શક્તિવાળો જીવત્વ આદિ નામવાળો તે જીવ છે.

૬-સમલિરૂઢ નય:—ઘટમાં કુટલ્પ આદિ પર્યાયોને સંક્રમ નહિ કરવો તે સમલિરૂઢ નય છે; જે પર્યાયમાં વર્તે છે તેવા ઉદયવાળા પર્યાયધારી અન્ય જીવની પર્યાયોને સંક્રમ નહિ કરતાં સ્વપર્યાયને જણાવે તે સમલિરૂઢ નયે જીવ કહેવાય છે.

૭-એવંભૂત નય:—જ્ઞાન-દર્શનરૂપ સંપૂર્ણ પર્યાયની પ્રવૃત્તિમાં વર્તતો જીવ એવંભૂત નયે જીવ કહેવાય છે. એમ શબ્દ

યોજના કહી. તત્ત્વાર્થ વૃત્તિમાં વળી કહ્યું છે કે:-નૈગમ નય દેશગ્રાહી, સંગ્રહ નય સામાન્યગ્રાહી, વ્યવહાર નય વિશેષ ગ્રાહી, ઋણુસૂત્ર નય વર્તમાન વસ્તુગ્રાહી, શબ્દનય વર્તમાન ભાવગ્રાહી, સમલિરૂઢ નય દરેક શબ્દનો ભિન્ન અર્થ ગ્રહણ કરનાર અને એવંભૂત નય સ્વ સ્વપર્યાયગ્રાહી છે; ઇત્યાદિ અનેક જીવ અજીવ વિષે નય ચાલિની (નય પ્રવૃત્તિ) તત્ત્વાર્થ સૂત્રની ટીકામાંથી જાણવા યોગ્ય છે. તેમાંથી જ્ઞાન વિષે કિંચિત્ નય ચાલિની લખીએ છીએ.

૧-નૈગમ—અક્ષરના અનંતમા ભાગરૂપ ચેતનનો અંશ એકેન્દ્રિય જીવને હોય છે તે જ્ઞાન નૈગમ નયે છે.

૨-સંગ્રહ નય—સામાન્ય સત્તામાં રહેલા જ્ઞાન પરિણામને જ્ઞાન કહે.

૩-વ્યવહાર નય—વસ્તુને જાણવાનાર હોવાથી આઠ પ્રકારના જ્ઞાન ઉપયોગમાંથી દરેકને વ્યવહાર નયે જ્ઞાન કહેવાય છે.

૪-ઋણુસૂત્ર નય—તત્ત્વની શ્રદ્ધા ગ્રહણ કરી છે એવા સમ્યક્દષ્ટિનું ઇન્દ્રિયજ અને અનિન્દ્રિયજ બધું જ્ઞાન ઋણુસૂત્ર નયે જ્ઞાન કહેવાય છે અને તે બધું જ્ઞાન મિથ્યાદષ્ટિનું વિપર્યાસરૂપ છે.

૫-શબ્દ નય—શ્રુતજ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન તે શબ્દનયે જ્ઞાન છે ત્યાં સાંપ્રતનય-શ્રુત આદિ ચાર જ્ઞાનને જ્ઞાન કહે છે.

૬-સમલિરૂઢ નય—શ્રુતજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનને જ્ઞાન કહે.

૭-એવંભૂત નય—કેવલજ્ઞાનને જ્ઞાન કહે છે.

એ પ્રકારે સ્વપક્ષ સ્થાપનાર, પોતાનો અભિપ્રાય જણાવનાર નયો વડે અનેક વક્તાઓ વાદ વિવાદ કરે છે. ત્યાં જેમનું મન સમ સ્વભાવ વાળું છે તે મધ્યસ્થ કહેવાય છે. એવું મધ્યસ્થપણું અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે. ૩

સ્વસ્વકર્મકૃતાવેશાઃ સ્વસ્વકર્મભુજો નરાઃ ।

ન રાગં નાપિ ચ દ્વેષં, મધ્યસ્થસ્તેષુ ગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ—પોત પોતાનાં કરેલાં કર્મ વિષે આગ્રહ જેણે કર્યો છે એટલે કર્મને લીધે પરવશ છે એવા મનુષ્યો પોત પોતાનાં કર્મનાં ફળના ભોક્તા છે, તેમના પ્રત્યે મધ્યસ્થ જીવ રાગ પણ કરતા નથી તેમજ દ્વેષ પણ કરતા નથી.

અનુવાદ:—

કર્યાં કર્મને વશ જનો, ભોગવતા નિજ કર્મ;

તે પ્રત્યે મધ્યસ્થનો, ન રાગ-દ્વેષનો ધર્મ. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—કર્મોદયોમાં મધ્યસ્થ (સમભાવવાળા) પુરૂષ નથી રાગ કરતા, તેમજ નથી દ્વેષ કરતા. મનુષ્યો કેવા છે? પોતપોતાનાં કર્મમાં આગ્રહ જેમણે કર્યો છે એવા પોતાના કર્મને આધીન છે; સર્વે પોતાનાં કર્મ ભોગવનાર છે તેથી પોતાનાં કરેલાં કર્મનાં ફળ શુભ કે અશુભરૂપે ઉદયમાં આવે ત્યારે સમભાવવાળા મહાત્મા, ઇન્દ્રોના સમૂહ વડે તેમની ચરણ પૂજા કે વંદન થાય કે કંગાલ માણસો કે માછીવા વાઘરી જેવા હલકા જનો દ્વારા ઉપદ્રવો થાય, તો પણ રાગ કે દ્વેષ કરતા નથી, તે મધ્યસ્થ કે સમચિત્ત કહેવાય છે. ‘આવશ્યક-નિર્યુક્તિ’ માં કહ્યું છે કે:—

વંદિજ્ઞમાણા ન સમુક્કસંતિ, હેલિજ્ઞમાણા ન સમુજ્જલંતિ ।
 વંતેર્ણ ચિત્તે ન ચલંતિ ધીરા મુની સયા હ અરાગદોસા ॥

ભાવાર્થ:—મુનિને જો કોઈ વંદન કરે તો ઉત્કર્ષ ન થાય,
 તિરસ્કાર કોઈ કરે તો ક્રોધ ન થાય; જેમણે ચિત્તને વશ કર્યું
 છે, તે (અનુક્રૂણ કે પ્રતિક્રૂણ પરિસહોમાં) ચળતા નથી.
 મુનિ સદાય રાગ-દ્વેષ રહિત હોય છે. ૪

મનઃ સ્યાદ્ વ્યાપૃતં યાવત્, પરદોષગુણગ્રંથં ।

કાર્યં વ્યગ્રં વરં તાવન્મધ્યસ્થેનાઽઽત્મભાવને ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—પારકા દોષ કે ગુણ ગ્રહણ કરવામાં જ્યાં-
 સુધી મન વર્તતું હોય ત્યાંસુધી મધ્યસ્થ પુરૂષે આત્મધ્યાનને
 વિષે મન આસક્ત કરવું ભયું છે. પર વિષે મન તે ચિંતા
 સ્વરૂપ છે અને આત્મ વિષે તે મન સમાધિ સ્વરૂપ છે
 એ વિશેષાર્થ છે.

અનુવાદ:—

જ્યાં લગી મન પરદોષ ગુણ, ગ્રહવાને લલચાય;

ત્યાં લગી મન મધ્યસ્થનું, સ્વવિચારે વશ થાય. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—પરદોષ-ગુણ ગ્રહણ કરવામાં મન પ્રવ-
 ર્તતું હોય ત્યાંસુધી આત્મસ્વરૂપના ચિંતનમાં તત્પર કરવું
 સાઈ છે. કોણે ? મધ્યસ્થ પુરૂષે; સમભાવના સ્વાદનો રસિક
 હોય તેણે. આથી અમૂર્ત આત્મસ્વરૂપના અગુરુલઘુ ૫૬
 ગુણ હાનિ-વૃદ્ધિ પરિણમન રૂપ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવતાવાળા
 સ્વરૂપના ચિંતન કરવારૂપ ગુણમાં પ્રવૃત્તિ અને અન્ય ગુણોને
 સહકારી પ્રવૃત્તિના ચિંતન આદિક કાર્ય થતું હોય ત્યાં એવા
 ગુણના ચિંતનમાં આસક્ત જીવને સાંસારિક ગુણદેહના ચિંત-

નનો અવકાશજ નથી. તેથી નિર્ઘ્રંથ મહાત્માઓ વિચારે છે
 બાર લાવના-ચક્ર, મોટેથી ઉચ્ચાર કરે છે દ્રવ્યાનુયેગ્નઞ્ચનો;
 પ્રશ્નો કરે છે પરસ્પર સ્વભાવ-વિભાવ પરિણામ સંબંધી,
 વિલોકે છે સાવરણ-નિરાવરણ આત્મસ્વરૂપ; વિભાગ કરે છે
 કારણ સમૂહના પરિણામનો, તન્ને છે અશુદ્ધ નિમિત્તોને,
 વિચારે છે નિશ્લેષને, બરાબર મેળવે છે નયકથનને, તન્મય
 થાય છે ધ્યાન આદિમાં; કારણ કે અનાદિ વિભાવમાં વર્તતી
 ચેતનાના વીર્ય કે પ્રવર્તન વડે પરસ્વરૂપની ઉપાદેયતા શુદ્ધ
 થયાથી પરના ગુણ-દોષ અવલોકન કરવાથી થતા અશુદ્ધ
 ચેતનને નિવારવા સ્યાદ્વાદથી પંચસ્તિકાયનું અનંત સ્વ-
 રૂપ અવલોકવાનું તથા અજીવ હેય-તજવારૂપ છે અને જીવ
 ઉપાદેય છે એવું જ્ઞાન મન દ્વારા કરવા યોગ્ય છે. ૫

त्रिमिन्ना अपि पंथानः समुद्रं सरितामिव ।

मध्यस्थानां परं ब्रह्म प्राप्नुवन्त्येकमक्षयम् ॥ ६ ॥

ભાષાર્થ:—સમુદ્ર પ્રતિ નદીના અનેક માર્ગ જેમ જુદા
 પણ હોય છે તેમ અપુનર્બંધક, સમ્યક્ દૃષ્ટિ આદિ મધ્યસ્થોના
 માર્ગ અથવા જિન-કલ્પ, સ્થવિર-કલ્પક આદિ, ક્ષયરહિત
 ઉત્કૃષ્ટ એક પ્રદાને એટલે સર્વત્ર પંચ-બોધ વિશિષ્ટ કેવળજ્ઞાનને
 પામે છે.

અનુવાદ:—

મધ્યસ્થના પંથો જુદા, ઉદ્ધિ લલિ નદી જેમ;

એક અક્ષય પરપ્રદાને, પ્રાપ્ત કરે ગણ એમ. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—પંચ ધ્યાન માર્ગો, સાધન પદ્ધતિઓ
 સાધન-ઉપાયો દ્રવ્ય આચરણથી અનેક ભેદે ભિન્ન હોવા

છતાં સમ્યક્દૃષ્ટિ અપુનર્બંધક આદિ, જિનકલ્પ, સ્થવિરકલ્પ આદિ મધ્યસ્થલાવમાં રહેનારના શુકલધ્યાન પર્યંતના ભિન્ન ભાગો એક, અક્ષય, પરબ્રહ્મને પામે છે. આથી સર્વે સાધન ઉપાયોનું એક શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સમ્મેલન થાય છે. કારણ કે સર્વ મોક્ષ સાધકોનું સાધ્ય એક છે. શાની પેઠે? સમુદ્ર તરફ નદીઓની પેઠે. જેમ નદીઓ સમુદ્રને મળે છે તેમ તત્ત્વમાં એકતારૂપ પરિણામવાણાનાં સર્વ સાધન શુદ્ધ આત્મલાવ પ્રત્યે વહે છે. તેથી રાગ-દ્વેષનો અલાવ હિતકારી છે. ૬

સ્વાગમં રાગમાત્રેણ દ્વેષમાત્રાત્પરાગમમ ।

ન શ્રયામસ્ત્યજામોવા કિંતુ મધ્યસ્થયા દૃશા ॥ ૭

ભાષાર્થ.—વિચાર રહિત કેવળ રાગથી પોતાના સિદ્ધાંતને અમે આદરતા નથી; અથવા વિચાર રહિત કેવળ દ્વેષથી પર સિદ્ધાંતને તજતા નથી; પરંતુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી વિચારીને સિદ્ધાંતને આદરીએ છીએ કે તજીએ છીએ.

પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥

હરિભદ્રાચાર્ય

ભાવાર્થ:—મને વીર પ્રત્યે પક્ષપાત નથી, કે કપિલ આદિ પ્રત્યે દ્વેષ નથી; પરંતુ જેનું વચન યુક્તિવાળું (પ્રમાણ યુક્ત) લાગે તેનું બહુમાનપણું (પકડ, અંગીકાર) કર્તવ્ય છે.

ન શ્રદ્ધયૈવ ત્વયિ પક્ષપાતો, ન દ્વેષમાત્રાદરુચિઃ પરેષુ ।

યથાવદાસત્ત્વપરીક્ષયા તુ ત્વામેવ વીરપ્રભુમાશ્રયામઃ ॥

હેમયંદ્રાચાર્ય.

ભાવાર્થ:—હે ! વીર ભગવાન, તમારા પ્રત્યે અમને શ્રદ્ધાથીજ પક્ષપાત (બહુમાનપણું) નથી, કે માત્ર દ્રેષથીજ અન્ય પ્રત્યે અરૂચિ નથી પરંતુ યથાર્થ આત્મપરીક્ષા વડે તમારોજ આશ્રય અમે કરીએ છીએ.

અનુવાદ:—

માત્ર રાગ કે દ્રેષથીજ, નહિ ગ્રહણ કે ત્યાગ;
સ્વ-પરના સિદ્ધાન્ત ભણી, મધ્યસ્થ દૃષ્ટિ ગુણરાગ. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—ગણધરે કહેલાં પોતાનાં આગમનો અમે માત્ર રાગથી આશ્રય કરતા નથી; જેમ કે અમારી પરંપરા પ્રમાણે આ શાસ્ત્રો છે માટે માનવાં, આ અમારો આચાર છે, એવા રાગની આતુરતાને લીધે અમારો જિનાગમમાં રાગ નથી. અથવા કપિલ આદિનાં શાસ્ત્રો તો પર ધર્મનાં છે એવા દ્રેષ માત્રથી તેનો દ્રેષ કરતા નથી કે ત્યાગ કરતા નથી. પરંતુ પરીક્ષાથી યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપના નિરૂપણથી સમ્યક્જ્ઞાનનાં તે હેતુ હોવાથી મધ્યસ્થ દૃષ્ટિએ જિનાગમનો અમે આશ્રય કરીએ છીએ. વિપર્યાસ સહિત વસ્તુ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં હોવાથી તે અયોગ્ય ધારીને, પણ માત્ર દ્રેષથી નહિ, અન્ય શાસ્ત્રોને તજવા યોગ્ય હોવાથી તજીએ છીએ. ૭

મધ્યસ્થયાદૃશા સર્વેષ્વપુનર્બંધકાદિષુ ।

ચારિસંજીવનીચાર-ન્યાયાદાશાસ્મહે હિતમ્ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—મધ્યસ્થ દૃષ્ટિએ કરીને સર્વે અપુનર્બંધક આદિ એટલે માર્ગની સન્મુખ થયેલા, માર્ગે ચઢેલા અવિરત સમ્યક્-દૃષ્ટિ, અને સર્વવિરતિ જીવોનું ‘હિત’ ચારિ સંજીવની ચાર ન્યાયે (અભણ-પણે સંજીવની વનસ્પતિનો ચારો ચરાવતા

જેમ પશુપણું ટાળીને મનુષ્ય કરે તે દૃષ્ટાંતે) ઇચ્છીએ છીએ. જો કે મૈત્રી લાવના સર્વ પ્રત્યે છે તથાપિ પ્રવૃત્તિ અનુકૂળ લાવના અપુનર્જંધક આદિ આશ્રિતજ કહી.

અનુવાદ:—

અપુનર્જંધક પ્રમુખ, મધ્યસ્થ દૃષ્ટિએ હિત; કરે સંજીવની ન્યાયથી, એ ઇચ્છા સુપ્રતીત. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—અમે મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી સર્વ પ્રત્યે મૈત્રી પ્રમેદ, કરણા, આદિ લાવે કલ્યાણુ ઇચ્છીએ છીએ. સર્વત્ર રાગદ્વેષના પરિત્યાગરૂપ અનુકૂળ લાવના વડે હિત સધાય છે. કેવી રીતે? ચારિસંજીવની ચાર ન્યાયે; તેનું ઉદાહરણ:— કોઈ પુરૂષ અજ્ઞાણ્યો છતાં પશુ ચારતાં પશુપણાના ત્યાગનું અને દેખતાપણાનું કારણ બન્યો;

એ ચારિસંજીવની ચારણરૂપ દૃષ્ટાંત છે તે પ્રમાણે. તે પ્રકારે ચારિત્ર આદિમાં મંદ પ્રયત્નવાળો છતાં અધ્યાત્મભાવ અનુસાર સમભાવમાં પરિણમતાં અનાદિ પશુપણાના લાવને ટાળીને આત્માને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ ભેદજ્ઞાનની કુશળતારૂપ દૃષ્ટિવાળો—દેખતો કરે છે, તેથીજ સાધ્યની અપેક્ષાવાળાનાં સર્વ સાધન હિતકારી છે; તે સિવાયના સૌ સાધન બાળકીડા-રૂપ છે, ‘વીતરાગ સ્તોત્ર’ માં કહ્યું છે:—

“ તથાપિ શ્રદ્ધામુઘોઽહં, નોપાલમ્યઃ સ્થલજ્ઞપિ ।

વિશંખલાપિ વાગ્વૃત્તિઃ શ્રદ્ધાધાનસ્ય શોભતે ॥ ”

ભાષાર્થ:—તોપણ શ્રદ્ધાથી મુઘ થયેલો હું ભૂલ કરવા છતાં ઠપકાને પાત્ર નથી; શ્રદ્ધા કરનારની નિરંકુશ વાણીના પ્રવાહ પણ શોભા આપે છે. કોનું કલ્યાણુ ઇચ્છીએ

છીએ? અપુનર્બંધક આદિનું. અપુનર્બંધકનું સ્વરૂપ શ્રી હારભદ્ર સૂરિના વચનથી જાણવું. આદિ શબ્દથી માર્ગા-લિમુખ, માર્ગપતિત, અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ, દેશ વિરતિ, સર્વ વિરતિ આદિનું. સર્વત્ર પરભાવ રાગદ્વેષથી રહિત આત્મ-સ્વભાવની અનુકૂળતાજ સાધન છે ‘ યોગ શાસ્ત્ર ’ માં કહ્યું છે:-

આત્મૈવ દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રાણ્યથવા યતેઃ ।

યત્તદાત્મકર્ણૈષ શરીરમધતિષ્ઠિતિ ॥ ૧ ॥

આત્માનમાત્મનાવેત્તિ મોહત્યાગાદ્ યદાત્મનઃ ।

તદેવ તસ્ય ચારિત્રં તજ્ઞાનં તચ્ચ દર્શનમ્ ॥ ૨ ॥

આત્માજ્ઞાનમ્બંધં દુઃખમાત્મજ્ઞાનેન હન્યતે ।

તપસ્યાપ્યાત્મવિજ્ઞાન-હીનૈષ્છેત્તું ન શક્યતે ॥ ૩ ॥

સોઽયં સમરસીમાવ-સ્તદેકીકરણં મતમ્ ।

આત્મા યદ્વૃથકત્વેન લીયતે પરમાત્મનિ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—અથવા મુનિનો આત્માજ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર છે; કારણ તે રત્નત્રયમય આત્માજ શરીરમાં રહેલો છે. (૧)

મોહના ત્યાગથી તે આત્માને આત્માવડે આત્મામાં જાણે છે તેજ તેનું ચારિત્ર છે, તેજ જ્ઞાન છે અને તેજ દર્શન છે (૨)

આત્માના અજ્ઞાનથી ઉપજતું દુઃખ આત્મજ્ઞાનથી ટળે છે; આત્મજ્ઞાન રહિત જીવો તપ વડે પણ તે દુઃખને છેદી શકતા નથી. (૩)

જેથી આત્મા અલિપ્ત પણે પરમાત્મામાં લીન થાય તે આ સમરસીભાવ છે, તેમાં તન્મય થવું એમ કહેવું છે, માનેવું છે. (૪)

૧૭. નિર્ભયાષ્ટક

यस्य नास्ति परापेक्षा स्वभावाद्धैतगाग्निनः ।

तस्य किं नु भयभ्रान्ति-क्लान्तिसन्तानतानवम् ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—જેને પરની અપેક્ષા (સ્પૃહા-ગરજ) નથી અને સ્વભાવની અલેદતા પ્રત્યે જે જનાર છે એટલે કેવળ આત્મસ્વભાવના લાલવંત છે તેને ત્રાસના ભ્રમથી થતા ખેદની શ્રેણિ શું સંકોચાઈ જતી નથી? અર્થાત્ લય ભ્રમનો ખેદ વધતો નથી, ટળી જાય છે.

અનુવાદ:—

જેને પરની ગરજ નહિ, સ્વભાવમાંજ મસ્તાન;

તેને લયકૃત ભ્રાન્તિની ખેદ-શ્રેણિ ગઈ માન (ક્ષય જાણુ). ૧

જ્ઞાનમંજરી:—નિર્ભય થયેલાને મધ્યસ્થતામાં સ્થિરતા રહે છે. લયરૂપ મોહના ઉદયથી પરિણામ અપણ થાય છે, તેથી લયનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અવિનાશી છે, તેથી નિર્ભયજ છે.

નામ અને સ્થાપના નિશ્ણેપે નિર્ભયતાનું સ્વરૂપ સુગમ છે, દ્રવ્ય નિર્ભય એટલે સાત લયથી રહિત; ભાવ નિર્ભય એટલે કર્મખંધના કારણરૂપ વિભાવ પરિણુતિથી રહિત; (મિથ્યાત્વ અવિરતિ આદિ) ખંધનાં કારણરૂપ પરિણામ આત્માની સત્તાને રોકી રાખનાર અને નવાં કર્મ ખંધાવનાર હોવાથી મહા લયરૂપ છે; તે લય સંવર પરિણામે પરિણુ-મેલા જીવોને હોતો નથી.

નૈગમ નયે સર્વ દ્રવ્યો નિર્ભય છે; સંગ્રહ નયે વસ્તુની સત્તા વિષે નિર્ભયપણું છે, કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ અવિ-

નાશી છે; વ્યવહાર નયે કર્મના ઉદયમાં તન્મય ન થનાર ધીર પુરુષને નિર્ભયતા છે; ઋગ્વેદ સૂત્ર નયે નિર્ગથ મુનિને નિર્ભયતા છે; શબ્દ નયે ધ્યાનમાં રહેલા મુનિ નિર્ભય છે; સમભિરૂઢે નયે કેવળી ભગવાનને નિર્ભયતા છે; અને એવંભૂત નયે સિદ્ધ ભગવાનને સર્વ અવિનાશી ગુણો પ્રગટ્યા હોવાથી નિર્ભયતા છે. અને અહિં તો યથાર્થ આત્મસ્વરૂપને જાણનારને ઔદયિક (ઉદયના) ભાવમાં મમતા નથી તેથી તે પોતાના સાધનમાં નિર્ભય રહે છે. માટે નિર્ભય-અષ્ટકનું નિરૂપણ કરે છે:-

જેને પરનો આશ્રય કે પરની આશા નથી અને જેનો સ્વભાવમાં એકતા પ્રાપ્ત કરવાનો સ્વભાવ છે તેને ત્રાસ, ભ્રમ અને ખેદની પરંપરા વધતી ન અટકે? અટકે. આથી પરવસ્તુ સાચવવાનો, પરની આશા આદિથી ભય હોય છે. જે પર પદાર્થ પ્રત્યે નિઃસ્પૃહ છે, તેને પર પદાર્થના અભાવથી ખેદ ક્યાંથીજ હોય? ૧

भवसौख्येन किं भूरि-भयज्वलनमस्मना ।

मदा भयोज्झितं ज्ञान-सुखमेव विशिष्यते ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—ઘણા ભય (ત્રાસ)રૂપ અગ્નિથી ભસ્મ (રાખોડી) થયેલું સંસાર સુખ શા કામનું છે; નિરંતર ભય રહિત જ્ઞાન સુખજ સર્વથી અધિક છે; સર્વોપરી છે.

અનુવાદ:—

બહુ ભયમાં બળી રાખ સમ, ભવસુખ માનો દુઃખ;
સર્વોપરી નિર્ભય સદા, ગણો જ્ઞાનથીજ સુખ. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—આ લોક, પરલોક આદિના બહુ લય-
રૂપ અગ્નિથી બળીને રાખોડી થયેલાં એટલે ચોર, ભાગીઆ
અને રાજના લય રૂપ અગ્નિથી બળી ગયેલાં લવ સુખ એટલે
ઇન્દ્રિયોનાં માની લીધેલાં સુખ પણ દુઃખની જાતિનાં છે
તેને શું કરવાં છે? કંઈજ નથી જોઈતાં. તત્ત્વની ઓળખાણ
રૂપ જ્ઞાનનું સુખ નિર્ભય છે. તે સર્વોપરિ છે. જ્ઞાનમાંજ ખરું
સુખ છે; પુદ્ગલનાં સુખમાં તો સુખનો આરોપ છે તે ભ્રમજ
છે, કહ્યું છે કે:—

જં પુગલજં સુખં દુઃખં ચેવત્તિજહ્યતત્તસ્સ ।

ગિહ્વે મદ્વિઅલેવો, વિડંબણા સ્વિસણામૂલં ॥

ભાવાર્થ:—જેપુદ્ગલથી ઉપજતા સુખ છે તે દુઃખજ
છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરો, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં શરીર ઉપર માટીનો
લેપ સુકાઈ જતાં તતડવાથી વિડંબના દુઃખ રૂપ અને નિંદાનું
કારણ બને છે, માટે પુદ્ગલનું અડચ્છ કર્તવ્ય નથી, તે
સુખ રૂપ નથી. ૨

ન ગોપ્યંકઞ્ચાપિ નારોપ્યં, હેયં દેયં ચ ન ક્વચિત્ ।

ઋ મયેન મુનેઃ સ્થેયં, જ્ઞેયં જ્ઞાનેન પશ્યતઃ ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—કયાંય મુનિને ગોપવવા (સંતાડવા) યોગ્ય
નથી, કે થાપવા યોગ્ય નથી; વળી કયાંય છાંડવા કે દેવા
યોગ્ય નથી; જાણવા યોગ્યને જ્ઞાને કરીને જાણતા મુનિએ
લયસહિત કયાં રહેવા યોગ્ય છે? કયાંય નહિ.

અનુવાદ:—

જેય જ્ઞાનથી દેખતા, મુનિને લય શો હોય ?

જો નહિ ઢાંકવું, થાપવું, નહિ દેવું, તજવું કોય. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—પરમાત્મભાવરૂપ સાધ્યના ઉપાયમાં પ્રીતિવાળા આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનના અનુભવરૂપ સ્વસંવેદનમાં પ્રવીણ મુનિને ઢાંકવા યોગ્ય કંઈપણ નથી; સ્વધર્મ કોઈ લઈ શકે તેમ નથી, તેને સંતાડવો કેમ પડે? વળી જે ગુણ ન હોય તેને સ્થાપવાનું પણ તેને નથી. કારણ કે સ્વરૂપથીજ અનંત ગુણમય હોવાથી પરગુણ વડે તેનું સ્થાપન કે તેનો આરોપ કયાંય કરવો પડે તેમ નથી. સર્વ છોડવા યોગ્ય વસ્તુઓને હેંચપણે (છાંડવા યોગ્ય) કરેલી હોવાથી કયાંય છોડવા યોગ્ય રહ્યું નથી. સ્વધર્મનો સમૂહ પરમાં જઈ શકતો નહિ હોવાથી કયાંય દેવાનું પણ નથી. તેથી મુનિએ બચવાની અભિલાષાવાળા બની લય સહિત કયાં રહેવા યોગ્ય છે? કોઈ સ્થળે નહિ. કારણ કે પોતેજ પોતાને બચાવવા સમર્થ છે. કેવાં મુનિ છે? સ્વ અને પર પદાર્થના સમૂહને જ્ઞાન વડે બાણતા, દેખતા મુનિ છે. ૩

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय, निघ्नन्मोहचमूं मुनिः ।

ब्रिमेति नैव संग्राम-शीर्षस्थ इव नागराट् ॥ ४ ॥

ભાષાર્થ:—એકજ બ્રહ્માસ્ત્રને ઘડીને મોહની સેનાને હણતો મુનિ, સંગ્રામને મોખરે રહેલા મહા મતવાળા (ઉન્મત્ત) હાથી સમાન બોતોજ નથી.

અનુવાદ:—

રણાંગણે ગજરાજ સમ, નિર્ભય રહે મુનિરાજ;

બ્રહ્માસ્ત્ર એકજ ધારીને, મોહસૈન્ય હણતાજ. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—પરભાવથી અટકેલા, સ્વરૂપમાં રમણ કરનાર મુનિ લય પામતા નથી. શું કરતાં? મોહની સેનાનો

નાશ કરતાં. શું કરીને ? બ્રહ્મજ્ઞાન—આત્મસ્વરૂપનું ઓળખાણ—રૂપ હથિયાર (અસ્ત્ર) ગ્રહણ કરીને. કોની પેઠે ? સંગ્રામને મોખરે ગજરાજની પેઠે. જેમ ઉત્તમ હાથી રણ-સંગ્રામમાં ખીતો નથી તેમ કર્મને જીતવા પ્રવર્તેલા મુનિ ભય પામતા નથી, જે સ્વરૂપમાં આસક્ત છે. પરભાવનો નાશ કરવા તત્પર થયા છે તેમને ભય હોય નહિ. કારણ કે પર-સંયોગના વિનાશનો ભય લાગે છે; તેનો વિનાશ તો આને કરવોજ છે તેથી શરીર આદિ સર્વ પરભાવથી વિરામ પામ્યા છે તેવા મુનિને ભય નજ હોય. ૪

મયૂરી જ્ઞાનદષ્ટિશ્ચેત્ પ્રસર્પતિ મનોવને ।

વેષ્ટનં મયસર્પાણાં ન તદાનંદચંદને ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—જે મનરૂપ વનને વિષે (આત્મજ્ઞાનરૂપ દષ્ટિ) જ્ઞાનદષ્ટિરૂપ ઢેલ (મયૂરી) સ્વેચ્છાએ વિચરે, તો આનંદરૂપ ખાવના ચંદન ઉપર ભયરૂપ સર્પનું વીંટાવું થતું નથી.

અનુવાદ:—

મનોવને મયૂરી સમી, જ્ઞાનદષ્ટિ દેખાય;
તો ન આનંદ-ચંદને, ભય-સર્પો વીંટાય. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—ચિત્તરૂપી ખાગમાં જે સ્વભાવ અને પરભાવનો વિવેક કરનારી જ્ઞાનદષ્ટિરૂપી મયૂરી (ઢેલ) સ્વેચ્છાએ વિચરે, તો સ્વરૂપના અનુભવના આનંદરૂપ ચંદન ઉપર ભયરૂપ સર્પો ન વીંટાય. જ્ઞાનવડે સ્વ અને પરનો ભેદ થતાં એટલે પોતાના અમૂર્તચૈતન્યઘન સ્વભાવનો નિર્ધાર અને પરસંયોગના પર્યાયપણાનો નિર્ધાર થતાં ભય ઉત્પન્ન થતો નથી, એ કહેવાનું છે. ૫

કૃતમોહાસ્ત્રવૈફલ્યં, જ્ઞાનવર્મં વિભર્તિ યઃ ।

ક મીક્તસ્ય કલા મજ્જઃ કર્મસંગરકેલિષુઃ ? ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:-જે મોહાસ્ત્રને નિષ્ક્રળ કરનાર જ્ઞાનરૂપ બખ્તર ધારણ કરે તેને ક્યાં ભય છે? કે ક્યાં કર્મરૂપ સંગ્રામની કીડામાં પરાજય છે?

અનુવાદ:-

અક્રળ કરે મોહાસ્ત્રને, જ્ઞાન-વર્મ ધરનાર;

કર્મ-રણ-કીડા વિષે, તો શો ભય કે હાર? ૬

જ્ઞાનમંજરી:-સ્વરૂપના આનંદને ભોગવનારને કર્મક્ષય કરવારૂપ રણમાં ક્યાંથી ભય હોય? પરાજય, હાર ક્યાંથી હોય? નજ હોય. કેવા પુરૂષને? મોહાસ્ત્રને નિષ્ક્રળ કરે તેવું જ્ઞાનરૂપ બખ્તર જેણે પહેર્યું છે તેને સર્વ મોહનો નાશ કરે તેવું ભયંકર જ્ઞાનબખ્તર ધારણ કરનારને કર્મ વડે આત્મગુણની ઘાત થશે એવો ભય ક્યાંથી હોય? કહેવાનું તાત્પર્ય કે જેણે સ્વપર પદાર્થની નયભેદે પરીક્ષા કરી છે તેને મોહાદિનો ભય નથી. ૬

તૂલવલ્લુઘવો મૂઢા મ્રમન્ત્યન્ને મયાનિલૈઃ ।

નૈકં રોમાપિ તૈર્જ્ઞાન-ગરિષ્ઠાનાં તુ કમ્પતે ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:-હલકા મૂર્ખ આકડાના તૂલની પેઠે ભયરૂપ વાયરે કરીને આકાશમાં ભમે છે, પરંતુ જ્ઞાને કરીને બારે છે તેમનું તો એક રૂવાંડુંએ તે ભયરૂપ પવને કંપતું નથી.

અનુવાદ:-

નભે ભમે ભય-પવનથી, તૂલ તુલ્ય લઘુ અણ;

જ્ઞાન-ગરિષ્ઠનું રોમ પણ, કંપે ન, નિર્ભય સુણ. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—તત્ત્વજ્ઞાન રહિત જનો આકાંક્ષાના તૂલ જેવા હુળવા આકાશમાં ભયપવનથી પ્રેરાયલા ભંમે છે, પરંતુ જ્ઞાનથી ભારે (ગંભીર) છે તેમનું એક રોમ પણ તે ભયપવનથી ફરકતું નથી. આથી સાત ભયની સમીપતામાં મૂઠ જનો પરભાવને આત્માપણે જાણવાથી મુગ્ધ બનેલા પર પદાર્થના વિયોગના ભયે કંપતા અહિં તહિં ભંમે છે. અને જે અસંખ્યાત પ્રદેશી, અનંતજ્ઞાનમય આત્માનું સ્વરૂપ અવલોકનારા જ્ઞાનવડે ગંભીર (ભારે) છે, અવિનાશી ચૈતન્યના ભાવમાં આસક્ત છે તેમનું અભિપ્રાયરૂપ રૂવાંડું પણ કંપતું નથી. જે પદાર્થ નાશવંત છે, તે નાશ પામે તેમાં ભય શો? અધ્યાત્મ અભ્યાસમાં એકતા થવાથી અનુભવાતા આનંદથી આનંદિત થયેલા મહાપુરૂષો સદા નિર્ભય હોય છે, સ્વરૂપમાં સ્થિર ઉભા રહે છે.

चित्ते परिणतं यस्य चारित्रमकुतोभयम् ।

अखण्डज्ञानराज्यस्य, तस्य साधोः कुतो भयम् ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—જેના ચિત્તમાં, કોઈને જેથી ભય ન ઉપજે તેવું ચારિત્ર પ્રરિણમ્યું છે અને અખંડિત જ્ઞાનરૂપ રાજ્ય જેને છે તે સાધુને ક્યાંયથી ભય ન હોય. ‘પ્રશમરતિ’માં કહ્યું છે કે:—

“ આચારાધ્યયનોક્તાર્થ-ભાવના ચરણગુપ્તહૃદયસ્ય ।

નતદક્ષિ કાલવિવરં યન્ન ક્વચનાભિમવનં સ્યાત્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—આચારાંગના અધ્યયનોમાં કહેલા અર્થની ભાવના સહિત ચારિત્રથી જેનું હૃદય સુરક્ષિત છે તેનો ક્યાંય પરાભવ થાય તેવું કાલ છિદ્ર પામી શકાય તેમ નથી.

અનુવાદ:—

અખંડજ્ઞાનરૂપ રાજ્યપતિ, સાધુના ચિત્તમાંય;
અભય ચારિત્ર પરિણમ્યે, ભય તેને નહિ ક્યાંય.

જ્ઞાનમંજરી:—જે નિર્ઐશ્યને ક્યાંયથી ભય ન લાગે તેવું ચારિત્ર સ્વરૂપસ્થિરતારૂપ પરિણમ્યું હોય, એતના વીર્યઆદિ સર્વ ગુણોમાં તન્મય થયું હોય, તે સાધુને ક્યાંથી ભય હોય ? ક્યાંયથી ન હોય. કેવા મુનિને ? અખંડિત જ્ઞાનરૂપી રાજ્યવાળા મુનિને; એટલે વચનધર્મ ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવરૂપ પરિણમેલા શુદ્ધ જ્ઞાનમાં રમણુતા કરતા, દ્રવ્યભાવ મુક્તિ (નિર્લોભતા) વાળા અત્યંત અકિંચન (કાંઈ પણ સંગ્રહ નહિ રાખનાર ત્યાગી) સાધુને ભય નથી. શ્રી કેશિ-ગૌતમ અધ્યયનમાં (ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર)માં કહ્યું છે કે:—

एगण्या अजिण सत्तू-कसाया इन्द्रियाणि अ ।

तजिणिचुजहानाय विहरामि अहं मुणी ॥ ३८ ॥

रागदोसादयो तिष्ठा नेहपासा भयंकरा ।

ते छिदिचु जहा नायं विहरामी जहकमं ॥ ४३ ॥

ભાવના:—હે ! મુને, એક (મનની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિને વશ થયેલો) જીવાત્મા જો ન જીતાય તો તે શત્રુ છે. (આત્માને ન જીતવાથી કષાયો ઉત્પન્ન થાય છે) અને એ શત્રુના પ્રતાપે ચાર કષાયો અને પાંચે ઇન્દ્રિયો પણ શત્રુ છે. એમ આખી શત્રુની પરંપરાને જોઈ શાસનના ન્યાય પ્રમાણે જીતીને શાંતિપૂર્વક હું વિહાર કર્યા કરું છું. ૩૮

રાગ, દ્વેષ, મોહ, પરિગ્રહ અને સ્ત્રીસ્વજનો ઉપરની આસક્તિઓ છે તેજ તીવ્ર, ઘાટાં અને ભયંકર સ્નેહબંધનો

છે; તેને છેદીને યથાન્યાયે ક્રમપૂર્વક જૈન શાસનમાં રહી મારો વિકાસ સાધું છું, અને વિચરી રહ્યો છું.

તેમજ નભિપ્રવચ્ચાર્યા-ઉત્તરાધ્યનમાં નભિરાજર્ષિનું વચન છે:-

बहु खु मुणिणो भइं, अणगारस्स भिक्खुणो।
सव्वओ विप्पमुक्कस्स एगंत्तमणुपस्सओ ॥ ૧૬ ॥

ભાષાર્થ:—ગૃહસ્થાશ્રમથી પર થયેલા એવા ત્યાગી અને સર્વ જંભાળથી મુક્ત થઈ એકાંત આત્મભાવનેજ અનુસરનારા ભિક્ષુને ખરેખર દરેક સ્થળે બહુ આનંદ હોય છે.”

ઈત્યાદિ પર પુદ્ગલના સંયોગમાં યથાર્થ જ્ઞાનવંત મહાત્માને ભય નથી. ૮

૧૮. અનાત્મશંસાષ્ટક

गुणैर्यदि न पूर्णोऽसि, कृतमात्मप्रशंसया ।

गुणैरेवासि पूर्णमेव कृतमात्मप्रशंसया ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—જે તું શુભો વડે પૂર્ણ નથી, તો પોતાની પ્રશંસા તે ફાકટ ફૂલવું થાય; જે તું શુભેજ કરી પૂરો છે, તો પોતાની પ્રશંસા કરવાની કંઈ જરૂર નથી. ‘આચાર:કુલ-માચ્યાતિ’ આચારજ કયા કુળનો છે તે કહી આપે છે. એ ન્યાયે પોતાની મેળેજ શુભ પ્રગટ થશે.

અનુવાદ:—

શુભશુભથી નહિ પૂર્ણ તો, આત્મ-પ્રશંસા શીય ?

પૂર્ણ શુભીને જરૂર શી ? કરે શુભો કીર્તિય. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—નિર્ભયપણું સર્વભાવના ત્યાગે થાય છે અને સર્વ પરભાવોનો ત્યાગ તે પરભાવમાં અનાત્મજ્ઞાન (પોતાપણું કે પોતાના નથી એવું જ્ઞાન) થવાથી થાય છે. તે માટે જે આત્માથી જુદું તે અનાત્મ, તેની શંસા એટલે કહેવું તેરૂપ અનાત્મશંસા—અષ્ટક કહેવાય છે.

તેમાં નામ અને સ્થાપના સુગમ છે; દ્રવ્યથી અનાત્મશંસન બે પ્રકારે છે; બાહ્ય અને અંતરંગ. ત્યાં બાહ્ય પણ લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બે ભેદ છે; દ્રવ્યથી લૌકિક બાહ્ય અનાત્મશંસન એટલે પોતાના ભોગ આદિ પ્રયોજનનો જેમાં અભાવ છે એવાં પર ધન પરધર, પરસ્ત્રી આદિ મારાં નથા ઈત્યાદિ આગ્રહરૂપ તો લૌકિક અને લોકોત્તર બાહ્ય અનાત્મશંસન જેમ કે ધન, સ્વજન, શરીરઆદિ વિનાશી હોવાથી, પર ભવમાં સહાય કરનારાં નથી તેથી મારાં નથી એમ ગણવું. તથા દુઃખની ઉત્પત્તિરૂપ સ્વાર્થનાં સગાં એવાં સ્વજનો સંબંધી પરપણું માનવું એકપણાનું ચિંતન ન કરવારૂપ અંતરંગ અનાત્મશંસન દ્રવ્યથી બાણવું. વળી ભાવથી કુશાસ્ત્ર અનુસાર મોક્ષની અભિલાષાપૂર્વક દુર્ગુણોનો ત્યાગ તે અશુદ્ધ અનાત્મશંસન છે અને શુદ્ધ તો સમ્યક્દર્શનપૂર્વક તત્ત્વના વિવેચનવાળાં સમ્યક્જ્ઞાન વડે આત્માના સ્વદ્રવ્ય-સ્વક્ષેત્ર-સ્વકાલ સ્વભાવથી લિપ્ત ઉપાધિકપણું બધુંય પરરૂપ છે, મારું નથી એવું ચથાર્થ ભેદજ્ઞાન તે અનાત્મશંસન છે તે કરવાથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. તે પણ જ્યાંસુધી અનિષ્ટ અજીવ પદાર્થોમાં અને જીવ સાથે સંબંધવાળા કર્મ પુણ્યલોભાં, તેના ફળમાં તથા તેને નિમિત્તે ઉત્તમ થયેલા અશુદ્ધ વિભાવ પરિણામોમાં અનાત્મપણું મનાય

છે ત્યાં સુધી તે વ્યવહાર નયે અનાત્મશંસા છે. અસત્ નિમિત્તને આધીન ચેતનાના વીર્યની પરિણતિ સહિત ભાવયોગરૂપ ચેતનાના વિકલ્પોમાં પરપણું માનવું તે ઋણુસૂત્ર નયે અનાત્મશંસા છે. દ્રવ્ય-ઔદયિક-સદાચાર, સત્યભાષા, સત્યમનોયોગ આદિમાં સાધનરૂપ સંવરનાં અધ્યવસાયોમાં, સત્ નિમિત્તને અવલંબતાં પોતાના આત્માનાં પરિણામોમાં પરપણું ગણવું તે શબ્દનયે અનાત્મશંસન છે. રૂપાતીત શુકલધ્યાન અને શૈલેશિકરણ આદિને પણ પરપણું ગણવાં તે સમભિરૂઢ નયે અનાત્મશંસા છે. પોતાના આત્માના પારિણામિક ભાવરૂપ અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શનથી બીજી બધુંય પર છે એવું એવંભૂત નયે અનાત્મશંસન છે. એ પ્રકારે અનાત્મપણું સર્વત્ર સમ્યક્દષ્ટિ ને શ્રદ્ધાથી છે, મુનિ-ઓને ભિન્ન કરવા પડે છે; ભિન્નરૂપે જિન ભગવાનને છે. અને સર્વથા અભાવરૂપે સિદ્ધાને છે એમ વિરતિની શ્રદ્ધા વડે સ્થાપવા યોગ્ય છે, તેમ કરવા યોગ્ય છે; પરભાવનું કર્તાપણું ભોગતાપણું આશ્રયપણું, સંયોગીપણું ચેતનનું કાર્ય નથી એવો સાધકને અવકાશ છે. આત્માજ સામાયિક છે, સામાયિકના અર્થરૂપ છે, ઈત્યાદિ અહંતના વાક્યોને અનુસરનાર થવું. યોગશાસ્ત્રમાં વળી કહ્યું છે:—

અમૂર્તસ્ય ચિદાનંદ-રૂપસ્ય પરમાત્મનઃ ।

નિરંજનસ્ય સિદ્ધસ્ય, ધ્યાનં સ્યાદ્રૂપર્વજિતમ્ ॥ ૧ ॥

इत्यजस्रं स्मरन् योगी, तत्स्वरूपावलंबनः ।

तन्मयत्वमाप्नोति, ग्राह-ग्राहकवर्जितम् ॥ २ ॥

अतन्यशरणीभूय, स तस्मिन् लीयते तथा ।

ध्यातृध्यानोभयाभावो ध्येयेनैकं यथा ब्रजेत् ॥ ૩ ॥

સોડ્યં સમરસીમાસ્તદેકીકરણંમતમ ।

આત્મા યદપૃથક્ત્વેન લીયતે પરમાત્મનિ ॥ ૪ ॥

અલક્ષ્યં લક્ષ્યસંબંધાત્સ્થૂલાત્સૂક્ષ્મં વિચિન્તયેત્ ।

સાલંબાચ્ચ નિરાલંબં વિશુદ્ધં તત્ત્વમજ્ઞસા ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—અમૂર્ત (અરૂપી) ચિદાનંદરૂપ, નિરંજન. પરમાત્મા સિદ્ધનું ધ્યાન રૂપાતીત છે. ૧ એમ નિરંતર સ્મરણ કરતો, તે સ્વરૂપના અવલંબનવાળો યોગી, અહુણ કરનાર કે અહુણ કરવા યોગ્ય ભાવ રહિત બની તન્મયતા પામે છે. ૨ ધ્યાન કરનાર અને ધ્યાન બંને ભૂલાઈ જાય અને ધ્યાન કરવા યોગ્ય (ધ્યેય) સાથે એકતા પામે એવા પ્રકારે તે અનન્ય શરણ પામીને તેમાં લીન થાય છે. ૩

આત્મા અલિપ્ત ભાવે પરમાત્મામાં લીન થાય એવો આ સમરસીભાવ છે, તેમાં એકાકાર થવું એમ જ્ઞાનીઓએ સ્વીકાર્યું છે, ૪ સ્થૂલ લક્ષ્યના સંગ્રહ ઉપરથી સૂક્ષ્મ અલક્ષ્યનું ચિંતન કરવું, અને આલંબનવાળી દશા ઉપરથી નિરાલંબન દશા વિશુદ્ધ તત્ત્વ પામવું એ યથાર્થ છે. ૫

એમ આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કરનાર સર્વ પર પદાર્થને અનાત્મરૂપ જાણે છે તે આત્મજ્ઞાની પ્રશંસા કરતા નથી એમ હવે કહે છે:—

કેવળજ્ઞાન આદિ વડે તું પૂર્ણ નથી તો તારી આત્મ-સ્તુતિ-પોતાનાં વખાણ વ્યર્થ છે. નિર્ગુણી આત્માની પ્રશંસા શી કરવી? પુણ્ડ્રાણી ઉપાધિથી થયેલા ગુણો છે એમ મૂઠ પુરે એ કહે છે, તેથી કંઈ પ્રશંસા થતી નથી. જો તું સમ્યક્-દર્શન, જ્ઞાન, આશિષ, તપરૂપ સાધન ગુણોએ કે ક્ષાયિક

જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રરૂપ સિદ્ધ ગુણોએ પૂર્ણ હો તો શબ્દરૂપ આત્મપ્રશંસાની શી જરૂર છે ? પ્રગટ કરેલા ગુણો પોતેજ બહાર થાય છે. શેરડીના સાંઠા પરાળથી (ઘાસથી) ઢંકાયેલા ઘણો કાળ રહેતા નથી. એમ છે તો સ્વમુખે પોતાના ગુણોની પ્રશંસા શી કરવી ? વળી વ્યવહારથી જણાવે છે:-

શ્રેયોદ્ગમસ્ય મૂલાનિ, સ્વોત્કર્ષાભઃ પ્રવાહતઃ ।

પુણ્યાનિ પ્રકટીકુર્વન્ ફલં કિં સમવાપ્સ્યસિ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—કલ્યાણરૂપ વૃક્ષનાં મૂળરૂપ (પોતે સુકૃત કર્યાં હોય તે) પુણ્ય પોતાના ગુણના વાદરૂપ જળપ્રવાહથી પ્રગટ કરતાં (ઉઘાડાં કરતાં) શું (શ્રેયરૂપ વૃક્ષનું) ફળ પામીશ ? કંઈ નહિ પામે. ગુપ્ત પુણ્યજ ફળદાયક છે. “ધર્મઃક્ષરતિ કીર્તનાત્” કહી બતાવવાથી ધર્મનો નાશ થાય છે.

અનુવાદ:—

શ્રેયતરૂ સુકૃતમૂળ, સ્વગુણવાદ જળ ધોધ;

મૂળ ઉઘાડ્યે નહિ ટકે, તરૂ-ફળ પછી ક્યાં શોધ ? ૨

જ્ઞાનમંજરી:—હે ! ભલા માણસ, કલ્યાણ વૃક્ષના પુણ્ય-રૂપ મૂળ, પોતાની બડાઈ હાંકવારૂપ પાણીના પ્રવાહથી ખુલ્લાં કરનાર તું શું ફળ પામશે ? નહિજ, જે આડનું મૂળ ઉખેડ્યું તેને ફળ ક્યાંથી આવે ? ૨

આલમ્બિતા હિતાય યુઃ પરૈઃ સ્વગુણરક્ષમયઃ ।

મહો સ્વયં ગૃહિ તુ પાતયન્તિ મહોદધૌ ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—પોતાના ગુણરૂપી દોરડાંનું ખીબા આલંબન હો તો હિત થાય; પરંતુ અહો ! આશ્ચર્યની વાત છે કે

પોતે પોતાના ગુણરૂપ દોરડાં ગ્રહ્યાં તો તે સંસાર સમુદ્રમાં પાડે. આત્મ-પ્રશંસા રૂપી દોર પોતે (ગ્રહ્યા) ગ્રહે તો બોળે બૂડાવે); પર ગ્રહે તો તારે, એ આશ્ચર્ય.

અનુવાદ:—

સ્વગુણ-દોર ગ્રહી અન્યજન, કરે કદી કલ્યાણ;
પોતે ગ્રહે! ગ્રહતા હૂં, ભવોદધિમાં બાણ. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—પોતાના ગુણરૂપી દોરનું બીજા આલંબન લે એટલે સ્મરણ ચિંતન વડે ગ્રહણ કરે તો હિત થાય. પોતાને સુખ થાય. પણ આશ્ચર્ય છે કે સ્વગુણને પોતે ગ્રહે તો તે પોતાને સંસાર-સમુદ્રમાં નાખી દે છે, પોતાના મુખે પોતાના ગુણનાં વખાણ કરવા યોગ્ય નથી. ૩

उच्चत्वदृष्टिदोषोत्थ-स्वोत्कर्षज्वरशान्तिकव ।

पूर्वपुरुषसिंहेभ्यो, भृशं नीचत्व-माचनम् ॥ ४ ॥

ભાષાર્થ:—ઉચ્ચપણાંની દૃષ્ટિ (નજર)ના દોષથી આવેલા સ્વાભિમાનરૂપ તાવનું શાંતિકર્મે, (મટાડવાનો ઉપાય) પૂર્વ પુરૂષરૂપ સિંહથી અત્યંત નીચપણાનું ભાવવું, એ છે.

અનુવાદ:—

‘હું મોટો’ એ નજરને, લાગી તો અભિમાન-
તાવ-દવા ‘અતિ દીન હું’, નહિ પૂર્વ નૃસિંહ સમાન. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—અભ્યાસથી પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન, વિનય, તપરૂપ ગુણથી અંતરમાં સળગેલા મહામોહના ઉદયે આત્મામાં હું ગુણવાન છું ‘ મેં આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું’, હું વિનય ગુણવાળો છું એવા ઉચ્ચપણાની દૃષ્ટિ (નજર) ના દોષથી

ઉપજેલા સ્વાભિમાનરૂપ તાવને શાંત કરવાનો ઉપાય એ છે કે અર્હત આદિ પૂર્વ પુરૂષોરૂપ સિદ્ધથી પોતાનું ન્યૂનપણું વિશેષ વિચારવું, ભાવવું તે માનના ઉદયરૂપ તાવનો નાશ કરનાર છે એમ જાણવું.

धनो धनो बयरो सालिभदो य थूलभदो अ ।

जेहि विसयकसाया चत्तारत्ता गुणे नियए ॥

ધન્ય છે ધનાભદ્રને, વજૂસ્વામીને, શાલિભદ્રને અને થૂલીભદ્રને કે જેમણે વિષમકષાયો ત્યજ્યા અને આત્મગુણમાં આસકત થયા.

ધન્ય છે તે પૂર્વ પુરૂષોને કે જેમણે આસ્ત્રવોને વમી નાખ્યા અને જે અનાદિકાળથી ભોગવાતા પરભાવના સ્વાદની મીઠાશને તજે છે, તેમજ જે સદ્ઉપદેશથી જાણેલા સત્તાના સુખની ઇચ્છાથી, આત્મધર્મના શ્રવણ સુખને અનુભવતાં ચક્રવર્તીની સંપાત્તને વિપત્તિ તુલ્ય માને છે; આત્મગુણોમાં આસકત મહાભાગ્યશાળી સ્થૂલીભદ્ર, અતિ આતુર અને રાગવાળી કોશાવેશ્યાની પ્રાર્થનાથી પણ અડોલ પરિણામવાળા રહ્યા તેમને ધન્ય છે. પરંતુ જો તે પણ પોતાના ગુણોથી ફૂલાર્થ જાય, સ્વગુણરૂપી દોર ગ્રહણ કરે તો તેજ તેમને સંસાર સંસુદ્રમાં ગળડાવી દે છે એ આશ્ચર્ય છે. એવા ઉચ્ચપણાની દૃષ્ટિના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વાભિમાનરૂપ તાવ, પૂર્વપુરૂષોથી પોતાનું અત્યંત નીચપણું ભાવવાથી શાંત થઈ જાય છે. શરીરના રૂપ અને સૌંદર્ય, ગામ, બાગ, ધન આદિ પરપર્યાયો વડે થતું સ્વાભિમાન, ચિદાનંદ-ધન મહાત્માને શાનું હોય? વિષયરૂપી વિષના ઉપાયોને નક્રમા કુવિકલ્પો

વડે હું તો ચિંતવું છું. કહ્યું છે કે:—

સંતેવિ કોવિ ઉજ્જ્ઞઈ, કોવિ અસતેવિ અહિલસઈ ।

મોષચય દયરચયેણવિ દદૃં પમવેણ જહ જંબૂ ॥

ભાષાર્થ:—કોઈ તો છતાં ભોગને ત્યાગે છે કોઈને ભોગ ન હોવા છતાં પણ તેની અભિલાષા કર્યા કરે છે, આમ કોઈને ભોગ ભોગવતાં છતાં ત્યાગ છે અને કોઈને ત્યાગમાં પણ ભોગ છે. દ્રષ્ટાંત તરીકે જંમુ કુમાર પરણ્યા છતાં ત્યાગી હતા અને પ્રભવ ચોરે રાજનો ત્યાગ કરેલો છતાં ભોગની અભિલાષાથી ધનઆદિ પરિગ્રહ વધારતો હતો. ઈત્યાદિ ભાવના વડે સ્વદોષના વિચારથી સ્વાભિમાનરૂપ પરિણામ નિવારી શકાય છે. ૪

શરોરૂપલાવણ્ય-ગ્રામારામધનાદિમિ: ।

ઉત્કર્ષ: પરપર્યાયેશ્ચિદ્દાનંદવનસ્ય ક: ॥

ભાષાર્થ:—શરીરનાં રૂપ અને સૌંદર્ય તથા ગામ બાગ ધન અને આદિશબ્દ પુત્ર, પૌત્રાદિ સમૃદ્ધિ પર દ્રવ્યના ધર્મ છે તેનાથી જ્ઞાનાનંદે પૂર્ણ પુરૂષને અતિશય અભિમાન શાનું થાય? ન થાય, કોઈ પ્રત્યે પારકે ધને ધનવંતપણું ન માને.

અનુવાદ:—

શરીર-રૂપ-શોભાદિકે, ગામ, બાગ, ધન સર્વ;

પરપર્યાયનો ક્યમ કરે ચિદ્દાનંદ-ધન ગર્વ? પ

જ્ઞાનમંજરી:—જ્ઞાન અને સુખથી ભરપૂર અત્માને સંયોગથી સંભવતા પુણ્યલના યોગે ઉપજતા પર પર્યાયોનું અતિ અભિમાન કે ઉન્માદ ક્યાંથી હોય? ઔદારિક આદિ

શરીરો નાશવંત છે, રૂપ સંસ્થાન નિર્માણ તથા વર્ણ નામ કર્મથી થયું છે, લાવણ્ય કે ચતુરાઈ પણ સૌભાગ્ય નામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે તથા વેદ આદિ મોહના યોગે થાય છે. લોકને રહેવાના સ્થાનરૂપ ગામ, વન, ઉદ્યાન ભૂમિરૂપ ખાગ, તાજવાનાં માપનું કે ગણતરીના માપનું આદિ પ્રમાણ-વાળું ધન તેથી શો ગર્વ કરવો? કારણ કે તે પર છે, કર્મ બંધનું કારણ છે, સ્વ સ્વરૂપમાં વિદ્યમાન છે. તેનો સંયોગ નિહવા યોગ્યજ છે તો પછી તેનું અભિમાન શું કરવું? ઉત્તરાર્ધચયનમાં કહ્યું છે:-

ધ્વજેન કિં ધમ્મધુરાહિગારે સયજેન વા કામગુણેહિ ચેવ ।
સમણા મવિસ્સામો ગુણોદધારી, બહિં વિદ્ધારા મમિગમ્મમિક્કલું ॥

અધ્યયન ૧૪-૧૭.

ન તસ્સ દુક્ખં વિમર્જતિનાહો, ન મિત્તવગ્ગાનસુઆ ન બંધવા ।
इकोसयं पच्चणु होइ दुष्ख कत्तारमेव अणुजायकम्मं ॥ ૨ ॥

અધ્યયન ૧૩-૨૩.

ભાવાર્થ:—(ભૃશુપુરોહિતને તેના પુત્રો કહે છે)
સાચા ધર્મની ધુરાના અધિકારમાં-સ્વજન ધન કે કામભોગોની કશી આવશ્યકતા હોતીજ નથી. તે માટે તો અમે જગતમાં પ્રતિબંધ રહિત ફરનારા અને ભિક્ષા-જીવી બની ગુણના સમૂહને ધારણ કરનારા એવા સાધુ થઈશું “ અ. ૧૪-૧૭.

તે (કર્મના પરિણામે ઉત્તમ થયેલા) દુઃખમાં તેની જ્ઞાતિ-વાળા કે મિત્રો કે પુત્રો તેમજ બંધુઓ ભાગ પડાવી શકતા નથી. (કર્મ કરનાર જીવને સ્વયં તેનું દુઃખ ભોગવવું પડે છે, કારણ કે કર્મ તો તેના કરનારને અનુસરે છે. અ. ૧૩-૨૩

માટે આત્મશુષ્ણના આનંદમાં પરિણમેલા પુરૂષોને કર્મ ઉપાધિથી જે પ્રાપ્ત થયું છે તેમાં અભિમાન ન થાય. ૫

શુદ્ધાઃ પ્રત્યાત્મસામ્યેન પર્યાયાઃ પરિભાવિતાઃ ।

અશુદ્ધાઃપ્રાપ્કૃષ્ટવાજ્ઞોત્કર્ષાય મહામુનેઃ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—શુદ્ધ નયની ભાવનાથી દરેક આત્મા સરખા શુદ્ધ પર્યાયવાળાજ છે તેથી, અને અવિશુદ્ધ વિભાવ પર્યાયો તો તુચ્છપણાને લીધે મહામુનિને (સર્વનય પરિણત સાધુને) અભિમાનનું કારણ ન થાય.

અનુવાદ:—

શુદ્ધ નયે સા સિદ્ધસમ, ભાવ્યે મદ નહિ હોય;

તુચ્છ અશુદ્ધ પર્યાય, ત્યાં મુનિને મદ શો જોય. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—તપાવેલા શ્રેષ્ઠ સોના સમાન આત્મ-સ્વરૂપને ગ્રહણ કરેલા નિર્ગ્રંથ મહામુનિને સમ્યક્જ્ઞાન ચારિત્ર ધ્યાન વડે પ્રગટ થયેલા શુદ્ધ આત્મ પર્યાયોનો પણ અહંકાર, કે મદ થતો નથી. કેમ નથી થતો? દરેક આત્માને શુદ્ધ નયથી ભાવતાં શુદ્ધ સ્વરૂપે સરખા છે તો મારામાં વિશેષ શું થયું? જ્ઞાનાદિ શુષ્ણો સર્વ આત્મામાં છે જ. સર્વની પાસે સાધારણ રૂપે હોય તેનું અભિમાન શું કરવું? એવી ભાવનારૂપ અભિપ્રાયવાળો તે હોય છે. જ્ઞાન આદિ અનંત પર્યાય હોવાપણું સર્વ જીવોમાં સરખું છે તેથી સત્તાની અપેક્ષાએ સિદ્ધ અને સંસારી જીવોમાં ભેદ નથી. ‘સંવેગરં-ગશાળા’માં કહ્યું છે:—

“ નાનાદ્ગણંતગુણોવબેયં ધરુષમણહં ચ લોગપરિમાણં ।

ક્ષતામોક્ષા જીવં મમ્મદુ સિદ્ધાણતુલ્યમિણં ॥ ”

ભાવાર્થ:—જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણો સહિત, અરૂપી અવિનાશી, લોકપ્રમાણ પ્રદેશવાળો, ભોક્તા આ જીવને સિદ્ધ સમાન માને।

શ્રીપૂજ્યે પણ કહ્યું છે: જીવો ગુણપણ્ડિતો ન જસ્સ દવ્વ-
દ્વિયસ્સ સમાદાં ” દ્રવ્યમાં રહેલી સમાનતા જેને છે એવો જીવ ગુણરહિત નથી. તથા ઠાણાંગમાં “ યમે આયા ” ઇત્યાદિ પાઠ હોવાથી સર્વ ઠેકાણે આત્માનું સરખાપણું છે, તો સદ્ગુણ (આત્મગુણ) પ્રગટે તેમાં અભિમાન શાનું કરવું? ઇંદ્રપણું આદિ ઔદાત્મિક અશુદ્ધ પર્યાયો તુચ્છ હોવાથી, દોષરૂપ હોવાથી ગુણની ઘાત કરનાર અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં રમણતાની હાનિ કરનાર હોવાથી સોજો ચઢે તેવા રોગથી જાડું અંગ જણાય તેની પેઠે તેનું અભિમાન કરવા યોગ્ય નથી. પુદ્ગલના જ-થ્યા શું કામના છે? પર ઉપાધિથી થતા સંસર્ગોથી ક્યારે મારો છૂટકો થશે? એમ સંવેગ અને નિર્વેદરૂપે પરિણમેલા પુરૂષોને (અભિમાન) મદ થતો નથી. ૬

ફરી આત્માને ઉપદેશ દે છે:-

ક્ષોભં ગચ્છન્ન સમુદ્રોઽપિ સ્ત્રોત્કર્ષપવનેરિતઃ ।

ગુણૌવાન્ બુદ્ધબુદ્ધોઽત્ય ત્રિનાશયતિ કિં મુદ્ધા ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ:—મુદ્ધા (સાધુવેશ) સહિત એટલે સમુદ્ર સાધુને પથ્ય તેથી સહિત પણ પોતાના અભિમાન રૂપવને પ્રેરાયલો ક્ષોભ પામતો ગુણ સમૂહનો પરપોટા કરીને કેમ ફેંકટ વિનાશ કરે છે? જેમ સમુદ્રને પરપોટા કરી પાણીનો નાશ કરવો ન ઘટે તેમ ઉત્તમ પુરૂષને અભિમાન વડે પોતાના ગુણનો નાશ કરવો ન ઘટે.

અનુવાદ:—

માત-પવન પ્રેરિત મુનિ-સમુદ્ર પણ ડોલાય;
ગુણગુણ કીણ ફેંટી દબ, ફોગટ શું ફૂલાય. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—હે ! હંસ, નિજ આત્મતત્ત્વરૂપ જળથી પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ-માનસના નિવાસનો તું રસિક છે. સાધુના પ્રેશરૂપ મુદ્રા સહિત (સમુદ્ર) હોવા છતાં અહંકારરૂપ પવનથી પ્રેશર્થ અધ્યવસાયો વડે જોલ પામતો, અભ્યાસથી પ્રાપ્ત કરેલા શ્રુતધર-વ્રતધરઆદિ આમર્ષોષધિ આદિ લઙ્ગિધરૂપ ગુણ સમૂહનો પરપોટા કરીને વ્યર્થ કેમ વિનાશ કરે છે ? પ્રાપ્ત ગુણથી ગંભીર થા; પોતાના ગુણો જે પોતાના હિતનું કારણ છે તે ગુણો શું માનમાં આવી જઈ બીજાના આગળ તેનું પ્રદર્શન કરવામાં આવે તો તુચ્છ નથી થતા ? માટે માન કરવા યોગ્ય નથી. ૭

નિરપેક્ષા-(અ)નવચ્છિન્નજ્ઞાનન્તસ્તિન્માત્રમૂર્તયઃ ।

યોગિનો ગલિતોત્કર્ષ-પર્કર્ષાનરૂપકરૂપનાઃ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—અપેક્ષા રહિત, દેશના માપથી રહિત (ક્ષેત્રથી અમાપ), કલના માપથી રહિત (અનંત) જ્ઞાનમાત્ર શરીરવાળા (આરિતરૂપ ક્રયાવાળા) યોગીશ્વર, પોતાની અધિકતા અને પરની હીનતા વિષેના ઘણા સંકટપ વિકટપોથી રહિત થયા હોય છે.

અનુવાદ:—

મોટા-નાના તણી ઘણી, તણ કટપના તેહ;
નિરૂપ્હી યોગી હોપે, અમાપ અનંત ગુણગેહ. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—યમ-નિયમ આદિ અષ્ટાંગ યોગના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલ રત્નત્રયી સ્વરૂપ સ્વયોગની પ્રાપ્તિ-

વાળા યોગીઓ કેવા હોય છે તે કહે છે:-અપેક્ષા રહિત, ક્ષેત્ર મર્યાદા રહિત અનંત જ્ઞાનમાત્રની મૂર્તિસ્વરૂપ એટલે પરલાવને અનુસરતી ચેતના રહિત, નિર્મળ સ્વરૂપને અનુસરતા ચિંતનમાં પરિણુમેલા, મદ કે દીનતાની વિકલ્પ જાળથી રાહત યોગીઓ જ્ઞાનમાં પરિણુમેલા, જ્ઞાનમાંજ મગ્ન રહે છે, તેજ તત્ત્વસાધનના જાણનાર, અનુભવનાર છે. માટે માનની ઘેલછાથી ઉપજતી પોતાની અધિકતા, મોટાઈ દૂર કરવા યોગ્ય છે. ૮

૧૯. તત્ત્વદષ્ટિ-અષ્ટક

રૂપે રૂપવતીદૃષ્ટિ, દૃષ્ટ્વા રૂપં વિમુહ્યતિ ।

મજ્જત્યાત્મનિ નીરૂપે, તત્ત્વદષ્ટિસ્ત્વરૂપિણી ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—રૂપવંત પુદ્ગલિક દષ્ટિ પુદ્ગલને વિષે (રૂપે) રૂપને જોઈને મોહ પામે છે; પરંતુ તત્ત્વદષ્ટિ તો રૂપવતી નથી, તે રૂપરહિત આત્માને વિષે મગ્ન થાય છે, સરખે સરખાને યોગ હોવાથી અહિં યોગ-અલંકાર છે. ૧

અનુવાદ:—

ચર્મ-ચક્ષુ રૂપ જોઈને, મોહ કરે રૂપમાં; અરૂપી આત્મા જે ગ્રહે, તત્ત્વદષ્ટિ છે ત્યાં. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—વિશેષ પ્રકારના ઉદયથી પુણ્યની પ્રગટતાના ભારે ભારે બનેલો, ક્ષયોપશમ આદિ પ્રગટેલા અનેક ગુણ સમૂહ સહિત એકાંત તાત્ત્વિક વિકલ્પરૂપ કલ્પનાને લીધે અમહત્ત્વવાળો છતાં પોતાની મહત્તા માનનાર તત્ત્વ-

જ્ઞાન સહિત સંસારી જીવોના સ્તવન (પ્રશંસા-પ્રશામત)ના પુરથી જેના કાન ભરાઈ ગયા છે એવો જીવ તત્ત્વદષ્ટિ વિના પોતાના અત્યંત અભિમાનનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. તેથી તત્ત્વદષ્ટિ કરવા યોગ્ય છે. તત્ત્વદષ્ટિ એટલે તત્ત્વ તો વસ્તુનું સ્વરૂપ, જીવમાં જીવપણું તે તત્ત્વ, અનંત ચૈતન્ય સ્વરૂપ; અજીવમાં અચૈતન્ય સ્વરૂપ તે તત્ત્વ, અવિપરીત સ્યાદ્વાદ પ્રમાણે જીવ આદિ પદાર્થનું સ્વરૂપ તે તત્ત્વ. તેમાં પણ પોત પોતાને સ્થાને ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને અજીવોનું તત્ત્વપણું છે, તથાપિ હું આત્મા હોવાથી મારું સ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ, અનંત આનંદ સ્વરૂપ, અસંખ્યેય પ્રદેશ-અનંતજ્ઞાન આદિના પર્યાયરૂપ પરિણામિક ઉત્પાદ વ્યય પ્રૌવ્ય-પણાવાળું, ૫૮ ગુણરૂપે પરિણમેલા અગુરુલઘુ ગુણવંત, પરમાર્થે એકાંતિક, આત્યંતિક, સર્વાત્તમ અબાધિત, મોક્ષ સ્વરૂપ સ્વતત્ત્વ છે; તેમાં દષ્ટિ એટલે દર્શન, શ્રદ્ધાથી જોવું અથવા તત્ત્વનું અવલોકન; યથાર્થ જ્ઞાન સહિત શ્રદ્ધા, દષ્ટિ તે તત્ત્વદષ્ટિ છે. નામ નિક્ષેપથી તો તે અનેક જણનાં નામ પાડી બોલાવીએ તેની પેઠે છે. સ્થાપના નિક્ષેપે મુદ્રા ન્યાસ આદિ અવલંબનવાળા સ્થિર ચિત્તવાળાની તે સંબંધિ વિચારણા છે દ્રવ્ય નિક્ષેપે વિવેક જ્ઞાનવાળાને સંવેદન જ્ઞાન છે એમ કહેવું તે તત્ત્વદષ્ટિ છે.

ભાવ નિક્ષેપે અનુભવસ્વરૂપ સ્પર્શ જ્ઞાનમાં નિમગ્ન જેનું મન છે તેમનું સંવેદનજ્ઞાન તે તત્ત્વદષ્ટિ ખરી રીતે છે. સંવેદનજ્ઞાન ચાર નય પ્રમાણે અને છેલ્લા ત્રણ નય પ્રમાણે સ્પર્શજ્ઞાન સ્વરૂપ સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રની એકતા-

રૂપ જે ધ્યાનની એકાગ્રતાથી કેવળજ્ઞાન થાય છે તે ઉત્સર્ગ માર્ગથી તત્ત્વદષ્ટિ છે. સર્વ ઉપાયના સમૂહ વડે સ્વતત્ત્વમાં દષ્ટિ કર્તવ્ય છે. તે અર્થે ઉપદેશ કરે છે:—

‘રૂપવતી’ એટલે પુફ્ફલ—અપુફ્ફલમય પુફ્ફલ સ્વરૂપને અહણ કરનારી ‘દષ્ટિ’—આંખ ‘રૂપ’ સ્વેતઆદિ લેહને જોઈને વર્ણ, ગંધ, રસ સ્પર્શમય રૂપમાં મોહ પામે છે; વળી રૂપરહિત જ્ઞાનરૂપદષ્ટિ—આત્માની ચૈતન્ય શક્તિ સ્વરૂપતત્ત્વદષ્ટિ, વર્ણાદિરહિત શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મામાં મગ્ન થાય છે, સ્વરૂપ લીન થાય છે. માટે અનાદિની બાહ્ય દષ્ટિ દશા તજી સ્વરૂપના ઉપયોગમાં દષ્ટિ કરવા યોગ્ય છે. ૧

અમવાટી બહિર્દષ્ટિર્મમચ્છાયાનવીક્ષણમ ।

અન્નાન્તસ્તત્ત્વદષ્ટિસ્તુ નાસ્યાં શેતે સુખાશયા ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—બાહ્યદષ્ટિ જમની વાડી છે, તેનું જોવું (તે બાહ્ય દષ્ટિનો પ્રકાશ) વિપર્યાસ શક્તિ યુક્ત છાયા છે એટલે વિષ વૃક્ષની છાય પણ વિષરૂપ હોય છે તેમ એ બાહ્યદષ્ટિનો પ્રકાશ ભ્રમરૂપ બાણવે; પરંતુ જમ રહિત તત્ત્વદષ્ટિવાળો તો સુખની ઇચ્છાએ એમાં (બ્રાન્તિરૂપ છાયામાં) સુવે, રહે નહીં, બહિર્દષ્ટિ પ્રકાશ ચંદ્રાસન્નના પ્રત્યય ન્યાયે જમ વિષ—તરૂ છાંય છે. તેનો વિશ્વાસ તેવા તત્ત્વજ્ઞાની ન કરે, જે અંતર્દષ્ટિ સુખપૂર્ણ છે. અનુવાદ:—

બહિર્દષ્ટિ જમવાડી છે, જમછાયા વિષ તેજ;

તત્ત્વદષ્ટિ બ્રાંતિરહિત, કરે ન ત્યાં સુખસેજ. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—જમથી ઉત્પન્ન થયેલી અને બ્રાંતિનું કારણ એવી બાહ્યદષ્ટિ સંસારનું કારણ હોવાથી દૂર કરવા

યોગ્ય છે; તત્ત્વદષ્ટિ કલ્યાણકારી છે, અને બ્રમની વાંડીરૂપ નથી આ હું કહું છું, હે ! ભવ્ય ‘આ સાંઝે, આ ખોટું કર્યું, આ કરવા યોગ્ય છે’ ઇત્યાદિ બાહ્ય ભાવના અવલોકનરૂપ બાહ્યદષ્ટિ બ્રમવાડી છે, બ્રમને રક્ષણ કરનાર વૃત્તિ છે બ્રમરૂપ વિકલ્પો વધારનારી છે બાહ્ય અવલોકનથી ઇષ્ટ અનિષ્ટપણા આદિના વિચારથી વિકલ્પ-કલ્પના થયા કરે છે અને પરને અવલોકન કરવાથી બ્ય કુળ થયેલી સ્વતત્ત્વથી વિમુખ ચેતના પરને વિષેજ રમે છે, કહ્યું છે કે: —

“ રાગે દોસે રત્તો રૂઢાણિદેહિ મમસુહં પત્તો
કપ્પેહ કપ્પણાઓ મજ્જેયં અહંપિ ઇયસ્સ ॥ ”

ભાષાર્થ:—રાગ દ્વેષમાં આસક્ત, ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું કરતો પ્રાંતિરૂપ સુખમાં પડેલો જીવ ‘આ માંઝે છે; હું પણ એમનો છું’ ‘એવી કલ્પનાઓ કર્યા કરે છે.

તે દષ્ટિથી જોવું તે બ્રમ પ્રકાશ છે એટલે તેવું એકાંતિક આરોપિત જ્ઞાન તો શુભ પુણ્યલના સંયોગમાં સુખનો આરોપ અને તેની અપ્રાપ્તિમાં કે અશુભની પ્રાપ્તિમાં દુઃખનો આરોપ કરે છે, તે બ્રમછાયા છે; તેમાં પ્રાન્તિવાળાજ રમે છે; વળી પ્રાંતિરહિત તત્ત્વદષ્ટિ—સ્યાદ્વાદ પ્રમાણ સ્વપર સ્વભાવ જોનારી યથાર્થ તત્ત્વ પ્રત્યે જેની દષ્ટિ છે એવા તત્ત્વજ્ઞાની સ્વરૂપના અનુભવમાં આસક્તિવાળા સુખપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી ભાંતિરૂપ છાયામાં સૂતા નથી. પરંતુ પૂર્વ કર્મના ઉદયે ત્યાં હોવા છતાં, તપાવેલા લોહા ઉપર કે શિલા ઉપર પગ મૂકતાં જેમ ડરે, આ દુઃખજ છે એમ જાણતાં નિર્વેદવાળાજ રહે છે (તેથી છૂટવાને તલપાપડ થઇ રહે છે. કહ્યું છે કે:—

एष विसया इहा, ततो विभूषमिच्छद्विहीणम् ।

पिप्सायतत्ताणं दुहमूलदुहफलाच्चैव ॥ १ ॥

જહ ચમ્મકરો ચમ્મસ્સ, ગંધં નો ણાયહ ફલે લુહ્હો ।

તહ વિસયાસી જીવા, વિસયે દુષ્ણં ન જાણન્તિ ॥ ૨ ॥

સમ્મવિહી જીવો તત્તરુહ આયગાવરમણપરા ।

વિસયે મુંજંતો વિહુ, નો રજ્જહ નો વિ મજ્જહ ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—આ વિષયો ઇષ્ટ છે એવી મિથ્યા દૃષ્ટિઓની સમજ છે અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓને તો તે વિષયો દુઃખનું મૂળ અને દુઃખરૂપ ફળ દેનારજ ભાસેછે. ૧ જેમ ચમાર ચામડાની ગંધ, તેના ફળનો લોભ લાગવાથી ગણતો નથી, તેમ વિષયોની આશાવાળા જીવો વિષયોમાં રહેલાં દુઃખ દેખતા નથી કે લેખતા નથી. ૨

સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ આત્મભાવમાં રમણતા કરનાર તત્ત્વજ્ઞાની છે તે વિષય ભોગવતાં છતાં તેમાં રાજી થતો નથી કે મગ્ન બની જતો નથી. ૩

માટે બાહ્ય આલંબન ઉપર આધાર રાખતી ચેતના દૂર કરવા યોગ્ય છે અને સ્વરૂપ-અવલંબનવાળી ચેતના કરવા યોગ્ય છે.

ग्रामारामादि मोहाय यद्वृष्टं बाह्यया इहा ।

तत्त्वदृष्ट्या तदेवान्तर-नीतं वैराग्यसंपदे ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—બાહ્યદૃષ્ટિએ કરીને ગ્રામ, ઉદ્યાન આદિ સુંદર બાહ્યપદાર્થ સમૂહમાંથી જે દેખવાથી મોહ થાય છે તેજ ગ્રામ આદિ તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં અત્મા તેજ આરામ (બાગ) એમ આત્મા પ્રત્યે ઉતારવાથી વૈરાગ્યની સંપદા પ્રગટે છે.

અનુવાદ:—

નગર, બાગ આદિ દિઠયે, બાહ્યદષ્ટિથી મોહ; તત્ત્વદષ્ટિએ તે દિઠયે, વૈરાગ્યે અંતર રોહ. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—બાહ્ય દષ્ટિથી જે ગામ, બાગ આદિ દેખાય ત્યાં મોહ થાય છે; અહંભાવ, મમત્વભાવ વધે છે. તેજ ગ્રામ આદિ સ્વપરના ભેદ કૃત્રિમ-અકૃત્રિમના વિકલ્પોને હણનારી તત્ત્વદષ્ટિ વડે આત્મ-ઉપયોગમાં લાવતાં ઉદાસીનતાની સંપદા વધે છે.

ઉદાહરણ:—જ્ઞાનચરણમાં પ્રધાન, ભવ્ય જીવોને શ્રુત-રહસ્યેનો પાર પમાડનાર એક આચાર્ય અનેક શ્રમણગણથી વીંટાયલા એક ગામથી બીજે ગામ વિહાર કરે છે; શ્રમણ સંઘને વાચનાદિ સ્વાધ્યાય વડે પોષે છે; પંચ સમિતિ-ગુપ્તિથી યુક્ત માર્ગે ગમન કરે છે, અનિત્યાદિ ભાવનાની વાત ચાલે છે, ત્યાં એક વન આબરું. અનેક લતાઓથી લીલું દેખાય છે, લીલા પક્ષીઓના માળા દેખાય છે. એ તપોવનની પુષ્પ ફળની સમૃદ્ધિ જોઈને તે આચાર્ય મહારાજ નિર્ગ્રંથોને કહે છે.

હે? નિર્ગ્રંથો આ વન જુઓ. આ પાંદડાં, ફૂલ, ગુચ્છ, ફળ જે ચેતન લક્ષણવાળાં છે તે અનંત શક્તિને આવરીને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, ચારિત્રમોહ મિથ્યાત્વમોહ, અને અંતરાયના ઉઢયે દીન, દીન, દુઃખી સ્થિતિમાં એકેન્દ્રિયપણું પામી કંપે છે. સદા બ્રજવાનથી હણાતા, દુભાતા, રક્ષણરહિત, અશ્વરણ, વારંવાર જન્મ-મરણથી પીડાતા અહો! અનુકંપા કરવા યોગ્ય છે. તેના ઉપર કોણ કંઈ આણે છે? બિચારા મન, કાન, અને આંખ રહિત છે. એમ બોલીને સંવેગ ભાવના

પ્રગટ કરી આગળ ચાલે છે. તે નિર્ઝંથો પણ જ્ઞાનાવરણ આદિ બંધનાં કારણો પ્રતિ અરૂચિ દુર્ગંધા ઉપજવતા આદ્યા, “ અરેરે ! આત્મા આત્માને હણે છે. ”

માયા આયં હજાર, આયં ગુણે સંત એવિ ધંસે ।

રમર વિસયે રમે ચયઈ નાણા ગુણભાવે ॥ ”

“ જ્ઞાનાદિ ગુણ ભાવોને તને છે અને આ વિષયોમાં રમે છે તે આત્માના છતા ગુણોનો નાશ કરે છે. ” એમ વિચાર કરતાં બીય છે તેવામાં અનેક સુસ્વરવાળાં વાજાંના સુરથી, વિવાહ આદિ ઉત્સવોથી અને મૂઢજનોને રમણીય લાગતી દેવાંગના જેવી સ્ત્રીઓથી સુશોભિત એક નગર આવ્યું. ત્યારે આચાર્ય શ્રમણસંઘને કહે છે; “ હે ! નિર્ઝંથો, આજે આ નગરમાં મોહરૂપ હુંટારાઓએ ધાડ પાડી છે, તેથી આ લોકો કેવા ઉછળે છે ભવથી ઉદ્વેગ પામેલા આપણા જેવાને આ નગરમાં પ્રવેશ કરવો ઉચિત નથી, કોઈ ત્યાં જતા નહિ, લોભ વિદ્યાથી બંધાયેલા લોકો દયા ખાવા જેવા છે; મોહ મદિરાથી ગાંડા થયેલા લોકો ઉપદેશને પાત્ર નથી, માટે આગળ ચાલો. ” તેથી સાધુઓએ કહ્યું, ઠીક કહ્યું, ઘણું સારું હોય પણ વિષયને પ્રાપ્ત થયેલું ક્ષેત્ર મોહનું કારણ છે, ત્યાં જવા યોગ્ય નથી. વૈરાગ્ય સહિત વિહાર કરવા યોગ્ય છે. આત્મસુખમાં સ્થિતને ગામ નગર આદિ વૈરાગ્યનાં કારણ છે. ૩

બાણદષ્ટે: સુધાસાર-ઘટિતા માતિ સુંદરી ।

તત્ત્વદષ્ટસ્તુ સાક્ષાત્સા વિષ્ણુત્રપિઠરોદરી ॥ ૪ ॥

બાપાર્થ:—બાણદષ્ટિથી સ્ત્રી અમૃતના સારથી ઘડી હોય તેવી ભાસે છે; તત્ત્વ દષ્ટિને તો તે સ્ત્રી પ્રત્યક્ષ વિષ્ણુ, મૃતને હાડની હાંડલીરૂપ ઉદરવાળી જણાય છે.

અનુવાદ:—

બાહ્ય-દષ્ટિને સુંદરી, અમૃતમય દેખાય;
તત્ત્વદષ્ટિએ હાડકાં, મળ-મૂત્રખાણ જણાય. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—સંસારમાં આસક્ત બાહ્યદષ્ટિને સ્ત્રી અમૃતમયજ લાગે છે; તેને માટે કમાય છે ધન; અને તજે છે પ્રાણ મોહયુક્ત મુંજરાબદ્ધ ધણાય, વળી નિર્મળ આનંદવાળા આત્માના સ્વરૂપનું અવલોકન કરવામાં કુશળ તત્ત્વદષ્ટિને તો સ્ત્રી વિષ્ણુ, મૂત્ર અને હાડકાંના વાસણ જેવી ભાસે છે. કહ્યું છે કે:—

રસાસૃગ્માંસમેદોઽસ્થિ-મજ્જાશુક્રાંત્રવર્ચસામ ।
અશુચોનાં પદં કાયઃ શુચિત્વં તસ્યઃ તત્કુતઃ ॥ ૧ ॥
વંચકત્વં નૃશંસત્વં ચંચલત્વં કુશીલતા ।
इति नैसर्गिका दोषा यासां तासु रमेत कः ॥ ૨ ॥
મવસ્ય વીજં નરક-દ્વારમાર્ગસ્ય વીતિકા ।
શુચાં કંદઃ કલેર્મૂલં દુઃસ્થાનાં સ્થાનિરક્કના ॥ ૩ ॥

અન્યશાસ્ત્રેઽપિ—

કાન્તાકનકસૂત્રેણ વેદિતં સકલં જગત્ ।
તાસુ તેષુ વિરક્તો યો, દ્વિમુજઃ પરમેશ્વરઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—લાળ, લોહી, માંસ ચરબી, હાડકાં, હાડકાંની-વચમાં રહેલો રસ (મજ્જા), વીર્ય અને વિષ્ણુ અપવિત્ર વસ્તુઓનું સ્થાન કાયા છે, તો તેમાં પવિત્રતા ક્યાંથી હોય? ૧

ઠગવું, કૂરતા, ચંચળપણું, દુરાચારીપણું એ જેમના સ્વાભાવિક દોષો છે તે સ્ત્રીઓ સાથે કેાણુ રમે? ૨.

સંસારનું બીજ, નરકના દરવાજાનો માર્ગ દેખાડનાર દીવો (બત્તી), શોકનું મૂળ, કંકાસનું મૂળ અને દુઃખની ખાણ સ્ત્રી છે. ૩

પર શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે—

સ્ત્રી અને સુવર્ણથી આખું જગત બંધાયું છે; તે બન્ને પ્રત્યે વૈરાગ્યવંત છે તે બે ભુખવાળો પરમેશ્વર (ચતુર્ભુજ) છે. ૧

તત્ત્વજ્ઞને મોહનું કારણ હોવાથી ભવના બીજરૂપ નારી ભાસે છે. ૪

વળી ઉપદેશ કરે છે:—

લાવણ્યલહરીપુણ્યં વયુઃ પદ્યતિ બાહ્યદગ્ ।

તત્સ્વદષ્ટિઃ શ્વકાકાનાં મક્ષ્યં કૃમિકુલાકુલમ્ ॥ ૫ ॥

બાપાર્થ:—બાહ્યદષ્ટિ (વાળા જીવો) શરીરને સૌંદર્યની લહેરથી પવિત્ર દેખે છે; તત્ત્વદર્શી તે દેહને કાગડા અને કૂતરાનું ભક્ષ્ય તથા કરમીયાના સમૂહથી ભરપુર (ખદબદતું) દેખે છે.

અનુવાદ:—

બાહ્યદષ્ટિ દેખે શુચિ (ભદ્રું), શરીર સુંદર તેજ;

કૃમિમય, કાગ કુતરાં ભખે, તત્ત્વદષ્ટિ મન લેજ. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—બાહ્યદષ્ટિ એટલે લૌકિક દષ્ટિવાળો શરીરને સૌંદર્ય લહરીથી પવિત્ર દેખે છે; સમ્યક્જ્ઞાની તત્ત્વદષ્ટિ તો તેને કાગડા કૂતરાનું ભક્ષ્ય અને કીડામયજ દેખે છે. કહ્યું છે:—

નવસ્રોતઃ સ્વપ્નદિશ્વરસનિસ્પંદપિચ્છલે ।

રેદ્દેડપિ શૌચ-સંકલ્પો, મહન્મોહવિર્જમિતમ્ ॥

ભાવાર્થ:—નવ દ્વારેથી વહેતા, ગંધાતા રસથી ખરડાયેલા દેહમાં પણ પવિત્રતાનો સંકલ્પ કરવો એ મહા મોહની ચેષ્ટા છે.

માટે કર્મરૂપ ઉપાધિથી ઉપજેલું શરીર બંધનું કારણ હોવાથી અહિતરૂપ છે; તેમાં રાગ ન કરવો એજ ઉત્તમ છે. ૫.

ગજાશ્વૈર્મૂપમુવનં વિસ્મયાય બહિર્દશઃ ।

તત્રાશ્વેભવનાત્કોઽપિ મૈદક્ષત્ત્વદશસ્તુ નઃ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—બાહ્યદષ્ટિને હાથી-ઘોડા સહિત રાજ-મંદિર આશ્ચર્ય પમાડે છે; ત્યાં તત્ત્વદષ્ટિને તો તે (રાજમંદિર)માં અને હાથી-ઘોડાના વનમાં કોઈ ભેદ (અંતર) જણાતો નથી. પુફ્ફગલના વિલાસમાં તત્ત્વદષ્ટિને ચમત્કાર કયાંય જણાતો નથી.

અનુવાદ:—

રાજ-ભવન આશ્ચર્યરૂપ, બાહ્યદષ્ટિને હોય;

ગજ-ઘોડાના વન સમું, તત્ત્વદષ્ટિ તો જોય. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—બાહ્યદષ્ટિ જીવને રાજ મહેલ હાથી-ઘોડાવાળો જોઈને આશ્ચર્ય લાગે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીને તે રાજમહેલ હાથી-ઘોડાનાં વન સ્થળો કરતાં કોઈ રીતે જુદો જણાતો નથી. અનંત જ્ઞાનના આનંદમાં તન્મય થયેલા આત્માનુભવમાં આસક્ત મહાત્માને વન શહેર સમાન જણાય છે. ૬

મસ્મના કેશલોચેન, વપુર્ધૃતમલેન વા ।

મહાન્તં બાહ્યદગ્ધેત્તિ, ચિત્સામ્રાજ્યેન તત્ત્વવિત્ ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:—બાહ્યદષ્ટિ, દિલે રાખેલું સવાથી કેશ (લોચ) ઉપાડવાથી અથવા શરીર ઉપર મેલ જામી ગયેલો હોવાથી

આ મહાત્મા છે એમ ઓળખે છે; તત્ત્વદષ્ટિ (આત્મજ્ઞાની) તો જ્ઞાનની પ્રભુતાએ કરીને મહંત છે એમ જાણે છે.

અનુવાદ:—

કેશ લોચ કે મલિન તન, ડીલ પર દેખી રાખ;
મહંત બાહ્યદષ્ટિ ગણે, તત્ત્વજ્ઞાન ગુરુ-સાખ. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—બાહ્યદષ્ટિ ભસ્મથી કેશ-લોચથી કે શરીર ઉપર મેલ એકઠો થયો હોય તે ઉપરથી મહંતપણું, સાધુપણું કે આચાર્યપણું પારખે છે. મહાત્માપણાના સ્વરૂપથી અજાણ્યો હોવાથી તે ઉપરનાં ચિહ્નથી મહંતપણું જાણે છે. તત્ત્વજ્ઞાની અરૂપી એવા આત્માના સ્વરૂપને જાણનાર તો જ્ઞાનની પૂર્ણતાથી, રત્નત્રયી (સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રની એકતા)નાં પરિણામથી, શુદ્ધ અખંડ આનંદના સાધનની પ્રવૃત્તિથી, સ્વ-ગુણના પ્રગટપણાથી મહાત્માને ઓળખે છે, જાણે છે. ‘ષોડશક’ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે:—

બાલઃ પश्यति लिङ्गं, मध्यमवृत्तिर्विचारयति वृत्तम् ।

आगमतत्त्वं तु बुधः परीक्षते सर्व यत्नेन ॥

ભાવાર્થ:—અજ્ઞાની જીવ બાહ્ય વેશને જુવે છે, મધ્યમ દશાનો પુરૂષ તેના ચારિત્રનો વિચાર કરે છે; પરંતુ જ્ઞાની મુરૂષ ધર્મ-પ્રકારના યત્નવડે તેના આગમતત્ત્વ (શ્રુત જ્ઞાનના રહસ્ય)ની પરીક્ષા કરે છે.

‘ઉત્તરાધ્યયન’ શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે:—

नवि मुंडिषण समजो, न उकारेण बंमजो ।

न मुणी रत्नवासेण, कुसवीरेण न तावसो ॥ ૧ ॥

સમયાપ સમણો દોઈ, બંમચેરેણ બંમણો ।

નાળેણ ય મુણી દોઈ, તવસા દોઈ તાવસો ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—બોડા માથાથી શ્રમણ થવાતું નથી, ઝૂકાર બોલવાથી બ્રાહ્મણ થવાતું નથી, વનમાં વસવાથી મુનિ થવાતું નથી, દાસનાં વસ્ત્રથી તાપસ થવાતું નથી. ૧

સમતાથી શ્રમણ થવાય, બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણ થવાય, જ્ઞાનથી મુનિ થવાય અને તપથી તાપસ થવાય. ૨

આત્મા સામાયિક છે ઇત્યાદિ વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞસિ (લગ-વતીસૂત્ર) અંગમાં જણાવ્યું છે. તેથી આત્મજ્ઞાનમાં રમણતા, સ્થિરતા સહિત અનુભવમાં દીન થયેલા દીનતા સહિત મુનિઓ હોય છે. ૭

ન વિકારાય વિશ્વસ્યો-પકારાયૈવ નિર્મિતા: ।

સ્ફુરત્કારુણ્યરીયૂષ-વૃષ્ટયસ્તત્ત્વદષ્ટય: ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ:—તત્ત્વદષ્ટિ (આત્મજ્ઞાની) પુરૂષો વિકારને કાળે ઉત્પન્ન થયા નથી; તો શા માટે? -વિશ્વ ઉપકારનેજ કાળે જન્મ્યા છે, સ્ફુરતા કૃપાવંતપણાંરૂપ અમૃતની વૃષ્ટિ વિશ્વમાં તે કરે છે.

અનુવાદ:—

કરૂણા અમીવૃષ્ટિ ભર્યા, તત્ત્વદષ્ટિ જગમાંય;

પરોપકાર કાળે જીવે, કરે વિકાર ન ક્યાંય. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—આચાર્યો અને ગુરુઓ પાસેથી અહણુ (સમજવાની) અને આસેતના (પાળવાની) શિક્ષા અહણુ કરી, પાઠક મુનિઓ દ્વારા સૂક્ષ્મ આગમ-રહસ્યના શિક્ષણ વડે જે તત્ત્વદષ્ટિ પુરૂષો થયા છે, તે રાગદ્રેષરૂપ ઉપાધિની વૃદ્ધિ અર્થે

એટલે વિકાર અર્થે થયા નથી; પરંતુ ત્રિભુવનને સફૂપદેશના હાનથી શુદ્ધ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ આદિ ઉપકાર કરવા માટે થયા છે.

ભાવના:—જેમ અનાદિ મિથ્યાત્વ અને અવિરતિથી ઘેરાયેલા જીવોના અમે માર્ગદર્શક છીએ, તેમ બીજા પશુ ચતુર્થ ભાવનામાં કુશળ જીવો ઉપકાર કર્તા થશે; માટે આમને શ્રુતનું રહસ્ય શીખવવા યોગ્ય છે. ‘વિધિપ્રપામાં’ કહ્યું છે.

“ નિજ્ઞામડ મવળવત્તારણ સધમ્મજાણવત્તમિ ।

મોલ્લપહ-સત્થવાહો અજ્ઞાણંધાણં ચલ્લુ ય ॥ ૧ ॥

અજ્ઞાણાણં તાણં નાહો અમાહાણમઘ્વસત્તાણં ।

તેણં પુણ્ણ સપ્પુરિસ ગુરુઅગચ્છમારે નિયુત્તોડસિ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—ઘરની પેઠે રક્ષા કરનાર, ધર્મરૂપી વહાણની પેઠે તારનાર, મોક્ષ માર્ગમાં સાર્થવાહુ (સથવારો-સંઘ) સમાન અને અજ્ઞાનથી અંધ થયેલાની આંખ સમાન; ૧

જેને કેદી બચાવનાર નથી તેના બચાવનાર જે ભવ્ય જીવો અનાથ છે તેના નાથ હે પત્રિત્ર સત્પુરૂષ, એટલા માટે તને મોટા ગણે છે. ભાર સોંપ્યો છે, તને સર્વનો નેતા સ્થાપ્યો છે. ૨

(ઉત્તરાધ્યયનના) બહુ શ્રુત અધ્યયનમાં કહ્યું છે:—

સમુદ્ગંભીરસમા દુરાસયા અચ્ચક્રિયા કેણદ દુપ્પહસગા ।

સુયસ્સ પુણ્ણો વિહક્કસ્સ તાદણો, ક્કલિપ્પુકમ્મંગરમુત્તમંગયા ॥

ભાષાર્થ:—“સમુદ્રસમાન ગંભીર, બુદ્ધિથી પરાભવ નહિ પામનારા સંકટોથી ત્રાસ નહિ પામનારા-કામલોગોથી અનાસકત રહેનારા, શ્રુતથી પરિપૂર્ણ અને પ્રત્યેક પ્રાણીઓના રક્ષક મહાપુરૂષો કર્મનો નાશ કરીને ઉત્તમ ગતિ પામ્યા છે.” ૩૧

એમ તત્ત્વદષ્ટિપાણું હિતકારી છે, અનેક શાસ્ત્રના પરિ-
શ્રમમાં બહુશ્રુતપણું નથી. નિશ્ચિત સમય (ભાવશ્રુત) બાણુનાર
બહુશ્રુત છે. 'સંમતિ' પ્રકરણમાં કહ્યું છે:—

“જો હેઝવાય પક્ષસ્મિ હેઝ આગમે ય આગમિઓ ।

સો સસમયપણ્ણવ્રઓ સિદ્ધંત-વિરાહઓ અઓ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—“જે હેતુવાદના વિષયમાં હેતુથી અને આગમ-
વાદના વિષયમાં માત્ર આગમથી પ્રવર્તે છે તે સ્વસમય-સિદ્ધાંતનો
પ્રરૂપક—આરાધક છે અને બીજો સિદ્ધાંતનો વિરાધક છે.”

એ પ્રકારે નય અને પ્રમાણથી નિર્ણય કરેલાં સ્વ અને
પર શાસ્ત્રોના સાર વાળા, સ્વરૂપમાં વ્યાપેલા, મોહના વિસ્તા-
રના રોકનાર તત્ત્વદષ્ટિ પુરૂષો કેવા હોય છે? ભવ સમુદ્રને
તારવા સમર્થ એવી ઉપકારી જેની સ્કુરાયમાન કરૂણારૂપ
અમૃતની વૃષ્ટિ છે એટલે જગતના જનોને તારનાર કરૂણા-
રૂપી અમૃતને વર્ષાવતા મહાપુરૂષો હોય છે. તત્ત્વવિમુખ વિષયોમાં
આસક્ત લોકો કેવી રીતે આત્માને હણે છે? જિન ભગવાને
કહેલાં શાસ્ત્રા હોવા છતાં, અને અતંત ગુણુપમાયની સત્તાવાળો
આત્મા હોવા છતાં, આત્મ-જ્ઞાંતિને લીધે તે સંસાર-વનમાં
ભમે છે. માટે ધર્મના રહસ્યને કહીએ છીએ કે ઉપકાર
કરવામાં તત્પર તત્ત્વજ્ઞાની મુનિ મહાત્માઓ સેવવા યોગ્ય છે.
એમ બાહ્યદષ્ટિપાણું તણને ભવ્ય છવો અંતરંગ તત્ત્વને બાણુ-
વામાં રસવાળા બનેા. ૮

૨૦. સર્વસમૃદ્ધિ-અષ્ટક

બાહ્યદષ્ટિ પ્રચારેષુ મુદ્રિતેષુ મહાત્મનઃ ।

અંતરેવાવમાસન્તે સ્ફુટાઃ સર્વાઃ સમૃદ્ધયઃ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—ખાદ્યદષ્ટિ (ખદ્યારની નજર) ના વિષયની પ્રવૃત્તિખંધ કરવાથી મહાત્મા (જ્ઞાને મોટો છે આત્મા જેનો)ને આત્મામાંજ પ્રગટ સઘળી સંપદાઓ (સમૃદ્ધિઓ) અનુભવે ભાસે છે.

અનુવાદ:—

ખાદ્યદષ્ટિ ધર્ષ ખંધ ત્યાં, અંતરમાંજ જણાય;
સ્પષ્ટ સર્વ સમૃદ્ધિઓ, મહાત્મા તેજ ગણાય. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—સર્વ સમૃદ્ધિ એટલે બધી સંપદાઓ, તેમાં નામ સમૃદ્ધિ તો કહેવા પુરતીજ છે—જીવ કે અજીવનું સમૃદ્ધિરૂપ નામ; સ્થાપના સમૃદ્ધિ શક્તિરૂપ છે; દ્રવ્ય સમૃદ્ધિ ધન ધાન્ય આદિરૂપ, ઇન્દ્ર કે ચક્રવર્તી આદિની સમૃદ્ધિ લોકિક છે અને લોકોત્તર દ્રવ્ય સમૃદ્ધિ મુનિઓને પ્રાપ્ત થતી હ્રિદયરૂપ સમૃદ્ધિ છે.

આમો^૧સહિ ત્રિપ્પો^૨સહિ, લેલો^૩સહિ જહ્નુમો^૪સહીચેવ ।

સંમિજ્જસોય^૫ ડજ્જુમર્હ^૬ સવ્વો^૭સહિ ચેવ બોધવ્વા ॥ ૧ ॥

ચારણ^૮ આસીવિસ^૯ કેવલાય^{૧૦} મળનાણિ^{૧૧} જોવપુલ્લવધરા^{૧૨} ।

અરિહંત^{૧૩} ચક્કધરા^{૧૪} બલલેવા^{૧૫} વાસુલેવા^{૧૬} ય ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—(૧) અસાધ્ય સમસ્ત રોગનો અભાવ કરનારી આમર્શ (સ્પર્શના) ઔષધિ—જે હ્રિદયધારી મુનિના હસ્ત કે ચરણના સ્પર્શથી રોગ નાશ પામે તે આમર્શૌષધિ. (૨) વિપ્રુષ-ઔષધિ: જે મુનિના ચરણોદક (ચરણામૃત)થી અથવા મૂત્ર અદિના છાંટાથી રોગ નાશ પામે તે વિપ્પોસહિ ઋદ્ધિ.

(૩) ક્ષ્વેલ ઔષધિ:—જે મહાત્માના કફના સ્પર્શથી રોગ નાશ પામે તે ખેલોસહિ. (૪) જલઔષધિ—જે મુનિના સમસ્ત અંગ ઉપર થયેલો પરસેવો અને મેલ તેના ઉપર લાગેલી ધૂળ તે રોગનો નાશ કરે તે જલમોસહિ ઋદ્ધિ. (૫) સંલિન્ન શ્રોતૃત્વ:—કોઈ મુનિને તપ વિશેષના બળથી સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમાં કાનની પેઠે સાંભળવાની શક્તિ પ્રગટી છે, તેથી બાર યોજન લાંબા અને નવ યોજન પહોળા વિસ્તારમાં રહેલા ચક્રવર્તીના સૈન્યમાં હાથી, ઘોડા, ઉંટ, ગધેડાં (અન્યર) મનુષ્ય ઇત્યાદિકના અનેક પ્રકારના શબ્દ એક સાથે થતા હોય તે એકી વખતે લિન્ન લિન્ન શ્રવણ કરે તે સંલિન્ન શ્રોતૃત્વ—સંલિન્નસૌચ ઋદ્ધિ છે. (૬) ઉર્જસ્વલ—મતિ:—તપ વિશેષના પ્રભાવે કોઈ મુનિને અન્ય સામાન્ય જીવોને ન હોય તેવા મતિજ્ઞાનાવરણીય, અને વીર્યાતરાયના ક્ષયોપશમ તથા અંગોપાંગ નામ કર્મના લાલથી ઘણે દૂરથી રસનો સ્વાદ લઈ શકે, બહુ દૂરથી જોઈ શકે, દૂરથી સ્પર્શને જાણે, બહુ દૂરથી સાંભળે, અને ઘણે દૂરથી ગંધ ગ્રહણ કરી શકે તે ઉજ્જુ-મઈ લબ્ધિ છે. (૭) સર્વૌષધિ:—જેનાં અંગ તથા ઉપાંગ, નખ, હાંત કેશ આદિને સ્પર્શ કરી આવેલા પવન આદિથી પણ સર્વ રોગ નાશ પામે તે સર્વ—ઔષધિ ઋદ્ધિ (સંવેાસહિ) જાણવી. (૮) ચારણ—ઋદ્ધિ:—નદી આદિના પાણી ઉપર જમીન પર ચાલે તેમ ચાલે; જમીનને અડ્યા વિના ચાર આંગળ ઉંચા ચાલે; તાંતણા ઉપર, પુષ્પ ઉપર, પાંદડાં ઉપર તેને કચર્યા વગર ચાલે; આકાશમાં સીધા ગમન કરે, અગ્નિ શિખા ઉપર ચાલે, એમ અનેક પ્રકારની ચારણ ઋદ્ધિ છે. (૯)

આસ્યાવિષ-ઋદ્ધિ:-જેના મુખમાં પડેલું ઉત્કૃષ્ટ વિષ પણ નિર્વિ-
 ષપણાને પામે તે આસ્યાવિષ ઋદ્ધિ અથવા જેના મુખથી
 નીકળેલાં વચનના શ્રવણથી ઝેર ચઢેલાનું ઝેર ઉતરી જાય,
 તે આસ્યાવિષ ઋદ્ધિ. બીજી આસ્યવિષા ઋદ્ધિ છે તેથી જે
 કાઈ ઉત્કૃષ્ટ તપ બળવાળો મુનિ ક્રોધ કરી ક્રોધને કહે 'તું
 મરી જા, તો તેજ ક્ષણે મહાવિષ તેને વ્યાપી જાય અને મરી
 જાય તે આસ્યવિષા ઋદ્ધિ છે. (૧૦) કેવલજ્ઞાન ઋદ્ધિ:-સમસ્ત
 જ્ઞાનાવરણના અત્યંત ક્ષયથી લોકલોકવર્તી સમસ્ત પદાર-
 થના ગુણ-પર્યાય ત્રિકાળ સર્વધી એક કાળમાં કમરહિત
 પ્રત્યક્ષ જાણે તે કેવલજ્ઞાન ઋદ્ધિ જાણવી. (૧૧) મન:પર્યય
 જ્ઞાનઋદ્ધિ:-પોતાના મનમાં વા અન્ય અનેક જીવોના મનમાં
 ચિંતવન કરેલા પદાર્થ, ચિંતવન કરેલો અર્થ કે ચિંતવન કરી
 વિસ્મરણ થઈ ગયેલા મૂર્તિક પદાર્થને પ્રત્યક્ષ જાણે, તે મનનાણિ
 ઋદ્ધિ (મન:પર્યય જ્ઞાની) છે. (૧૨) મહારોહિણી આદિ પ્રાપ્ત
 થયેલી વિદ્યાદેવતા પોત પોતાનું રૂપ તથા સામર્થ્ય પ્રગટ
 કરે તોપણ જેનું ચારિત્ર ચલાયમાન ન થાય અને દશ
 પૂર્વરૂપ દુસ્તર સમુદ્રનો પાર પામે તે દશ-પૂર્વિત્વ નામની
 ઋદ્ધિ અને સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાનના ધારક શ્રુત કેવળીપણાની
 પ્રાપ્તિ તે ચતુર્દશ પૂર્વિત્વ ઋદ્ધિ છે. જેથી. (૧૩) અરિહંતપણું,
 (૧૪) ચક્રવર્તીપણું, (૧૫) બલદેવ પદવી કે (૧૬) વાસુદેવ
 પદવી મળે તે તે તે નામ વાળી ઋદ્ધિ કહેવાય છે. ઇત્યાદિ
 લબ્ધિઓ ઋદ્ધિઓ છે, તેમાં કેવલજ્ઞાનાદિ શક્તિ લોકોત્તર
 ભાવ ઋદ્ધિ છે. સમ્-સમ્યક્ પ્રકારે અને ઋદ્ધિ એટલે લબ્ધિ
 વગેરે તે સમૃદ્ધિ. અહિં તો સાધનરૂપે નિરંતર આત્મતત્વ-

રૂપ સંપદામાં મગ્ન થયેલા મહાત્માઓને તન્મયરૂપે અનુભવમાં આવવા યોગ્ય સમૃદ્ધિનો અવસર છે. પ્રસ્થક (લાકડાનું દાણા ભરવાનું માપ) માટે લાકડું કાપવા જનાર પ્રસ્થક લેવા જઈ છું એમ કહે તે નૈગમ નય તે દૃષ્ટાંતે તેના કારણ અને તેને યોગ્ય હોય તે વિષે તે કહેવાય છે તેમ તપ યોગીઓમાં આદ્ય નયો જાણવા. તેના ગુણોમાં અપેક્ષાએ છેવટના નયો જાણવા. પ્રથમ આત્મામાં સમૃદ્ધિની પૂર્ણતા જણાય છે તે પ્રકાર કહે છે.

સ્વરૂપ, પરરૂપના ભેદ-જ્ઞાનપૂર્વક શુદ્ધ આત્માના અનુભવમાં લીન થયેલાને સર્વ સમૃદ્ધિઓ પ્રગટ સ્વરૂપમધ્યે આત્મામાંજ ભાસે છે. જેમકે સ્વરૂપના આનંદમય હું છું; નિર્મલ, અખંડ, સર્વ પ્રકાશક જ્ઞાનવાળો હું છું; ઇન્દ્ર આદિની ઋદ્ધિઓ તો ઉપન્યાસિક છે; અક્ષય, અનંત પર્યાયરૂપ સંપત્તિને હું પાત્ર છું, એમ સ્વસત્તાજ્ઞાનના ઉપયોગવાળાને પોતાના આત્મામાં સર્વ ઋદ્ધિઓ ભાસે છે, કેવા થાય ત્યારે? વિષયમાં વર્તેલી દૃષ્ટિના વિસ્તારનો રોધ થાય ત્યારે. ઇન્દ્રિયોના (વિષયના) વિસ્તારથી ચપળ ઉપયોગ જેનો છે તેને કર્મરૂપી મેલનાં પડોથી ઢંકારી ગયેલી આત્મ સંપત્તિ જણાતી નથી. તેથી ઉપયોગને ખડાર પ્રવર્તાવો યોગ્ય નથી. ૧

સમાધિ-જૈવનં ધૈર્યં કમોલિઃ સમતા શચી ।

જ્ઞાનં મહાવિમાનં ચ વાસવધ્રીરિયં મુનેઃ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:-ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય ત્રણેના એકજ ભાવરૂપ સમાધિ જેનું નંદનવન છે; પરીવહ-પર્વની પાંખો છેદનાર ધીરપણું જેનું વજ્ર છે; મધ્યસ્થ પરિણતિરૂપ સમતાજ જેની

ઈન્દ્રાણી છે. સ્વરૂપનો ઓધ (જ્ઞાન) તેજ મોટું વિમાન છે: આવી ઈન્દ્રની લક્ષ્મી મુનિને છે.

અનુવાદ:—

સમાધિ નંદનવન ગણેા, ધૈર્યવજ્ર, મુનિ ઈન્દ્ર;
સમતા ઈન્દ્રાણી લલી, જ્ઞાન વિમાન અતીન્દ્ર. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—સ્વરૂપજ્ઞાનના અનુભવમાં લીન સાધુને ઈન્દ્રની લક્ષ્મી સમાન શોભા હોય છે. પવિત્ર રત્નત્રયના ધારક મુનિરૂપ ઈન્દ્રને, ધ્યાન ધ્યાતા ધ્યેયની એકતાથી નિર્વિકલ્પ આનંદરૂપ સમાધિજ નંદનવન છે. ઈન્દ્રને નંદન વનમાં ક્રીડા કરવાથી સુખ થાય છે, તેમ સાધુને સમાધિની ક્રીડા સુખ આપે છે, તેમાં પણ એક ક્રીડા ઉપાધિરૂપ છે તો એક આત્મા સંગંધી છે એવો કોઈ મોટો ભેદ તેમાં છે, તે અધ્યાત્મભાવનાથી સમજી શકાય તેમ છે. વીર્યનું અડોલપણું એટલે ઔદયિક ભાવે શોભ ન પામવો તે ધૈર્ય એજ, વજ્ર છે. વળી ઇષ્ટ અનિષ્ટ સંયોગોમાં રાગ-દ્વેષ ન કરવો; કાંકરા કે ચિંતામણિ આદિરૂપે પરિણમેલાં બધાં પુદ્ગલો છે; ભક્તિ ભાવવાળા કે ભક્તિ વિનાના બધા જીવો છે; મારાથી તે સર્વ ભિન્ન છે, માફે કોઈ નથી; તેમના પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ પરિણતિ શી કરવી? એમ વિચારી સમપરિણતિ રાખવી તે સમતાજ (ધર્મ-પત્ની) ઈન્દ્રાણી છે. સ્વ અને પરભાવને યથાર્થ ઓળખવારૂપ જ્ઞાન તેજ સર્વ જણાવતાં મહેત્તવિમાન છે ઇત્યાદિ પરિવારવાળા મુનિ ઈન્દ્ર સમાન ભાસે છે. યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:—

પુંસામયત્તલભ્યં જ્ઞાનવતામધ્યયં પદં ભૂતમ્ ।

યદ્યાત્મન્યાત્મજ્ઞાનમાત્રમેતત્સમાહિતમ્ ॥ ૧ ॥

અયતે સુવર્ણભાવં, સિદ્ધિરસસ્પર્શતો યથા લોહમ્ ।

આત્મધ્યાનાદાત્મા, પરમાત્મત્વં તથાઽઽપ્નોતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—જ્ઞાની પુરૂષોને અવ્યયપદ્ધત્ત કાર્યા વિના (સહજ) પ્રાપ્ત થયું છે; જો આત્મામાં આત્મજ્ઞાન માત્ર રહે તો તેમાં બધું સમાય છે, અંગીકાર થઈ જાય છે. ૧

જેમ લોહને સિદ્ધિરસના સ્પર્શથી સુવર્ણપણની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ આત્મા આત્મધ્યાનથી પરમાત્મપણને પામે છે. ૨

વિસ્તારિતક્રિયાજ્ઞાન-ચર્મછત્રો નિવારયન્ ।

મોહમ્લેચ્છમહાવૃષ્ટિ ચક્રવર્તી ન કિં મુનિઃ ? ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:—યોગ પરિણતિરૂપ ક્રિયા અને ઉપયોગ પરિણતિરૂપ જ્ઞાન તે બન્ને (જ્ઞાન-ક્રિયા) રૂપ ચર્મરત્ન અને છત્રરત્ન જેણે વિસ્તાર્યા છે, તેથી મોહરૂપ ઉત્તર ખંડના યવનોએ યોજેલા (પ્રેરેલા) મિથ્યાત્વરૂપ દૈત્યોએ કરેલી કુવાસનારૂપ મોટી વૃષ્ટિને નિવારતા મુનિ શું ચક્રવર્તી નથી ?

અનુવાદ:—

ચર્મ-છત્ર રત્નો સમે, જ્ઞાન-ક્રિયા વિસ્તાર;

મોહ-મ્લેચ્છ-વૃષ્ટિ જીતે, મુનિ ચક્રોસમ ધાર. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—સમસ્ત આસ્રવથી વિરામ પામેલા મુનિ દ્રવ્ય, અને ભાવ સંવરને લીધે શું ચક્રવર્તી નથી ? છેજ. કેવા મુનિ ? જેમણે જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપ ચર્મરત્ન અને છત્રરત્નને વિસ્તાર્યા છે એટલે સત્ ક્રિયામાં ઉદ્યમવંત છે અને સમ્યક્જ્ઞાન-ઉપયોગવંત છે. ઉત્તરખંડ આદિના મ્લેચ્છોથી પ્રેરાયેલા દૈત્યોએ કરેલી મહાવૃષ્ટિની પેઠે મોહથી પ્રેરાયેલા મિથ્યાત્વે કુવાસના ફેલાવી છે તેને જેણે પોતાના શુદ્ધ સમ્યક્દર્શનથી કુવાસના-

ઓનો સમૂહ નિવારી દીધો છે એવા મુનિ ભાવ-ચક્રવર્તી
સમાન ભાસે છે. ૩

નવબ્રહ્મસુધાકુણ્ડ-નિષ્ઠાધિષ્ઠાયકો મુનિઃ ।

નાગલોકેશવદ્વાતિ ક્ષમાં રક્ષન્ પ્રયત્નતઃ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—નવ બ્રહ્મરૂપ અમૃતકુંડની સ્થિતિનો સ્વામી,
સાધુ, નાગ લોકના સ્વામી (શેષનાગ) ની પેઠે યત્નથી ક્ષમા
(ક્ષમા=મુનિગુણ કે પૃથ્વી) ને ધારણ કરતો શોભે છે.

અનુવાદ:—

નવ બ્રહ્મ-અમીકુંડના, અધિષ્ઠાતા મુનિરાજ;

શેષનાગ સમ શોભતા, ક્ષમા ધરતા શિરતાજ. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—જેણે ભેદ-જ્ઞાનથી ગ્રહણ કર્યું છે આત્મ-
ધ્યાન એવા મુનિ નાગ લોકના નાથ, ઉરગપતિ (શેષનાગ)
સમાન શોભે છે. શું કરતાં? ક્ષમા=પૃથ્વી અથવા ક્રોધ દૂર કરવારૂપ
જે પરિણામ ક્ષમા કહેવાય છે તેને ધારણ કરતા. શેષનાગ પૃથ્વીને
ધારણ કરે છે એમ કહેવાય છે તે લોક-ઉપચાર છે, કારણ કે
રત્નપ્રભા આદિ ભૂમિઓ ક્રોધએ ધારણ કરેલી નથી પરંતુ મહત્વ
જણાવવા અથવા સામર્થ્ય દર્શાવવા ઉપમા આપી છે (પૃથ્વીને
ઉચ્ચકી રાખવા માટે જેટલું બળ જોઈએ તેથી વિશેષ બળ ક્ષમા
ધારણ કરવામાં જોઈએ, તે હોય તો મુનિપણનો ભાર ઉપડે.)
વળી મુનિ કેવા છે? નવું (અપૂર્વ) જે બ્રહ્મજ્ઞાન તેજ અમૃતનો
કુંડ છે તેની સ્થિતિના સ્વામી મુનિ છે. એટલે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ
અમૃતકુંડની સ્થિરતાના રક્ષક મુન છે. ૪

મુનિરધ્યાત્મકૈલાશે, વિવેકશૃષ્ણમસ્થિતઃ ।

જ્ઞામતે વિરતિશક્તિ-ગંગાગૌરીયુતઃ શિષ્ઃ ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—સાધુ, અધ્યાત્મરૂપ કૈલાશ ઉપર સદ્ અસદ્ નિર્ણય એટલે વિવેકરૂપ બળદ ઉપર બેઠેલો તથા ચારિત્ર કલા (વિરતિ) અને જ્ઞાનકલારૂપ ગંગા અને ગૌરી (ભાગીરથી અને પાર્વતી) સહિત શિવ સમાન શોભે છે.

અનુવાદ:—

અધ્યાત્મ-કૈલાસે વસે, વિવેક પોઠિયો જાણુ;

વિદ્યા વિરતિ ગંગા ઉમા, મહાદેવ મુનિ માન. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—અહિં ત્રણ શ્લોકમાં મહાદેવ, કૃષ્ણ અને બ્રહ્માની ઉપચારિક ઉપમા આપી છે. કૈલાસને શોભાવનાર, કે સૃષ્ટિને સર્જનાર કે ગંગાની ઉત્પત્તિનું સ્થાન કોઈ તે વ્યક્તિઓ નથી પરંતુ તે લોકોક્તિ છે. તેથી શ્લેષ અલંકાર માટે માત્ર વાક્ય પદ્ધતિ છે, સત્ય નથી. તત્ત્વજ્ઞાની મુનિ, આત્મસ્વરૂપની એકતા (અધ્યાત્મ)રૂપ કૈલાસ નામના સભા સ્થાનમાં, સ્વ-પરના વિવેકરૂપ પોઠીઆ ઉપર બેઠેલા, આસ્રવની નિવૃત્તિ કરનાર ચારિત્રકલા (વિરતિ) અને શુદ્ધ ઉપયોગ કે જ્ઞાનકલા (જ્ઞાન)જા જાણે ગંગા (શિવના માથા ઉપર વિરાજતી ભાગીરથીની ધારા) અને ગૌરી (પાર્વતી) સાથે હોય તેમ ઉપચારથી શિવ (રૂદ્ર-મહાદેવ) સમાન શોભે છે; અથવા શિવ એટલે ઉપદ્રવ રહિત કલ્યાણ (મોક્ષ)રૂપ શોભે છે. રૂદ્ર (મહાદેવ)નું વિદ્યાધરપણે ગંગા સહિત હોવું વિક્રિયા કાળે પાર્વતીના મનને રાજી કરવા પુરતું જાણવું. ૫

જ્ઞાનદર્શનચન્દ્રાર્ક-નેત્રસ્ય નરકચ્છિદ્ધઃ ।

સુખસાગરમગ્નસ્ય, કિં ન્યૂનં યોગિનો હરેઃ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—સામાન્ય બોધ (દર્શન) અને વિશેષ બોધ (જ્ઞાન)રૂપ ચંદ્ર અને સૂર્ય એ જેનાં લોચન છે તથા નરકાસુરના છેદનાર છે (નરક ગતિને છેદનાર સમ્યક્યોગી નરક ગતિ ન બાંધે) અને સુખ સાગરમાં મગ્ન છે એવા યોગીને કૃષ્ણથી શું ઓછું છે? કાંઈ ઓછું નથી.

અનુવાદ:—

દર્શન-જ્ઞાન ઉપયોગ તે, રવિ-શશિ-નેત્ર સમાન;
નરકાસુર રિપુ કૃષ્ણ સમ, સુખ સાગર મુનિ માન. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—રત્નત્રયરૂપે પરિણમેલા યોગી કૃષ્ણથી શું ન્યૂન છે? જરાય નહિ. કેવા યોગી? સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપ વસ્તુના વિશેષ સ્વરૂપનો બોધ (જ્ઞાન) અને સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપ વસ્તુના સામાન્ય સ્વરૂપનો બોધ (દર્શન) તેજ જેનાં ચંદ્ર-સૂર્યરૂપ નેત્રો છે એવા વિરાટ ભગવાન સમાન મુનિ છે. ચંદ્ર-સૂર્ય જેનાં નેત્રો છે એવા હરિ (વિરાટ ભગવાન) તો લોકોક્તિ (લોકોમાં કહેવાય) છે. વળી કેવા યોગી છે? નરક નામના (નરકાસુર) શત્રુને છેદી નાખનાર હરિ સમાન, નરક ગતિ નિવારનારા મુનિ છે; ‘સુખસાગરમાં મગ્ન’ મુનિ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતા સુખલીલાના સમુદ્રમાં મગ્ન કૃષ્ણ જેવા છે; યોગિનું સુખ સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-સમાધિથી થયેલું છે, તે સુખના સાગરમાં મગ્ન, આધ્યાત્મિક સુખ પરિણામના ભાજન સાધુ કોનાથી ઉતરતા છે? કોઈથી નહિ. ૬

યા સૃષ્ટિર્બ્રહ્મણો બાહ્યા, બાહ્યાપેક્ષાવલિખ્ની ।

મુનેઃ પરાનપેક્ષાન્તર્ગુણસૃષ્ટિસ્તતોઽધિકા ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:—જે બ્રહ્માની સૃષ્ટિ (રચના) છે. તે બાહ્ય પ્રપંચ (ઇન્દ્રિય) ગોચર અને બાહ્ય કારણની અપેક્ષાને અવલંબે છે; મુનિની અંતરંગ ગુણની રચના (સૃષ્ટિ) પરની અપેક્ષા રહિત છે; માટે બ્રહ્માની સૃષ્ટિ (બ્રહ્મરચના)થી અધિક છે. ઉપમાનથી ઉપમેય અધિક છે.

અનુવાદ:—

બાહ્ય સૃષ્ટિ બ્રહ્માની જે, બાહ્ય હેતુ આધીન;
અંતર્ગુણ સૃષ્ટિ ભદ્રી, મુનિની તો સ્વાધીન. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—બ્રહ્માની બાહ્ય સૃષ્ટિની રચના લોકો-કૃતિરૂપ અસત્ય છે; વળી બાહ્ય અથવા અપેક્ષાનું અવલંબન કરનાર છે. સ્વરૂપ સાધનની સિદ્ધિમાં મગ્ન મુનિની સૃષ્ટિ આત્મામાં વ્યાપેલા ગુણોની રચના છે એટલે ગુણને પ્રગટાવવાની પ્રવૃત્તિરૂપ પરિણતિમય છે. તે બાહ્ય ભાવથી અધિક છે. ગુણ સૃષ્ટિ કેવી છે? પરની અપેક્ષા વિનાની એટલે પરાશ્રયરૂપ અવલંબન રહિત અને સ્વરૂપ અવલંબન મય એ ગુણ રચના (સૃષ્ટિ) છે. તે સર્વથી ચઢીઆતી છે. ૭

રત્નૈશ્વિમિ: પવિત્રા યા સ્ત્રોતોમિરિવ જાહ્નવો ।

સિદ્ધયોગસ્ય સાઽપ્યર્હત્પદ્મી ન દવીયસી ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—પવિત્ર ગંગા નદી ત્રણ પ્રવાહો વડે પ્રાપ્ત થવી જેમ દૂર નથી તેમ રત્નત્રયરૂપ પ્રવાહો વડે પવિત્ર અરિહંતની પદવી સિદ્ધ યોગીને પ્રાપ્ત થવી અતિ દૂર નથી. કારણ કે સિદ્ધ યોગીને તીર્થકરનાં દર્શન થાય છે એમ કહ્યું છે:—

ગુરુમક્તિપ્રભાવેન તીર્થકુહર્શનં મતં ।

સમાપત્યાદિભેદેન નિર્વાણૈકનિબંધનમ ॥ ૬૪ ॥

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય-હરિભદ્ર.

ભાવાર્થ:—ગુરુ-ભક્તિના સામર્થ્યથી, તેથી પ્રાપ્ત કરેલા કર્મના ફળરૂપે, ભગવાનનાં દર્શન થાય છે એમ મહા પુરૂષોએ માન્યું છે. કેવી રીતે? સમાપત્તિ ધ્યાનથી સ્પર્શના રૂપે. આદિ શબ્દથી તીર્થંકર નામ કર્મનો બંધ થાય તેના ઉદ્ધે તીર્થંકર પદ પ્રાપ્ત થાય તે શ્રદ્ધા કરવું. તે અવશ્ય મોક્ષનું અચુક કારણ છે.

અનુવાદ:—

રત્નત્રયી પ્રવાહથી, બ્રહ્મવી સમું પવિત્ર;

અર્હતપદ પણ દૂર નહિ, સિદ્ધ યોગીને ચિત્ત. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—અષ્ટાંગ યોગના સાધનમાં સિદ્ધ થયેલા સાધુને જ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ઠય સ્વરૂપ, આઠ પ્રાતિહાર્યો (અતિશય જનિત વિભૂતિ) સહિત જગતને ધર્મ સંબંધી ઉપકાર કરનારી અર્હત પદવી દૂર નથી. કેવી પદવી? સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નોથી પવિત્ર. કોના જેવી? પ્રવાહો વડે ગંગા પવિત્ર છે તેવી. ત્રણે લોકમાં અદ્ભુત પરમાર્થ(આત્મા-પરમપદાર્થ)નો લાભ કરાવનાર હોવાથી અતિ-શયો સહિત અર્હત પદવી, યથાર્થ માર્ગને પામેલા સાધક પુરૂષને દૂર નથી, નિકટ જ છે. એમ ઉપાધિજન્ય બધુંય દૂર કરીને પોતાના રત્નત્રયની સાધના કરવા યોગ્ય છે. તેથી સર્વ ઋદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮

૨૧. કર્મ-વિપાક-ચિંતન અષ્ટક

દુઃખં પ્રાપ્ય ન દીનઃ સ્યાત્ સુખં પ્રાપ્ય ન વિસ્મિતઃ ।

મુનિઃ કર્મવિપાકસ્ય જ્ઞાનન્ પરવશં જગત્ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થઃ—મુનિ દુઃખ પામીને દીન (દયામણો) ન થાય, સુખ પામીને વિસ્મયવંત (કદી ન દીકું હોય તેમ, આનંદમાં આવી જવા જેવો) ન થાય; પણ કર્મના શુભ-અશુભ પરિણામને લીધે જગત પરાધીન છે એમ તે જાણે છે.

અનુવાદઃ—

દુઃખ પામી દીન ના થતા, સુખમાં નહિ મીઠાશ;

મુનિ સુખી, પરવશ બીજા, કર્મ-ઉદયના દાસ. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—હવે નિર્ઐશ્યપણાના સાધનની લાવના કરવા માટે સમતા પ્રાપ્ત કરવામાં કારણભૂત કર્મનાં ફળનું ચિંતન નામનું અષ્ટક કહેવા યોગ્ય અવસર આવ્યો છે તેથી કર્મ-વિપાક-ચિંતન અષ્ટક કહે છે. ત્યાં કર્મનો અર્થ કહે છે મિથ્યાત્વઆદિ કારણો વાળો જીવ જે કરે છે તે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મ છે. પ્રત્યક્ષ—અનુમાન આદિ પ્રમાણથી જણાતાં નહિ હોવાથી કર્મ પ્રત્યક્ષ નથી, કારણ કે તેનું અર્તીદ્રિયપણું છે. અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષને આધારે થતું હોવાથી કર્મ અનુમાનથી પણ સાધી શકાતાં નથી ધૂમાડો આદિ લિંગ(હિતુ)વાળા રસોડા આદિ સ્થળો જોવાથી અને (ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય એવી વ્યાપ્તિને બદલે) જેમ અગ્નિ વિનાના પર્વતમાં ‘આ પર્વત અગ્નિવાળો છે’ એવું જ્ઞાન તે આહાર્ય પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, તેમાં અનુમાનનો સંભવ છે; પણ કર્મ માટે અનુમાન થઈ શકે તેવું

લિંગ (હેતુ) નથી; તેથી કર્મ અનુમાનથી પણ જાણી શકાતાં નથી. ઉપમા તો પ્રત્યક્ષસ્વભાવવાળી હોવાથી અને આગમ (શાસ્ત્ર)માં અનેક પ્રકારનાં વાક્યો હોવાથી કર્મ નથી એમ અનેક યુક્તિઓના સમૂહને રજુ કરનારને કહે છે “ કર્મ પ્રત્યક્ષ છે. ” કેને ? સર્વજ્ઞ ભગવંતોને. અન્યને પણ કાર્યના અનુમાન ઉપરથી પ્રત્યક્ષ છે; સુખ-દુઃખનો અનુભવ થાય છે તેમાં કર્મ કારણ છે. અંકુર દેખાય છે તો જમીનમાં ખીજ પડેલું હોવું જોઈએ; એટલે કાર્યપણા ઉપરથી કારણનું અનુમાન થાય છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જો તમને કર્મ પ્રત્યક્ષ કાર્ય દેખાય છે તો તે મને પ્રત્યક્ષ જણાતું નથી ? તેનો ઉત્તર: જો એકને પ્રત્યક્ષ હોય તે ખીજને પ્રત્યક્ષ હોવું જોઈએ એવો નિયમ નથી; સિંહ, સરલ આદિ બધા લોકોને પ્રત્યક્ષ નથી; તથાપિ કુશળ પુરૂષો તેમને લોકમાં પ્રત્યક્ષ માને છે; એમજ સર્વજ્ઞને પ્રત્યક્ષ જણાતાં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ સર્વ લોકને જણાતાં સુખ દુઃખનું કારણ છે. અંકુરરૂપ કાર્ય જણાયાથી તેના ખીજનું અનુમાન થાય છે. આ લોકમાં સુખ: દુઃખનું જો કારણ છે તે કર્મજ છે; એમ વિચારતાં મતિમાં બેસવા યોગ્ય છે પરંતુ કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે-માળા, ચંદન, સો, ઝેર, કાંટા એ સુખ દુઃખનાં દેખીતાંજ કારણ છે, તો જો નથી દેખાતાં તેવાં કર્મને કારણરૂપ કદપવાની શી જરૂર છે ? એ પ્રશ્ન અયોગ્ય છે, કારણ કે તમે બતાવેલાં કારણોમાં વ્યભિચાર (સુખનાં કારણ સદા સુખરૂપ હોતાં નથી કે દુઃખનાં કારણ બધાને દુઃખરૂપ લાગતાં નથી) દોષ દેખાય છે. અહિં સરખાં ઇષ્ટ, શબ્દાદિ વિષય સુખનાં સાધન પામેલા

જીવોમાં, તેમજ અનિષ્ટ વિષયોનાં સાધનો જેમને સરખી રીતે મળ્યાં છે તેવા જીવોમાં સુખ-દુઃખના અનુભવમાં તારતમ્યતા (ચઢતા ઉતરતી ક્રમ) જોવામાં આવે છે. (સરખો અનુભવ થતો નથી). અદૃષ્ટ (કર્મ) હેતુ સિવાય તેમ બને નહિ. ‘શ્રી વિશેષ-આવશ્યક’માં અન્ય અનુમાન જણાવ્યું છે:-

કિરિયા ફલં મવાઓ, દાનાર્થિણં ફલં કિસી પવ્વ ।

તં ચ દાનાર્થ ફલં, મળપ્પસાયાહ જઈં બુદ્ધી ॥ ૧ ॥

કિરિયા સામાન્નાઓ, જં ફલમસ્સાવિ તં મયં કમ્મં ।

તસ્સ પરિગામરૂઠં સુખદુક્ખફલં જઓ મુજ્જો ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—જેતીમાં દાણા પ્રારબ્ધાનુસાર પાકે છે (સરખી મહેનત કરવા છતાં) તેમ સરખી ક્રિયા કરવા છતાં ભાવ પ્રમાણે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ ચિત્ત પ્રસન્નતા આદિ જેવી બુદ્ધિ હોય તે પ્રમાણે દાનાદિનું ફળ મળે છે. ૧

સામાન્ય (સરખી) ક્રિયા હોવા છતાં શુભાશુભ ભાવ પ્રમાણે તેનું કર્મ ઉપાર્જન થાય છે અને તે પુણ્ય પાપરૂપ કર્મનાં પરિણામરૂપ સુખ દુઃખ ફળ લોગવાય છે. ૨

ધર્ત્યાદિ અગ્નિ ભૂતિવાદ સ્થળે જાણવું.

ચાર નિશ્કેપામાં નામ અને સ્થાપના સુગમ છે; દ્રવ્ય કર્મ:-કર્મ વર્ગણરૂપે આવેલાં પુદ્ગલો બંધાતાં કે બંધાયેલાં સત્તામાં રહેલાં અથવા જે કર્મના ઉદયરૂપ નિમિત્તથી તે બંધાયાં તે પણ દ્રવ્ય કર્મ છે. ભાવથી કર્મ તો કર્મ સિદ્ધાન્તની અપેક્ષાએ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ ઉદયમાં આવી શુભને રોકવારૂપ પોતાનું કાર્ય કરે છે, તે છે.

નૈગમ નયે કર્મ તો મિથ્યાત્વ આદિ કર્મ બંધનાં કારણ મેળવી આપનાર પાખંડીઓનો પરિચય, તેમની પ્રશંસા આદિ; સંગ્રહનયે કર્મ બંધને માટે યોગ્યતાવાળા જીવ અને પુણ્યો; વ્યવહારનયે ગ્રહણ થતી વર્ગણોનો સમૂહ, અને પ્રાણુતિપાન આદિ; ઋણસૂત્રનયે બંધના કારણરૂપે પરિણમેલાં અને સત્તામાં રહેલાં કર્મનાં દળિયાં, શબ્દ નયથી ચલ, ઉદીરણા આદિ પૂર્વક ઉદયમાં આવેલાં દળિયાં; સમલિરૂઢ નયે જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોમાંથી જે વડે જે ગુણ રોકાયો છે તે તેનું આવરણ કે કર્મ છે અને એવંભૂત નયે કર્મનું પોતાનું કર્તાપણું, પોતાનું ગ્રાહકપણું, પોતાનું વેદકપણું, પોતામાં વ્યાપવાપણું અને સ્વકર્મરૂપ પોતાનું કાર્ય કરવાની પ્રવૃત્તિ તે કર્મ છે. પણ સિદ્ધસેન આચાર્ય કહે છે. “ કર્મનું કર્તાપણું શબ્દ નયે છે; વેદકતા અને વ્યાપકતા સમલિરૂઢ નયે છે; અને ગુણને આવરણ કરવાપણું એવંભૂત નયે છે. ” ઇત્યાદિ વિચાર કર્તાત્મ છે. તેમાં કૃણ આપવા તૈયાર થયેલા શુભ કે અશુભ કર્મના ઉદય વખતે મધ્યસ્થતા રાખવા યોગ્ય છે, તે માટે ઉપદેશ કરે છે:—તત્ત્વ રસિક મુનિ અસાતા આદિ આગ્યે દીન ન બને. કરેલાં કર્મ લોગવતાં દીનતા શા કામની? બાંધતી વખતે અવિચારથી વર્તતાં આવું કૃણ આગ્યું છે. વળી પુત્ર આદિ કે રાજ્ય અધિકાર આદિ પ્રાપ્ત થયે છકી ન જાય; આત્મગુણને આવરણ કરનાર, ઉદય વખતે મીઠાં લાગતાં કર્મમાં શું રાચવા યોગ્ય છે? શુભ-અશુભ કર્મના ઉદયને આધીન આખું જગત છે, તત્ત્વજ્ઞાની આખા જગતને કર્માધીન બાણી કર્મના કૃણ તરફ દૃષ્ટિ નહિ દેતાં, તત્ત્વસાધન માટે પુરૂષાર્થ કરે છે. ૧

યેષાં મૂમજ્જમાત્રેણે મજ્જન્તે પર્વતા અપિ ।

તૈરહો કર્મવૈષમ્યે, મૂપૈર્મિક્ષાપિ નાપ્યતે ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—જેમના આંખના મચકારા માત્રથી ડુંગરા પણ ભાગી જાય એવા બળવંત રાજાઓને પણ અહો ! કર્મના વિષમપણા (કઠણાઈ) ને જોગે ભિક્ષા પણ મળતી નથી, એ આશ્ચર્ય છે.

અનુવાદ:—

જેના મચકારે અહો ? પર્વત પણ તુટી જાય;

તેવા ભૂંપ ભૂખ્યા મરે, કર્મ વિષમ સમજાય. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—જે પુરૂષોની ભમ્ભર ફરકતાં (કટાક્ષ દાદ થતાં) પહાડ પણ તુટી જતા તેવા રાજાઓને કઠીન કર્મના ઉદયે, દુઃખી અવસ્થામાં ભીખ પણ મળતી નથી એવી શુભ-અશુભ કર્મનાં ફળની વિચિત્રતા છે. ૨

જાતિચાતુર્યહીનોઽપિ કર્મણ્યમ્યુદયાવહે ।

ક્ષણાદ્રક્ત્ત્વેઽપિ રાજાસ્યાત્ છન્નચ્છન્નદિગંતરઃ ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—જાતિ અને ચતુરાર્થથી હીણો (રહિત) પણ કર્મનો અભ્યુદય (ચઢતી) થવાથી ક્ષણ એકમાં રાંક પણ નદ આદિની પેઠે છત્રે કરીને દિશામંડળને જેણે છાયું છે એવો રાજા થાય.

અનુવાદ:—

ઉચ્ચ જાતિ, ચતુરાર્ધ વિણ, રંક રાય ઝટ થાય;

છત્રે છાર્ધ સૌ દિશા, સુકર્મ-ઉદય દેખાય. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—કેાઈ રંક ક્ષણ માત્રમાં શુભ કર્મના ઉદયે રાજા થાય. કેવો રંક ? જાતિ એટલે માતાનો પક્ષ (મોસાળની

મહત્તા) અને ચતુરાઈ (કુશળતા) થી રહિત છતાં પણ રાજ થાય છે કેવો રાજા? જેના છત્ર નીચે બધી દિશાઓ છવાઈ જાય તેવો ચક્રવર્તી, જેની આજ્ઞા (આણ) કોઈ ન માને તેમ ન બને; એ બધું કર્મના ઉદયથી બને છે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ શુદ્ધ આત્મધર્મ દુર્લભ છે. ૩

विषमा कर्मणः सृष्टिर्दृष्टा करमपृष्ठवत् ।

जात्यादिभूतिवैषम्यात् का रतिस्तत्र योगिनः ॥ ४ ॥

આપાર્થ:—ઊંટની પીઠની પેઠે કર્મની રચના જાતિ આદિની ઉત્પત્તિનું વિષમપણું હોવાથી ક્યાંય સરખી દીડી નથી. તે કર્મ રચનામાં યોગીને શાની રતિ (પ્રીતિ) હોય? ન હોય. ‘પ્રશમરતિ’માં કહ્યું છે કે:—

આર્થ—“ જાતિકુલરેહવિજ્ઞાનાયુ-વલભોગભૂતિવૈષમ્યમ્ ।

દૃષ્ટા કયમિદં વિદુષાં મયસંસારે રતિર્મન્વતિ ? ॥

ભાવાર્થ:—જાતિ (માતાનો પક્ષ), કુળ (પિતાનો પક્ષ), દેહ, વિજ્ઞાન (કળા-આવડત), આયુષ્ય, બળ અને ભોગની ઉત્પત્તિ વિષે વિષમતા દેખીને સંસાર પરિબ્રમણમાં વિદ્વાનને મીઠાશ કેવી રીતે વર્તે?

અનુવાદ:—

કર્મ-સૃષ્ટિ સરખી નહિ, ઊંટ-પીઠ સમાન;

કુળ-રૂપ-સંપદ્-ભેદ ત્યાં, શી રતિ? યોગી સુબળ. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—કર્મની રચના ઊંટની પીઠ સમાન વિષમ (એક સરખી નહિ) જણાય છે; કારણ કે ઉચ્ચ નીચ

ભતિ, કુલ, સંસ્થાન, વર્ણ, સ્વર, સંપત્તિ આદિ સંબંધી ઘણી વિષમતા જોવામાં આવે છે. શુભ ઉદયે ઐશ્વર્ય આદિ અવસરે પર સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા અનેક અશુદ્ધ અધ્યવસાયોમાં રત-ત્રયમાં પરિણમેલા યોગીને પ્રીતિ શાની હોય? ન હોય. કહ્યું છે કે:—

સુહજોગો રઈહેઝ, અસુહજોગો અરઈ હેઝત્તિ ।

રાગો ઘડઈ તેળ, અવરો દોસં વિવઢેઈ ॥ ૧ ॥

સિવમંગલિગ્ધમૂયા, કમ્મવિવાગા ચરિત્ત બાહકરા ।

ધીરાણં સમયા તર્હિ ચાવપરિણામઓ હવઈ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—શુભ યોગ રતિનું કારણ અને અશુભ યોગ અરતિનું કારણ કહેલ છે; એકથી રાગ વધે છે અને બીજાથી દોષ વધે છે. ૧

૨ કર્મેનાં (શુભ-અશુભ) ફળ મોક્ષ-માર્ગમાં વિઘ્નકરનાર તથા ચારિત્રમાં બાધ કરનાર છે, ધીર પુરૂષોને ત્યાં સમતા, ત્યાગ પરિણામ થાય છે. ૪

કર્મ સ્વરૂપમાં મોક્ષમાર્ગનો નાશ કરવાપણું છે તે દર્શાવે છે:—

આરુઢાઃ પ્રશમધ્રેણિ, ધ્રુતકેવલિનોઽપિ ચ ।

આમ્યન્તેઽનન્તસંસારમહો હુષ્ટેન કર્મણા ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ:—ઉપશમ શ્રેણિએ અગીઆરમે શુભસ્થાને ચઢેલા જીવોને અને ચૌદ પૂર્વના જોણુ ધ્રુતકેવળીને પણ હુષ્ટ કર્મ અડો? અનંત સંસારમાં લપાવે છે.

અનુવાદ:—

ઉપશમ શ્રેણિથી પડે, વળી શ્રુત-કેવળી જીવ;
ભમે અનંત સંસાર; હા!—કર્મ દુષ્ટ અતીવ પ

જ્ઞાનમંજરી:—કેટલાક મુનિઓ નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ પરિણામથી તીવ્ર ક્ષયોપશમભાવે પ્રાપ્ત કરેલાં સાધનવાળા અપૂર્વ કરણના બળથી ઉપશમ ચારિત્રની પરિણતિરૂપ શ્રેણિએ ચઢેલા, સર્વથા મોહના ઉદયથી રહિત થયેલા અને પૂર્વધારી શ્રુત કેવળી જીવો પણ સત્તામાં રહેલા ઉદય અવસ્થા યોગ્ય મોહ કર્મથી અથવા આયુષ્ય કર્મનો અંત આવવાથી ત્યાંથી પડી, અડો! અનંત સંસાર-ચારે ગતિઓમાં ભમે છે. માટે ચેતનાને કર્મને આધીન કરવા યોગ્ય નથી; કર્મના ઉદય વખતે પોતાના ક્ષયોપશમસ્વરૂપને અનુસરનારી ચેતના બનાવી તેનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે કર્મનો ઉદય કંઈ પાડી નાખનાર નવું કર્મ બંધાવામાં કારણ નથી; પરંતુ પોતાની ચેતના અને વીર્ય મોહના ઉદયને અનુસરવાથી કારણપણાની પરિણતિને લીધે બંધ થાય છે. તેથી કારણપણુંજ વારવા યોગ્ય છે. તો કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે આત્મ શક્તિના અપ્રવર્તવાથી પરથીજ કર્મનું કરવાપણું ગણવું જોઈએ તેને ઉત્તર કહે છે કે શક્તિ ન પ્રવર્તે તો કર્મનું કરવાપણું ન બને. તેથી પ્રેરણાજ કારણ છે. પરંતુ મિથ્યાત્વ આદિ કારણોના ઉદયથી સમ્યક્ત્વ આદિ ગુણો ઠંકાઈ ગયા છે, વળી ચેતના વીર્ય દાન અદિ ક્ષયોપશમિક, દુર્વિપરીત શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન અને પરમાં રમણતા તે નવાં કર્મ બંધાવાનું કારણ બને છે માટે અશુદ્ધ પણે પરિણમેલી આત્માની પરિણતિ નવાં કર્મનું કારણ છે. દષ્ટાંત તરીકે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયજીવોને તો

અશુદ્ધ ક્ષયોપશમ મોટે ભાગે હોવાથી તીવ્ર બંધ શક્તિ છે ઇત્યાદિ વિચારવું કહ્યું છે કે:- “અપ્પા કરેહ કમ્માહ, અપ્પા વેપ્પે પરવસો एसो” ઇત્યાદિ ભાવાર્થ:-આત્મા કર્મો કરે છે અને પરવશ બનીને આત્મા તે કર્મો ભોગવે છે. તેમજ ‘ભગવતી’ ‘પ્રજ્ઞાપના’ આદિમાં કહ્યું છે:-અન્તકકા કમ્મા બંધંતિ નો પરકકા અપ્પવગાદા નાપ્પા નવગાદા” ભાવાર્થ:-પોતાનાં કરેલા કર્મ પોતાને ગાઢ બાંધે છે, પરનાં કરેલાં આપણને કંઈ બાંધતાં નથી. ‘ઉત્તરાધ્યયનમાં કહ્યું છે કે’ “અત્તા કત્તા ત્રિકત્તા ય સુદ્ધાણ દુદ્ધાણ ય” ઇત્યાદિ: ભાવાર્થ:-મુખનો અને દુઃખનો કર્તા, ભોક્તા કે તેથી મુક્ત થનાર પોતાનો આત્મા છે.

વળી આચારાંગમાં કહ્યું છે: “આયાણાં સાગહગ્મિ” ઇત્યાદિ.

ભાવાર્થ:-કર્મ બંધનથી સર્વથા મુક્ત થનાર અને તેથીજ સર્વજ્ઞ પદને પ્રાપ્ત કરનાર સિદ્ધ પુરૂષોને આ સાક્ષાત્ અનુભવ છે. ઇત્યાદિ પોતે સમજી લેવું. શ્રેણિથી પડવા સંબંધિના અધિકારમાં ‘આવશ્યક-નિર્યુક્તિ’માં કહ્યું છે:-

उवसामं उवणीया, गुणमहया जिणचरित्सरिसंपि ।
पडिवायंति कसाया किं पुण सेसे सरागत्ये ॥ १ ॥

जह उवसंतकसाओ लहई अणंतं पुणोवि पडिवायं ।
महु मे वीससियव्वं थोवेवि कसायसेसमि ॥ २ ॥

अण-थोवं वण-थोवं, अग्गी-थोवं कसाय-थोवं च ।
न हु मे वीससिअव्वं थोवंपि हु तं बहु होइ ॥ ३ ॥

દાસર્ત્તં વેદ રિણં અદરા મરણં ઘણો વિસર્પંતો ।

સબ્ધસ દાહમગ્ની દિતિ કસાયા ભવ મર્ણતા ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—ઉપશાંત મોહ ૧૧મા ગુણસ્થાનકે આવેલા, ગુણો વડે મહાન, જિન સરખા ચારિત્રવાળાને પણ કષાયો પાડી દે છે તો પછી બીજા સરાગ અવસ્થાવાળાનું શું કહેવું ? ૧

જેમના બધા કષાય શમાઈ ગયા છે તે પડે છે તો અનંત ભવ કરે છે, તો થોડા પણ બાકી રહેલા કષાયોનો વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી. ૨

ઋણ (દેવું) થોડું હોય, પાણી થોડું હોય, અગ્નિ થોડો હોય અને કષાય થોડા હોય તોપણ તેનો વિશ્વાસ ન કરવો. થોડા હોવા છતાં તે બહુ થઈ જાય છે. ૩

દેવું દાસ બનાવે છે, પાણી વધી જતાં તરત મરણ પમાડે છે, અગ્નિ સર્વસ્વ બાળી નાખે છે અને કષાયો અનંત ભવ કરાવે છે. ૪

એમ કર્મના ઉદય વડે આત્મા દીન બને છે. ૫

अर्वाक् सर्वापि सामग्री भ्रान्तेव परितिष्ठति ।

विपाकः कर्मणः कार्य-पर्यन्तमनुधावति ॥ ६ ॥

ભાષાર્થ:—બધીય સામગ્રી (કારણ-યોજના) ગમે તેટલી નજીક હોય પણ થાકી ગઈ હોય તેમ પડી રહે પણ કર્મ-કારી ન થાય, પરંતુ કર્મનો ઉદય (પરિપક્વતા) કાર્યના છેડા સુધી દોડ્યો આવે છે, તે ચરમ (છેલ્લું) કારણ છે માટે એજ પ્રધાન છે.

અનુવાદ:—

સામગ્રી બધીયે અહિં, પડી રહેતી વ્યર્થ;
કર્મ-વિપાક છેવટ સુધી, ટકે શત્રુ સમર્થ. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—સર્વેય સામગ્રી હાજર હોવા છતાં કાર્ય કરવા સમર્થ થતી નથી; કર્મનો ઉદ્ય કાર્યના અંત સુધી અનુસરે છે તેથી તે ચરમ કારણ છે. બાહ્ય સામગ્રી ઉપકરણ (સાધન)રૂપજ છે, કર્મના ઉદ્યને આધીન છે. તેથી કર્મનો ઉદ્ય વિશેષ બળવાન છે માટે કર્મનો ક્ષય કરવા પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે. ૬

असावचरमावर्ते, धर्म हरति पश्यतः ।

चरमावर्ति साधीस्तु छलमन्विष्य दृष्यति ॥ ७ ॥

ભાષાર્થ:—છેલ્લા પુણ્નવ પરાવર્તન પહેલાં આ કર્મ-વિપાક (ઉદ્ય) દેખતાં છતાં (ઉદ્યમાં મીઠાશ-વૃત્તિ કરાવીને) ધર્મને હરે છે; પરંતુ ચરમ (છેલ્લા) પુણ્નવ પરાવર્તનવાળા સાધુનું છિદ્ર જોઈને (પ્રમાદ વશ, અભાગ્યત હોય ત્યારે) તે કર્મ-ઉદ્ય હર્ષ પામે છે (ધર્મમાં ભંગ કરાવે છે).

અનુવાદ:—

કર્મ દીર્ઘ સંસારીનાં, હરે દેખતાં ધર્મ;
છિદ્ર શોધી મલકાય છે, ચરમાવર્તી મુનિ-કર્મ.

જ્ઞાનમંજરી:—આ કર્મ વિપાક છેલ્લા પુણ્નવ પરાવર્તન પહેલાં વર્તતા જીવના દેખતાં (ખુદ્ધી નજરે-લોખવીને) ધર્મની ચોરી કરે છે; વળી છેલ્લા પુણ્નવ પરાવર્તનમાં વર્તતા જે માર્ગાનુસારી નિર્ઐશ સાધુ હોય તેનું છિદ્ર શોધીને કર્મ-

વિપાક હર્ષ પામે છે. કારણ કે માર્ગાનુસારી નિર્ઐશ્યને ક્ષાયો-
પશમિક શુભો હોવાથી અને પ્રમાદઆદિ દોષો હોવાથી શંકા
આદિ અતિચારના અવસરે તે હર્ષ પામે છે એટલે શંકાદિ
અતિચારો, કર્મના ઉદયે પ્રમાદ આદિ દોષોને લીધે, તેને
લાગે છે. માટે કર્મના ઉદય વખતે રાગ-દ્વેષ કરવા યોગ્ય
નથી. ૭

સામ્યં વિમર્તિ યઃ કર્મ-વિપાકં હૃદિ ચિંતયન્ ।

સ एव स्याच्चिदानंद-मकरंदमधुव्रतः ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—જે હૃદયમાં કર્મના શુભાશુભ પરિણામને
વિચારતો સમતા ધારણ કરે છે, તેજ જ્ઞાનાનંદરૂપ પરિમલ
(પુષ્પ રસ)નો જ્રમર (રસનો જાણ) બને છે.

અનુવાદ:—

ક્રમ-વિપાક ઉર ચિંતવી, સમતાને ધરનાર;

ચિદાનંદ-મકરંદ-જ્રમર, આત્મ-મર્મ અહનાર. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—જે આત્માર્થી મનમાં શુભાશુભ પરિ-
ણામને વિચારતો ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણા રહિત સમતા ધારણ
કરે છે તેજ યોગી જ્ઞાનાનંદના રહસ્યનો આસ્વાદી જ્રમર
સમાન બને છે— આત્માનંદનો ભોગી બને છે. માટે આત્મા-
નંદરૂપ રસનો રસિક જન શુભ-અશુભ કર્મના ઉદયમાં રાગ-
દ્વેષી બનતો નથી. મુનિ સર્વ પ્રત્યે સમાન વૃત્તિવાળા હોય
છે. એમ કર્મ-વિપાકમાં સમભાવ ચિંતવવા સંબંધી અષ્ટક
સમાપ્ત થયું. ૮

૨૨. ભવ-ઉદ્દેગ અષ્ટક.

યસ્ય ગંમીરમધ્યસ્યાઽજ્ઞાનવજ્રમયં તલમ્ ।
 રુદ્ધાવ્યસનશૈલૌઘૈઃ પંથાનો યત્ર દુર્ગમાઃ ॥ ૧ ॥
 પાતાલ-કલશા યત્ર, મૃતાસ્તૃષ્ણામહાનિલૈઃ ।
 કષાયાશ્ચિત્તસંકલ્પ-વેલાવૃદ્ધિ વિતન્વતે ॥ ૨ ॥
 સ્મરૌર્વામ્નિર્જ્વલત્યન્તર્યગ્રસ્નેહેન્ધનઃ સદા ।
 યો ઘોરરોગશોકાદિ-મત્સ્ય-કચ્છપસંકુલઃ ॥ ૩ ॥
 દુર્બુદ્ધિમત્સરદ્રોહૈર્વિચુદ્ધુર્વાતગર્જિનૈઃ ।
 યત્ર સાંયાત્રિકા લોકાઃ પતન્ત્યુત્પાતસંકટે ॥ ૪ ॥
 જ્ઞાની તસ્માદ્ભ્રવાંમોઘેર્નિત્યોદ્વિગ્નોઽતિ દારુણાત્ ।
 તસ્ય સંતરણોપાયં, સર્વયત્નેન કાંક્ષતિ ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—જે (ભવસાગર)નું મધ્ય અંગાધ છે, અજ્ઞાન-
 રૂપ વજ્રનું ધડેલું જેનું તળીયું છે, જ્યાં દુઃખે જઈ શકીએ
 એવા (દુર્ગમ) માર્ગ સંકટરૂપ પર્વત માળાઓથી રૂંધાયેલા છે,
 જ્યાં વિષય-અભિલાષા (તૃષ્ણા) રૂપ મહા વાયુથી ભરેલા
 કોધાદિ ચાર કષાયોરૂપ પાતાલઘટ (કલશ) છે, તે મનના
 વિકલ્પરૂપ ભરતીની વૃદ્ધિ કરે છે; જ્યાં કંદર્પ (કામ) રૂપ
 વડવાનલ સ્નેહ (જળ) રૂપ ઇંધનવાળો નિત્ય અંદર બળે
 છે, જે (ભવસાગર) આકરા રોગ, શોક આદિ મચ્છ અને
 કાચબાથી આકુળ-આકુળ (ખદબદ) છે; જ્યાં માઠી બુદ્ધિ,
 ગુણમાં રોષ (મત્સર, કોઈના ગુણ ન ગમે), અને દ્રેષ (દ્રોહ)
 રૂપ વીજળી, માઠો વાયુ અને ગર્જનાથી વહાણના લોકો તોજાન-
 રૂપ સંકટમાં પડે છે; એવા અતિભયંકર ભવ-સમુદ્રથી નિત્ય
 ભયભીત થતા જ્ઞાની પુરૂષ સર્વ ઉદ્યમ કરીને તે ભવ-સમુદ્રને
 તરવાનો ઉપાય વાંછે છે.

અનુવાદ:—

અગાધ-મધ્ય ભવોદ્ધિ, અજ્ઞાન-વજ્ર જડિત-
તળ, તેમાં દુર્ગમ ગણેા, પંથ કષ્ટ-ગિરિસ્થિતિ. ૧
કષાયરૂપ પાતાલ ઘટ, તૃષ્ણા-વાથી ભરેલ;
ચિત્ત તણા વિકલ્પરૂપ, ભરતી વૃદ્ધિ કરેલ. ૨
કામ-વડવાનલ બળે, સ્નેહ-ઈંધન ત્યાં નિત્ય;
ઘોર રોગ શોકાદિરૂપ, કચ્છપ-મચ્છ સહિત. ૩
વિજળી વા ને ગર્જના-દુર્બુદ્ધિ, મત્સર, દ્રોહ;
ઉત્પાત-સંકટમાં પડે, વહાણુ વિષે જન, ઓહ! ૪
તેથી ભયભીત નિત્ય ત્યાં, જ્ઞાની ઇચ્છે એજ,
ભયંકર ભવજળ તરે, યજ્ઞ-ઉપાય કરેજ. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—કર્મ-વિપાકથી ઉદ્દેગવાળા ભાવ થતાં
સંસાર પ્રત્યે ઉદ્દેગ (ભવ-ભય) ઉપજે છે. તેથી ભવઉદ્દેગ અષ્ટક
લખે છે; ત્યાં નામ નિક્ષેપે તો મહાદેવ આદિનાં ભવ એવાં
નામ છે, અથવા જેના વડે સર્વ બોલાવી શકે તે નામ; સ્થાપના-
ભવ-લોકાકાશ કે તેનો આકાર; દ્રવ્યભવ—ભવબ્રમણના કારણ-
રૂપ ધન, સ્વજન આદિ અને ભાવ ભવ—જન્મ, મરણ આદિ
લક્ષણવાળી ચારે ગતિ. અને નય સ્વરૂપ તો દ્રવ્ય નિક્ષેપમાં
પહેલા આર નય અને ભાવ નિક્ષેપમાં છેલ્લા શબ્દાદિત્રણ
નય જણવા. અહિં ભવમાં મગ્ન થયેલા જીવોને ધર્મની ઇચ્છા
ઉભવતી નથી ઇન્દ્રિય સુખ માણુવામાં લીન થયેલા ગાંડાની
પેઠે વિવેક રહિત ભમે છે. દુઃખથી ભય પામતા દુઃખ દૂર
કરવા આમ તેમ અનેક ઉપાયોના વિચારથી વ્યાકુળ બનીને
ભુંડની પેઠે ભમે છે. એમ મહા પ્રબળ ભવસાગરમાં માછલા

જેવા મિથ્યાવાસના વાળા જીવો ખીજાની વાત તો જવાબો, સર્વસિદ્ધિ દેનાર શ્રીમદ્ વીતરાગને વંદન આદિ કરે છે, અને ધીન્દ્રયોનાં સુખ માટે તપ, ઉપવાસ આદિ કષ્ટ-ક્રિયાઓ જીવન પર્મત કરીને નિદ્રાન (નિયાણારૂપ) દોષથી હારી જાય છે, મોહના હેતુરૂપ જૈનશાસનના દેવદેવીઓને સુખનાં નિમિત્ત જાણે છે અને વૈભવ વગેરેના મોહમાં ડુબી જાય છે. માટે ભવ ભયજ રાખવા યોગ્ય છે. જેથી આત્મસુખને હાનિ પહોંચે તેની ધૃષ્ટા સત્પુરૂષો કેમ કરે? તે વિષે ઉપદેશ દે છે:—જ્ઞાની તે ભવ-સમુદ્રનો પાર પામવાના ઉપાયને સર્વ યત્નથી ઈચ્છે છે, કોનો પાર પામવાને? જેની મધ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ (અગાધ છે) તેવા ભવ સાગરનો; જીવ-અજીવના વિવેક રહિત, તત્ત્વબોધથી શૂન્ય મિથ્યા જ્ઞાન તેજ દુર્લેધ વજ્ર જેવું જેનું તળ છે તેવા ભવસાગરનો; કષ્ટરૂપ પર્વતોથી સફળાતિમાં લઈ જનાર માર્ગો રૂંધાઈ ગયા છે, દુર્ગમ થઈ પડ્યા છે, તે માર્ગો જવું અશક્ય થઈ ગયું છે અટલે અજ્ઞાન તળીયું અને ગંભીર (અગાધ) મધ્ય ભાગવાળા ભવસાગરનો; રોગ, શોક, વિયોગ આદિ કષ્ટરૂપ પર્વતો વડે પ્રાણીઓના માર્ગ રૂંધાઈ (બંધ થઈ) ગયા છે ત્યાં સુખે પ્રવાસ કરવો અશક્ય છે. વળી જે ભવ-સમુદ્રમાં કોંધાદિ કષાય-રૂપ પાતાલ કલશ વિષયપિપાસા (તૃષ્ણા) રૂપ મહા તોફાની વાયુથી ભરેલા છે, તે મનના સંકલ્પ (અનેક જળ સમૂહ) રૂપ ભરતીની વૃદ્ધિ કરે છે, એટલે કષાયના ઉદયે તૃષ્ણાના વાવાઝોડાથી પ્રેરાઈને વિકલ્પની વૃદ્ધિરૂપ ભરતી સંસાર-સમુદ્રમાં આવે છે. જ્યાં જન્મ-મરણરૂપ સમુદ્રમાં કામરૂપ વડવાનલ અંદર બળે છે, તે કામ અગ્નિમાં સ્નેહ રૂપ (જળરૂપ) ઈંધરાં છે. વડવાગ્નિમાં

જળરૂપ ઇંધન છે. રાગ (સ્નેહ) કેવો છે ? ચોર રાગ, શોક આદિ મન્દ્ર અને કાચબાથી વ્યાપ્ત છે એટલે રાગ અગ્નિથી બળતા રાગ, શોકથી પીડાતાં પ્રાણિઓ જેમાં છે એવો ભવ-સમુદ્ર છે. વળી જ્યાં વહાણમાંના લોકો એટલે મત-નિયમ આદિ વહાણપર ચઢેલા જીવો તોફાનની આક્રમમાં આવી પડે છે. શાથી ? દુષ્ટબુદ્ધિરૂપ વીજળી, અદેખાઇ (મત્સર) રૂપ વાવાઝોડું અને દ્રોહ (કપટ સ્વભાવ) રૂપ ગર્જના વડે મતરૂપ વહાણમાં રહેલા પણ કાઠવમાં ભરાઈ જવા સમાન દોષ, અતિચારના સંકટમાં આવી પડે છે એટલે મહા ભવવારિધિમાં સન્માર્ગ પ્રાપ્ત કરવામાં આ મહા મુશ્કેલીઓ નડે છે. તે મહાભયથી નિત્ય ઉદાસીન રહેતા જ્ઞાની પુરૂષ તે ભવસમુદ્ર તરવાના ઉપાયરૂપ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની અભિલાષા રાખે છે, એટલે અતિ ભયભીત હોય તેમ રહે છે અને વિચારે છે કે શુદ્ધ જ્ઞાનમય, પરમ તત્ત્વમાં રમણતારૂપ ચારિત્રથી પવિત્ર-રાગદ્વેષના ક્ષયથી પ્રગટતા પરમ શમથી શીતલ, અનંત આનંદ-રૂપ સુખમાં ભક્ત, સર્વજ્ઞ, પરમ કુશળ, શરીર-આહાર ને સંગથી મુક્ત, અમૂર્ત એવા મને શરીરાદિ સંકટ સમૂહના ભારનું દબાણ અને સ્વશક્તિની હાનિ કેમ ઘટે ? શરીર સહિત, પુદ્ગલ સહિત, કર્મ સહિત, જન્મ-મરણ સહિત ચેતના હું નથી; મને આ મહામોહરૂપી પ્રવાહની ધુમરી (ચક્રાવો) ક્યાંથી ? એમ ઉદ્વેગ પામેલા જ્ઞાની પુરૂષો ચારિત્રરૂપ મોટા સફરી વહાણ વડે ભવ-સમુદ્ર તરવાનો ઉપાય કરે છે. કેવું છે ચારિત્રરૂપ મહા વહાણ ? સ્વરૂપના જ્ઞાન અને તેમાં રમણતાની એકતા વડે મનોહર, સમ્યક્દર્શનરૂપ પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠલ)વાળું, ક્ષમા

આદિ દશ ધર્મ અને ૧૮૦૦૦ શીલાંગરૂપ વિચિત્ર પાટીઆંથી સજ્જડ જડેલું સુશોભિત, સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ નિર્યામક (વહાણ ચલાવનાર સુકાની) સહિત, સુસાધુના પરિચયરૂપ કાથીનાં દોરડાંના સજ્જડ બંધનથી બાંધેલું, સંવરરૂપી ખીલાથી બધાં આસ્રવ દ્વાર પૂરી દીધેલું, સામાયિક અને છેદોપસ્થાપનીય નામના બે ચારિત્રરૂપ બે સુંદર માળની રચનાવાળું, સાધુ સમાચારની ક્રિયારૂપ મંડપની રચનાવાળું, ત્રણ ગુપ્તિરૂપ પથારી સહિત ચારે બાજુથી સુરક્ષિત, અસંખ્ય શુભ અધ્ય-વસાયરૂપ બખ્તરવાળું અજીત હજારો લડવૈયાએ ને લીધે કોઈ (દુસ્ત્રમન) થી સામું જોઈ શકાય નહિ તેવું મધ્યમાં સફળરૂ-ઉપદેશરૂપ વેલના સમુદાયવાળું, સ્થિરપણે નિરંતર શોભતા બોધરૂપ મધ્યના મોટા સ્તંભ ઉપર પ્રકૃષ્ટ (ઉત્તમ) શુભ અધ્ય-વસાયરૂપ શઢના શ્વેત કપડાવાળું, તેની આગળ ઉંચે રચેલા પ્રૌઢ ઉપયોગરૂપ કમ્પાનના પંજર-દ્વારવાળું, અપ્રમાદ નગરમાં જનાર સમૂહ સહિત સર્વોગ સંપૂર્ણતાવાળું ચારિત્રરૂપ વહાણ તે વડે જ્ઞાની પુરૂષો ભવસમુદ્ર તરવાનો ઉપાય કરે છે. ૫

તૈલપાત્રધરો યદ્વત્, રાધાવેધોદયતો યથા ।

ક્રિયાસ્વતન્યચિત્તઃસ્યાદ્ ભવમીતસ્તથા મુનિઃ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ:—બાવન પલનો (અમુક માપ; ૧૬ માસાનો કર્ષ ને ૪ કર્ષનો પલ) થાળ તેલથી ટપોટપ ભર્યો હોય તેનો ધરનાર મરણ-ભયથી રાજની આજ્ઞાએ સર્વ ચૌદાંમાં ફરે, નાટકાદિ ત્યાં થતાં ન જુએ, અપ્રમત્તપણે એક ટીપું પણ તેલ ઢળવા નહે અને તે થાળ રાજના આગળ પાછો લઈ આવે તેની પેઠે, તથા રાધા-વેધ સાધવાને ઉજમાળ (ઉઘ-

મવંત હોય તેની પેઠે ચારિત્ર-ક્રિયાને વિષે એકાગ્રચિત્ત (ખીજે ક્યાંય ચિત્ત ન હોય તેવા) સંસારથી ખીતા સાધુ રહે.

અનુવાદ:—

મરણ લયથી તેલને, ઢળવા દે નહિ જેમ;
રાધા-વેધી અનન્ય ચિત્ત, લવ-લીડ મુનિ તેમ. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—તેલનું પાત્ર કાળજીથી લઈ જનાર જેમ (રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે) મરણથી ડરે છે, અને ભૂલથી પણ તેલ ઢળવા દેતો નથી (અપ્રમત્ત રહે છે) તેમ મુનિ આત્મ-ગુણની ઘાત થવાના લયથી ડરતો સંસારમાં અપ્રમત્ત રહે છે; દૃષ્ટાંત-કોઈ રાજાએ સર્વ લક્ષણે સંપૂર્ણ કોઈ પુરૂષને વધ માટે રજા આપી, ત્યારે સભાજનોએ વિનંતી કરી કે હે! સ્વામી, એનો અપરાધ ક્ષમા કરો, એને હણો નહિ. ત્યારે સભાજનોની વિનંતિ ઉપરથી રાજાએ ફરમાવ્યું કે એક તેલથી ભરેલા મોટા થાળને, નાટક, વાજાં તૂરી આદિથી જોવા લાયક નગરનાં સર્વ ચૌટાંમાં ફેરવીને એક ટીપું પણ ઢળ્યા વિના પાછો લાવે તો તેને ન માફ. જો એક ટીપું પણ ઢળે તો તેજ વખતે તેનું માથું છેદી નાખવું એમ કહ્યું તોપણ તે પુરૂષે તે કામ સ્વીકાર્યું. તે પ્રકારે અનેક માણસોની ભીડમાં થઈને માથે તેલથી ભરેલો થાળ રાખીને યોગીને પેઠે એક ચિત્ત થઈ એક ટીપું પણ તેલ ઢાળ્યા વિના પાછો આવ્યો. તે પ્રકારે મુનિ અનેક સુખ દુઃખથી ભરેલા લવમાં પણ સ્વસિદ્ધિ અર્થે પ્રમાદ રહિત પ્રવર્તે છે. ખીજું દૃષ્ટાંત:—જેમ સ્વયંવરમાં કન્યા પરણવા માટે રાધાવેધ માટે તૈયાર થયેલે સ્થિર ઉપયોગના યોગે લઘુ-લાઘવી કળાવાળો સ્થિર ચિત્ત

વાળો બને છે, તેમ મુનિ સંસારપરિબ્રમણ અને આત્મ-
ગુણના આવરણ આદિ મહા ભયથી ત્રાસીને સમિતિ ગુપ્તિ
અને ચરણ-કરણ સિત્તેરીરૂપ ક્રિયામાં અનન્ય ચિત્ત (એકાગ્ર
મન) વાળો બને છે. કહ્યું છે કે:-

ગર્હજ્ઞંતિ સુરસુંદરીહિ, વાર્હજ્ઞંતાવિ ધીણમાદિહિ ।
તહવિદુ સમસત્તા યા ચિદ્વંતિ મુળી મહામાગા ॥ ૧ ॥
પબ્વતિલાંચલગયા, માવસિણિહિ કડુઅપાસેહિ ।
ઝજ્જલલ્લેયણપત્તા સમાહિત્તા હંતિ નિગ્ગંથા ॥ ૨ ॥
અમિસલુદ્ધેણવણે સીહેણ ય દાદવક્કસંગહિયા ।
તહવિ હુ સમાહિ પત્તા સંવરજુત્તા મુણિ વરિદા ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:—દેવાંગનાઓનાં ગાન થતાં હોય, વીણા આદિ
વાજિત્ર વાગતાં હોય તોપણ સમભાવમાં વર્તતા મુનિ મહા
ભાગ્યશાળી છે. ૧

પર્વતની ગરમ શિલા ઉપર બેઠેલા અને અગ્નિય સ્પ-
ર્શથી તીવ્ર વેદનાને પ્રાપ્ત થયેલા નિર્ગ્રંથ મુનિ અંતરમાં
શીતળીભૂત, સમચિત્તવાળા રહે છે. ૨

વનમાં માંસના લોહુપી સિંહની વક દાઢથી ગ્રહાયલા
છતાં પણ મુનિવરેન્દ્ર સંવર યુક્ત સમાધિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

આવા ઉદયમાં પણ નિર્ગ્રંથ મુનિઓ નિર્ભય કેવી સીતે
રહે છે? તે વિષે દશાવતાં કહે છે:-

વિષં વિષસ્ય વહેન્ન વહિરેવ યદૌષધમ્ ।
તત્ત્વ સત્યં મયમીતાનામુપસર્ગેઽપિ યજ્ઞમીઃ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ:—વિષનું ઔષધ વિષ અને અગ્નિનું ઔષધ
અગ્નિ જ કરાવે છે તે ઠીક (સત્ય) છે; કારણ કે સંસારથી

ભય પામેલાને ઉપસર્ગ આવ્યા છતાં પણ ભય થતો નથી. (સંસારથી ત્રાસેલાને સંસારમાં ખેંચી જનાર ઉપસર્ગો, વિદ્યો સંસાર નાશ કરવાનો પુરૂષાર્થ પ્રેરી સંસાર રોગનો ક્ષય કરે છે)

અનુવાદ:—

વિષ વિષનું ઔષધ વળી, અગ્નિ અગ્નિનું જેમ;
ભવમીડ મુનિ ના ડરે, અતિ ઉપસર્ગે તેમ. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—કોઈ વિષથી પીડાતો વિષનું ઔષધ વિષજ કરે ઇં; સાપ જેને કરજ્યો હોય તેને લીમડો ચવરાવે છે અથવા કોઈ અગ્નિથી દાઝ્યો હોય તે (આંગળી દાઝી હોય તો તે મુખમાં ઘ.લે છે), બળતરા મટાડવા ગરમી સ્વીકારે છે, તે ઠીક છે કારણ કે ભવથી ડરતા મુનિને ઉપસર્ગનો પણ ભય લાગતો નથી. કર્મ ખપાવવા તૈયાર થયેલાને ઉપસર્ગમાં ઘણાં કર્મ ખપી જાય છે એવી માન્યતાવાળો સાધુ ડરતો નથી, કર્મ જાય છે બાણે છે; કારણ કે જે કાર્ય સાધવું છે તે સધાય છે. ૭

स्वैर्यं गवभयादेव, व्यवहारे मुनिर्व्रजेत् ।

स्वात्मारामसमाधौ तु तदप्यंतर्निमज्जति ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—સંસાર-ભયથીજ સ્થિરપણું મુનિને વ્યવહારે હોય છે; પણ પોતાના આત્માની રતિરૂપ નિર્વિકલ્પ ઉપાય (સમાધિ)માં હોય ત્યારે તો ભવ-ભય પણ સમાધિમાંજ મગ્ન થાય છે. “મોક્ષે ભવે ચ સર્વત્ર નિસ્પૃહો મુનિસત્તમઃ” એ વચને-મુનિવર તો સર્વત્ર સંસાર કે મોક્ષ સંબંધી નિસ્પૃહ હોય છે.

અનુવાદ:—

ભવ-ભયેજ સ્થિરતા કહી, વ્યવહારે પણ તેહ;
નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં, નહિ મુનિને ભય-રેહ. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—તત્ત્વજ્ઞાની મુનિનરક-નિગોદનાં દુઃખના
ડરથીજ વ્યવહારે એટલે એણે આદિ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિમાં
સ્થિરતા પામે છે; પોતાના આત્માના સમાધિ ભાવમાં એટલે
જ્ઞાન-આનંદ આદિમાં ભવભય અંદર સમાઈ જાય છે;
પોતાની મેળેજ નાશ પામે છે. આત્મધ્યાનરૂપ લીલામાં તદ્દીન
થયેલા, સુખ દુઃખમાં સમભાવે રહેનારને ભયનો અભાવજ
હોય છે. સંસારથી ત્રાસ પામેલા પ્રથમ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના
આચારના અભ્યાસથી યોગ અને ઉપયોગથી દૃઢતા થવાથી
સ્વરૂપમાં અનંત સ્વાદ્વાદરૂપ તત્ત્વમાં એકતારૂપ સમાધિમાં
રહેલાને સર્વત્ર સમભાવ હોય છે. એમ સ્વરૂપમાં લીન,
સમાધિમગ્ન મહાત્માઓને નિર્ભયતા હોય છે. એ પ્રકારે
વસ્તુ સ્વરૂપના નિર્ણયથી, વિભાવથી થતા કર્મના ઉદયરૂપ
સંસાર પ્રયે આત્માની સત્તાથી ભિન્ન પરસંયોગનાં સંભવમાં
નિવેદ (વૈરાગ્ય) કરવા યોગ્ય છે. ૮

૨૩. લોક-સંજ્ઞા-ત્યાગ અષ્ટક.

પ્રાપ્તઃષ્ટ્ઠં ગુણસ્થાનં મહાદુર્ગાદ્રિલક્ષ્મણમ્ ।

લોકસંજ્ઞા-રતો ન સ્યાન્મુનિર્લોકોત્તરસ્થિતિઃ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—લોકાતીત માર્ગમાં જેની સ્થિતિ (મર્યાદા)
છે અને છઠું ગુણ સ્થાનક જે પામ્યો છે એટલે સંસારરૂપ
વિષમ પર્વત ને ઓળંગવારૂપ દશાવાળો તે મુનિ, લોકે

કહ્યું તે કરવું, શાસ્ત્ર-અર્થ ન વિચારવો એવી મતિને વિષે પ્રીતિવાળો ન હોય.

અનુવાદ:—

લોકોત્તર મુનિની દશા, ભવ દુર્ગમ ગિરિ પાર;
છટ્ટા ગુણસ્થાનક વિષે, ગતાનુગતિ નહિ ધાર. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—હવે નિવેદી (ભવથી ભય પામેલો) જીવ મોક્ષના સાધનમાં ઉદ્યમ કરનાર લોક સંજ્ઞામાં મુંઝાતો નથી; કારણકે લોકસંજ્ઞા ધર્મનાં સાધનોમાં વિમ્નકર્તા છે આમ પુરૂષોએ તજવા યોગ્ય છે. તે વિષેના ઉપદેશરૂપ ‘લોક-ત્યાગ અષ્ટક’નું વર્ણન કરે છે. લોક સાત પ્રકારે છે. નામ લોક તો લોક એવો શબ્દ બોલવારૂપ છે; સ્થાપનાલોક-અક્ષરોરૂપે લોકનું વર્ણન કે લોક નાડિરૂપ ઉર્ધ્વ, અધો અને મધ્યમ લોકનું ચિત્ર; જીવ-અજીવરૂપ દ્રવ્યો જ્યાં છે તે દ્રવ્ય લોક. ઉર્ધ્વ, અધો અને મધ્યમ ભેદવાળો ક્ષેત્રલોક; સમય, આવલિ આદિ કાળ પરિમાણરૂપ કાળલોક; નર, નારક આદિ ચાર ગતિરૂપ ભવલોક. ઔદયિક આદિ ભાવ પરિણામ તે ભાવલોક છે, દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના પરિણમનરૂપ પર્યવ લોક છે. આ બધુંય આવશ્યકનિર્યુક્તિ દ્વારા જાણવું. અથવા-દ્રવ્યલોક સંસારરૂપ છે; અપ્રશસ્ત ભાવલોક, પરભાવમાં તન્મય થયેલા જીવોનો સમૂહ છે. અહિં ભવ લોક અને અપ્રશસ્ત ભાવ લોકની સંજ્ઞા તજવા યોગ્ય છે, સાત નયો વડે ધર્મार्થી જીવોએ લોક સંજ્ઞાનો ત્યાગ કર્તવ્ય છે.

આસવની વિરતિ કરી છે એવા સંયમી સર્વ વિરતિ લક્ષણવાળા પ્રમત્ત નામના છટ્ટા ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા

ગતાનુગતિકતા-નીતિ એટલે લોકોએ કર્યું તે કરવું [લોકસંજ્ઞા] એવા આગ્રહવાળા ન હોય. લોકોએ કર્યું તેજ કરવું એવી મતિને તજીને આત્મસાધનના ઉપાયમાં રાગી હોય. છઠ્ઠું ગુણ-સ્થાનક કેવું છે? સંસારરૂપ વિષમ પર્વતને ઓળાંધવારૂપ. મુનિકેવા હોય? લોકાતીત [અલૌકિક] મર્યાદામાં રહેલા:—લોકો વિષયાભિલાષી છે, મુનિ નિષ્કામ છે; લોકો પુદ્ગલ સંપત્તિનું મહત્ત્વ માનનાર છે, મુનિ જ્ઞાન આદિ સંપત્તિથી શ્રેષ્ઠ છે. તેથી ખરે-ખર લોકસંજ્ઞા સાથે તેમને શો સંબંધ છે? તેમને લોક સંજ્ઞાની શી પંચાત? ૧

यथा चिंतामणिं दत्ते, बठरो बदरी-फलैः ।

हहा जहाति सद्धर्मं, तथैव जनरञ्जनैः ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—જેમ મૂર્ખ ધોરને મૂલ્યે ચિંતામણિ રત્ન આપી દે, અરે! તેમજ મૂઢ વિવિધ પ્રકારના લોકરંજન ખાતર ભલા ધર્મને તજે છે. ૨

અનુવાદ:—

જેમ મૂર્ખ, ચિંતામણિ ધોર બદલ દઈ દેજ;

હા! જનરંજન કારણે, ભલો ધર્મ તજેજ. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—જેમ કોઈ મૂર્ખ ધોર લઈને ચિંતામણિ-રત્ન આપી દે તેમ મૂઢજીવ લોકોનાં વખાણની ઇચ્છાથી દ્રવ્ય આચરણ અને તત્ત્વના અનુભવરૂપ સત્ ધર્મને અરેરે! તજી દે છે જિન ભક્તિ, શાસ્ત્રશ્રવણ, ઉપવાસ આદિ ક્રિયારૂપ ધર્મ યશ-પૂજા આદિ માટે હારી બેસે છે. કહ્યું છે કે:—

स्वस्तः सुदुःप्राण्यमिदं मयाप्तं, तत्रयं भूरि भवस्रमेण ।

प्रमाद-निद्रावशतो गतं तत्, कस्याग्रतो नायक पृत्करोमि ॥૧॥

વૈરાગ્યરંગઃ પરવંચનાય, ધર્મોપદેશો જનરંજનાય ।

વાદાય વિદ્યાધ્યયનં ચ મેડ્મૂત્ કિયદ્ભુવે હાસ્યકરં સ્વમીશ ॥૨॥

દાહરા:—

ભવ ભમતાં હું પામીઓ, આપ કૃપાથી સાર,
રત્નત્રય દુર્લભ મહા, ભાવ-દયા-દાતાર;
પ્રમાદરૂપ નિદ્રા વશે, ખોયાં તે ત્રણ રત્ન,
કોને કહું તે હે ! પ્રભુ ? કેવો કરે પ્રયત્ન ? ૧
વૈરાગ્ય રંગે જન ઠગ્યા, દઈ જન-રંજન બોધ,
વાદ કર્યા વિદ્યા ભણી, કરણી હસવા બેગ. ૨

લોકસંજ્ઞામહાન્યામનુસ્રોતોડનુગા ન કે ।

પ્રતિસ્રોતોડનુગસ્ત્વેકો, રાજહંસો મહામુનિઃ ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—લોક-સંજ્ઞારૂપ મોટી નદીમાં પ્રવાહપૂઠે તૃણા-
દિકની પેઠે ચાલ્યા બળ એવા કોણ નથી ? સામે પૂરે ચાલ્યો
બળ એવો તો એક રાજ હંસ-મહાઋષીશ્વર છે.

અનુવાદ:—

લોક સંજ્ઞા નદી મહા, તેમાં સર્વ તણાય;
રાજ-હંસ સમ મહામુનિ, સામે પુરજ બળ, ૩

અજ્ઞાનમંજરી:—લોકરીતિરૂપી મહાનદીના પ્રવાહ-
ની પૂઠે ચાલનારા [અનુસરનારા] કોણ નથી ? અનેક છે; સામે
પૂરે જનારા તો એક શુદ્ધ શ્રમણ મહામુનિ રાજહંસ સરખા
છે લોકરૂઢિમાં રૂઢ થઈ ગયેલા ઘણા જીવો છે; પ્રકાશમાન
રત્નત્રયના સાધનમાં તપ્તર નિર્ઘ્રીય મુનિજ સ્વરૂપને અનુસર-
નારા છે. 'દશવૈકાલિક' માં કહ્યું છે:—

અગુસોય પિઠિય બહુજણંમિ, પડિસોય લલ્લલક્ષેણં ।

પડિસોયમેવ અપ્પા, વાયવ્વો હોઝ કામેણ ॥ ૧ ॥

અગુસોય સુસો લોગો, પડિસોમો આસમો સુવિહયાણં ।

અગુસોઝ સંસારો, પડિસોઝ તસ્સ ઉત્તારો ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—અનુસોત [પ્રવાહને અનુસરતા] પ્રમાણે વહેતા ઘણા જણામાં સામે પૂર જવાનો લક્ષ જેણે રાખ્યો છે કે સામે પૂર જે જાય છે તે નિષ્કામી આત્મા છે. ૧

અનુસોતમાં તણાતાં સુખ માનતો બધો લોક છે; સામે પૂરે જવાનો શ્રમ કરનાર સુંદર વહાણ સમાન છે; અનુસોત સંસાર છે, પ્રતિસોત તે સંસાર તરી જનાર છે. ૨

લોકમાલંબ્ય કર્તવ્યં કૃતં બહુમિરેવ ચેત્ ।

તદા મિથ્યાદૃશાં ધર્મો, ન ત્યાજ્યઃ સ્યાત્કદાચન ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—ઘણાઓએ કરેલું, લોકને આસરીને, કરવા યોગ્ય છે એમ જો માનીએ તો! મિથ્યાત્વીનો ધર્મ ક્યારે પણ તજવા યોગ્ય ન બને, કારણ કે મિથ્યાદૃષ્ટિજ બહુ છે.

અનુવાદ:—

જો લોકોનું માનીએ, બહુજન સંમત ધર્મ;

તો મિથ્યામતમાં ઘણા, ત્યાજ્ય નહિ કુકર્મ. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—લોકને અનુસરીને બહુજનોએ કર્યું તે કરવું એમ કરીએ તો મિથ્યાદૃષ્ટિઓનો ધર્મ કદી તજવા યોગ્ય ન ગણાય; કારણ કે બહુ માણસો તે આચરે છે. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારા બહુ લોકો છે કારણ કે અનાર્થ જનો કરતાં આર્યજનો થોડા છે; આર્યજનોમાં જૈન આચારવાળા

થોડા છે, જૈન આચાર પાળનારામાં જૈન પરિણામે પરિણમેલા થોડા છે. તેથી લોકને અનુસરનારા બહુ હોય છે. ૪

श्रेयोऽर्थिनो हि भूयांसो, लोके लोकोत्तरे न च ।

સ્તોકા હિ રત્નવણિજઃ સ્તોકાશ્ચ સ્વાત્મસાધકાઃ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ:—નિશ્ચય (ખરેખર) મોક્ષાર્થી લોક લોક-
માર્ગમાં અને લોકોત્તરમાર્ગમાં ઘણા નથી; કારણ કે રત્નવાણિયા
થોડા હોય છે તેમજ પોતાના આત્માના અર્થના સાધનાર
થોડા હોય છે.

અનુવાદ:—

લૌકિક શ્રેય ચહે બહુ, લોકોત્તર તો કોક;

અવેરી જેવા કેટલા? સ્વાત્મસાધક સ્તોક ૫

જ્ઞાનમંજરી:—લોક પ્રવાહમાં ધન, સ્વજન, ભુવન,
વન અને તનુ (શરીર) નું દ્રવ્ય ઇચ્છનારા ઘણા હોય છે;
અને અમૂર્ત આત્મ સ્વભાવ પ્રગટ કરવારૂપ લોકોત્તર માર્ગમાં
વર્તનારા ઘણા નથી હોતા. ખરેખર અવેરી થોડા હોય છે.
તેમજ આત્માને નિરાવરણ કરવા પ્રયત્ન કરનાર આત્મ-સાધકો
થોડા હોય છે. ૫

लोकसंज्ञाहता हंत ! नीचैर्गमनदर्शनैः ।

શંસયન્તિ ^૧સ્વસત્યાંગ-મર્મઘાત-મહાવ્યથામ્ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—અરે! લોકસંજ્ઞાએ હણાયેલા, નીચું જોવું,
નીચું હિંડવું ઇત્યાદિ વ્યાપારે કરી પોતાનું જે સાચનું (સત્ય)

અંગ ત્યાં મર્મઘાત (મર્મનું હણાવું)ની મહા પીડાને જણાવે છે (મર્મજ્વલે).

અનુવાદ:—

લોકસંજ્ઞા હા! પીડે, નીચું જોતા જાય;
સત્ય મર્મ ઘા દાખવે, દુખીઆરા સમજાય.

જ્ઞાનમંજરી:—ખેદની વાત છે કે લોકસંજ્ઞાથી વ્યાકુળ જીવો વાંકા વળેલા શરીરે, જમીન ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને જોવાથી પોતે લોક રંજનના અભિપ્રાયે જૈનવૃત્તિ (સત્)નો ત્યાગ કર્યો છે, અને તેથી મર્મ સ્થાનમાં લાગેલા ઘાની મહાપીડા દર્શાવે છે; પીડાને લીધે વાંકા વળી ગયેલા શરીર સહિત ભમીએ છીએ એમ જાણે કહેતા હોય તેમ જણાય છે. લોક નિંદાના ભયને ત્યાગનારા જીવો આત્મસ્વરૂપના ઘાતક બને છે. ૬

આત્મસાક્ષિકસદ્ધર્મ-સિદ્ધૌ કિં લોકયાત્રયા ? ।

તત્રપ્રસન્નચન્દ્રશ્ચ, ભરતશ્ચ નિર્દર્શને ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:—આત્માની પોતાની સાક્ષીવાળો સત્ ધર્મ સિદ્ધ છે તો પછી લોકને જણાવવાની શી જરૂર છે ? ત્યાં પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ અને ભરત રાજર્ષિ એ બે દૃષ્ટાંત છે. એકને (પ્રસન્નચંદ્રને) દેખીતું બાહ્ય ચારિત્ર હોવા છતાં નરક ગતિ યોગ્ય કર્મ-બંધ થયો; એકને (ભરત રાજર્ષિને) બાહ્ય ચારિત્ર વિના પણ કેવલ-જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થઈ.

અનુવાદ:—

આત્મ સાક્ષિએ ધર્મ ત્યાં, શું જન-રંજન કામ; ?

ભરત, પ્રસન્નચંદ્રની, જાણે વાત તમામ. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—હે ! ઉત્તમ જન, આત્માજ સાક્ષી પૂરે એવા સત્ ધર્મની પ્રાપ્તિ થતાં લોકોને જણાવવાની શી જરૂર છે ? તે વિષે પ્રસન્નચન્દ્ર અને ભરતનાં દૃષ્ટાંત છે. દ્રવ્ય લિંગ અને કાયોત્સર્ગમાં રહેલા પ્રસન્નચન્દ્રને નરક ગતિ યોગ્ય કર્મ-બંધ થયો; અને બાહ્ય લિંગ વિના, મોહ કલાના કીડા સ્થાનરૂપ સ્ત્રી સમૂહથી ઘેરાયેલા છતાં આત્મ સાક્ષીપણાની એકતારૂપ ધર્મમાં પરિણમેલા ભરતે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું એમ આત્માજ જ્યાં સાક્ષી પૂરે એવો ધર્મ તે ખરો ધર્મ છે માટે આત્મા સાક્ષી પૂરે તેવોજ ધર્મ કર્તવ્ય છે. ૭

લોકસંજ્ઞોઽસ્મિન્નિતઃ સાધુઃ પરબ્રહ્મસમાધિમાન ।

સુખમાસ્તે ગતદ્રોહ-મમતા-મત્સર-ઝ્ઞરઃ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—લોકસંજ્ઞા રહિત સાધુ પર બ્રહ્મલય સમાધિ વંત, દ્રોહ, મમતા અને મત્સરરૂપ તાવ જેનો ગયો છે, તે સુખે રહે છે.

અનુવાદ:—

મમતા મત્સર-દ્રોહનો, તાવ તજી સુખી થાય;

લોક-સંજ્ઞા રહિત મુનિ, પર બ્રહ્મ સમાધિમાં. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—પરમાત્મ સાધનમાં તત્પર સાધુ સુખે રહે છે. કેવા સાધુ ? લોક સંજ્ઞાથી રહિત વળી કેવા ? શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની સમાધિસ્વસ્થતાવાળા, આત્મજ્ઞાનના આનંદમાં મગ્ન. વળી કેવા ? ગયો છે જેનો ચોર સ્વભાવ (દ્રોહ), મમતા (પરભાવને પોતાના માનવા) અને મત્સર (અહંકાર)રૂપી તાવ એટલે કષાયથી થતી મલિનતા રહિત, આત્મામાં આનંદ-સ્વસ્થતા કરનાર, પોતાના આત્માને જાણનાર, તત્ત્વના અનુ-

ભવવાળા મુનિ સુખે રહે છે. લોક સંજ્ઞાના ત્યાગથી સ્વરૂપના યોગરૂપ ભોગમાં મગ્ન નિર્ગ્રંથ મુનિઓ કર્મના ઉદ્વેગથી પ્રાપ્ત થતું ઇન્દ્રિય સુખ, પોતાનું ધર બળવાથી થતા પ્રકાશ સમાન બાણે છે; ઇન્દ્રિય સુખ સુખ છે એમ માનતા નથી. ૮

૨૪. શાસ્ત્ર—અષ્ટક.

ચર્મચશ્તુભૃતઃ સર્વે દેવાશ્ચાવધિચશ્તુષઃ ।

*સર્વતશ્ચશ્તુષઃ સિદ્ધાઃ સાધવઃ શાસ્ત્રચશ્તુષઃ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—ચામડાની આંખ ધારણ કરનાર સઘળા મનુષ્યો છે; અને દેવો અવધિજ્ઞાનરૂપ આંખવાળા છે, સર્વ પ્રદેશે કેવળ ઉપયોગરૂપ આંખવાળા સિદ્ધ ભગવંત છે અને સાધુઓ શાસ્ત્રરૂપ આંખવાળા છે.

આગમચક્ષુસાહ, ચર્મચક્ષુણિ સઙ્ગ મૂયાણિ ।

દેવા ય ઓહિ ચક્ષુ સિદ્ધા પુણ સઙ્ગદો ચક્ષુ ॥

“ સમયસારે ”

ભાવાર્થ:—સાધુ આગમરૂપ આંખવાળા છે, સર્વ જીવો ચર્મ ચક્ષુવાળા છે, દેવો અવધિજ્ઞાનરૂપ આંખવાળા છે, અને સિદ્ધો સર્વત્ર ચક્ષુવાળા છે.

અનુવાદ:—

ચર્મ-ચક્ષુ છે સર્વ નર, અવધિ-ચક્ષુ દેવ;

સર્વત્ર-ચક્ષુ સિદ્ધ છે, શાસ્ત્રચક્ષુ મુનિ દેવ. ૧

* પાકાંતર : સર્વચક્ષુર્ધરા:

જ્ઞાનમંજરી:—હવે ક્રમ પ્રાપ્ત, યથાર્થ ઉપયોગના કારણ ભૂત શાસ્ત્ર-અષ્ટકનું નિરૂપણ કરે છે ત્યાં શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ કહે છે; એકાંતિક, આત્યંતિક, નિર્દ્વંદ્વ સુખમય પરમાત્મપદનું સાધન સ્યાદ્વાદ પદ્ધતિએ જ્યાં ઉપદેશેલું છે તે શાસ્ત્રરૂપ શાસન છે; ભારત રામાયણાદિ તેવાં નથી, તેમાં આ લોક સંબંધિ શિખામણ શાસ્ત્રને બહાને દીધેલી જણાય છે. તેમજ જૈન-આગમ પણ સમ્યક્દષ્ટિરૂપે પરિણુમેલા શુદ્ધ વક્તાનેજ મોક્ષનું કારણ છે, મિથ્યાત્વથી હણાયેલાને તો સંસારના કારણરૂપજ છે. “ નંદીસૂત્ર ”માં તેજ કહ્યું છે:—

“ દુવાલસંગં ગણિપિઙ્ગં સમ્મત્તપરિગાહિઞં ।

સમ્મસુત્ર, મિચ્છત્ત-પરિગાહિઞં મિચ્છસુતં ॥ ”

ભાવાર્થ:—ગણિપિટકરૂપ દ્વાદશાંગી સમ્યક્ત્વ સહિત ભણે તો સમ્યક્ શ્રુતરૂપે પરિણુમે અને મિથ્યાત્વ સહિત ભણતાં મિથ્યા શ્રુતરૂપે પરિણુમે.

તેમજ હરિભદ્ર પૂજ્યે પણ કહ્યું છે:—

સદસદવિસેસણાઓ ભવહેતુ જદિચ્છ સોવલંભાઓ ।

નાળફલાભાવાઓ મિચ્છાદિદ્વિસ્સ અનાણં ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—મિથ્યાદષ્ટિ (અજ્ઞાની)ને સદ્ અસદ્નો વિવેક નહિ હોવાથી તેને ભવ હેતુ (સંસારનાં કારણો)ની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્ઞાનનું ક્ષણ વિરતિ પરિણામ તેનો તેને અભાવ હોવાથી તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાન ગણાય છે.

ઈત્યાદિ જીવ-અજીવ આદિ ગુણ-પર્યાયના વિવેચન સહિત સર્વ અસત્ત્વના ત્યાગ કરનારને પણ નિશ્ચય નયે જેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે તેવી શ્રદ્ધા કરવાથી સમ્યક્દર્શન થાય છે. તેથી

યથાર્થ સ્વ અને પરના ભેદને લિખ્યસ્વરૂપે દર્શાવતી ઉપાદેય અને હેય સ્વરૂપના વિજ્ઞાનપૂર્વક નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણના નિર્ધારને કારણે શુદ્ધ એવી અવિનાશી પોતાની સિદ્ધ પરિણુતિમાં ધર્મપણાની પ્રતીતિ તે સમ્યક્દર્શન છે. એમ સમ્યક્દર્શન યુક્ત પરમાત્મભાવની રૂચિવાળાને પરમાત્મભાવનાં સાધનના ઉપાયોનું સંબંધપૂર્વક કથન તે શાસ્ત્ર છે. તેના નામ આદિ ભેદ; નામથી આચારાંગ આદિ; સ્થાપનાથી સિદ્ધ ચક્ર આદિમાં શ્રુતજ્ઞાનની સ્થાપના છે તે; દ્રવ્યથી પુસ્તકરૂપે અથવા શાસ્ત્ર લખેલા પુરૂષનો તેમાં ઉપયોગ ન હોય તેવું શાસ્ત્રજ્ઞાન અને ક્ષયોપશમ પરિણામરૂપ જ્ઞેન આગમ તે ભાવ શ્રુત અથવા ભાવ શાસ્ત્ર છે.

વળી નય વિચાર કહે છે:—નૈગમનયથી વચનના ઉચ્ચાર રૂપ વ્યંજન અક્ષરાદિક, સંગ્રહનયથી જીવ અને પુણ્ડલ-દ્રવ્યઇન્દ્રિય અને ભાવઇન્દ્રિય પણ શાસ્ત્ર કહેવાય કારણ કે તેનાં કારણો બને છે. વ્યવહારથી લણવું, લણાવવું, સાંભણવું તે રૂપ, ઋજુસૂત્ર નયે મનન, નિદિધ્યાસનરૂપ, શબ્દનયથી તે શ્રુતને આધારે ભાવક્ષયોશમરૂપે પરિણુમેલા આત્માના સ્પર્શજ્ઞાન પરિણામરૂપ, સમભિરૂઢ નયે સર્વાક્ષર લબ્ધિ વાળાના તન્મય શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ અને એવાંમૂત નયે સર્વ-અક્ષર સંપન્નના નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ વળતે ઉત્સર્ગભાવ શાસ્ત્રમય પરિણામમાં ઉપયોગ હોવાથી તે શાસ્ત્રરૂપ છે. તેથી પરમ કરુણાળુ પુરૂષોએ ઉપદેશેત્રું શાસ્ત્ર હિતરૂપ છે. તત્ત્વાર્થ ભાષ્યમાં કહ્યું છે:—

एकमपि जिनवचनादयस्मान्निर्वाहकं पदं भवति ।

भ्रूयन्ते चानन्ता सामायिकमात्रपद-सिद्धाः ॥ ૧ ॥

તસ્માત્તત્રામાણ્યાત્સમાસતો વ્યાસતઞ્ચ જિનવચનમ્ ।
 શ્રેયઃિતિ નિર્વિકારં ગ્રાહ્યં ધાર્યં ચ વાચ્યં ચ ॥ ૨ ॥
 નભવતિ ધર્મઃ શ્રોતુઃ સર્વસ્યૈકાન્તતો હિતશ્રવણાત્ ।
 બ્રુવતોઽનુગ્રહબુદ્ધયા, વક્તુસ્ત્વેકાન્તતો ભવતિ ॥ ૩ ॥
 શ્રમમચિન્ત્યાત્મગતં, તસ્માત્ શ્રેયઃ સદોપદેષ્ટવ્યમ્ ।
 આત્માનં ચ પરં ચ હિતોપદેષ્ટાનુગૃહ્ણતિ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—એક પણ જિન વચન તારનાર બને છે; કારણ કે ‘સામાયિક’ માત્ર પદ વડે અનન્ત જીવો સિદ્ધ થયા છે એમ સંભળાય છે ૧

તે પ્રમાણરૂપ હોવાથી ટુંકામાં કે વિસ્તારરૂપ જિનવચન શ્રેય-કલ્યાણરૂપ છે માટે નિઃશંકપણે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય, ધારણ કરવા યોગ્ય અને ઉપદેશવા યોગ્ય છે. ૨

હિતનું શ્રવણ કરવાથી સર્વ સાંભળનારાઓને એકાંતે ધર્મ થતો નથી, પરંતુ ઉપકાર બુદ્ધિથી કહેનારને (વક્તા-ઉપદેશ કરનારને) તો એકાંતે ધર્મ નીપજે છે. માટે પોતાને વેઠવા પડતા શ્રમનો વિચાર કર્યા વિના કલ્યાણનો સદુપદેશ કર્તવ્ય છે. હિતનો ઉપદેશ કરનાર પોતાને અને ઘરને ઉપકાર કરે છે (હિતનો ઉપદેશ સ્વપરને ઉપકારી છે). ૩

તેથીજ શાસ્ત્ર પ્રત્યે આદર ઉત્પન્ન કરવા માટે ઉપદેશ કરે છે:—તિર્યંચ અને મનુષ્યો બધાં, મતિશ્રુત જ્ઞાનાવરણીય અને વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમથી તથા જાતિ નામકર્મ, પર્યાપ્તિ નામકર્મ, શરીર નામકર્મ અને નિર્માણ નામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલ આંખવાળાં છે, અને દેવો અવધિજ્ઞાનાવરણીય અને અવધિ દર્શનાવરણીયના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ અવ-

ધિજ્ઞાન-દૃષ્ટિવાળા છે, સિદ્ધો સર્વ પ્રદેશે કેવળ ઉપયોગવંત છે નિર્ઐથ સાધુઓ શાસ્ત્રના આધારે થતા વિજ્ઞાનરૂપ આંખવાળા છે. માટે નિર્ઐથોને વાચનાદિ સ્વાધ્યાયની મુખ્યતા છે. ૧

પુરઃ સ્થિતાનિવોર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્લોકધિવર્તિનઃ ।

સર્વાન્ભાવાનવેક્ષન્તે જ્ઞાનિનઃ શાસ્ત્રચશ્ત્રુષા ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થઃ—જ્ઞાનવંત પુરૂષો શાસ્ત્રરૂપ આંખે કરીને સૌ-ધર્મ આદિ ઉર્ધ્વલોકો (ઉંચે), નરક આદિ અધો (નીચેનો) લોક અને જંગૂ લવણાદિક તિર્યક્ (મધ્યમ) લોક વિષે પરિણમતા સર્વ પદાર્થોને જાણે આગળજ રહ્યા હોય તેમ સાક્ષાત્ દેખે છે. અહિં દેખે છે એમ કહ્યું તે શ્રુતજ્ઞાન સાથે રહેલું માનસ-અચક્ષુ દર્શન તે દ્વારા જાણવું.

અનુવાદઃ—

શાસ્ત્ર ચક્ષુથી દેખતા, જ્ઞાની સર્વ પદાર્થ; ત્રિલોકના સન્મુખ સમ, શ્રુતકેવળી યથાર્થ. ૨

જ્ઞાનમંજરીઃ—જ્ઞાનીઓ શાસ્ત્ર ચક્ષુથી એટલે આગમ-ઉપયોગથી ત્રિલોક વર્તી સર્વ એટલે સૂક્ષ્મ, ખાદર, સહજ અને વિભાવરૂપ પરોક્ષ છતાં, અન્ય ક્ષેત્રના પદાર્થ સ્વરૂપને પણ આગમ જળથી જાણે નજર આગળ હોય તેમ દેખે છે. અહિં દેખવું કહ્યું છે તે શ્રુતનો ક્ષયોપશમ જાણવો. ૨

શાસનાત્ ત્રાણશક્તેષ્ચ, બુધૈઃ શાસ્ત્રં નિરુચ્યતે ।

વચનં વીતરાગસ્ય તત્તુ નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થઃ—હિત-શિક્ષાથી અને ખચાવવાની શક્તિથી (શાસ×ત્રાણ) પંડિતોએ શાસ્ત્ર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવી છે; તે સર્વગુણ સહિત તો વીતરાગનું વચન છે કારણકે કેવળજ્ઞાન

પૂર્વક કહેલું છે. ખીજા કોઈના વચનને શાસ્ત્ર કહેવું ઘટતું નથી.
‘ પ્રશમરતિ ’ માં કહ્યું છે કે:—

“ શાસનસામર્થ્યેન ચ સંત્રાણબલેન જ્ઞાનવચેન ।
યુક્તયત્તશાસ્ત્રં તત્તૈતત્સર્વવિદ્વચનમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—શાસન (હિત-શિક્ષા) નું બળ, સંત્રાણ (રક્ષા) નું બળ અને દોષરહિત પણું એ ગુણોસહિત જે હોય તે શાસ્ત્ર છે અને તે તો આ સર્વજનું વચન છે.

અનુવાદ:—

શાસ્ત્ર-અર્થ વ્યુત્પત્તિથી, શિક્ષા-ત્રાણ સમર્થ;
વચન તે વીતરાગનાં, મોક્ષ ન દે અન્યાર્થ. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—વિદ્વાનોએ શાસ્ત્રની વ્યુત્પત્તિ એવી કરી છે કે ભવથી ત્રાસ પામેલા કર્મથી ઘેરાયેલા અને વિભાવના ભારથી દબાઈ ગયેલા જીવોને બચાવવાની (ત્રાણ) શક્તિ જેની હોય તથા જે શિક્ષણ (હિતની શિખામણ) આપે (શીખવે) તે શાસ્ત્ર કહેવાય. તત્ત્વાર્થ સૂત્રના કર્તા કહે છે કે મોક્ષમાર્ગનું શિક્ષણ આપે તે શાસ્ત્ર. વળી સર્વમોહના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા પરમ શાંત સ્વભાવવાળા વીતરાગનું વચન તે મોક્ષ-માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર છે. ઉમાસ્વાતિ પૂજ્યે કહ્યું છે:—

“ કેવલમધિગમ્ય વિભુઃ સ્વયમેવ જ્ઞાનદર્શનમનંતમ્ ।
લોકહિતાય કૃતાર્યોઽપિ, દેશયામાસ તીર્થમિદમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—કેવળજ્ઞાન પામીને પરમાત્મા પોતેજ અનંત જ્ઞાન-દર્શનરૂપ થયા કૃતકૃત્ય થયા છતાં લોકના કલ્યાણને અર્થે આ તીર્થ (ધર્મ)ની તેમણે દેશના દીધી.

માટે તેમનુંજ વચન મોક્ષનું અંગ છે; અન્ય કોઈ અસર્વજ્ઞ છતાં પોતાને સર્વજ્ઞ માનનાર જે વચન કહે તે મોક્ષનું કારણ નથી. ૩

શાસ્ત્રં પુરસ્કૃતે તસ્માદ્વીતરાગઃ પુરસ્કૃતઃ ।
પુરસ્કૃતે પુનસ્તસ્મિન્નિયમાત્સર્વસિદ્ધિયઃ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—શાસ્ત્ર આગળ કયે વીતરાગ ભગવાન આગળ કર્યા; કારણકે શાસ્ત્ર-ઉપયોગે તેના કર્તા સાંભરેજ; આમ તે વીતરાગને આગળ કયે નિશ્ચયે સર્વ સિદ્ધ થાય. કહ્યું છે કે:—

“ અસ્મિન્ હૃદયસ્થે સતિ, હૃદયસ્થસ્તત્વતો મુનીન્દ્ર ઇતિ ।
હૃદયસ્થિતે ચ તસ્મિન્ નિયમાત્સર્વાર્થ સંસિદ્ધિઃ ”

ભાવાર્થ:—જે ભગવાનનાં વચન (મૂર્તિમંત) હોય તો ખરી રીતે મુનીન્દ્ર વીતરાગ ભગવાન હૃદયમાં રહ્યા એમ જાણો—અને ભગવાન હૃદયમાં હોય તો અવશ્ય સર્વ પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે.

અનુવાદ:—

શાસ્ત્ર રમે જે હૃદયમાં, તો છે ત્યાં વીતરાગ;
વીતરાગ ઉરમાં પ્રથમ, અવશ્ય સિદ્ધિ અથાગ. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—શાસ્ત્ર સિદ્ધાંત મુખ્ય કરવાથી વીતરાગ અર્હત ભગવાન મુખ્ય (અગ્રેસર થાય છે; અને વીતરાગને મુખ્ય કરવાથી અવશ્ય સર્વ સિદ્ધિઓ હોય છે. આગમમાં કહ્યું છે કે:—

“ આગમં આયરંતેજ, અસ્રજો હિયકંલિજો ।
તિત્થનાહો સયંબુદ્ધો સમ્બે તે વહુ મજિયા ॥ ”

ભાવાર્થ:—આત્માના હિતની આકાંક્ષા રાખનાર આગમમાં કદા પ્રમાણે પ્રવર્તે તો તેણે સ્વયંબુદ્ધ તીર્થનાથ ભગવાન અને સર્વનું બહુમાનપણું કર્યું ગણાય. માટે આગમનું બહુમાન કરનાર, અર્હત, મુનિ અને સર્વ સંઘનું બહુમાન કરનાર છે. ૪

અદૃષ્ટાર્યેન્દુઘાવંતઃ શાસ્ત્રદીપં વિના જડાઃ ।

પ્રાપ્નુવન્તિ પરં સ્વેદં, પ્રસ્થલંતઃ પદે પદે ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ:—મૂર્ખજનો શાસ્ત્રરૂપી દીવા વિના અણુદીકા પદાર્થો પાછળ દોડતાં પગલે પગલે અખડાઈ પડતા પરમ ખેદ પામે છે.

અનુવાદ:—

મૂર્ખ શાસ્ત્ર દીપક વિના, જાય અજાણ્યે પંથ;

પ્રતિપદે અખડાઈ પડે, ખેદ ખમે અત્યંત; ૫

જ્ઞાનમંજરી:—મૂર્ખલોક આગમ-પ્રકાશ વિના સંવર, નિજરા અને મોક્ષનામનાં અજાણ્યાં કાર્યો પ્રત્યે દોડતાં પગલે પગલે સ્ખલના (ભૂલો) પામે છે (કરે છે) અને અત્યંત કલેશ પામે છે, જે શુદ્ધ માર્ગને જાણતા નથી તે અનેક ઉપાયો કર્યા છતાં ભૂલ ખાય છે. ૫

શુદ્ધોચ્છાદયપિ શાસ્ત્રાજ્ઞા-નિરપેક્ષસ્ય નો હિતમ્ ।

ભૌત હનુર્યયા તસ્ય, પદસ્પર્શ નિવારણમ્ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ ભૌતમતિના હજીનાર શખરને તેના પગ સ્પર્શનનો નિષેધ કર્યો હતો એટલે જીવતા ભૌતનો સ્પર્શ ન કરવો એવી તેને આજ્ઞા કરેલી, તે આજ્ઞા પાળવા ઇચ્છનાર

તે શબરને ભૌતની પાસેનાં મયૂરપિછાં જોઈતાં હતાં ત્યારે તેને મારીને તેના પગ સ્પર્શીને મયૂરપિછાં લીધાં આજ્ઞા પાળી, તેમ આપમતિને શાસ્ત્ર-આજ્ઞા વિના બાહ્ય આચાર પરિપાલન જાણવું. ૪૨ દોષ રહિત આહાર-ગવેષણુ આદિ પણ શાસ્ત્ર-આજ્ઞાની અપેક્ષા રહિત હિતકારક નથી, શબરના દૃષ્ટાંતે.

અનુવાદ:—

શાસ્ત્ર આજ્ઞા અવગણી, પાળે અચુક આચાર; શબરસમ સ્પર્શે નહિ જીવતાં, હણે નિર્ધાર. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—આગમમાં કહેલી આજ્ઞાની દરકાર કર્યા વિના, ૪૨ દોષ રહિત આહાર ગ્રહણ કરનારને હિત કે સુખ થતું નથી; જેમ ભૌતના હણનારને તેના ગુરુની આજ્ઞા હતી કે તેના પગને સ્પર્શ કરવો તે અહિત છે કેાઈ એક શબરને જીવતા ભૌતના પગને સ્પર્શ કરવાને નિવારેલો તે શબરને ભૌત પાસેનાં મયૂરપિચ્છ લેવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે ભૌતને હણીને પછી તેનો સ્પર્શ કર્યો. તે પ્રકારે આત્માને હણીને છજીવ-નિકાયની રક્ષા કરનાર શબરની પેઠે આજ્ઞા પાળે છે. માટે મૂર્ખતા દૂર કરીને તત્ત્વજ્ઞાનવંત થવું. શુદ્ધ આહાર આદિ અદ્ય યોગ છે, સ્વરૂપનું અવલંબન એ મહા યોગ છે. તેથી સ્વરૂપ આચરણુ રહિત નિર્દોષ આહાર—સંધને આત્મ સાધન માનનારાને ભૌતની હિંસા કરનાર જેવા જાણવા. ૬

અજ્ઞાનાહિ મહામંત્રં સ્વાચ્છન્દ્યજ્વરલંઘનમ્ ।

ધર્મારામસુધાંકુલ્યાં શાસ્ત્રમાહુર્મહર્ષયઃ ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:—મોટા ઋષીશ્વરોએ શાસ્ત્રને મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ સર્પને દમવાનો મોટો મંત્ર, ઇચ્છાચારીપણારૂપ તાવનું લાંઘણ (પાચન-શમન) અને ધર્મરૂપ વાડીને વિષે અમૃતની નીક સમાન કહેલ છે.

અનુવાદ:—

અજ્ઞાન-નાગનો મંત્ર મહા, સ્વછંદ તાવ ઉપાય;
ધર્મ-ખાગમાં અમી-વહન, શાસ્ત્ર ગણે ઋષિરાય. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—મહા મુનીશ્વરોએ શાસ્ત્રને અજ્ઞાનરૂપ સર્પને દમવાને મહામંત્ર, સ્વેચ્છાચારીપણારૂપતાવ દૂર કરનાર લાંઘણ, અને ધર્મખાગમાં અમૃત લઈ જવાની નીક સમાન કહ્યું છે. મોટે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ મહા સુખ આપનાર છે. ૭

શાસ્ત્રોક્તાચાર કર્તા ચ શાસ્ત્રજ્ઞઃ શાસ્ત્રદેશકઃ ।

શાસ્ત્રૈકદગ્ મહાયોગી, પ્રાપ્નોતિ પરમં પદમ્ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—શાસ્ત્રમાં કહેલા આચારનો પાળનાર, શાસ્ત્રનો પ્રરૂપનાર તેમજ શાસ્ત્રને વિષે એક અદ્વિતીય દષ્ટિવાળો મોટો યોગી પરમપદને પામે છે.

અનુવાદ:—

શાસ્ત્રવિધિ વર્તે વળી, શાસ્ત્ર જાણી દે ખાધ;

શાસ્ત્રદષ્ટિ મહાયોગી તે, પામે અચૂક મોક્ષ. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—આવા પ્રકારના મહાયોગી ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન (મોક્ષ) પામે છે. કેવા? જૈન આગમમાં કહેલા આચારને આચારનાર, સ્યાદ્રાદ શાસ્ત્ર આગમને જાણનાર અને શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનાર. વળી કેવા હોય છે ? શાસ્ત્રના રહસ્યને

જાણનાર દૃષ્ટિવાળા. એમ શાસ્ત્રોક્ત માર્ગે પ્રવર્તનાર તત્ત્વજ્ઞ અને શાસ્ત્રના ઉપદેશક પરમ પદને પામે છે. માટે સંપૂર્ણ આદરભાવથી જૈન-આગમોનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. તેથી તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને સર્વ સિદ્ધિની સાધકતા થાય છે. માટેજ મુનિઓ પ્રવચનની વાચના લે છે, રહસ્યને પૂછે છે, સૂત્ર પાઠનો ઉચ્ચ સ્વરે પાઠ કરે છે. તેના અર્થની ભાવ સહિત અનુપ્રેક્ષા (વારંવાર ભાવના) કરે છે અને આગમ તત્ત્વોમાં તન્મય બને છે; તેમાં મગ્ન બનીને પોતાના આત્માને આનંદ પૂર્ણ કરે છે, તે લાભના આનંદની ઇચ્છા સહિત ધર્મકથા કરે છે; મોટા આચાર્ય ગણુની અનુમોદના કરે છે, માટેજ યોગ-ઉપધાન ક્રિયા કરે છે, જીવન પર્યંત ગુરુકુળમાં વસે છે અને શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં પ્રવીણતા ઇચ્છે છે. ૮

૨૫. પરિગ્રહ-અષ્ટક.

न परावर्तते राशेर्बक्रतां जानु नोज्झति ।

परिग्रहग्रहः कोऽयं ? विडम्बितजगन्नयः ॥ १ ॥

ભાષાર્થ:—કદી જે રાશિના વક્રપણાને તજતો નથી અને ત્રણે જગતને જે નડે છે એવો આ પરિગ્રહરૂપી ગ્રહ કયો છે? સર્વ ગ્રહથી એ ગ્રહ બળિયો છે. એનો ચાર કોઈએ જાણ્યો નથી.

અનુવાદ:—

પરિગ્રહ-ગ્રહ એવો નવો, નહિ રાશિ પક્ષટાય;

ત્રણ જગને પીડે પૂરો, વક્રસ્વભાવ સદાય. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—પરિગ્રહરૂપી ગ્રહ (રાહુ) વડે જેનું ગ્રહણ થયું છે અને અનેક સામગ્રીઓનું ઉપાર્જન, સંરક્ષણ અને સંતાડવાની ચિંતાથી જે મુંઝાઈ રહ્યો છે તેનું શાસ્ત્રજ્ઞાન સમ્યક્ પ્રકારે થતું નથી. માટે પરિગ્રહના ત્યાગનો ઉપદેશ કરે છે. પરિ= ચેતરફથી, અને ગ્રહ= ગ્રહણરૂપ; તે પરિગ્રહ. દ્રવ્યથી—ધન, ધાન્ય આદિ, અને ભાવથી પરવસ્તુની ઇચ્છારૂપ આશંસા—આશારૂપ પરિણામ ત્યાં સ્વપર્યાયના સ્વામી પણારૂપ પરિણુતિ વાળો આત્મા છે તેના સ્વપર્યાય ઉપર આવરણ આવવાથી તેના અભાવને લીધે અશુદ્ધ બળ—વીર્યથી ગ્રહણ કરેલા શુભ કર્મના ઉદયમાં કે તેનાં કારણોરૂપ પ્રશસ્ત (રૂડા) પરિણામોમાં મમકારના સ્વીકાર અને સંરક્ષણ રૂપ પરિણુતિવાળી ચેતનાદિની પ્રવૃત્તિ તે પરિગ્રહ છે; તે આત્માના સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાન અને રમણતાના અનુભવની ઘાત કરવા સમાન છે. તેથીજ પરિગ્રહ તજવા યોગ્ય છે. સંગ્રહ નયે દ્રવ્ય પરિગ્રહને ભાવ પરિગ્રહ-પણે દર્શાવાય છે. “ દ્વિતીય-પંચમાશ્રવૌ સર્વદ્રવ્યેષુ ” બીજો પાંચમો આસ્રવ (પરિગ્રહ) સર્વ દ્રવ્યોમાં હોય છે. એ ભાષ્યના વાક્યથી ધનાદિક ચુક્ત વ્યવહાર પરિગ્રહ છે. ઋણુસૂત્ર નયે તેનો અભિલાષી; ‘ શબ્દ નયથી પુણ્યની ઇચ્છા ઇત્યાદિ એમ સમજી લેવું. માટે તે વિષે ઉપદેશ કરે છે:—

અનાદિ રાશિથી પરિગ્રહ નિવર્તતો નથી. કદાચિત્, વક્રસ્વભાવ તજતો નથી, માટે હે! આત્માર્થી, આ દુઃખના મૂળરૂપ પરિગ્રહરૂપી ગ્રહ ત્રણ જગતને પીડાનું કારણ છે. પરિગ્રહ પ્રત્યેનો આવો દૃઢ અનુરાગ હોય છે. ૧

પરિગ્રહગ્રહાવેશાદ્, દુર્માષિતરજઃકિરાઃ ।

ધૂયન્તે વિહૃતાઃ કિં ન ? પ્રલાપા લિઙ્ગિનામપિ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—પરિગ્રહરૂપી આગ્રહનો અંદર પ્રવેશ થવાથી ઉત્સૂત્રરૂપ ધૂળને માથે નાખે એવાં, ઘેલછાના વિકારવાળાં અસંખ્ય વચનો જૈન વેષધારીઓનાં પણ શું નથી સંભળાતાં? સંભળાય છે.

અનુવાદ:—

પરિગ્રહ ગ્રહથી ગાંડપણ, સાધુને પણ થાય;
દુર્ભાષિત રજ ફેંકતા વચન-વિકાર જણાય. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—જૈન વેષને વગોવનારાનાં પણ અસંખ્ય વચનો શું નથી સંભળાતાં? સંભળાય છેજ. કેવાં વચનો? પરિગ્રહ રૂપી આગ્રહના આવેશથી ઉત્સૂત્રરૂપ વચન-સમૂહ, તેથીજ વિકારમય છે. પરિગ્રહની અભિલાષામાં તન્મય થયેલા જ્ઞાન-પૂજન આદિ ઉપદેશ વડે પરિગ્રહ એકઠો કરવાની આસક્તિવાળા ઉત્સૂત્ર વચન બોલે છે, વિષયોને પોષે છે, જ્ઞાનનાં ઉપકરણોનો પરિગ્રહ એકઠો કરે છે અને જ્ઞાન-ઉપકરણોથી પોતાની મહત્તા માને છે. ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચમાં કહ્યું છે:—

“ સજાતઃ કદાચિલ્લઘાર્યકુલભાવકસામગ્રીસંયોગઃ
શ્રુતતત્ત્વોપદેશાત્-વૈરાગ્યગૃહીતત્રતઃ મુનિસંઘસંયુતઃ શ્રુતલામેન
સંપૂજ્યમાનઃ શ્રાવકવર્ગેઃ જ્ઞાનમક્તોપરચિતોલ્લોચાદિ સદુપકરણઃ
તૈરેવ રમણીયકતામમત્વાહંકારદૂષિતઃ તીવ્રજ્ઞાનાવરણીયકર્મ-
વશાત્ પતિતો નિગોદે અનંતમવગ્નમણરૂપે इत्यावर्त्तस्वरૂપं
માવનીયમાત્મહિતાય સન્નિઃ । ”

ભાષાર્થ:—કદાચિત્ મનુષ્ય ભવ, આર્યકુળ અને શ્રાવકપણની સામગ્રીનો યોગ મળ્યો, તત્ત્વનો ઉપદેશ સાંભળી વૈરાગ્ય આવવાથી મહાવ્રત ગ્રહણ કર્યાં, મુનિઓના સમૂહમાં

રહેતાં. શાસ્ત્રજ્ઞાન થવાથી શ્રાવક વર્ગેનો પૂજ્ય થયો, જ્ઞાનની ભક્તિ કરનારાઓએ રચેલા ચંદરવા આદિ ઉપકરણવાળો તે ઉપકરણોથીજ રમણીયકતા, મમત્ત્વ અને અહંકારરૂપ દોષો વડે દૂષિત થયેલો. તીવ્રજ્ઞાનાવરણીય કર્મને લઇને અનંતલવ બ્રમણરૂપ નિગોદમાં પડયો; એમ સંસાર ચક્રનું સ્વરૂપ આત્મહિત અર્થે સજ્જનોએ વિચારવા યોગ્ય છે. માટે ધર્મને નામે વિષય, પરિગ્રહના પોષણ આદિને તજવા યોગ્યજ છે. ૨

यस्यक्त्वा तृणवद् बाह्यमान्तरं च परिग्रहम् ।

उदास्ते तत्पदाम्भोजं पर्युपास्ते जगन्नयी ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—જે ધન, ધાન્યાદિ બાહ્ય અને મિથ્યાત્વાદિ અંતરંગ પરિગ્રહને તરણાની પેરે તણને ઉઢાસીન થઈ રહે છે, તેના ચરણક્રમળને ત્રણે જગત સેવે છે.

અનુવાદ:—

જે બાહ્યાભ્યંતર તણ, પરિગ્રહ રહે ઉઢાસ;

ચરણક્રમળ તેના પૂજે, ત્રણ જગ બનીને દાસ. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—જે સાધુ ધન આદિ બાહ્ય અને રાગ આદિ અભ્યંતર પરિગ્રહને તૃણપેટે તણને ઉઢાસીન રહે છે એટલે મોહનું કારણ, આસક્તિનું મૂળ, આત્માને કાદવ સમાન ખરડનાર અને વસ્તુતઃ અસાર એવો પરિગ્રહ તે મારો નથી, દારૂ પીને ગાંડો બનેલો માણસ કાદવમાં આળોટતાં ખરડાય તેથી સુખી થતો નથી તેમ હું પરિગ્રહથી સુખી નથી; પરંતુ હું તો જ્ઞાનાદિ અનંત શુભોથી પૂર્ણ છું તો પુદ્ગલોમાં કેમ રમું? એવી ભાવનાથી પરિગ્રહનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે, તેના

ચરણકમળને અસુર, નર અને દેવો, ત્રણે લોક, સેવે છે; ત્રણ જગનો તે પૂજ્ય થાય છે. તેથી સ્વરૂપાનંદનાં રસિકજનોને આનંદરૂપ પરિગ્રહમાં આસક્તિ હોય છે. ૩

વળી બાહ્ય લોગથી નિર્ઐયપણું માનનારને શિખામણુ દે છે:—

चित्तेऽन्तर्ग्रन्थिगहने, बहिर्निर्ग्रथता वृथा ।

त्यागात्કञ્જકમાત્રસ्य, भुजगो नहि निर्विषः ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—અંતરંગમાં પરિગ્રહની ઉંડી લાલસા છતાં ઉપરનું સાધુપણું ફેાક (નિષ્ક્રળ) છે. જેમકે કાંચળી માત્રના ત્યાગથી સર્પ વિષ રહિત થતો જ નથી.

અનુવાદ:—

અંતર્ઐયિ ઉરમાં ગહન, વ્યર્થ વેષ નિર્ઐય;

સાપે તથા જે કાંચળી, પણુ નહિ વિષનો અંત. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—ચેતના-પરિણતિ પરિગ્રહની લાલસામાં મગ્ન હોય તો ઉપરની નિર્ઐયતા (સાધુપણું) વ્યર્થ છે, નિષ્ક્રળ છે; જેમ કે માત્ર કાંચળી તજવાથી સાપ નિર્વિષ થતો નથી. અંતરના મમત્વના ત્યાગથી ત્યાગી થવાય છે. ૪

त्यक्ते परिग्रहे साधोः प्रयाति सकलं रजः ।

पालित्यागे क्षणादेव सरसः सलिलं यथा ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—સાધુ ને પરિગ્રહ છોડતાં સઘળું પાપ આદ્યું જાય છે, જેમકે-પાળ તુટતાં ક્ષણ એકમાં સરોવરનું સઘળું પાણી વહી જાય છે.

અનુવાદ:—

સાધુ પરિગ્રહ જે તજે, સર્વ પાપ ક્ષય થાય;

પાળ તળાવની જે તુટે, તો નીર સૌ વહી જાય. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—સાધુને પરિશ્રદ્ધ તજતાં કર્મ સમૂહ સર્વ જાય; દૃષ્ટાંત કહે છે: સરોવરનું પાણી પાળ તુટતાં ક્ષણમાં ક્ષય થાય છે માટે સામાન્ય પરિણતિની અપેક્ષાએ લોભ પરિત્યાગથી અનુકંમે કર્મનો અભાવ થાય છે. ૫

ત્યક્તપુત્રકલત્રસ્ય, મૂર્છામુક્તસ્ય યોગિનઃ ।

ચિન્માત્રપ્રતિબદ્ધસ્ય, કા પુલ્લલનિયન્ત્રણા ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ:—પુત્ર, સ્ત્રીઆદિ સર્વ બંધન જેણે છોડ્યાં છે અને મૂર્છાથી (મોહથી) જે મુક્ત છે, તથા જ્ઞાન માત્રને વિષે આસક્તિ જેને છે એવા યોગીને પુણ્યલની બાંધણી કેવી?

અનુવાદ:—

સ્ત્રી-સંતાન તણ રહે, નિર્મોહી મુનિ રાય;

જ્ઞાનમાત્રમાં રક્ત તે, નહિ કર્મે લેપાય ૬

જ્ઞાનમંજરી:—સંતાન-વનિતાનો સંયોગ જેણે દૂર કર્યો છે, તથા પ્રાપ્ત પરિશ્રદ્ધની રક્ષા વિષે મોહ જેણે તજ્યા છે એવા યોગી સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રવંત છે, તેમને જ્ઞાન માત્રમાં આસક્તિ છે તો એવા તત્ત્વજ્ઞાની મુનિને પુણ્યલમાં એકતા ક્યાંથી હોય? નજ હોય, ભાવના—પુત્ર વનિતાના સંગથી રહિત, પુણ્યગળના રક્ષણની ચિંતા રહિત અને સ્વરૂપમાં એકતા કરવા વિષે જેનો લક્ષ છે, સ્વભાવના આનંદનું અંશે જેને ભાન છે એવા શુદ્ધ જ્ઞાનના અનુભવીને અચેતન, નાશવંત અને ઐંઠ સમાન આનંદથી રહિત પુણ્યલો પ્રત્યે રાગભાવ થતો નથી. વૃદ્ધ સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત દૃષ્ટાંત છે કે:—

અયોધ્યા નગરીનો શ્રીવર રાજા અત્યંત મિથ્યાદૃષ્ટિ હતો. તેનો શ્રીકાન્ત નામનો કુંવર રૂપ લાવણ્ય અને સૌભાગ્યમાં

કુશલ ઇન્દ્ર સમાન શોભતો હતો. જીવ, અજીવ આદિ તત્ત્વનો જાણકાર, સૂત્ર-અર્થના શ્રવણનો રસિયો બાળ ભાવે થતી ભોગલાલસાથી તે વિમુક્ત હતો. (તેને પરણાવેલી અને સાસરે આવેલી) અનેક રાજકન્યાઓને ઉદ્દેશીને તે કહે છે:— “ હે! ભદ્ર, (ભલી બાઈઓ) કહો, તમે તમારા પિતાનું ઘર (પિયર) છોડીને અહિં કેમ આવ્યાં છો ? ” તે બધી બોલી, “ તમારા પ્રેમની અમે અભિલાષિણીઓ છીએ; તમને ઈષ્ટ, કાંત અને પ્રિય લાગીએ એમ ઇચ્છીએ છીએ. ” તે બધાંને કુમાર કહે છે:— કર્મ બંધના મૂળરૂપ સ્નેહ બંધનનો જિનેન્દ્ર ભગવાને નિષેધ કર્યો છે. તો ભવની વૃદ્ધિ કેણુ કરે ? લોલીભૂત (એકાકાર) એકત્વને પામેલા (એક ક્ષેત્રાવગાહી) અને ધર્મના સાધનરૂપ પોતાના ગણાતા દેહમાં પણ સ્નેહ કરવાનો સર્વદર્શી ભગવાને નિષેધ કર્યો છે. વાર્યા છે. તો પછી કયો કુશળ પુરૂષ પારકા દેહમાં રાગ કરશે ? નિર્ભળ ચારિત્રના આચરણથી પ્રાપ્ત થતા કેવળજ્ઞાનને રોકનાર રાગ અરિહંત પ્રત્યે કરવો ઠીક છે તે પણ નિશ્ચયપદ્ધે પહોંચતાં અનર્થ પ્રધાન કહ્યો છે; તો પછી વિષય-રાગ કેમ કરાય ? નિજ સ્વભાવમાં આસક્ત વીતરાગ ભગવંત સુખીઆ છે. મારા પ્રત્યે તમારે રાગ કરવો યોગ્ય નથી, તેમજ અન્ય જીવો પ્રત્યે પણ તમારે રાગ કરવો ઘટતો નથી. એવા ઉપદેશથી રાજકન્યાઓને રાજકુમારે પ્રતિબોધી (બચત કરી).

એમ રાગનો ત્યાગ કર્તવ્ય છે, તો પરિગ્રહ પ્રત્યેનો રાગ કદાપિ આત્મહિતનું કારણુ થતો નથી. ૬

ચિન્માત્રદીપકો ગચ્છેન્નિર્વાતસ્થાનસન્નિભૈઃ ॥

નિ:પરિગ્રહતા સ્વૈર્યં, ધર્મોપકરણૈરપિ ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:—જ્ઞાન માત્રને દીવો જ અપ્રમત્ત સાધુને હોય; દીપકને પવન વિનાના સ્થાનથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય તેમ ધર્મને ઉપકારક સામગ્રી (ઉપકરણ) સાધનો વડે પણ નિષ્પરિશ્કૃતાની સ્થિરતા થાય છે. એટલે જ્ઞાનદીપકને તેજ સરખો યુક્ત-આહાર જેમ આધાર છે, તેમ નિર્વાત (પવન-રહિત) સ્થાન સરખા ધર્મ-ઉપકરણો પણ આધાર છે, એમ જાણવું. પણ સ્વમત ચિન્માત્ર પરિણામવાળા અપ્રમત્ત સાધુને ચૌદ ઉપકરણ ધરવાં પણ ન ઘટે કેમકે તેનું ગ્રહણ, ધારણ આદિ મૂર્છા વિના ન હોય અને યુક્ત-આહાર આદિકનો અનાહાર ભાવનારૂપ જ્ઞાનનું પ્રસાધન છે તેનો અસંભવ સાધુને નથી એમ દિગંબર કહે છે તેમાં દોષ દેખાડવાના અભિપ્રાયે ગ્રંથકાર આ ગાથા કહે છે.

અનુવાદ:—

જ્ઞાનદીપ સ્થિર રહી શકે, જો ઓથો મળી જાય;

નિષ્પરિશ્કૃતા ગણી, ધર્મોપકરણ છતાંય. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—અપ્રમત્ત સાધુનો જ્ઞાન માત્ર દીપક પવનની પ્રેરણાથી રહિત સ્થાનના સંયોગે સ્થિરતા પામે છે એ પરિશ્કૃતો અભાવ સાધે છે. એવો ઉપદેશ સાંભળી કોઈ ધર્મોપકરણને પણ પરિશ્કૃત ગણી તેનો ત્યાગ કરવા યત્ન કરે છે; માટે કહે છે કે ધર્મોપકરણો વડે પણ સ્થિરતા વધે છે એમ "ધર્મ-સંગ્રહણી" ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે. ટાઢ તડકો મચ્છર ડાંસ આદિના પરિશ્કૃતા ઉદયે સ્વાધ્યાયમાં વિદ્ય પડે છે કે તે અટકી પડે છે તે વખતે નિસ્પૃહપણે ધર્મ-ઉપકરણનું ગ્રહણ સમાધિ-સ્થિરતાનો હેતુ છે. મૂર્છારહિત હોય તેને

તેના પરિગ્રહ નથી. પુદ્ગલ અને જીવ એક ક્ષેત્રમાં રહેલા છે તે કંઈ પરિગ્રહ નથી. પરંતુ ચેતના તેના રાગદ્રેષ પરિણામને લઈને પરિગ્રહને ગ્રહણ કરે છે માટે ઉપકરણો તો નિમિત્ત માત્ર છે. જેમકે તત્વ સાધવામાં અર્હત, અને ગુરુનો સમાગમ નિમિત્ત છે. પણ આત્મામાં સ્વરૂપસ્થ થનારને પુદ્ગલ સ્કંધ અબાધક છે. આત્માજ તેને અનુસરીને બાધકપણું ઉભું કરે છે. ૭

મૂર્च्छाच्छन्नधियां सर्वे, जगदेव परिग्रहः ।

मूर्च्छया रहितानां तु, जगदेवापरिग्रहः ॥ ८ ॥

ભાષાર્થ:—જેની બુદ્ધિ મૂર્છાથી છવાઈ છે એવા પુરૂષને સઘળું જગત પરિગ્રહ છે; પરંતુ મૂર્છાથી રહિત મહાપુરૂષને તો સારું જગત પરિગ્રહ નથી. “વિશેષ આવશ્યક” માં કહ્યું છે.

तम्हा किमत्थि वत्थुं गंथोऽगंथो व सव्वहा लोए ?

गंथोऽगंथो व मओ मुच्छममुच्छाहि निच्छयओ ॥

वत्थाइ तेण जं जं संजमसाहणमराग-दोसस्स ।

तं तमपरिगहो च्चिय परिगहो जं तदुवघाई ॥

ભાષાર્થ:—તેથી લોકમાં સર્વથા કંઈ વસ્તુ પરિગ્રહ અને અપરિગ્રહ છે? ખરેખર મૂર્છા અને અમૂર્છા એજ પરિગ્રહ અને અપરિગ્રહ (માનેલા) છે. રાગ દ્રેષ રહિત પુરૂષને વત્તાદિ જે જે સંયમનાં સાધન છે તે તે અપરિગ્રહ છે અને સંયમનો ઘાત કરનાર છે તે પરિગ્રહ છે

અનુવાદ:—

મૂર્છાથી મતિ મલિન જો, જગ બધું પરિગ્રહ-પૂર્ણ;

અપરિગ્રહરૂપ જગ બધું, કરી જો મૂર્છા ચૂર્ણ. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—મમત્વથી જેની બુદ્ધિ મેલી થઈ છે, આવરણ પામી છે, એવા મૂર્છામાં મગ્ન જનોને પોતાની માલીકીરૂપે બધું જગત્ પ્રાપ્ત થયું નથી તો પણ બધું જગત પરિગ્રહજ છે. કારણ કે તેનો સ્વામી અને લોકતા થવામાં તેને સુખ બુદ્ધિ છે. પરંતુ મૂર્છા રહિત એટલે પુણ્નલ પ્રત્યે તે ભિન્ન છે, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી એવી બુદ્ધિ થવાથી તેના ત્યાગનારને જગત જ પરિગ્રહ નથી કેમકે તેમાં તેની પ્રીતિ નથી. માટેજ આત્માનું પરભાવમાં નસિકપણું તે પરિગ્રહ છે. તેથી રહિત થઈ આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરવું યોગ્ય છે. ૮

૨૬. અનુભવ-અષ્ટક.

સન્ધ્યેવ દિનરાત્રિભ્યાં, કેવલશ્રુતયોઃ પૃથક્ ।

બુધૈરનુભવો દૃષ્ટઃ, કેવલાર્કાણોદયઃ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—દિવસ અને રાત્રિથી સંધ્યા (સંધી-કાળ) જુદી છે તેમ અનુભવને કેવળજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી ભિન્ન પડિતોએ દીઠો છે. કેવો? કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યના અરુણોદયરૂપ. એટલે મતિશ્રુતનો ઉત્તર ભાવી (તેને ઓળંગી આગળ ગયેલ) અને કેવળથી દૂર નહિ પૂર્વભાવી (કેવળજ્ઞાન થતા પહેલાંના) પ્રકાશને અનુભવ કહે છે તેનું બીજું નામ પ્રતિભા છે.

અનુવાદ:—

સંધ્યા સમ અનુભવ કહ્યો, નહિ દિન, નહિ રાત;

નહિ કેવળ, નહિ શ્રુત પણ, કેવળ-રવિ-પ્રભાત. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—શ્રુત (શાસ્ત્ર) અભ્યાસ અને પરિગ્રહ-
નો ત્યાગ આદિપણ અનુભવવંતને મોક્ષના ઉપાયરૂપ બને
છે; અનુભવ રહિતને મોક્ષસાધક નથી તે પ્રતિપાદન કરવા
અનુભવ-અષ્ટક લખે છે. અનુભવ રહિત જ્ઞાન પાણી જેવું છે;
અનુભવીનું જ્ઞાન અનુભવ યુક્ત (પ્રમાણ ભૂત) છે. તે પ્રમાણે,
અનુયોગ દ્વારમાં જણાવ્યું છે:—

“વાયણાપુરુષ્ણા પરિચદ્વણા ધમ્મકહા સરઅક્કર
વંજણસુદ્ધા અણુપ્પેહારહિયસ્સ દવ્વસુચં, અણુપ્પેહા માવસુચં”

ભાવાર્થ:—વાચના, પૃચ્છના, પરિવર્તના અને ધર્મકથા
સ્વર અક્ષર, વ્યંજનની શુદ્ધિ સહિત પણ અનુપ્રેક્ષા રહિતને
દ્રવ્યશ્રુત કહ્યું છે અને અનુપ્રેક્ષાને ભાવશ્રુત કહેલ છે. ” તેથી
ભાવશ્રુત તો સંવેદનરૂપ છે, તત્ત્વદર્શાવવારૂપ નથી. સ્પર્શરૂપ
અને તત્ત્વસિદ્ધિરૂપ એમ બે જ્ઞાનના પ્રકાર શ્રી હરિભદ્ર પૂજ્યે
કહ્યા છે, તેમાં સ્પર્શજ્ઞાન અનુભવવાળાનેજ હોય છે. તેનું
લક્ષણ યોગદૃષ્ટિ-સમુચ્ચય ’ અંથને અનુસરીને લખીએ છીએ:—

યથાર્થવસ્તુસ્વરૂપોપલઙ્ઘિપરમાવરમણસ્વરૂપરમણતદા-
સ્વાદનૈકત્વમનુભવઃ ॥

ભાવાર્થ:—યથાર્થ વસ્તુના સ્વરૂપની ઓળખાણ થવાથી
પરભાવમાં પ્રીતિ-રમણતાનો અભાવ અને સ્વરૂપમાં રમણતા
અને તેના આસ્વાદન (રસ) માં તન્મયતા તે અનુભવ. હેય-
ઉપાદેય (તજવા યોગ્ય અને ગ્રહણકરવા યોગ્ય) ના વિવેક જ્ઞાન-
થી થતા સુખને આખવારૂપ અનુભવ છે.

નામ નિક્ષેપેતો જેનું નામ અનુભવ પાડ્યું હોય તે;
સ્થાપનાથી જેની અનુભવ તસીકે સ્થાપના થઈ છે તે; દ્રવ્ય

અનુભવ એટલે શુભ અશુભ ઉદયમાંથી ભોગવાતા પ્રત્યે ઉપયોગ નહિ તે- “ અણુવઓગો દઘ્વ ” ઉપયોગ ન હોય ત્યાં દ્રવ્ય ગણાય છે. એ વચનથી. ભાવ અનુભવ-અપ્રશસ્ત તો સાંસારિક વિષય-કષાયના રસમાં તન્મયતા; અને પ્રશસ્ત તે અર્હુતનાં ગુણોમાં પ્રીતિ થતાં તન્મયતા થાય તે; અને શુદ્ધ અનુભવ એ છે કે સ્વરૂપના અનંત પર્યાયમાં પરિણુમેલા વિચિત્ર જ્ઞાનના રસમાં એકતારૂપ વિશ્રાન્તિ પ્રાપ્ત થવી. અહિં ભાવ અનુભવનો અવસર છે.

નૈગમનયથી અનુભવનો ઈચ્છક; સંગ્રહનયે-ઉપયોગવંત કે ઉપયોગ-રહિતની તેના કારણુ આશ્રિત યોગ્યતા, વ્યવહારનયે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ વાચના પૃચ્છનાનો અનુભવ કરનાર; ઋણુસૂત્રે મનના વિકલ્પોના રોકવા પૂર્વક તન્મય થનાર; શબ્દ નયથી જ્ઞાનઉપયોગથી ગ્રહણુ કરેલા અનંત ધર્મવાળા આત્મ દ્રવ્યની અનંતતાના જ્ઞાનને અનુભવનાર; સમલિરૂઢ નયે તો મુખ્ય જ્ઞાન દર્શન ગુણુ સ્વરૂપમાં રમણુ, ભોગ અને એકતારૂપ અનુભવ અને એવંભૂતનયે એક મુખ્ય પર્યાયમાં તન્મયતાનો અનુભવ.

અહિં જેનો અનુભવ છે તેની ભાવના કર્તવ્ય છે. એ પ્રકારે સ્વરૂપના અનુભવ વિના જ્ઞાન-આશ્રિત આદિ દ્રવ્યરૂપ જ છે. માટે સ્વાનુભવી થવું. સર્વત્ર ગુણુ પરિણામમાં અનુભવથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. નહિ તો શબ્દના જ્ઞાન રહિત શબ્દ સાંભળવાની પેઠે નિરર્થકજ છે. સાંભળ્યું છે કે કોટિ કષ્ટ ક્રિયાઓ કરવા છતાં તત્ત્વ પ્રાપ્તિ થતી નથી. કુલ બાલક આદિની પેઠે અનુભવ વિના પરિગ્રહના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયે વિષયનો સંગ ઉદ્ભવે છે, છતાં અંતર્મુહૂર્ત આત્માનુભવનો અભ્યાસ સાધવા

યોગ્ય ગણનાર રસિકજનો, અનુભવના આદરનો ઉપદેશ દે છે:-
 તત્ત્વસ્વરૂપને જાણનારાઓએ જેમ દિવસ અને રાત્રિની વચમાં
 સંધ્યા છે તેમ કેવળજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની વચમાં (મધ્યમાં)
 અનુભવ દીઠો છે. લાંબા કાળ સુધી શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસના
 કાર્યરૂપ અને સમ્યક્દષ્ટિ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થયું ત્યારથી સાધ્ય-
 રૂપે લક્ષ રાખેલા કેવળજ્ઞાનના અસાધારણ કારણરૂપ અનુ-
 ભવને અધ્યાત્મની એકતાના આનંદરૂપ ગણ્યો છે. કેવો અનુભવ?
 સકલ અસહાયી જ્ઞાનરૂપ સૂર્યના સારથી, અરૂણના ઉદય સમાન
 છે. પ્રથમ અરૂણોદય થાય છે પછી સૂર્યોદય થાય છે, તેમ
 અનુભવનો ઉદય પ્રથમ થાય છે પછી કેવળજ્ઞાન રવિનો ઉદય
 થાય છે. તેથી અનુભવપૂર્વક કેવળજ્ઞાન છે; ભાવનાજ્ઞાનની
 એકતારૂપ અનુભવ કર્તવ્ય છે. ‘યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય’ માં કહ્યું છે
 ‘મતિશ્રુતોત્તરમાર્ગી કેવલાત્ત્રવ્યવહિતપૂર્વમાર્ગીપ્રકાશોનુભવઃ।’
 મતિશ્રુતથી આગળનો અને અને કેવળજ્ઞાન થતા પહેલાંનો
 નજીકનો (આત્મ) પ્રકાશ તે અનુભવ છે. ૧

વ્યાપારઃ સર્વશાસ્ત્રાણાં દિક્પ્રદર્શન एव हि ।

પારં તુ પ્રાપયત્યેકોऽનુભવો ભવવારિધેઃ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થઃ—સઘળાં શાસ્ત્રોનો વ્યાપાર (ઉપાય-પ્રવર્તન)
 દિશા દેખાડવાનોજ છે; પરંતુ એક અનુભવ સંસ્કાર-સમુદ્રનો
 પાર પમાડે છે.

અનુવાદઃ—

શાસ્ત્ર બધાં દેખાડતાં, દિશા માર્ગની છેક;
 ભવ જળ પાર પમાડતો, અનુભવ ઉપાય એક. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—ચાર અનુયોગરૂપ સર્વ શાસ્ત્રોનો. ઉદ્ધમ એક-માર્ગ દેખાડવારૂપ છે. જેમ મુસાફરને માર્ગ દેખાડનાર માર્ગ દેખાડે છે, પણ જે ગામ જવું છે તે ગામ તો અનુકૂળતા પ્રમાણે ચાલવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ એ મોટો ઉદ્ધમ છે, પોતાનું તત્ત્વ સાધવાનો વિધિ દેખાડનાર છે; પરંતુ ભવ-સમુદ્રનો પાર તો એક અનુભવ પમાડે છે, બીજો કોઈ નહિ. શ્રી સૂત્રકૃતાંગ આદિ શાસ્ત્રોમાં અધ્યાત્મભાવથી સિદ્ધિ ખતાવી છે, તેથી સદ્ગુરુના ચરણ સેવકોએ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનમાં તન્મયતા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. ૨

અતીન્દ્રિયં પરં બ્રહ્મ વિશુદ્ધાનુભવં વિના ।

શાસ્ત્રયુક્તિશતેનાપિ, ન ગમ્યં યદ્બુધા જગુઃ ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—ઈન્દ્રિયોને અગોચર, સર્વ ઉપાધિથી રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મ (આત્મા) વિશેષ શુદ્ધ અનુભવ વિના સેંકડો શાસ્ત્રની યુક્તિઓ વડે પણ સમજી શકાય તેમ નથી, એમ પડિતો કહી ગયા છે.

અનુવાદ:—

નહિ વિશુદ્ધ અનુભવ વિના, શુદ્ધ સ્વરૂપ પમાય;

અતીન્દ્રિય પરબ્રહ્મ શત-શાસ્ત્ર યુક્તિથી બાહ્ય. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—પડિતોએ આમ કહ્યું છે શું? શાસ્ત્રની સેંકડો યુક્તિઓથી પણ-અનેક આગમનાં રહસ્યોને બાણવા છતાં નિર્મળ અનુભવ વિના ઈન્દ્રિયજ્ઞાનથી અગોચર ઉત્કૃષ્ટ ચૈતન્ય સમજી શકાતું નથી. ઘટ-પટાદિ પદાર્થ સમૂહને સાધનારા શબ્દ સાધન વડે પોત પોતાના મતમાં માનેલા અર્થની

વ્યર્થ વિચારણાના વિકલ્પરૂપ શય્યામાં સૂતેલા જ્ઞાનીઓ નથી. સ્યાદ્વાદ અનેકાંત ધર્મના સ્થાનરૂપ અનંત પર્યાયોના ઉત્પાદ વ્યયરૂપ પરિણુમન વડે વિસ્તારવાળા જણાતા, અમૂર્ત અખંડ જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ આત્માનું જ્ઞાન તો તત્ત્વના અનુભવમાં લીન મહાપુરુષોજ ભોગવી રહ્યા છે પણ વચન યુક્તિથી પ્રગટ કરેલા વાણી વિલાસમાં રમનારા તત્ત્વજ્ઞાનનો રસ આખી શક્તિ નથી. ૩

જ્ઞાયેન્ હેતુવાદેન, પદાર્થા યદ્યતીન્દ્રિયાઃ ।

કાલે નૈતાવતા પ્રાજ્ઞૈઃ કૃતઃ સ્યાત્તેષુ નિશ્ચયઃ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થઃ—જે ઇન્દ્રિયોથી અગોચર (અતીન્દ્રિય) ધર્માસ્તિકાય આદિ પદાર્થો યુક્તિશાસ્ત્રે કરીને હથેળીમાં રહેલા આમળાની પેઠે જાણી શકાય તેમ હોત તો પંડિતોએ અતીન્દ્રિયપદાર્થો વિષે સંદેહ રહિત અબ્રાજ્ઞ જ્ઞાન (નિશ્ચય) આટલા કાળસુધીમાં કરી લીધું હોત. આત્મા પણ અતીન્દ્રિય પદાર્થ છે, તેના પર્યાય પણ અતીન્દ્રિય છે માટે તેના પ્રગટપણરૂપ નિયત મોક્ષ ઉપાયના જ્ઞાનને માટે સામર્થ્ય યોગરૂપ અનુભવ-પ્રમાણ અવશ્ય માનવું એવો ભાવાર્થ છે.

અનુવાદઃ—

અતીન્દ્રિય પદાર્થ જે, શાસ્ત્ર-યુક્તિએ સાધ્ય;

કાળ આટલામાં થતે, પંડિતોને પ્રાપ્ય. ૪

જ્ઞાનમંજરીઃ—જે અતીન્દ્રિય પદાર્થો એટલે ધર્માસ્તિકાય આદિ ઇન્દ્રિયોને અગોચર પદાર્થો યુક્તિ પ્રમાણના સમૂહથી જાણી શકાય એમ હોત તો કલ્પનાથી અનુભવ થતા પહેલાં કેટલાય પંડિતોએ ધર્માસ્તિકાય આદિમાંના શુદ્ધ

આત્માનો નિશ્ચય આટલા કાળ સુધીમાં કરી લીધો હોત. માટે પર દ્રવ્યના વિચાર માટે જેટલો કાળ ગાળવામાં આવે છે તેટલોજ કાળ આત્મ સ્વરૂપના વિચાર માટે ગળાય તો સ્વદ્રવ્ય અને પર દ્રવ્ય બન્નેનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી સંજ્ઞાનોએ પોતાના સ્વભાવની ભાવના વિષે મતિ કરવા યોગ્ય છે. તેમ કરવાથી સહજજ “જે ઇયં જાણઈ તે સર્વં જાણઈ” એકને જે જાણે છે તે સર્વને જાણે છે” એ વચન પ્રમાણે બોધ અને તેના ફળરૂપ ત્યાગ પરિણતિ થાય છે. ૪

કેષાં ન કલ્પના-દર્શી, શાસ્ત્રક્ષીરાન્નગાહિની ।
વિરલાતદ્રસાસ્વાદવિદોઽનુભવ જિહ્વાયા ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—કોની કલ્પનારૂપ આટલી (આટલો-કડછી) શાસ્ત્રરૂપ દૂધપાકમાં અવગાહનારી (ફરનારી) નથી? સર્વની કલ્પના શાસ્ત્રમાં રમે છે. પરંતુ તે શાસ્ત્રરૂપ ખીરનો રસ અનુભવરૂપ જીભે ચાખનાર શાસ્ત્ર રહસ્ય-ચર્ચણાના જાણ થોડા હોય છે. તેથી શાસ્ત્ર-જ્ઞાન તે બાહ્ય, અને અનુભવ તે અંતરંગ એમ જાણો.

અનુવાદ:—

મતિ-કડછી કોની નહિ, રમે શાસ્ત્ર-ખીર માંય?

અનુભવ-જીભે વિરલા, રસ ચાખે છે ત્યાંય. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—કયા પુરૂષોની મતિ પ્રવૃત્તિરૂપ કડછી (આટલી) શાસ્ત્રરૂપ ખીરમાં ફરતી નથી? બુદ્ધિ કલ્પનાથી શાસ્ત્ર સમજનારી મતિ ઘણાની હોય છે. પરંતુ અનુભવ જીભે શાસ્ત્રના રહસ્યનો સ્વાદ ગ્રહણ કરનાર થોડા હોય છે. ૫

પદ્યતુ બ્રહ્મ નિર્દ્વંદ્વં નિર્દ્વંદ્વાનુભવં વિના ।

કથં લિપિમયી દટ્ટિર્વાક્ત્રી વા મનોમયી ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—દ્વંદ્વ રહિત આત્મસ્વરૂપને દ્વંદ્વ રહિત અપરોક્ષ અનુભવ વિના સંજ્ઞા અક્ષરમય, વ્યંજન-અક્ષરમય, અથવા લિપિ-અક્ષરમય દટ્ટિ કેવી રીતે દેખે ? એટલે શાસ્ત્ર દટ્ટિએ પ્રજ્ઞા (આત્મસ્વરૂપ) ન જણાય; ચર્મ-ચક્ષુથી તો નજ જણાય; કેવળ (આત્માનુભવ) દટ્ટિએજ જણાય.

અનુવાદ:—

નિર્દ્વંદ્વ અનુભવ વિના, લિપિ, વચન, મન જાપ;

બાહ્ય દટ્ટિ શું દેખશે ? પ્રજ્ઞા નિર્દ્વંદ્વ આપ. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—સંજ્ઞા-અક્ષરમયી (લિપિમયી), વ્યંજન-અક્ષરમયી (વાક્યમયી) અથવા (મનો) યોગ પ્રવૃત્તિરૂપ દટ્ટિ, પર ઉપયોગે, શુદ્ધ અનુભવ વિના, શુદ્ધ જ્ઞાન વિના જ્ઞાનીઓ પરસંગથી રહિત નિર્મળ પ્રજ્ઞા (આત્મા)ને કેવી રીતે જુએ ? કર્મ ઉપાધિરૂપ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ પર પ્રજ્ઞાને ગ્રહણ કરે નહિ; અનુભવ-જ્ઞાનીજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને દેખે છે. ૬

ન સુષુપ્તિરમોહત્વાજાપિ ચ સ્વાપજાગરૌ ।

કલ્પનાશિલ્પલિધાન્તેસ્તુર્વૈવાનુભવો દશા ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:—અનુભવ સુષુપ્તિ દશા નથી કેમકે તે મોહ રહિત છે અને સુષુપ્તિ તો નિર્વિકલ્પ છે પણ મોહ સહિત છે; વળી અનુભવ સ્વપ્ન દશા કે જાગૃત દશા નથી કારણ કે કલ્પનારૂપ શિલ્પ-કારીગરી ત્યાં વિરામ પામી ગઈ છે અને સ્વપ્ન-જાગૃત દશા તો કલ્પના વાળી છે; તેથી અનુભવ તુર્યા-ચોથી દશાજ છે.

અનુવાદ:—

મોહ રહિત, સુષુપ્તિ નહિ, તુર્યા અનુભવ ઓર;
જાગૃત-સ્વપ્ને કલ્પના-કારીગરીનું જોર. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—નયચક્રમાં ચાર દશાઓ કહી છે; મિથ્યાત્વીને “ શયનઅવસ્થા; ” સમ્યક્દષ્ટિને ‘ જાગૃત; ’ પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત મુનિ જનને તુર્યા અને ધ્યાનમાં રહેલાને ‘ ઉત્તરા ’ અને સયોગી કેવલિને ‘ ઉત્તરોત્તરા ’ વળી “ શ્રીવિશત્તિકા ” માં કહ્યું છે કે સુષુપ્તિ એટલે તીવ્ર નિદ્રામાં ઉંઘનાર જેવા અનુભવજ્ઞાની નથી. કેમ ? મોહ રહિત છે તેથી; અનુભવી મોહ રહિત છે અને સુષુપ્તિમાં છે તે મોહમય છે. “ તેથી અનુભવજ્ઞાનીને સુષુપ્તિ અવસ્થા નથી. તત્ત્વના અનુભવીને સ્વપ્ન દશા તથા જાગૃત-દશા પણ નથી; આ બન્ને દશાઓ કલ્પના સહિત છે અને અનુભવમાં વિકલ્પરૂપ ચેતનાની કારીગરી-વિજ્ઞાનનો અભાવ છે. એ વિકલ્પ રહિત દશાના અનુભવમાં તુર્યાજ દશા કહેવાય છે. જો કે તુર્યા દશા સર્વત્ર હોય છે, તથાપિ યથાર્થ શ્રુતની ભાવના-વાળા જીવોને કેવળ જ્ઞાનના સર્વોત્તમ કારણરૂપ ઉપચારને લઈને અને સ્વરૂપ હોવાથી તુર્યાજ દશા કહી શકાય. સુષુપ્તિ જાગૃત કે સ્વપ્ન દશાનો ત્યાં સંભવ નથી, તેથી અનુભવ સમાધિનું કારણ છે ૭

હવે સિદ્ધાન્તરૂપ કહે છે:—

અધિગત્યાલ્લિલશબ્દ-બ્રહ્મ-શાસ્ત્રદશા મુનિઃ ।

સ્વસંબેધં પરં બ્રહ્માનુભવેનાધિગચ્છતિ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—શાસ્ત્રદષ્ટિથી સઘળું શબ્દપ્રધા જાણીને, મુનિ અનુભવ વડે અન્ય-નિરપેક્ષ, સ્વપ્રકાશ પરમ પ્રધાને જાણે છે.

અનુવાદ:—

શબ્દ-પ્રધા મુનિ જાણીને, શાસ્ત્રદષ્ટિએ સર્વઃ
સ્વસંવેદ પર પ્રધાને, અનુભવતા ગતગર્વ. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—પૂર્વપૂર્વસેવનાનાં સ્થાનમાં શાસ્ત્રગ્રહણ બુદ્ધિથી સમસ્ત ષટ્ભાષા વાઙ્મય (શાસ્ત્રો)ને જાણીને પછી મુનિ સ્વરૂપ-ગ્રાહક દષ્ટિએ જ્ઞાનથી અનુભવવા યોગ્ય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામે છે. આગમમાં કહ્યું છે:—

“સસમયં જાણેદ, પર સમયં જાણેદ, સસમયં પરસમયં-
જાણિતા અવ્વાણં ભાવિતા મર્ચઈ ॥”

પોતાના મતનાં શાસ્ત્રો જાણે પરમતનાં શાસ્ત્ર જાણે,
સ્વશાસ્ત્ર-પરશાસ્ત્રને જાણીને આત્માને ભાવનાર બને.
તેથી એ પ્રકારે આગમના અભ્યાસમાં કુશળ બુદ્ધિવાળો
તત્ત્વજ્ઞાનના અનુભવ વડે આત્મસ્વરૂપને પામે છે. તેથી
અનુભવનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. ૮

૨૭. યોગ-અષ્ટક.

મોક્ષેણ યોજનાયોગઃ સર્વોઽપ્યાચાર ઇચ્છતે ।

વિશેષસ્થાનવર્ણાર્થા-લઘ્વનૈકાદ્યગોચરઃ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—મોક્ષ સાથે આત્માને યોજવાથી ‘યોગ’
શબ્દ સાર્થક છે; આચાર પણ તેને લઈને યોગરૂપે ધૃષ્ટ છે

(કહેવાય છે). વિશેષપણે મુદ્રા (સ્થાન), અક્ષર (વર્ણ), અક્ષરનો વાચ્ય (અર્થ) કાયોત્સર્ગ આદિનું આલંબન અને સિદ્ધસ્મરણ એ ૫ (એકાગ્ર્ય) સંબંધી આચાર તે યોગ કહિએ.

અનુવાદ:—

જે જે આચાર યોજતા, મોક્ષ પ્રતિ તે યોગ;

આલંબન, એકાગ્રતા, સ્થાપન, વર્ણ, પ્રયોગ. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—મિથ્યાત્વ આદિ કારણો સહિત મન, વચન, કાય એ ત્રણ કર્મવૃદ્ધિનાં કારણ હોવાથી તેને યોગરૂપે અહિં ગ્રહણ ન કરવાં. પરંતુ મોક્ષ સાધવાના કારણરૂપ શુદ્ધ આત્માની ભાવનાવાળા ચૈતન્યનાં વીર્ય પરિણામનું સાધક કારણરૂપે પ્રવર્તન યોગરૂપે ગ્રહણ કરવું. તે દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ લેહવાળું અને બાહ્યઆચારની વિશુદ્ધિપૂર્વક અભ્યંતર આચારની વિશુદ્ધિરૂપ છે. સકળ કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષ સાથે યોજે (જોડે) તે યોગ કહેવાય છે. જિન શાસનમાં કહેલ ચરણ-સિત્તેરી અને કરણ સિત્તેરીરૂપ સર્વ આચાર મોક્ષના ઉપાય હોવાથી યોગરૂપ ગણાય છે. ત્યાં વિશેષરૂપે, ૧ સ્થાન, ૨ વર્ણ, ૩ અર્થ, ૪ આલંબન અને ૫ એકાગ્રતા એમ પાંચ પ્રકારનો યોગ મોક્ષના ઉપાયનાં કારણો માન્યાં છે. અનાદિ પરભાવમાં આસક્ત ભવપરિભ્રમણના આગ્રહથી પુદ્ગલના ભોગમાં મગ્ન થયેલા જીવોને મોક્ષના ઉપાયરૂપ યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી. કહેવાનો એ અભિપ્રાય છે કે-મોક્ષ એ આપણું ધ્યેય (સાધ્ય) છે. સદ્ગુરુના વચનનું સ્મરણ, તત્ત્વ જિજ્ઞાસા આદિ યોગથી નિર્ભગ, નિઃસંગ, પરમાનંદમય સ્વરૂપની સ્મૃતિ કરી તેની કથા શ્રવણમાં પ્રીતિ આદિ કરે છે, તે

પરંપરાએ સિદ્ધ યોગી થાય છે. મરૂદેવા માતાની પેઠે સર્વને અદ્ય પ્રયાસે સિદ્ધિ થતી નથી. તેમને તો અદ્ય અશાતનારૂપ દોષના કારણે નિષ્પ્રયાસ (અપ્રયત્ને) સિદ્ધિ થઈ; અન્ય જીવોનાં લાંબા કાળની આશાતનાથી બંધાયેલાં ગાઢ કર્મો તો સ્થાન આદિ ક્રમથી દૂર થતાં સિદ્ધિ સંભવે છે. ૧

કર્મયોગં ક્વયં તત્ર જ્ઞાનયોગં ત્રયં વિદુઃ ।

વિરતેષ્વેષ નિયમાદ્વીજમાત્રં પરેષ્વપિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ:—તે પાંચ યોગમાં બે કર્મ (ક્રિયા) યોગ છે અને ત્રણ જ્ઞાન (રૂપ) યોગ છે એમ જ્ઞાની જાણે છે એ પાંચ પ્રકારે યોગ નિશ્ચયથી વિરતિવાળાને (ત્યાગીને) હોય છે; બીજા માર્ગાનુસારી આદિમાં માત્ર બીજરૂપ હોય છે.

અનુવાદ:—

કર્મ યોગ બે પાંચમાં, જ્ઞાનયોગ ત્રણ જાણ;

વિરતિમાં નિયમ બધા, બીજામાં બીજ પ્રમાણ. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—મોક્ષસાધનમાં બે યોગ ક્રિયા-આચરણ રૂપ કહ્યા છે; ત્યાં સ્થાપન સ્વરૂપ કાર્યોત્સર્ગઆદિ જૈન આચરણમાં કહેલી ક્રિયા કરવામાં કર-ચરણ વડે થતાં આસન-મુદ્રારૂપ જાણો. ‘ યોગ-વિશતિકા ’ માં કહ્યું છે:—

“ ઠાણવજ્જત્યાલંબણ રહિઓ તં તંમિ વંચહા एसो ।

દુગમિત્થ કમ્મયોગો, તહા (તિગં) ત્રાણ યોગાય ॥ ”

ભાવાર્થ:—સ્થાન, વર્ણ, અર્ચ, આલંબન અને એકાગ્રતા પાંચ લેહોમાંથી બે કર્મયોગ છે અને ત્રણ જ્ઞાન યોગ છે.

આ પાંચ પ્રકારના યોગ મહાવ્રતી કે અણુવ્રતી (સર્વસંગ પરિત્યાગી કે એક દેશત્યાગી) માં અવશ્ય હોય છે પાંચે યોગ ચપળપણાને રોકનાર છે તેથી યોગવાળા થવા યોગ્ય છે. માર્ગાનુસારી આદિમાં બીજા માત્ર (કિંચિત્ માત્ર) હોય છે. ‘વિંશતિકા’ માં કહ્યું છે:—

“દેસે સઘ્વે ય તદ્વા નિયમેગ સો ચરિત્તિણો હોદ્દા.
દયરસ્ય વીયમિત્તં દત્તિ ચિત્ત કેદ્દ દચ્છંતિ ॥”

ભાવાર્થ:—દેશથી (અંશે) કે સર્વપણે ચારિત્રધારીને નિયમથી પાંચે યોગ હોય છે; અન્ય ને બીજામાત્ર હોય છે એમ કેટલાક આચાર્યો શ્રુતજ્ઞાનીઓ માને છે ૨

કૃપાનિર્વેદસંવેગ-પ્રશમોત્પત્તિકારિણ: ।

મેદા: પ્રત્યેકમત્રેચ્છા-પ્રવૃત્તિસ્થિરસિદ્ધય: ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—કૃપા (અનુકંપા) નિર્વેદ (ભવત્રાસ) સંવેગ (મોક્ષેચ્છા કે મુમુક્ષુતા) અને પ્રશમ (ઉપશમ) એ યોગની ઉત્પત્તિના કરનાર કારણોરૂપ છે; ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિર અને સિદ્ધિ એવા ચાર ભેદો પ્રત્યેક યોગના છે એટલે પાંચ યોગને ચાર ગુણ કરતાં વીસ ભેદ થાય.

અનુવાદ:—

શમ, સંવેગ, નિર્વેદ ને, કૃપા યોગનાં મૂળ;
ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સિદ્ધિ, સ્થિર, વિશેષ ભેદ અનુકૂળ. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—૧ કુ:ખિયાને કુ:ખથી મુકાવવારૂપ અનુકંપા (કૃપા), હયાણીનાં પરિણામ, ૨ ચાર ગતિમાં રજાગવનાર પરિણામરૂપ ભવનો ત્રાસ (નિર્વેદ), ૩ મોક્ષની

અભિલાષા (સંવેગ) ૪ કષાયનો અભાવ (પ્રશમ) એ પરિણામે
મોક્ષના ઉપાયરૂપ યોગની ઉત્પત્તિ કરનારાં છે. આવા પરિણામે
પરિણમેષા સંસારથી ભય પામેલા, શુદ્ધ આત્માના સ્વાદને
ધૃત્તિનાર યોગ સાધના કરી શકે છે. યોગ પંચક્રમાંના દરેક
યોગના ચાર ચાર ભેદ છે. ૧ ધૃત્તિ, ૨ પ્રવૃત્તિ, ૩ સ્થિરતા
અને ૪ સિદ્ધિ. ‘વિંશતિકા’માં કહ્યું છે:—

“इकिंको य चउद्धा, इत्थं पुण तत्तओ मुणेयव्वो ।

इच्छापवित्तिथिरसिद्धिमेयओ समयनीइए ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—પાંચ યોગમાંના એક એક ભેદના ચાર
ચાર ભેદો છે, તે આ પ્રકારે. ૧ ધૃત્તિ ૨ પ્રવૃત્તિ ૩ સ્થિર અને
૪ સિદ્ધિ, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૩

इच्छा तद्वत्कथाप्रीतिः प्रवृत्तिः पालनं परं ।

स्थैर्यं बाधकगोहानिः सिद्धिरन्यार्थसाधनम् ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—તે યોગવંતની કથા (વાર્તા) સાંભળતાં પ્રીતિ
ઉપજે તે ધૃત્તિ યોગ, યત્ના અતિશય શુભ ઉપાયથી પાળવું
તે પ્રવૃત્તિયોગ, અતિચારના ભયની હાનિ એટલે બ્યાં અતિચાર
લાગેજ નહિ તે સ્થિર યોગ; અને તેના સંગે વૈરત્યાગ આદિ
પદાર્થનું સાધન થાય તે સિદ્ધિયોગ.

અનુવાદ:—

ધૃત્તિ, યોગી-કથા-પ્રીતિ, પ્રવૃત્તિ પાલનસાર;

સ્થિર, અતિચાર ન લાગતાં, સિદ્ધિ પર સાધન ધાર. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—યોગપંચક્ર જેનામાં હોય એવા મુનિ-
ઓની કથાઓમાં, તેમના શુભ ગાવામાં પ્રીતિ તે ધૃત્તિ કે

સાધક ભાવની અભિલાષા છે. હરિભદ્ર પૂજ્યે યોગ વિશતિકામાં કહ્યું છે:—

તજ્જુક્તકહાપીર્દ્ધ સંગયા ત્રિપરિગામિણી રૂચ્છા ।

સત્ત્વગુણસમસારં, તત્પાલનમો પવિત્રી ડ ॥ ૫ ॥

તદ્દેવેષ પયઃસાહગ-ચિંતારહિયં ચિરત્તણં નેયં ।

સત્ત્વં પરત્ત્ય સાહગ-રૂઢં પુણં હોઈ સિદ્ધિ સ્તિ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ:—જે દશામાં સ્થાન આદિ યોગવાળાની કથા સાંભળીને પ્રીતિ થાય છે, અને જેમાં વિધિપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવા-વાળા પ્રત્યે બહુમાનપૂર્વક ઉદ્દાસભર્યા, વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર પરિણામ અર્થાત્ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે યોગની દશા ઇચ્છા-યોગ છે. જેમાં સર્વ અવસ્થામાં ઉપશમ ભાવપૂર્વક સ્થાન આદિ યોગનું પાલન હોય છે તે પ્રવૃત્તિ યોગ કહેવાય છે.

જે ઉપશમ પ્રધાન સ્થાન આદિ યોગના પાલનમાં અર્થાત્ પ્રવૃત્તિમાં યોગના બાધક કારણોની ચિંતા ન હોય તે સ્થિરતા યોગ છે. સ્થાન આદિ સર્વ અનુષ્ઠાન બીજાઓને પણ હિત સાધક થાય છે ત્યારે તે સિદ્ધિયોગ છે.

જ્યાં સુધી ધ્યાનમાં એકતા ન થાય ત્યાં સુધી ન્યાસ, મુદ્રા, વર્ણશુદ્ધિપૂર્વક આવશ્યક, ચૈત્યવંદન, પ્રત્યુપેક્ષણ (પલેવણ) આદિ ઉપયોગ અને યોગની ચપળતા ટાળવા અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, સર્વ જીવને મહાહિતનું કારણ છે, તેથી સ્થાન, વર્ણના ક્રમે તત્ત્વપ્રાપ્તિ થાય છે.

અર્થાલમ્બનયોચ્ચૈત્ય-વંદનાદૌ વિભાવનમ્ ।

શ્રેયસે યોગિનઃ સ્થાનવર્ણયોર્યજ્ઞ ઇવ ચ ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—અર્થ અને આલંબન એ બે યોગનું ચૈત્ય વંદનાદિ ક્રિયામાં પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરવું. યોગીના હિતને અર્થે છે અને સ્થાન અને વર્ણ એ બે યોગનો ઉદ્યમજ હિત-કારી છે.

અનુવાદ:—

ચૈત્ય વંદનાદિ વિષે, અર્થાલંબન ભાવ;
સ્થાન-વર્ણમાં યત્ન જે, યોગી-હિતનો દાવ. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—ત્રાક્યનો ભાવાર્થ તે અર્થ, અને વચનથી જણાવવા યોગ્ય અર્હુત્સ્વરૂપ નામના પદાર્થમાં ઉપયોગની એકતા તે આલંબન; એમ અર્થ અને આલંબન બન્નેમાં ચૈત્ય વંદન (અર્હુતના વંદન) આદિ અધિકારનું સ્મરણ કરવું તે કલ્યાણકારી છે; વળી વંદનક, કાર્યોત્સર્ગમાં શરીરનાં અવસ્થાન આસન મુદ્રાદિ અને વર્ણ તે અક્ષરાદિની શુદ્ધિનો યત્ન કલ્યાણકારી છે. ‘આવશ્યક’માં કહ્યું છે કે:—

જંવાહૃત્યં, વચ્ચામેલિયં હીળક્ષરં, અચ્ચક્ષરં, પયહીળં,
વિળયહીળં, જોગહીળં, ઘોસહીળં, સુદ્ધુ રિષ્ણં, વુદ્ધુ પડિચ્છિયં,
અકાલે કઓ સજ્જાઓ તસ્સ મિચ્છામિ વુક્કહં ।”

ભાષાર્થ:—એક અર્થવાળા બુદ્ધાબુદ્ધ સૂત્રપાઠોને એક ઠેકાણે ભેળવીને ઉચ્ચારવા તે, હીણ અક્ષર બોલવા તે, અધિક અક્ષર બોલવા તે, પદ રહિત, વિનય રહિત, યોગ (ચિત્તની એકાગ્રતા) રહિત, સ્પષ્ટ સ્વર રહિત બોલવા તે, પાત્રોને (જ્ઞાન) ન આપવું તે, અપાત્રને આપવું તે, અને અકાળે સંજ્ઞાય કરવી તે અજ્ઞાન સંબધી જે દોષ લાગ્યા હોય

તે સર્વ દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ. તેથી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલની વિશુદ્ધિ એ ભાવ સાધનની સિદ્ધિ છે. માટે દ્રવ્યક્રિયા હિતરૂપ છે. ૫

આલંબનમિહ જ્ઞેયં, દ્વિવિધં રૂપ્યરૂપિ ચ ।

અરૂપિગુણસાયુજ્ય-યોગોઽનાલંબનઃ પરઃ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—અહિ આલંબન બે પ્રકારે જાણવું એક રૂપી બીજું અરૂપી; સિદ્ધ સ્વરૂપનું તાદાત્મ્ય તે યોગ આલંબન નામે ઈષદ્ (અદ્ય) અવલંબન માત્ર તે અનાલંબન કહિએ. નિરાલંબન યોગ તે ધારાવાહી પ્રશાંત વાહિતા સ્વરસથીજ તે ચિત્ત સદૃશધારાએ પ્રવર્તે છે એમ જાણવું.

અનુવાદ:—

રૂપી, અરૂપી એમ બે, આલંબનના ભેદ;

અરૂપી ગણ તાદાત્મ્યતા, ઉત્તમ યોગ અભેદ. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—અહિ એટલે જિનમાર્ગમાં બે પ્રકારે આલંબન જાણવું. એક રૂપી અને બીજું અરૂપી. ત્યાં રૂપી આલંબન-જિનમુદ્રાઆદિક પિંડસ્થ, પદસ્થ પર્યંત જ્યાંસુધી અર્હતની અવસ્થાનું આલંબન છે ત્યાંસુધી કારણ આલંબન, શરીર અતિશયે સહિત રૂપીનું અવલંબન છે. ત્યાં અનાદિ પરભાવ-શરીર, ધન, સ્વજનનું અવલંબન લેનાર, પરમાં પરિણમેલો જીવ વિશ્વના ઐશ્વર્ય આદિ અર્થે તીર્થંકર આદિનું અવલંબન લે તે પણ સંસારનું કારણ છે. તેમજ જે સ્વરૂપના આનંદનો પિપાસુ (તરસ્યો) સ્વરૂપની સાધનાના પ્રથમ કારણરૂપ વીતરાગ આદિ ગુણોના સમૂહ વડે જિનેશ્વરનું અવલંબન લે છે તે જ્યાંસુધી મુદ્રાઆદિનું અવલંબન લે છે ત્યાંસુધી

રૂપીના અવલંબનવાળો છે. તેજ જ્યારે અર્હત કે સિદ્ધના સ્વરૂપનું એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર આદિ અનંત પર્યાયથી વિશુદ્ધ શુદ્ધ અધ્યાત્મ ધર્મનું અવલંબન લે છે, ત્યારે તે અરૂપી આલંબનવાળો કહેવાય છે. અર્હિ ભાવના કરવા યોગ્ય છે કે-અનાદિથી જીવ મૂર્ત પુદ્ગલના સ્કંધોના અવલંબનવાળો છે, તે પ્રથમથીજ અમૂર્ત આનંદરૂપ એવા સ્વરૂપનું અવલંબન કેવી રીતે લઈ શકે? તેથી અતિશય સહિત વીતરાગ મુદ્રા આદિ પર મૂર્તનું અવલંબન લઈ વિષય કષાયની વૃદ્ધિ કરનાર સી, ધન આદિ અવલંબનને તજે છે. તે એક પરાવૃત્તિ છે. વળી તેજ અતિશય અદ્વિરૂપ મૂર્તનું અવલંબન લેનાર વિચારે છે કે હુંતો અમૂર્તભાવનો રસિયો ઉપયોગવાળો છું આજ સુધી તે અતિશય મુદ્રા આદિ અર્હતના સંગ્રંધમાં છે તથાપિ તે કર્મના ઉદયને લઈને છે; તે મારા આલંબનરૂપ નથી; એમ ગુણોનું આલંબન લેનાર મૂર્ત પદાર્થોને રસિકપણે ગ્રહણ કરતો નથી, અપેક્ષા સહિત પરરૂપે જીએ છે; એ બીજી પરાવૃત્તિ છે. એ પ્રકારે અમૂર્ત આત્મગુણોના તે રસિક થાય છે તેથી પરમેષ્ઠિ સ્વરૂપના કારણ વડે નિર્ણય કરી પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશે વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવે રહેલા નિરંતર દ્રવ્યાસ્તિકે, પર્યાયાસ્તિકરૂપ અનંત સ્વભાવને નિર્મળ, અમૂર્ત, આનંદમય, એવા ધ્યેયરૂપે અવલંબે છે; એ ત્રીજી પરાવૃત્તિ છે એમ સાધન-પદ્ધતિ છે. સર્વેને એ સ્વરૂપના સાધનરૂપે અરૂપીગુણો, સિદ્ધના ગુણો છે તેની ભાવના, તેની સાયુજ્યતા કે તન્મયતા છે તે આત્મ ઉપયોગને યોગવારૂપ યોગ છે. તેમાં કઈક અવલંબન શ્રુતઆદિનું છે તથાપિ અનાલંબનરૂપ

ઉત્કૃષ્ટ યોગજ ગણાય છે. નિરાલંબન યોગથી ધારાવાહી (નિરં-
તર=અતુટ) પ્રશાંત-વાહિતારૂપ ચિત્ત પોતાના રસના આસ્વા-
દમાં મન સહજ ધારામાં વર્તે છે; તેમાં પ્રયત્ન કરવો પડતો
નથી. ‘વિશતિકા’ માં કહ્યું છે:—

“ આલંબણં વિ પયં ક્વમરુવો ય હત્ય પરમુત્તિ ।

તત્ત્વગુણપરિણદરુવો, સુદુમોઽઆલંબણો નામ ॥ ”

ભાવાર્થ:—આલંબન પણ રૂપી અને અરૂપી એમ બે
પ્રકારે છે. પરમ એટલે મુક્તાત્માજ અરૂપી આલંબન છે. તે
અરૂપી આલંબનના ગુણોની ભાવનારૂપ જે ધ્યાન છે તે સૂક્ષ્મ
એટલે અતીન્દ્રિય વિષયક હોવાથી અનાલંબન યોગ કહેવાય છે.

એકાગ્ર યોગનું જ બીજું નામ અનાલંબન યોગ છે.
એમ સ્થાનઆદિ પાંચ યોગ ઈચ્છા આદિ ચાર ભેદે ગુણતાં
વીસ થાય છે તે દરેકના ચાર ચાર ભેદો અનુષ્ઠાન અતુલક
(પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ) રૂપે ગણતાં ૮૦ એંશી
ભેદો થાય છે. તે અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ જણાવવા ઉપદેશ કરે છે:—

પ્રીતિર્ મક્તિવચોઽસક્રૈઃ સ્થાનાઽપિ ચતુર્વિધિમ્ ।

તસ્માદયોગયોગાસેર્મોક્ષયોગઃ ક્રમાઙ્ગવેત્ ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:—પ્રીતિ, ભક્તિ વચન અને અસંગ ભેદે
સ્થાનાદિક વીસ ભેદ પણ ચાર ચાર પ્રકારના છે; તે સકળ
યોગથી અયોગ કે શૈલેશી નામના યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે
તેથી મોક્ષયોગ અનુક્રમે થાય છે ; જોડશક માં કહ્યું છે:—

૧ પ્રીતિ-લક્ષણ:—

યત્રાદરોઽસ્તિ પરમઃ, પ્રીતિઃ હિતોદયાદ્ ભવતિ કર્તુઃ
શેષત્યાગેન કરોતિ યત્તુતત્પ્રીત્યનુષ્ઠાનમ્ ॥ ૧ ॥

૨ ભક્તિ-લક્ષણ —

ગૌરવવિશેષયોગાદ્ બુદ્ધિમતો યદ્વિશુદ્ધતરયોગં ।

ક્રિયયેતરતુલ્યમપિ જ્ઞેયં તદ્ભક્ત્યનુષ્ઠાનમ્ ॥ ૨ ॥

અત્યંત બહુમા સ્થલુ પક્ષી તદ્વદ્વિતા જનનીતિ ।

તુલ્યમપિ કૃત્યમનયોક્તાં સ્યાત્પ્રીતિમકિગતમ્ ॥ ૩ ॥

૩ વચન લક્ષણ:—

વચનાત્મિકા પ્રવૃત્તિઃ સર્વત્રૌચિત્યયોગતો યા તુ ।

વચનાનુષ્ઠાનમિદં ચારિત્રવતો નિયોગેન ॥ ૪ ॥

૪ અસંગ-લક્ષણ:—

યત્ત્વમ્યાસાતિશયાત્સાત્મીભૂતમિવચેષ્ટતે સદ્ધિઃ ।

તદસંગાનુષ્ઠાનં ભવતિ ત્વેતત્તદાવેધાત્ ॥ ૫ ॥

ચક્રમ્નમણં દંડાત્તદભાવે ચૈવ યત્પરં ભવતિ ।

વચનાસંગાનુષ્ઠાનયોસ્તુતદ્ જ્ઞાપકં જ્ઞેયમ્ ॥ ૬ ॥

અભ્યુદયફલે વાગ્ધે નિઃશ્રેયસસાધને તથા ચરમે ।

પતદનુષ્ઠાનાનાં વિજ્ઞેયે હહ ગતાપાયે ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ:—(૧) પ્રીતિ-લક્ષણ: હિતના ઉદયે કર્તાને જ્યાં પરમ આદરરૂપ પ્રીતિ થાય અને બાકી બીજે બધેથી પ્રીતિ ઉઠી તે પ્રત્યે જે વર્તન થાય તે પ્રીતિ-અનુષ્ઠાન બાણુવું. ૧

(૨) ભક્તિ-લક્ષણ: વિશેષ ગૌરવ (મહત્તા) ના યોગે બુદ્ધિમાનનો વધારે વિશુદ્ધયોગ પ્રીતિ અનુષ્ઠાન જેવોજ થતો હોવા છતાં તે ભક્તિ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૨

પક્ષી અત્યંત પ્રિય ખરેખર છે, તેજ પ્રમાણે માતા હિત કરનાર છે, બન્ને પ્રત્યે કાર્ય સરખું છે તોપણ બન્ને પ્રકારમાં ભેદ છે, તેમ પ્રીતિ અને ભક્તિમાં પ્રેમનો ભેદ બાણુવો. ૩

(૩) વચન-લક્ષણુ:—સર્વજ્ઞે ઉચિત ગણુદ્વા યોગ વડે જે વચનરૂપ પ્રવૃત્તિ અનુષ્ઠાન છે તે નિયમથી ચારિત્ર-વંત સાધુને હોય છે. ૪

(૪) અસંગ-લક્ષણુ: અત્યંત અભ્યાસથી ચંદન ગંધ સમાન એકમેકરૂપ જે સત્પુરૂષો વડે ચેષ્ટા થાય છે તે અસંગ-અનુષ્ઠાન છે. તે આ પ્રકારની હોય છે:— ૫

દંડ વડે ચક્ર ફેરવાય છે, દંડ લઈ લીધા પછી પણ ચક્ર ફેરતુંજ રહે છે: એ બન્ને અવસ્થાઓ વચન અને અસંગ અનુષ્ઠાનનાં દૃષ્ટાંતો છે. ૬

આ ચાર અનુષ્ઠાનમાંથી પ્રથમનાં બે પુણ્યનાં કારણુ છે અને છેલ્લાં બે મોક્ષનાં સાધનો છે, એમ એ અનુષ્ઠાનો નિર્દોષ છે એમ જાણવું.

અનુવાદ:—

વચન, પ્રીતિ, ભક્તિ, અસંગ-સ્થાનાદિકના ભેદ; અયોગી યોગ પામી ક્રમે, વરે મોક્ષ વણુ ખેદ. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—સ્થાનઆદિ યોગ ઉપર વીસ જણાવ્યા હતા તેના પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ એ ચાર ભેદ વડે વિચારતાં એંશી ૮૦ ભેદો થાય છે. યોગના ક્રમે અયોગી નામના યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. અયોગી યોગ એટલે શૈલેશી કરણુ વા સર્વયોગનીચંચળાથી રહિત યોગ, તે પ્રાપ્ત ક્રમે કરીને વળી સર્વકર્મના અભાવરૂપ, આત્માની તન્મય અવસ્થા સ્વરૂપ મોક્ષનો સંયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ ક્રમે યોગસાધનામાં પ્રીતિમન્ સર્વ યોગને રોધીને અયોગી થાય છે. ૭

સ્થાનાયયોગિનસીર્થોચ્છેદ્યાલમ્બનાદપિ ।

સૂત્રદાને મહાદોષ इत्याचार्याः प्रचक्षते ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—સ્થાન આદિ બીજા યોગ રહિત હોય તેને તીર્થનું ઉચ્છેદન થશે ઇત્યાદિ કારણે પેણુ જેવા તેવાને સૂત્ર ન લણાવવાં. ચૈત્યવંદન આદિ સૂત્ર જેવા તેવાને લણાવવામાં સૂત્ર-આશાતનારૂપ મહા દોષ છે એમ હરિભદ્રાદિ સૂરિ કહે છે. ‘વિશતિકા’ માં કહ્યું છે કે:—

તિત્યસ્સુચ્છેયાદિ ત્રિ નાલંબણ જં સ સમ એમેવ ।

સુત્તકિરિયાદનાસો एसो असमंजस विहाणो ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—અવિધિ અનુષ્ઠાનની પુષ્ટિમાં તીર્થનો ઉચ્છેદ થશે એમ કહેવું ઠીક નથી કારણ કે અવિધિ ચાલુ રાખવાથી અસમંજસ અર્થાત્ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ વિધાન ચાલુ રહે છે. જેથી શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાનો લોપ થાય છે તે લોપજ તીર્થનો ઉચ્છેદ છે.

અનુવાદ:—

સ્થાનાદિ યોગ્યતા વિના, સૂત્રદાન મહાદોષ;

ધર્મ ટકે એ કલ્પના, નિષેધી સૂરિ ગતદોષ. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—સ્થાપનાદિ પ્રવૃત્તિરૂપ રહિત હોય તેને સૂત્ર આપવામાં મહાદોષ છે એમ હરિભદ્રાદિ આચાર્યો કહે છે. શાથી? તીર્થનો નાશ થશે એવા કારણે નાસ્તિકને સૂત્ર શીખવતાં કદાચિત્ કુપ્રરૂપણ કરવાથી તીર્થનો નાશ થાય છે, વિશતિકા માં કહ્યું છે કે:—

मुचुण लोगसन्नं उद्धूणय साहसमयसम्भावं ।

सम्मं पयद्वियम्बं, बुहेण मह निउण बुद्धीय ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—લોક સંજ્ઞાને ત્યાગીને અને શાસ્ત્રના શુદ્ધ રહસ્યને સમજીને વિચારશીલ મનુષ્યોએ અત્યંત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ-વડે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

એમ પ્રથમ સ્થાનાદિ દ્વારા વિશુદ્ધિ કરીને, ઇચ્છાદિ લેદે પરિણમી, કમથી સ્વરૂપના આલંબન આદિનું અહણ કરીને પ્રીતિ આદિ અનુષ્ઠાન વડે અસંગ અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત કરી, સર્વજ્ઞ થઈ, અયોગી થઈ આ જીવ સિદ્ધ થાય છે માટે કમ પૂર્વક આરાધના કલ્યાણકારી છે. ૮

૨૮. નિયાગ-અષ્ટક.

યઃ કર્મ ક્રુતવાન્ કીર્ણે બ્રહ્માગ્નૌ ધ્યાન-ધ્યાય્ય યા ।
સ નિશ્ચતેન યાગેન નિયાગ પ્રતિપત્તિમાન્ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—જે મુનિ ધ્યાનરૂપ ઇંધન વડે જ્વળતા પ્રલ્હરૂપ અગ્નિમાં કર્મને હોમે છે, તે નિર્ધારિત લાવરૂપ યજ્ઞને લઈને નિયાગ (યજ્ઞ) ના જાણકાર કહેવાય છે. દ્રવ્ય યજ્ઞ તે યાગ અને પ્રલ્હયજ્ઞ તે નિયાગ

અનુવાદ:—

ધ્યાન ઇંધને દીપતા પ્રલ્હ-અગ્નિમાં કર્મ;
હોમે તે હોમને જાણે, નિશ્ચય યાગરૂપ ધર્મ ૧

જ્ઞાનમંજરી:—નિયાગ એટલે કર્મનું બાળવું. ત્યાં નિશ્ચયથી અને યાગ= યજ્ઞ, હોમવું કહ્યું છે કે:-

સુસંવુઢા પંચહિ સંચરેદિં, દ્વહ જીવિયં અળ્પચંચમાણા ।
 વોસદ્ધકાશ સૂર્વચત્તવેદ્યા, મહાજયં જયતિ જન્નસેદ્ધં ॥૧॥
 કે તે જોઈ કેવ તે જોઈઠાણા, કા તે સુયા કિં ચ તે કારસંગં ।
 પહાયતે કયરા સંતિ મિક્ખૂ કયરેણ હોમેણ હુણાસિજોદ્ધં ॥૨॥
 તવો જોઈ જીવો જોઈઠાણં જોગાસુ આસરીરં કરીસંગં ।
 કમ્મંરકા સંજમજોગસંતિહોમહુણામિહસિંગં પસત્થં ॥૩॥

ઉત્તરાધ્યયન ૧૨, ૪૨, ૪૩, ૪૪.

ભાષાર્થ. — “ પાંચ ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કરનારા, જીવિતની પણ પરવા નહિ કરનારા અને કાયાની આસક્તિથી રહિત એવા મહા પુરૂષો; બહારની (શરીરની) શુદ્ધિની દરકાર ન કરતાં ઉત્તમ અને મહાવિજયી ભાવ યજ્ઞનેજ આદરે છે. ૧

તમારું જ્યોતિ શું ? અને જ્યોતિનું સ્થાન શું ? તમારી કડછીઓ કઈ ? અગ્નિ પ્રતીપન કરનારું શું ? તમારાં લાકડાં કયાં ? અને હે ! ભિક્ષુ તમારા શાન્તિ મંત્ર કયા ? કેવા યજ્ઞથી આપ યજ્ઞન કરો છો ? (આ પ્રમાણે પ્રાશ્નજ્ઞો પોદ્યા.) ૨

તપ એજ અગ્નિ (જ્યોતિ) છે. જીવાત્મા અગ્નિનું સ્થાન છે. મન, વચન, અને કાયાના યોગરૂપ કડછી છે અગ્નિને દીપ્ત કરનારું સાધન શરીર છે. કર્મરૂપી લાકડાં છે. સંયમ-રૂપ શાંતિમંત્ર છે. તેવી રીતે પ્રશસ્ત ચારિત્રરૂપ યજ્ઞ વડેજ હું યજ્ઞન કરું છું-તેજ યજ્ઞને મહર્ષિજનોએ ઉત્તમ ગણ્યો છે. ૩

‘ઉત્તરાધ્યયન’ ના ૨૫મા યજ્ઞીય અધ્યયન, તથા શ્રી આચારાંગ સૂત્રની નિર્યુક્તિના આધારે નિશ્કેપાદિ જાણવા યોગ્ય છે. તેનું (નિયાગનું) સ્વરૂપ કહે છે.

બ્રહ્માગ્નિ એટલે આત્મસ્વરૂપમાં એકતારૂપ અગ્નિ ધ્યાન-
રૂપ ઈધનથી પ્રજ્વલિત થાય ત્યારે તેમાં જ્ઞાનાવરણાદિ
કર્મેને જે મુનિ હોમે છે. તે સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની
એકતા અને વીર્યની તીક્ષ્ણતા રૂપ આજ્ઞંતર યાગ (યજ્ઞ)
સહિત હોવાથી નિયાગને જાણનાર કહેવાય છે. ૧

પાપધ્વંસિની નિષ્કામે જ્ઞાનયજ્ઞે રતો ભવ ।

સાવધૈઃ કર્મયજ્ઞૈઃ કિં ? ભૂતિકામનયાવિલૈઃ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—હે! વત્સ, તું પાપનો વિનાશ કરે એવા,
કામના રહિત, જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞને વિષે આસક્ત થા; પાપસહિત
અને ઐહિક સુખની ઇચ્છાએ મલિન, એવા જ્યોતિષ્ટોમાદિ
યજ્ઞોનું શું પ્રયોજન છે? કંઈ નહિ. ‘ભૂતિકામઃ પશુમા-
લમેત’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ પાઠને આધારે સકામ યજ્ઞો કદા છે.

અનુવાદ:—

વૈભવ-સુખ-ઇચ્છા-મલિન, પાપ કર્મરૂપ યજ્ઞ;

તથા, નિષ્કામ ને પાપહર, જ્ઞાન યજ્ઞ કર સુજ્ઞ. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—હે! કુશળ પુરૂષ, સર્વ પરભાવની અભિલાષા
રહિત (નિષ્કામ), પાપ કર્મનો નાશ કરનાર, આત્મસ્વરૂપના
સ્વપર પ્રકાશક જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞમાં તન્મય થા; આલોકના સુખની
ઇચ્છાથી પાપ સહિત મલિન યજ્ઞોથી શું હિત થાય એમ
છે? કંઈ નહિ. તારે તે કરવા યોગ્ય નથી. આત્મસ્વરૂપમાં
તન્મયતારૂપ પરિણામ એ યજ્ઞ છે, તે કર્મનો નાશ કરનાર છે
તેથી તને માટે પુરૂષાર્થ કર્તવ્ય છે. ૨

વેદોક્તત્વાન્મનઃશુદ્ધયા કર્મયજ્ઞોઽપિ યોગિનઃ :

બ્રહ્મયજ્ઞ દ્વનીઞ્છંતઃ દ્યેનયાગં ત્યજંતિ કિમ્ ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—વેદોક્ત હોવાથી મનની શુદ્ધિ દ્વારાએ જ્ઞાન યોગીને કર્મ યજ્ઞ પણ પ્રહાયજ્ઞ થાય એવું વાંછતા (માનનાર-પ્રતિપાદન કરનાર) શું રથેનયાગને છાંડે છે ? કોઈ કહે છે. પ્રતિપદોક્ત ફળ ત્યાગ્યે વેદોક્ત ક્રિયાએ સત્ત્વ શુદ્ધિ દ્વારે વિવિદિષા સંપત્તિને અર્થે કર્મયજ્ઞ કરીએ તે પ્રહાયજ્ઞ હોય તે મત “વેદાનુવચ્ચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિષંતિ યજ્ઞેન, વાનેન તપસા ” ઇત્યાદિ શ્રુતિના મતનું દૂષણ બતાવવા ગાથા લખી છે: — “ રથેનામિચરન્ યજેત ” અહિં યથાશ્રુત ફળ ત્યાગ્યે જેમ વિવિદિષિ ર્થતા ન હોય. તેમ “મૂતિકામઃ પશુમા લમેત ” ઇત્યાદિક સ્થળે પણ યથાશ્રુત ફળ ત્યાગ્યે વિવિદિષા-ર્થીતા ન હોય. એ ભાવ છે.

અનુવાદ:—

વેદોક્તતા મન શુદ્ધિથી, કર્મયજ્ઞ પ્રહાયજ્ઞ;
એમ ઇચ્છનારા તજે, કદિએ શું રથેન યજ્ઞ ?

જ્ઞાનમંજરી:—વેદોક્ત હોવાથી મન:શુદ્ધિ દ્વારા કર્મ-યજ્ઞ પણ પ્રહાયજ્ઞ છે એમ ઇચ્છનારા (કલ્પના કરનારા) શું રથેન-યાગ તજે છે ? એમ મૂઠ જીવો સ્વમત કલ્પના કરે છે તે નિષેધવા યોગ્ય છે. સંસાર-કામનાથી કરેલી હિંસા સુખદાયક થતી નથી, સાધ્યની શુદ્ધિ સિવાય કોઈ પ્રયત્ન હિતકારી નથી, તો કર્તવ્યજ્ઞ નથી. ૩

બ્રહ્મયજ્ઞઃ પરં કર્મ ગૃહસ્થસ્યાધિકારિણઃ ।

પૂજાદિવીતરાગસ્ય, જ્ઞાનમેવ તુ યોગિનઃ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—ગૃહસ્થ અધિકારી (ન્યાયથી ધનાદિઉપ જન કરનાર ગૃહસ્થ)ને વીતરાગ ભગવાનની પૂજા આદિ માત્ર

કર્મ (સાધન-અનુષ્ઠાન) પ્રદાયક છે; પણ જ્ઞાનયોગીને સર્વ ઉપાધિ રહિત જ્ઞાનજ પ્રદાયક છે.

અનુવાદ:—

ગૃહસ્થ અધિકારીને, પર કર્મ પ્રદાયક;
વીતરાગ-પૂજાદિ જે, યોગીને જ્ઞાન-યજ્ઞ. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—જેમને હિંસા થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે તેવા ન્યાયથી કમાણી કરતા ગૃહસ્થ અધિકારીને વીતરાગની પૂજા આદિ કર્મ કરવાં તે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદાયક છે એમ જાણવું; સંવરના અભાવમાં આસ્રવથી પાછા હઠવું અને પ્રશસ્ત કાર્ય કરવું યોગ્ય છે.

એમ રાગ પાપસ્થાનકને પ્રશસ્ત કરવાનો ઉપદેશ છે. આગમમાં સર્વ આસ્રવોનાં સાધન પ્રશસ્તરૂપે ગણ્યાં છે જેમકે મુનિનો વિનય કરતાં, શાસનનો વિનય કરતાં ઉદ્ઘાસમાં જીવ-ધાત આદિ થઈ જાય તેને હિંસા (વધ) ગણી નથી. વળી 'પ્રજાપતા'માં કહ્યું છે કે મુનિની ચાર પ્રકારની ભાષા પણ નિર્વધ છે. પછી શ્રાવકોને તો હિંસાદિ સર્વ પરવૃત્તિ ગુણી (જ્ઞાની પુરૂષ) ની ભક્તિરૂપ હોય તો હિનકારી કહી છે. પરંતુ જ્ઞાનીને (યોગીને) તો જ્ઞાનમાં રમણતાજ હિનકારી છે. મુનિ જાણ પ્રવૃત્તિમાં આસક્ત થતા નથી. જ્ઞાનમાં રમણ કરતાં તે તત્ત્વને સાધે છે. ૪

મિત્રોદ્દેશેન વિહિતં કર્મ કર્મશ્યાશ્વમમ્ ।

ક્લૃપ્તમિત્રાધિકારં ચ પુત્રેષ્વ્યાદિવદિષ્યતામ્ ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—મોક્ષ-ઉપાય સિવાય બીજા ઉદ્દેશે શાસ્ત્ર દેશિત (વિહિત શાસ્ત્રમાં કરવા માટે કહેલ) અનુષ્ઠાન (કર્મ)

મોક્ષ (કર્મ-ક્ષય) કરવા અસમર્થ છે, વળી જ્યાં જુદો અધિકાર કદપેલો છે એવા પુત્રેષ્ટિ આદિ યજ્ઞની પેઠે તે અનુષ્ઠાનથી વિવિદિષાર્થ ન થાય.

અનુવાદ:—

કર્મ-ક્ષય કરી ના શકે, જેનો અન્ય ઉદ્દેશ;

પુત્રેષ્ટિ યાગવત જુદો, કદપ્યે જ્યાં નિર્દેશ પ

જ્ઞાનમંજરી:— પરમાત્મ સાધન સિદ્ધાંતના ઉદ્દેશે એટલે પુણ્ય આદિની ઇચ્છારૂપ ઉદ્દેશથી કરેલાં પૂજા આદિ કાર્ય કર્મોનો ક્ષય કરવા અસમર્થ છે. ભિન્ન સાધ્યથી એટલે ધર્મ-રૂપ સાધ્ય રહિત દયા દાનાદિક્રિયા સત્પ્રવૃત્તિ નથી. બાળકોની રમત સમાન કદિપત ભિન્ન અધિકારરૂપ કર્મ પુત્રેષ્ટિ આદિની પેઠે કર્મ-ક્ષય કરવા અસમર્થ છે. જેમ પાણી ભરવા ગયેલી સ્ત્રી ફૂવા કાંઠ પાણી કાઢવા ઘડાને ગળે ગાળો નાખવાને બદલે પર પુરૂષના રૂપથી ચિત્ત વ્યાકૂળ થઈ જવાને લીધે પોતાનો પુત્ર થાળામાં ઉભો છે તેને ગળે દોરડાનો ગાળો ભેરવી સજ્જડ કરી દુઃખી થાય છે, તેમ સાધ્યને ભૂલીને ક્રિયા કરનાર દુઃખી થાય છે એમ કહ્યું છે. ૫

ब्रह्मार्पणमपि ब्रह्म-यज्ञांतर्भावसाधनम् ।

ब्रह्मज्ञानौ कर्मणो युक्तं स्वकृतत्वस्मये हुते ॥ ६ ॥

ભાષાર્થ:— કર્મના સ્વકૃત (પોતાનું કરેલું) પણાના અહંકારને પ્રદા અગ્નિમાં હોમાય તો પ્રદ્યાર્પણ પણુ પ્રદ્યયજ્ઞમાં કર્મયજ્ઞનું અંતર્ભાવ થવાનું કારણ યોગ્ય ગણાય.

“ ब्रह्मार्पणं ब्रह्महवि ब्रह्माग्निर्ब्रह्मणाहुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना ॥

અધ્યાય ૪. ૨૪.

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેદ્કર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સુબુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્ત્વકર્મકૃત્ ॥

ભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૪-૧૮

ભાવાર્થઃ—(મુક્તાત્માની અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનદષ્ટિમાં)
અર્પણ ક્રિયાનાં સાધન પ્રભરૂપ હોય છે, હોમવાની વસ્તુ
પ્રભરૂપ હોય છે, અગ્નિ પ્રભરૂપ હોય છે, પ્રભરૂપ કર્તાની
હોમવાની ક્રિયાપણુ પ્રભરૂપ હોય છે અને એવી રીતે
કર્મમાં પ્રભ સંભાધિ સેવનારાને જઈ પહોંચવાનું ગંતવ્ય સ્થાન
પણુ પ્રભજ હોય છે. ૨૪

જે મનુષ્ય નિષ્કામ કર્મમાં અકર્મને-એટલે કે કર્મ
સન્યાસને જીએ છે; અને અકર્મમાં એટલે કે નિષ્કામ
કર્મ કરી ચિત્ત શુદ્ધિ સાધ્યા વિનાજ કર્મ છોડી દેવામાં-કર્મને
રહેલાં જીએ છે; તેજ મનુષ્યોમાં ખરો બુદ્ધિમાન છે. (અધ્યા-
ત્મયોગધ્યાનયોગને યોગ્ય ચિત્ત શુદ્ધિવાળો થવા માટે પ્રથમ
તો) સર્વ કર્મ નિષ્કામ ભાવે કરનારો કર્મ યોગીજ થાય છે,
ભગવદ્ગીતા અ. ૪. ૧૮. ઇત્યાદિ ગીતા-ઉક્ત નિશ્ચયને સર્વ
સાધનને આત્મપરતાએ જાણવું. પણ નિરંજન પ્રભને કર્મ,
તત્કલાર્પણ તથા કૃતને એકાંતે અકૃતત્વ બુદ્ધિ, તે તો
મિથ્યાત્વ-વાસના વિલસિતજ છે.

અનુવાદઃ—

કર્મયજ્ઞ પ્રભ યજ્ઞમાં, પ્રભાર્પણે સમાય;
પ્રભાગ્નિમાં કર્મનો, અહંકાર હોમાય. ૬

જ્ઞાનમંજરીઃ—હે! વિક્ષાન, જો તું પ્રભાર્પણ એટલે
બધું પોતાનું કરેલું પ્રભ-પરમેશ્વરને અર્પણ કરે-આ બધું

પરેમેશ્વરે કરેલું છે, માફ કરેલું કંઈ નથી એવી બુદ્ધિવાળો હોય, પ્રજ્ઞયજ્ઞ એટલે જ્ઞાન યજ્ઞમાં અંતર્ભાવ-તન્મય થવારૂપ ફળને ઉત્તમ કરનાર કર્મયજ્ઞ છે એમ જો તું માનતો હોય તો પોતે કરેલાં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના અહંકારને મેં યજ્ઞ કર્યો હત્યાદિ અહંકારને, -શુદ્ધ તીવ્ર ઉપયોગી જ્ઞાન અને નિષ્કામ નયરૂપ પ્રજ્ઞ-અગ્નિ (બિર્ધ જાય તે અગ્નિ એવી વ્યુત્પત્તિવાળો તેજસ્વી અગ્નિ) માં-આહૂતિરૂપે હોમવા યોગ્ય છે; પરંતુ કર્મ-યજ્ઞમાં પશુ આદિની આહૂતિ યોગ્ય નથી. ૬

હવે જો શ્લોકો વડે સ્વરૂપનું ફળ દેખાડીને ઉપસંહાર કરે છે:—

ब्रह्मण्यर्पितसर्वस्वो ब्रह्महन्ब्रह्मसाधनः ।

ब्रह्मणाजुह्वदब्रह्म ब्रह्मणि ब्रह्मगुप्तिमान् ॥ ७ ॥

ભાષાર્થ:—પ્રજ્ઞયર્ચની ગુપ્તિવાળો, જ્ઞાન(પ્રજ્ઞ)રૂપ જેનું સાધન છે પ્રજ્ઞમાંજ જેની હૃદિ છે, પ્રજ્ઞને વિષે સર્વસ્વ જેણે અર્પણ કર્યું છે, તે ઉપયોગ (પ્રજ્ઞ) વડે, પ્રજ્ઞમાં અજ્ઞાન (અપ્રજ્ઞ)ને હોમે છે.

અનુવાદ:—

પ્રજ્ઞહૃદિ, પ્રજ્ઞચારી જે, અર્પી પ્રજ્ઞને સર્વ;
હોમે અપ્રજ્ઞ પ્રજ્ઞથી, પ્રજ્ઞ વિષે ગતગર્વ. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—આત્મામાં જેણે સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે, સ્થાપ્યું છે એટલે સર્વ આત્મપરિણુમનરૂપ જ્ઞાન, વીર્ય, લાભ, લોભ આદિ પોતાના ક્ષયોપશમરૂપ ભાવો આત્મામાં જેણે સ્થાપ્યા છે, તથા જે આત્માનાં જ્ઞાન, દર્શનરૂપ નેત્ર-

વાળો છે, બ્રહ્મમાં જેનું સાધન છે અથવા આત્મા જેનું સાધન છે એવો સાધક જીવ સાધક અવસ્થામાં પરિણમેલા પોતાના આત્મામાં આત્મજ્ઞાન અને વીર્ય વડે (અબ્રહ્મ) અજ્ઞાનને અથવા આત્માથી ભિન્ન પુદ્ગલ કર્મને ભસ્મીભૂત કરનાર, હોમનાર છે. કેવો સાધક પુરૂષ છે? સ્વરૂપમાં સમ-જ્ઞતાસ્વ બ્રહ્મચર્યની શુભિવાળો છે. તેથી આત્મા કર્તા, આત્મસ્વરૂપ સાધન વડે, આત્મસ્વરૂપને આવરણ કરનાર આત્મામાં રહેલાં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને નિવારે છે. ૭

બ્રહ્માધ્યયનનિષ્ઠાવાન્, પરબ્રહ્મસમાહિતઃ ।

બ્રાહ્મણો લિપ્યતે નાગ્રૈર્નિયાગપ્રતિપત્તિમાન્ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થઃ—બ્રહ્મ-અધ્યયન-આચારાંગનું પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ (બ્રહ્મચર્ય) નવ અધ્યયન-તેની નિષ્ઠા (મર્યાદા) વાળો પરબ્રહ્મ સાથે એકતા (અભેદતા) રૂપે પરિણમેલો બ્રાહ્મણ (શ્રમણ, ભિક્ષુ, નિર્જીથ અને બ્રાહ્મણ એ ચાર) નામ ધારી, નિયંત્રણની પ્રતિપત્તિ (જ્ઞાન, સ્વીકાર) વાળો તે પાપથી લેપાય નહિ.

અનુવાદઃ—

બ્રહ્માધ્યયને સ્થિત જે, પરબ્રહ્મે લયલીન;

તે નિયાગ-સ્વીકારતો, બ્રાહ્મણ પાપ વિહીન. ૮

જ્ઞાનમંજરીઃ—બ્રાહ્મણ એટલે દ્રવ્ય અને ભાવ બ્રહ્મચર્યમાં આસક્ત મુનિ પાપથી લેપાતો નથી કેવો બ્રાહ્મણ? ‘બ્રહ્મ-અધ્યયન’ માં આચારાંગ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના નવમા અધ્યયનમાં નિષ્ઠા મર્યાદા-વંત, તેમાં જણાવેલ પરિણતિમાં પરિણમેલો, વળી શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સમાધિમય, વળી નિયાગ એટલે કર્મના ક્ષયની પ્રતિપત્તિ (તદ્વપતા) વાળો,

તે રૂપે પરિણુમેલો ભિક્ષુ પાપથી લેપાતો નથી. માટેજ સ્વરૂ-
પના જ્ઞાન અને રમણતામાં પરિણુમેલો જીવ અનાદિ કર્મનાં
પડળોનો ક્ષય કરીને સિદ્ધ, બુદ્ધ, પરમાનંદમય બને છે.
તેથી કર્મને બાળવારૂપ ભાવનિયાગ કર્તવ્ય છે. ૮

૨૯. ભાવપૂજા-અષ્ટક.

દયામ્ભસાકૃતસ્નાનઃ સંતોષશુભવસ્મૃત્ ।
ત્રિવેકતિલકમ્રાજી, માવનાપાવનાશયઃ ॥ ૧ ॥
મક્તિશ્રદ્ધાન ઘુસૃળો-ન્મિશ્રપાટીરજદ્રવૈઃ ।
નવબ્રહ્માંગનો દેવં શુદ્ધમાત્માનમર્ચય ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થઃ—દયારૂપ જળે જેણે સ્નાન કર્યું છે, સંતોષ-
રૂપ ઉજ્જવળ વસ્ત્રનો ધરનાર, વિવેકરૂપ તિલક વડે શોભતો,
ભાવનાએ કરીને જેનો આશય પવિત્ર છે (સ્નાન, વસ્ત્ર,
તિલકે શોભતા)

ભાષાર્થઃ—ભક્તિ=આરાધ્યતાજ્ઞાન, અને શ્રદ્ધાન=‘સ
અદ્વે પરમદ્વે’ આ પદાર્થ પરમાર્થરૂપ છે એવી સદ્બુદ્ધિ
માન્યતા-શ્રદ્ધા) તે રૂપ જે કેસર મિશ્રિત ચંદનરસ તે વડે
નવવિધ પ્રદ્યરૂપ અંગે શુદ્ધઆત્મારૂપ દેવની પૂજાકર. એમ
ભાવપૂજા થાય.

અનુવાદઃ—

કર્તૃ લે સ્નાન દયા-જળે, સંતોષ વસ્ત્ર શુભ ધાર;
વિવેક-તિલકથી શોભતો, ભાવે આશય સાર. ૧

શ્રદ્ધા-ભક્તિ કેસર-સુખડ, નવ પ્રદ્યાંગે લેપ;
શુદ્ધાત્મા રૂપ દેવની, ભાવ પૂજા નિર્લેપ. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—(બન્ને શ્લોકની ટીકા) હે! ઉત્તમ, આ પ્રકારે અનંત જ્ઞાનઆદિ પર્યાયવાળા શુદ્ધ આત્મરૂપી દેવની નવ પ્રકારના પ્રદ્યુત્યને પામીને (નવ બ્રહ્મગત:) પૂજા કર. કેવો થઈને? દ્રવ્ય-ભાવરૂપ સ્વ-પરના પ્રાણની રક્ષા (દયા) એજ પાણી, તેમાં સ્નાન કરીને; પુદ્ગલ પદાર્થોની ઇચ્છા અને શોકના અભાવરૂપ સંતોષ એજ શુભ વસ્ત્રો તેને ધારણ કરીને; સ્વ-પરના લેહરૂપ વિવેકજ્ઞાન એજ તિલક, તેથી શોભતો. વળી કેવા બનીને? અર્હતના ગુણોમાં એકતારૂપ ભાવના વડે જેનો અભિપ્રાય પવિત્ર બન્યો છે; એવો બનીને; વળી આરાધ્યતારૂપ ભક્તિ અને ‘આ પદાર્થ પરમાર્થરૂપ છે એવી પ્રીતિરૂપ શ્રદ્ધા તેના મિશ્રણરૂપ કેસર-ચંદનના લેપ વડે શુદ્ધઆત્મા જે પરમેશ્વર છે અને પોતાનો આત્મા પણ સ્વરૂપે દિવ્યરૂપ છે તેથી દેવ છે તેની પૂજા કર, તેની ભક્તિમાં આસક્ત થા. ૧-૨

હવે અનુક્રમે પૂજાના પ્રકાર કહે છે:—

ક્ષમા પૂષ્પહ્રજં ધર્મ-યુગ્મ ક્ષૌમદ્વયં તથા ।
ધ્યાનાભરણસારં ચ તદન્ગે ચિનિવેશય ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—ક્ષમારૂપ ફૂલની માળા, તથા વ્યવહાર-નિશ્ચય રૂપ દ્વિવિધ ધર્મલક્ષણ જે ઉત્તમ વસ્ત્રયુગલ (ભેડ) તથા ધ્યાનરૂપ જે સાર આભરણ તે શુદ્ધઆત્માને અંગે માનસ ભાવે કરી પહેરાવ.

અનુવાદ:—

ક્ષમા-કૂલ માળા ધરો, ધર્મ-વસ્ત્રની જોડ;

ધ્યાન-અલંકારો ધરો, આત્માંજે ધરી કોડ. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—હે! ભવ્ય, આત્મસ્વરૂપરૂપ અંગે ક્ષમા-રૂપ પુષ્પમાળા પહેરાવ. તથા શ્રાવક અને સાધુરૂપ કે શ્રુત અને ચારિત્રરૂપ જે ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરાવ વગી ધર્મધ્યાન અને શુકલ ધ્યાનરૂપ ઉત્તમ શણગાર પરપ્રહ્મને પહેરાવ. એમ ગુણના પરિણામરૂપ પૂજા કર. ૩

મદસ્થાનભિદાત્યાગૈર્લિલાગ્રે ચાષ્ટ મङ્ગલમ ।

જ્ઞાનાગ્નૌ શુભ સંકલ્પ-કાકતુણ્ડં ચ ધૂપય ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—આઠ મદ-સ્થાનના ત્યાગ પ્રકારે આત્માની આગળ આઠ મંગળને આલેખ (રચના કર) અને જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાં શુભ સંકલ્પરૂપ કૃષ્ણાગરુ (અગર ચંદન) નો ધૂપ કર એટલે શુદ્ધ ઉપયોગ રૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ-પૂજા થઈ.

અનુવાદ:—

આઠ મદના ત્યાગરૂપ, મંગળ આઠ લખાય;

જ્ઞાનાગ્નિમાં ધૂપરૂપ, શુભ સંકલ્પ નખાય. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—માનરૂપ ઉન્માદ (ગાંડપણ) નાં સ્થાનોના ત્યાગરૂપ આગળ આઠ મંગળ લખ; જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાં શુભ પરિણામરૂપ કૃષ્ણ-અગર (જે ચંદનના લાકડાના વેર ની અગરબત્તી બને છે તે) ચંદનનો ધૂપ કર. તેથી જે રાગ ભાવ પુણ્યનું કારણ છે. તે મોક્ષ સાધવામાં તજવા યોગ્યજ છે; માટે જ્ઞાનબળે તેનો ત્યાગ થાય છે. ૪

પ્રાગ્ધર્મલવણોત્તારં ધર્મસંન્યાસ-વહ્નિના ।

કુર્વન્ પૂરય સામર્થ્ય-રાજન્ નીરાજનાવિધિમ્ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—ઔદયિક તથા ક્ષાયોપશમિક ધર્મરૂપ જે લવણ (મીઠાનો) ઉતાર ધર્મસંન્યાસ અગ્નિ તે વડે કરી સામર્થ્ય યોગ રૂપ શોભતી નીરાજના (આરતિ)ની વિધિ કર; આરતી ઉતાર.

અનુવાદ:—

ધર્મ સંન્યાસ અગ્નિથી, પ્રાગ્ધર્મ લવણ ઉતાર;

સામર્થ્યયોગે શોભતી, જ્વલંત આરતી ધાર. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—અહિં આત્મસ્વરૂપની પૂજા વિષે-(ધર્મ એટલે ચંદન ગંધ સમાન સહજ પારિણામિક લક્ષણવાળી સ્વરૂપ સત્તા, તેનો સંન્યાસ=સમ્યક્ સ્થાપન) ધર્મ સંન્યાસ-રૂપ અગ્નિ વડે પ્રાગ્ ધર્મ એટલે સવિકલ્પ ભાવનારૂપ પૂર્વ સાધના-ધર્મ તેજ લવણનો ઉતાર (નિવારણ) કર. નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સાધકને પણ સવિકલ્પ ધર્મનો ત્યાગજ હોય છે. એ ભાવરૂપ અપવાદ સાધનરૂપ લવણનો ઉતાર કરતાં પૂર્વ સામર્થ્યયોગ સ્વરૂપ શોભતી આરતીની વિધિ આચર (આરતી ઉતાર), જ્યાં કર્મ બંધનનાં કારણોમાં પ્રવર્તતા વીર્યની તેવી પ્રવૃત્તિ નથી, પણ પોતાના આત્મધર્મના સાધન રૂપ અનુભવમાં એકતારૂપ પ્રવર્તતાં સહજ (અપ્રયત્નપણે) પ્રવર્તે છે તે યોગ સમર્થ કહેવાય છે. ૫

સ્ફૂરન્મંગલદાપં ચ સ્થાપયાનુભવં પુરઃ ।

યાગનૃત્યપર^૧સ્તૂર્ય-ત્રિકસંયમવાન્ ભવ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—વળી સ્ફુરતો (તેજસ્વી) મંગળ દીવો અનુભવની આગળ સ્થાપ; સંયમ યોગરૂપ નાટ્ય-પૂજામાં

૧ સ્તૂર્ય એવો પાઠ પણ છે.

તત્પર થઈ, ગીત-નૃત્ય અને વાદ્ય એ ત્રણના મેળ સરખા સંયમવાળો થા. “ત્રયમેકત્રયસંયમઃ” એ વચનથી એક વિષય સંબંધી જે ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ તે સંયમ કહિએ, ભાવનોપનીત (ભાવના સહિત) પૂજામાં હૃદયમાં ધરીએ.

અનુવાદ:—

ઉજ્જવળ મંગળ હીપને, અનુભવ આગળ સ્થાપ;
ગીત-નૃત્ય-વર્જિત સમ, સંયમ યોગ પ્રતાપ. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—સર્વ દ્રવ્ય-ભાવ ઉપદ્રવ રહિત દેહીપ્ય-માન મંગલદીપો (ભાવ પ્રકાશ), આત્મ સ્વભાવના સ્વાદ સહિત સ્પર્શજ્ઞાનરૂપ અનુભવ આગળ સ્થાપ; મન, વચન, કાયરૂપ યોગોને સાધનમાં પ્રવર્તીવવારૂપ નૃત્યમાં તત્પર થઈ, પરમ અધ્યાત્મ-ધ્યાન ધારણા, સમાધિરૂપ સાધન યોગ્ય યોગના પરિણમનરૂપ તૂર્ય આદિ પૂજાત્રયમય થા. અથી અભ્યંતર પૂજા વડે તત્વાનંદમય ચૈતન્ય લક્ષણવાળા પોતાના આત્માને તન્મય કર. ૬

ઉલ્લસન્મનસઃ સત્ય-ગ્રણ્ટાં વાદયતસ્તવ ।

ભાવજૂજારતસ્પેત્યં કરકોઢે મહોદયઃ ॥ ૭ ॥

ભાષાર્થ:—ઉલ્લસતું છે મન જેનું, અને સત્ય (સાચ) રૂપ ઘંટ વગાડતા, તથા ભાવ પૂજામાં આસક્ત એવા તને એ પ્રકારે હસા મધ્યે (હથેલીમાં) મોક્ષ છે.

અનુવાદ:—

સત્ય-ઘંટ બજાવતાં, ધરી મનમાં ઉલ્લાસ;

ભાવ પૂજામાં લીન તો, કર-તલ મોક્ષ-વિલાસ. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—આ પ્રકારે ભાવ પૂજામાં આસક્ત એવા તને મોક્ષ હથેળીમાં છે. શું કરતાં ? ભાવ ઉદ્ધામ સહિત મન કરતાં, સત્ય પર્યાયરૂપ ઘંટ વગાડતાં; એટલે હર્ષ સહિત સત્ય મનના ઉદ્ધાસ ઘંટ બજાવનારને આગળ કહ્યા પ્રમણે પૂજા કરવાથી સર્વ શક્તિ પ્રગટ કરવારૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, ૭

દ્રવ્યપૂજોચિતા મેદો-પાસના ગૃહમેધિનામ ।

ભાવપૂજા તુ સાધૂના-મમેદોપાસનાત્મિકા ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—ગૃહસ્થને ભેદ સેવારૂપ પુણ્ય આદિ પૂજા ઘટે છે; પરંતુ અભેદ સેવારૂપ ભાવ પૂજા તો સાધુને ઉચિત (ઘટે) છે. ભેદે ગૃહસ્થીને ભાવનો પનીત, માનસ નામની ભાવ પૂજા હોય, તથાપિ કાયિકી તે ચારિત્રકાયનેજ હોય, એ વિશેષ જાણવું.

અનુવાદ:—

દ્રવ્ય પૂજા ગૃહીને ઘટે, ભેદ ઉપાસનારૂપ;

ભાવ પૂજા તો સાધુને, અભેદ શુદ્ધ સ્વરૂપ. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—પોતાના આત્માથી ભિન્ન અર્હત પરમાત્મા જે જ્ઞાનાનંદ વિલાસને પ્રાપ્ત થયા છે તેમની, નિમિત્તાલંબનરૂપ દ્રવ્ય પૂજા ગૃહસ્થીને ઘટે છે; વળી પરમાત્મા અને પોતાના આત્માના અભેદભાવરૂપ ભાવ-પૂજા તો સાધુઓને યોગ્ય છે. ભેદે શુભ-સ્મરણ અને તેના બહુમાનરૂપ ઉપયોગવાળી ભાવપૂજા ગૃહસ્થીને હોય છે, તથાપિ નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ સ્વરૂપમાં એકતારૂપ ભાવપૂજા મુનિઓનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારે આક્ષવ, કષાય અને

યોગની ચપળતાવાળી વૃત્તિરૂપ દ્રવ્ય પૂજાના અભ્યાસથી અર્હતના ગુણ અને પોતાના આત્મધર્મની એકતારૂપ ભાવ પૂજવાળા થવાય છે અને તેથી તેમાં તન્મયતા પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થવાય છે એમજ સાધન કરતાં કરતાં સાધ્ય ઉપયોગ પામીને પછી સાધ્યની પણ કલ્પના તજીને કર્મ રહિત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮

૩૦. ધ્યાન-અષ્ટક.

ધ્યાતા ધ્યેયં તથા ધ્યાનં ત્રયં યસ્યૈકતાં ગતમ ।

મુનેરનન્યચિત્તસ્ય, તસ્ય દુઃખં ન વિચિતે ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—ધ્યાન કરનાર, ધ્યાન કરવા યોગ્ય પદાર્થ, તેમજ ધ્યાન કરવું એ ત્રણેની જે અનન્ય (જેનું અન્ય કામે ચિત્ત નથી) ચિત્તવાળા મુનિને એકતા (ધ્યાનમાં) થઈ છે. (ધ્યાનમાં સ્વસ્વરૂપે રહે) તેને દુઃખ નથી.

અનુવાદ:—

ધ્યાન, ધ્યેય, ધ્યાતા ત્રણે, એકજ નિઃસ્વરૂપ;

અનન્ય ચિત્તવાળા મુનિ, વેદે નહિ દુઃખરૂપ. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—હવે ધ્યાન અષ્ટક કહે છે: ‘નિર્વૃત્તિ માં ધ્યાનનું લક્ષણ કહ્યું છે કે:—

“અંતો મુદ્ગતમિત્તં, ચિત્તાવસ્થાણ પદાવસ્થુમિત્ત ।

છંદમ્ભક્ષણં જ્ઞાનં, જોગનિરોહો જિજ્ઞાસં તુ ॥”

ભાવાર્થ:—એક વસ્તુમાં અંતર્મુદૂર્ત માત્ર ચિત્તની એકાગ્રતા (અવસ્થાન) થવી તે છદ્મસ્થ (આવરણવાળા) જીવોનું ધ્યાન છે. અને જિન ભગવંતને તો યોગ-નિરોધ (અયોગીદશા) નામનું ધ્યાન છે. નામ આદિ નિક્ષેપ વગેરે પોતાની મેળે સમજી લેવા. ધ્યાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે:—

ધ્યાતા, ધ્યેય તથા ધ્યાન એ ત્રણે જેને એકતારૂપે પ્રાપ્ત છે એવા તથા તદ્રૂપ, ચેતનામય, અહંતત્વ સ્વરૂપ અને પોતાનું સ્વરૂપ સરખું છે એવા ઉપયોગવાળા મુનિને-પોતાના ગુણને આવરણ કરવારૂપ અને પુદ્ગલ-સંયોગથી ઉત્પન્ન થતું -દુઃખ હોતું નથી. “પ્રવચનસાર” માં કહ્યું છે કે:—

“જો જાણદિ અરિહતં દઘ્વત્તગુણત્તપજ્જયત્તે હિં ।

સો જાણદિ અપ્પાણં, મોહો સ્ખલુ જાદિ તસ્સ લયં ॥ ”

ભાવાર્થ:—જે પુરૂષ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયોથી પૂજ્ય વીતરાગ દેવને જાણે છે, તે પુરૂષ પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે, અને નિશ્ચયથી તેનો મોહ (કર્મ) નાશ પામે છે.

ધ્યાતા આત્મા, ધ્યેય તેનું સ્વરૂપ અને ધ્યાન તે ત્રણેની અભેદતા, એકતા પ્રાપ્ત થવી તે મોહના ક્ષયનું કારણ છે ૧

ભાષાર્થ:—ધ્યાન કરનાર તો સમ્યક્દર્શનરૂપ પરિણામવાળો આત્મા (અંતરાત્મા) છે. ધ્યાન કરવા યોગ્ય (પરમાત્મા) સિદ્ધ ભગવાન અથવા ધ્યાતિ કર્મ જેમનાં ક્ષય થયાં છે તે અરિહંત કહ્યા છે; અને ધ્યાન તે એકાગ્ર બુદ્ધિ છે. વિજ્ઞાતીય પ્રત્યય અવ્યવહિત સજ્ઞાતીય પ્રત્યય તે ધ્યાન એ યોગાચાર્ય મત છે. (ધ્યેય વસ્તુથી અન્ય પ્રત્યય-જ્ઞાન-મનમાંથી કાઢી નાખી, ધ્યેયને અનુકૂળ-સજ્ઞાતીય જ્ઞાનનો જે પ્રવાહ

કરવો તે ધ્યાન) (આગળ લક્ષણ જેનું જણાવશે તે) સમાપત્તિ તે ત્રણેની એકતા છે. “શ્રી વિશેષ આવશ્યક” માં કહ્યું છે:—

“જં થિરમવજ્જવસાણં તં જ્ઞાણં જં ચલંતયં ચિત્તં ।
તં હોજ્ઞ ભાવણા વા અણુપ્પેહા વા અહવ ચિંતા ॥”

ભાવાર્થ:—જે સ્થિર અધ્યવસાય (પરિણામ) છે તે ધ્યાન છે; અને જે ચિત્તની ચંચળતા છે તે ભાવના, અનુપ્રેક્ષા વા ચિંતારૂપ હોય.

અનુવાદ:—

ધ્યાતા તો અંતરાત્મા, પરમાત્મા ગણુ ધ્યેય;
ધ્યાન એકાગ્રતા જ્ઞાન છે, સમાપત્તિ ત્રણેય. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—ધ્યાતાનું સ્વરૂપ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ પૂજ્યે
કહ્યું છે:—

અમુચ્ચન્ પ્રાણનાશેઽપિ, સંયમૈકધુરીણતામ્ ।
પરમાત્મવત્પદ્યન્ સ્વ, સ્વસ્વરૂપાપરિચ્યુતમ્ ॥ ૧ ॥

ઉપતાપમસંપ્રાપ્ત: શીતવાતાતપાદિભિઃ ।
વિપાસુરમરાકાર-યોગામૃત-રસાયનમ્ ॥ ૨ ॥

રાગાદિભિરનાક્રાન્તં, ક્રોધાદિભિરદૂષિતમ્ ।
આત્મારામં મનઃ કુર્વન્ નિર્લેપઃ સર્વકર્મસુ ॥ ૩ ॥

વિરતઃ કર્મરાગેભ્યઃ સ્વશરીરેઽપિ નિસ્પૃહઃ ॥
સંવેગાદ્ હૃદિ નિર્મલ્લઃ સર્વત્ર સમતાં શ્રયન્ ॥ ૪ ॥

નરેન્દ્રે-વા દરિદ્રે-વા તુલ્ય-કલ્યાણકામનઃ ।
અમાત્રકરુણાપાત્રં ભવસૌલ્યપરાઙ્મુખઃ ॥ ૫ ॥

સુમેહુરિષ નિષ્કંપઃ શશીવાનંદદાયકઃ ।
સમીર ઇવ નિઃસંગઃ સુધીર્ઘ્યાતા પ્રશસ્યતે ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ:—પ્રાણનો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ જે સંયમમાંથી રચુત (પતિત) થતો નથી, પારકાને જે પોતાના જેવા ગણે છે, જે પોતાના સ્વરૂપથી કદી રચુત થતો નથી. ૧

હંડી, ગરમી, પવન વગેરે વડે જે ત્રાસતો નથી, અમર કરનાર યોગામૃત રસાયણ પીવાની જેને તીવ્ર ઇચ્છા છે.

રાગાદિ જેના ઉપર ચઢી વાગતા નથી, ક્રોધાદિથી જેનું ચિત્ત દૂષિત નથી, જેને પોતાનું મન આત્મામાંજ લીન (આત્મારામ) કરવાની ઇચ્છા છે અને તેથી જે અન્ય કર્મોમાં લેપાતો નથી. ૩

કર્મ પ્રત્યેનો રાગ જેનો વિરામ પામ્યો છે, પોતાના શરીર વિષે પણ જે નિઃસ્પૃહ છે, સંવેગને લીધે જે અંતરાત્મામાં મગ્ન રહે છે, અને સર્વત્ર જેને સમભાવ છે. ૪

રાજ-રંક તમામનું જે કલ્યાણ જ ઇચ્છે છે; અખૂટ દયાનો જે ભંડાર છે, અને સંસાર સુખથી જે પરાડ્મુખ (સુખને જેણે પૂઠ લીધી છે) થયેલો છે. ૫

સુમેરુ જેવો જે નિષ્કંપ છે, ચંદ્ર જેવો આનંદદાયક છે, પવન જેવો જે નિઃસંગ છે, એવો બુદ્ધિમાન પુરૂષ ધ્યાનનો અધિકારી-ધ્યાતા-કહેવાય છે. એ ધ્યાતાનું સ્વરૂપ કહ્યું આવો સાધક આત્મા, અંતરાત્મા ધ્યાતા છે.

ધ્યાન કરવા યોગ્ય પરમાત્મા છે: ધાતિ કર્મોનો જેણે ક્ષય કર્યો છે તે અર્હત અથવા જેમણે આઠે કર્મોનો નાશ કર્યો છે એવા સિદ્ધ ભગવાન, અથવા સફલ્પ્રતિષ્ઠિ સત્તામાં

રહેલા સિદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, એમ કહેલું છે. વળી અનંત પર્યાયાત્મક પરમાત્મસ્વરૂપમાં તન્મયતા, એકાગ્રતા સહિત જાણવું તે ધ્યાન કહેવાય છે. આથી અર્હત આદિના શુદ્ધ ગુણોનું જ્ઞાન, સંવેદન અને તેમાં તન્મયતા તે ધ્યાન છે; ચેતના વીર્ય આદિના સર્વ ક્ષયોપશમ ભાવોની સ્વરૂપમય ઉપયોગમાં લીનતા તે ધ્યાન છે. ત્યાં ધ્યાન કરનારની ધ્યેયમાં એકાગ્રતારૂપ ધ્યાનમાં સમાપત્તિ, એટલે નિર્વિકલ્પતા, તારતમ્યતરહિત ચૈતન્ય પરિણતિરૂપ એકતા જાણવા યોગ્ય છે. ૨

તે વિષે દૃષ્ટાંત કહે છે:—

મળૌ ^૧ચિંચ-પ્રતિચ્છાયા સમાપત્તિઃ પરમાત્મનઃ ।

ક્ષીણવૃત્તૌ ભવેત્ ધ્યાનાદન્તરાત્મનિ નિર્મલે ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—સમાપત્તિનું લક્ષણ કહે છે: જેમ રત્નને ૧૫થે પડછાયો પડે તેમ જેની અત્યંત મલરૂપ વૃત્તિ ધ્યાનથી ક્ષીણ થઈ છે તેવા નિર્મળ (ક્ષીણવૃત્તિવાળા) અંતરાત્માને વિષે પરમાત્માની પ્રતિછાયા પડવી તેને સમાપત્તિ કહી છે. અન્ય સ્થળે કહ્યું છે:—

“ મળેરિવામિજાતસ્ય, ક્ષીણવૃત્તેરસંશયમ્ ।

તાત્સ્થ્યાત્તદંજનત્વાચ્ચ સમાપત્તિઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ”

ભાષાર્થ:—મણિની પેઠે ક્ષીણ વૃત્તિવાળા અંતરાત્મામાં પરમાત્મ ગુણોનો સંસર્ગ-આરોપ, અને અંતરાત્માને વિષે પરમાત્મના અલેક આરોપને લઈને નિઃસંશયપણે સમાપત્તિ કહી છે. એ ધ્યાનરૂપ સમાધિરૂપ અતિ વિશુદ્ધિ છે.

૧ મળાચિત્ર એવો પણ પાઠ છે

અનુવાદ:—

મણિમાં પ્રતિષ્ઠાયા સમી, પરમાત્માની છાંય;
નિર્મળ ક્ષીણવૃત્તિ ઉરે, સમાપત્તિ ગણુ ત્યાંય

જ્ઞાનમંજરી:—જેમ રત્નમાં ણિળનો પડછાયો પડે તેમ સ્વ-સ્વરૂપ (અંતરાત્મા) માં નિર્મળ-આત્મા (પરમાત્મા) નું પ્રતિણિળ ધ્યાનથી પડે તે સિદ્ધ-આત્માની પોતાના આત્મસ્વરૂપ સાથે એકતારૂપ સમાપત્તિ કહેવાય. કેવા અંતરાત્મામાં? કયાં અને વિકલ્પના મેલથી રહિત નિર્મળ અંતરાત્મામાં. વળી કેવા? જેની પરાધીનતારૂપ વૃત્તિ ક્ષીણ થઈ છે એવા અંતરાત્મામાં. સમાપત્તિમાં ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે.

અંતરાત્મામાં પરમાત્માનો અભેદ-આરોપ તે ધ્યાનનું ફળ છે, તે સંસર્ગ-આરોપથી થાય છે. અહિં સંસર્ગ તે સંપૂર્ણ અનંત યથાર્થ સિદ્ધ આત્માઓનો ઉપયોગ છે. અને તે ચંચળ ચિત્તવાળાઓને ઇન્દ્રિયોના દમન સિવાય બને નહિ ઇન્દ્રિયોનું દમન જિન પ્રતિમા આદિ કારણ સિવાય થતું નથી. માટે સ્થાપના તત્ત્વ પામવામાં ઉપકાર કર્તા છે. ૩

આપત્તિશ્ચ તતઃ પુણ્ય-તીર્થકૃત્કર્મબંધતઃ ।

તદ્ભાવામિ-મુક્ત્યેન સમ્પત્તિશ્ચ કમાઙ્ગચેત્ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—તે (સમાપત્તિથી) પુણ્ય પ્રકૃતિરૂપ જે તીર્થ-કર નામકર્મેનો બંધ થાય એટલે જિન-નામકર્મ તે ફળ ('આપત્તિ') જાણવું; અને તે તીર્થકર પદનું ટુંકડાપણું યથાર્થ અનુક્રમે ફળ (સંપત્તિ) થાય.

અનુવાદ:—

તેનું કૃણ જિન-નામકર્મ, પુણ્ય પ્રકૃતિરૂપ;
તેની સન્મુખતા થતાં, ક્રમે પરમ પદભૂપ. ૪

જ્ઞાનમંજરી:—જિન ભક્તિ, તન્મયપણું પછી વિશ્વો-
પકારી સંઘના સ્થાપકરૂપ અતિશયવાળા તીર્થંકર નામ કર્મની
પુણ્ય પ્રકૃતિના બંધથી, તે ઉપયોગ વડે ક્રમે કરીને પરમ
ઐશ્વર્ય (સંપત્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે આ નિર્દોષ ઉત્તમ કૃણ
દર્શાવ્યું. ૪

इत्थं ध्यानफलाद्युक्तं विंशतिस्थानकाद्यपि ।

कष्टमात्रं त्वमव्यानामपि नो दुर्लभं भवे ॥ ५ ॥

ભાષાર્થ:—એમ ત્રિવિધ ધ્યાનના કૃણથી વીસ સ્થાનનું
તપ વગેરે પણ ઘટે છે; ઉક્ત ત્રિવિધ ધ્યાન-કૃણ રહિત
કષ્ટ તો અભવ્યોને પણ સંસારમાં દુર્લભ નથી.

અનુવાદ:—

એમ ધ્યાન-કૃણથી ઘટે, વીસ સ્થાનક પણ જોય;
કષ્ટ માત્ર અભવ્યનેય, દુર્લભ તે નહિ હોય. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—પૂર્વોક્ત પ્રકારે ત્રિવિધ ધ્યાન-ઉપયો-
ગથી વીસ સ્થાનક આદિ પણ ગુણીના બહુમાન પૂર્વક કરવા
યોગ્ય છે. પરંતુ સમ્યક્ દર્શનાદિવાળા ગુણવંત પુરૂષના બહુ
માન અને ધ્યાન ઉપયોગ રહિત વીસ સ્થાનક આદિ તપનો
સમૂહ અભવ્યોને પણ માત્ર કાયકલેશરૂપ સંસારમાં દુર્લભ
નથી. ખુદ જિન ભગવાને કહેલાં બાહ્ય આચરણ અભવ્ય
જીવોએ બહુવાર કર્યાં છે. ૫

હવે ધ્યાન-કર્તાનું સ્વરૂપ બતાવતાં ત્રણ શ્લોક કહે છે:-

જિતેન્દ્રિયસ્ય ધીરસ્ય પ્રશાન્તસ્ય સ્થિરાત્મનઃ ।

સુખાસનસ્ય નાસાગ્ર-ન્યસ્તનેત્રસ્ય યોગિનઃ ॥ ૬ ॥

રુદ્ધબાહ્યમનોવૃત્તેર્ધારણાધારયારયાત્ ।

પ્રસન્નસ્યાપ્રમત્તસ્ય ચિદાનંદસુધાલિહઃ ॥ ૭ ॥

સામ્રાજ્યમપ્રતિદ્વંદ્વમંતરેવ વિતન્વતઃ

ધ્યાનિનો નોપમા લોકે સદેવ મનુજેઽપિ હિ ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—જે જિતેન્દ્રિય છે, સત્ત્વવંત (ધીર) છે, ઉપ-
શમવંત એટલે ધીર શાંત નવમ રસના નાયક છે, સ્થિર છે
આત્મા જેનો સાધનથી સુખાવહ છે આત્માસન જેનું, નાસિ-
કાના અગ્ર ભાગને વિષે થાપ્યાં છે લોચન જેણે એવા
પ્રવૃત્તચક્ર યોગીને, ૬

વેગથી જેણે રૂંધી છે બાહ્ય ઇન્દ્રિયને અનુસારિણી મનની
વૃત્તિ ધારણા ધારાએ એટલે કોઈક ધ્યેયે ચિત્તના સ્થિર બંધ
બંધનની ધારાએ એવા નિર્મળ ચિત્તવાળા, અપ્રમાદી, જ્ઞાન-
આનંદરૂપ અમૃતનો સ્વાદ (અનુભવ) લેનારને, ૭

આત્મારામમાંજ વિપક્ષ રહિત મોટા રાજ્યનો વિસ્તાર
કરનાર એવા ધ્યાનવંત યોગીને આપી શકાય તેવી દેવ મનુષ્ય-
વાળા આ લોકમાં કોઈ ઉપમાજ નથી.

અનુવાદ:—

જિતેન્દ્રિય ધીર યોગી જે, આત્મા જેનો સ્થિર;
દૃષ્ટિ નાસિકાએ ધરે, શાંત, સુખાસન વીર. ૬
બાહ્ય વૃત્તિ ઝટ રોકતા, ધરી ધારણા-ધાર;
અપ્રમત્ત, પ્રસન્ન ચિત્ત, ચિદાનંદ લય સાર. ૭

અવિક્ષેપી અંતર મહિજ, વિસ્તારે સામ્રાજ્ય;
અનુપમ ધ્યાની મુનિએ, દેવ-મનુજ-જગમાંજ. ૯

જ્ઞાનમંજરી:—આવા ધ્યાનીને આપવા લાયક ખરેખર દેવ મનુષ્યથી ભરેલા આખા લોકમાં કોઈ ઉપમા નથી તિર્યચ અને નારકી બન્ને દુર્ગતિવાળા હોવાથી ઉપમાને અયોગ્યજ છે તેથી દેવ અને મનુષ્યોમાં પણ તેને યોગ્ય ઉપમા મળતી નથી એમ કહ્યું. તત્ત્વજ્ઞાનના અનુભવમાં લીન, સહજ આનંદ-માં વિલાસ કરનારને કયી ઉપમા અપાય? કોની સાથે સરખાવાય? શું કરતા મુનિ માટે ઉપમા નથી? આત્મામાંજ રહેલા બાહ્ય-અભ્યંતર વિક્ષેપ રહિત, સર્વ પરભાવથી ન સમજાય તેવા સ્વભાવરૂપ પરિવાર સહિત સ્વતંત્ર સામ્રાજ્યને વિસ્તારતા; સ્વગુણના આનંદથી અસંખ્ય પ્રદેશો નિર્વિઘ્નપણે વ્યાપ્ત થઈ રહેવારૂપ સ્વરાજ્યને અનુભવતા ધ્યાની છે. આથી બધાય છઠ્ઠી વિભક્તિવાળાં વિશેષણો ધ્યાનીનાં સમજવા યોગ્ય છે. કેવા ધ્યાનીનાં? જિતેન્દ્રિય એટલે સ્વરૂપ ઉપયોગમાં રહેવાથી, પુદ્ગલના વર્ણ આદિમાં નહિ પરિણમવાથી, જેણે ઇન્દ્રિયોને જીતી છે; ધીર એટલે સ્વવીર્ય-સામર્થ્યથી પરિપક્વ-ઉપસર્ગના પ્રસંગે જે અડોલ રહે; સ્વરૂપમાં સ્થિર રહે, પ્રશાંત એટલે કષાય અને નોકષાયના ઉદયથી રહિત ધીર, શાંત મુનિજ આત્માનો આસ્વાદ લે છે: સ્થિરાત્મા એટલે જેનો આત્મા સ્વરૂપ રમણમાં સ્થિર છે, સુખાસન એટલે સાધન પરિણતિમાં જેનો આત્મા સુખમય છે, ચંચળતા રોકવા નાકના ટેરવા પર જેણે નેત્ર સ્થાપ્યાં છે, યોગી એટલે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીરૂપ પરિણમેલા, બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને અનુસ-

રનારી મનની વૃત્તિ જેણે રૂંધી છે, ઇન્દ્રિય-અનુયાયી મનની વૃત્તિ દૂર કરી છે; શાથી ? ધ્યેયમાં ચિત્તના સ્થિર બંધનરૂપ ધારણાની ધારા વડે વેગથી મનની વૃત્તિ રોકી છે, મનને રોકનારને સુનિશ્ચિત (અવશ્ય) તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે- પ્રસન્ન એટલે મનની ભલિનતા (કલુષિતતા) રહિત; અપ્રમત્ત એટલે અજ્ઞાન આદિ આઠ પ્રમાદથી રહિત, અને ચિદાનંદ સુધાલિહ એટલે જ્ઞાનના આનંદરૂપ અમૃતને પીનાર જ્ઞાનાનંદનો આસ્વાદ લેનાર; એવા ધ્યાની આત્મિક સામ્રાજ્યના અનુભવનો વિસ્તાર કરે છે તેની તુલના કેની સાથે થાય ? કોઈની સાથે નહિ. તેથી સર્વ પરભાવના ત્યાગરૂપ દૃષ્ટિ સહિત તત્ત્વ (આત્મા)માં એકતારૂપ ધ્યાનાવૃત્ત પોતે ભોગવવા યોગ્ય છે તેના ભોક્તાને પરમ સામ્રાજ્ય છે. માટે સર્વ પ્રકારે તેજ કરવા યોગ્ય છે. જેને માટે સત્ય સાધકો આદરે છે યમ નિયમની પ્રવૃત્તિ, સંકેતો છે શરીરને આસન-મુદ્રા આદિ વડે; સાધે છે રેચક, પૂરક, કુંભકરૂપ પ્રાણાયામ, વસે છે નિર્જન વનમાં, તજે છે સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને; તે સમતારૂપ સુખનું મૂળ, આત્મામાં એકતારૂપ ઉપયોગ આત્મહિતાર્થી જનોએ સાધવા યોગ્ય છે. ૬-૭-૮.

૩૧. તપ-અષ્ટક.

જ્ઞાનમેવ બુધાઃ પ્રાદુઃ કર્મણાં તપનાત્તપઃ ।

તદામ્યંતરમેવેષ્ટં બાહ્યં તદુપબંધકમ્ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થઃ—કર્મોને તપાવનાર (સંતાપ પમાડનાર)

હોવાથી જ્ઞાન જ તપ એમ પડિતો કહે છે. તે (તપ) અંતરં-

ગજ ઇષ્ટ છે; અનશન (ઉપવાસ) આદિ બાહ્ય તપ તે અંતરંગ તપને વધારનાર હોય તોજ ઇષ્ટ છે. કારણ કે પ્રાયશ્ચિત્ત અદિ અંતરંગ તપના ભેદ જ્ઞાન-વિશેષ છે.

અનુવાદ:—

જ્ઞાન જ તપ જ્ઞાની કહે, કર્મ તપાવનહાર;
અંતરંગ તપ ઇષ્ટ છે, બાહ્ય માત્ર સહકાર.

જ્ઞાનમંજરી:—હવે તપ-અષ્ટક વિષે કહે છે. ત્યાં પુદ્ગલનાં સુખની અભિલાષાવાળા રંક જીવો જે કષ્ટ સહે છે, અથવા લોક લાજથી ડરીને, પરાધીનપણે આહાર ત્યાગ કરી, દયામણા બની તપ કરે છે તે તપ નથી; કષાયના ઉદયને આધીન પ્રવર્તન કર્મ બંધનું કારણ અને આસવનું મૂળ હોવાથી તપ નથી. શ્રી પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિમાં એજ કહ્યું છે કે પૂર્વના અંતરાયના ઉદયથી અસાતા વેદનીયરૂપ એ કૃણ છે. તેથી નવાં ઇન્દ્રિય સુખોની અભિલાષા રહિત નિર્મલ આત્મ-દ્રવ્યના સાધકનું કષ્ટરૂપ આચરણ તે તપ છે. એ વિષે “ પંચવસ્તુક ” માં પ્રશ્ન કરેલ છે. “ ઉપવાસ આદિમાં અસાતાની નિર્જરા છે, તેમજ ભોજનમાં સાતાની નિર્જરા છે, તો બન્ને સરખાં ઠર્યાં. તો ઉપવાસ આદિ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? તેનો ઉત્તર એ છે ભોજનાદિમાં છકાય જીવની હિંસાનું પાપ થાય છે; ઉપવાસમાં તેનો અભાવ હોવાથી અશુભ નવાં કર્મ બંધાતાં નથી તેથી આ જીવને સાતાના ઉદયમાં સરાગતાનું કારણ હોવાથી ઇષ્ટ સંયોગમાં એકતા, અનાદિ સહજ પરિણામને લઈને થઈ જાય છે. આતાપન આદિ તપમાં કર્મના કૃણમાં ઉપયોગ હોવાથી, તેવા પરિણમનને લીધે અસંગતાનું કારણ ત્યાગજ સાધનનું મૂળ બને છે. અને તે વિષે ભરત આદિનાં

દષ્ટાંત છે, વળી અદ્વૈતકાળની સાધનાથી તે સિદ્ધિ પામ્યા છે. પરંતુ સાતાદિમાં લાંબા કાળ સુધી સાધના કરનાર તે દશા પામ્યા નથી. શુભસંયોગમાં અવ્યાપક (સંકુચિત) પરિણામ રહે છે. વિશેષ આવશ્યકમાં કહ્યું છે:— રતિશ્વમત્વાત્ કલ્પાનાં તેના- તાપનાદિકરણમુચિતં મુનીનામ્ । ”

નિક્ષેપ અને નયની વ્યાખ્યા—નામ તપ અને સ્થાપના તપ સુગમ છે; દ્રવ્ય તપ, આહારત્યાગ આદિ અને ભાવ તપ, આત્મસ્વરૂપમાં એકાગ્રતારૂપ છે. અહિં દ્રવ્ય પૂર્વક ભાવતપનું ગ્રહણ છે:—

પંડિતો આત્મ પ્રદેશે વળગેલાં કર્મેને તપાવનાર તીક્ષ્ણ જ્ઞાનનેજ તપ કહે છે. તે તપ અંતરંગ પ્રાર્થાશ્ચિત્તાદિ ઇષ્ટ ગણ્યું છે; બાહ્ય તપ અનશન આદિક આભ્યંતર તપની વૃદ્ધિનું કારણ છે, દ્રવ્ય નિક્ષેપ કારણરૂપ છે, દ્રવ્ય તપથી પણ ભાવ તપનું કારણ બને છે તેથી તે ઇષ્ટ છે. ૧

આનુસ્રોતસિકી વૃત્તિર્બાલાનાં સુખશીલતા ।

પ્રાતિસ્રોતસિકી વૃત્તિર્જ્ઞાનિનાં પરમં તપઃ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—અજ્ઞાનીની સંસાર પ્રવાહ પાછળ ચાલી આવી (જળેણ સદ્વિહોક્ષામિ ઇત્યાદિ લક્ષણ) પ્રવૃત્તિ તે સુખશીલીઆપણું છે; સામે પૂરે ચાલવારૂપ વૃત્તિ (ધર્મ-સંજ્ઞાનું મૂળ) જ્ઞાનીને ઉત્કૃષ્ટ, ઉચ્ચ માસક્ષપણાદિ તપ છે. માટેજ ચતુર્જ્ઞાની તીર્થંકર તદ્દલવ સિદ્ધિગામિ બાણતાં છતાં તપ આદરે છે.

અનુવાદ:—

બવ પ્રવાહ પાછળ વહે, સુખશીલીઆ સૌ બાળ;

સામે પુર જાની મથે, તપ તીર્થંકરનું બાળ. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—અનાદિ સંસાર પ્રવાહ પદ્ધતિવાળી પ્રવૃત્તિરૂપ આનુષ્ઠોતસિકીવૃત્તિ, સુખશીલીઆ એટલે ઇન્દ્રિય મગ્ન તે સુખના અભિલાષી અજ્ઞાની જીવોને હોય છે; સંસાર—સન્મુખતા તજી સામે પ્રવાહે સંસાર-પરાજ્ઞુખી પ્રવૃત્તિ જ જ્ઞાનીઓનું ઉત્તમ તપ છે. આત્મધર્મને—અનુકૂળ અને સંસારને પ્રતિકૂળ પ્રવૃત્તિ તપ કહેવાય છે. તેથી પ્રાયશ્ચિત્તાદિ ભાવ તપનાં પરિણામ તે સ્વરૂપમાં તન્મયતારૂપ છે. તે તપથી સર્વ કર્મોનો ક્ષય થાય છે. ૨

धनार्थिनां यथा नास्ति शीततापादि दुस्सहम् ।
तथा भवविरक्तानां तत्त्वज्ञानार्थिनामपि ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ ધનના અર્થીને ટાઢ તાપ આદિ આકરાં (દુઃસહ) નથી તેમ સંસારથી વિરક્ત તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થીને પણ શીત, તાપ આદિ કષ્ટ સહન કરવારૂપ તપ દુષ્કર નથી.

અનુવાદ:—

જેમ સહે ધન કાજ સૌ, દુઃસહ શીત ને તાપ;
તત્ત્વજ્ઞાન કાજે તપે, ભવ ભીરૂ તપતાપ. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—જેમ ધનાર્થીને શીત, તાપ આદિ દુઃસહ નથી, ધન ઉપાર્જનમાં કુશળ પુરૂષો ટાઢ તાપ આદિ બધું સહન કરેછે, તેમ તત્ત્વના અર્થી અને સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્યવેળાને ઉપવાસ આદિ તપ દુઃસહ નથી. કાર્ય કરવાનો અર્થી (ગરજવાળો) કારણમાં પ્રમાદ કરતો નથી; માટે પરમાનંદરૂપ કાર્યના કર્તા ઉપવાસ આદિ તપરૂપ કષ્ટ ક્રિયામાં કઠણાર્થીની કદપના કરતા નથી. ૩

સદુપાયપ્રવૃત્તાનામુપેયમધુરત્વતઃ ।

જ્ઞાનીનાં નિત્યમાનન્દ-વૃદ્ધિરેવ તપસ્વિનામ્ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થઃ—(સદુપાય) ભલે ઉપાયે પ્રવર્તેલા જ્ઞાની તપસ્વીને ઉપેય (નિરૂપાધક ઈચ્છા વિષય મોક્ષ)ની મીઠાશથી આનંદની વૃદ્ધિજ હોય. તીવ્ર ક્રિયામાં મોક્ષ સાધનરૂપ મનોરથને લીધે આનંદજ હોય. “વૈરાગ્ય રતિ” માં કહ્યું છે:—

રત્તેઃ સમાધાવરતિઃ ક્રિયાસુ નાત્યંતતીવ્રાસ્ત્વપિ યોગિનાં સ્યાત્ ।
અનાકુલા વહ્નિક્ષણાશનેઽપિ ન કિં સુધાપાનગુણાશ્ચકોરાઃ ॥

ભાવાર્થઃ—યોગીઓને પ્રેમ-સમાધિ હોવાથી, અત્યંત તીવ્ર ક્રિયાઓ કરવા છતાં તે પ્રત્યે અરતિ ન થાય; કેમકે સુધાપાનરૂપ ગુણને લઈને ચક્રોર પક્ષીઓ અગ્નિના કણુ ખાતાં પણ અનાકુલ (સુખી) નથી રહેતાં ?

અનુવાદઃ—

સત્સાધનને સાધતાં, મોક્ષ-મધુરતા સાથ;

તપસી જ્ઞાનીને વધે, સદ્દાનંદ યથાર્થ. ૪

જ્ઞાનમંજરીઃ—તીવ્ર તપમાં મગ્ન, છમાસથી અધિક કાળ પર્યંત સર્વ પ્રકારના આહાર તથા આતાપના, કાર્યોત્સર્ગ આદિ જિનકલ્પ ચર્યા વડે પરિહાર-વિશુદ્ધિ નામના ચારિત્રને પાળતા મુનિઓ, સૂક્ષ્મ અનંત સ્વ-પર પર્યાયોના વિવેકમાં મગ્ન ઉપયોગવાળા જ્ઞાનીઓ, અને પરીષદ આદિ સહતા, વન, નદી, શુદ્ધાઓના નિવાસમાં વસતા તપસ્વીઓને પણ આનંદની વૃદ્ધિજ હોય છે.

જેમકે-કોઈ દેવાદાર (અધમર્ણ) ને ધન પ્રાપ્ત થયું હોય તો તે લેણદાર (ઉત્તમર્ણ ધીરનાર) ને ધન આપતાં

પોતાને ધન્યજ્ઞ માને છે; અથવા લાખિય કે સિદ્ધિનો અર્થી શરૂઆતમાં ઊંચા હાથ રાખવારૂપ કે નીચે મુખ રાખી લખડવારૂપ મહા કષ્ટ આપનારી ક્રિયાઓ પણ કરે છે; તે સિદ્ધિ સાધવાનો અભિલાષી જેમ અત્યંત કષ્ટ સહે છે તેમ તેમ હર્ષ પામે છે. તેમજ પરમાનંદ, અવ્યય, શુદ્ધ આત્મ સિદ્ધિ-સાધનનો અર્થી તેમાં વિદ્ધ કરતાં કર્મોના ક્ષય માટે તપનાં કષ્ટ આદિ સહતાં પોતે આનંદ પામે છે. શા કારણથી ? નિર્મલ, અવ્યય પદરૂપ મોક્ષ (ઉપેય)ની મધુરતાને કારણે. સિદ્ધિની મધુરતામાં આસક્ત બનેલાને તેનાં સાધનના ઉપાયરૂપ નિષ્પરિચ્છતા (સર્વસ્વનો ત્યાગ) આદિ સર્વ હિતરૂપ જણાય છે. કેવા તપસ્વીને ? સત્ સાધનરૂપ સંવર-નિર્જરામાં પ્રવર્તતા, ઉદ્યમ કરતા તપસ્વીને. આ પ્રકારે સ્વધર્મના સાધનમાં સાધુઓને આનંદ આવે છે, દુઃખ લાગતું નથી. જેને સાધન પ્રત્યે કષ્ટપણા (આકરાપણા)ની બુદ્ધિ છે તે સાધક “નથી. “બોડશક”—માં કહ્યું છે કે:— ૪

इत्थं च दुःखरूपत्वात् तपोव्यर्थमितीच्छताम् ।

बौद्धानां निहता बुद्धि-बौद्धानंदपरिक्षयात् ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—વળી એમજ દુઃખ ભોગાત્મક (દુઃખરૂપ-હોવાથી) તપ, ઠારના કષ્ટની પેઠે નિષ્ફળ છે એમ વાંછતાં (સાખીત કરવા ઇચ્છતા) બૌદ્ધોની કલ્પના બુદ્ધિ બુદ્ધિજનિત અંતરંગ આનંદના ક્ષયથી હણાઈ ગઈ છે. તેમને બુદ્ધિજનિત જે અંતરંગ આનંદ તેની ધારા અખંડ નથી.

અનુવાદ:—

વ્યર્થ તપ દુઃખઢાયી તો, બૌદ્ધ ગણે છે એમ;

જ્ઞાનાનંદ અખંડ નહિ, બુદ્ધિ હણાઈ તેમ. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—એમ જે તપ છે તે કષ્ટ છે એમ જાણી તપને નિષ્ક્રમ ગણે છે. શાથી ? દુઃખરૂપ હોવાથી, તપ કરતાંજ દુઃખ અને ઉદ્વેગ થાય છે, જ્યાં આદર નથી તે હિતકારી કેમ લાગે ? એમ પરભાવનાં સુખને વાંછતા ખૈદોની બુદ્ધિ નિશ્ચયથી હણાઈ ગઈ છે; શાથી ? ખૈદ એટલે જ્ઞાન, તેનો આનંદનો ક્ષય થવાથી જ્ઞાન-આનંદની ધારાના ક્ષયથી તપ કષ્ટરૂપ, નિષ્ક્રમ જણાય છે. ૫

यत्र ब्रह्म जिनार्चा च कषायाणां तथा हतिः ।

सानुबन्धा जिनाज्ञा च, तत्तपः शुद्धमिष्यते ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—જે તપમાં પ્રદ્વચર્ય વધે, જિન ભગવંતની પૂજા થાય, કષાયોનો નાશ હોય, અને અનુબંધસહિત (અપેક્ષા સહિત) વીતરાગની આજ્ઞા પ્રવર્તે, તે તપને શુદ્ધ માન્યું છે.

અનુવાદ:—

પ્રદ્વચર્ય, પ્રભુ-પૂજના, ક્રોધાદિક અરિ ટાળ;

વીતરાગ-આજ્ઞા પળે, તો તપ શુદ્ધ નિહાળ. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—જે તપમાં મૈથુન ત્યાગરૂપ કે વિષય પ્રત્યે અનાસક્તિરૂપ પ્રદ્વચર્ય પળે, તત્ત્વભક્તિરૂપ જિનપૂજા થાય, ક્રોધાદિક કષાયોનો નાશ થાય અને વીતરાગે કહેલા વચનની સાપેક્ષ પદ્ધતિરૂપ વીતરાગ આજ્ઞા સધાય તે તપ શુદ્ધ સમજવું. ભાવના—પ્રથમ ઇન્દ્રિયોની અભિલાષા દૂર કરી, શાંત પરિણામથી, સિદ્ધાંતમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે, ક્ષણની ઇચ્છા વિના તપ થાય તે વિશુદ્ધ છે. અનાદિ પરભાવના સુખની સ્પૃહાથી કોણે કયી કષ્ટ-ક્રિયા નથી કરી ? જે તપ સ્વરૂપને નિરાવરણ કરવા માટે, અસંગ, નિર્મોહક આત્મતત્ત્વમાં

એકતા રૂપ છે; વિદ્ય કર્તા આહાર આદિના ગ્રહણરૂપ પરભાવને નિવારણ કરનાર જે તપ છે, તેજ શ્રેષ્ઠ છે. ૬

तदेव हि तपः कार्यं, दुर्ध्यानं यत्र नो भवेत् ।

येन योगा न होयन्ते, क्षीयन्ते नेन्द्रियाणि वा ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ:—નિશ્ચયથી જ્યાં માહું (આર્ત્ત, રૌદ્ર) ધ્યાન ન થાય અને જેથી યોગને હાનિ ન પહોંચે અથવા ઇન્દ્રિયો ક્ષય પામે નહિ તેજ તપ કરવું. કહ્યું છે કે:—

“ सोऽ तवो कायव्वो जेणं मंगुलं ण चित्तेह ।

जेण ण इंदिय हाणी जेण य जोगा न हायंति ॥ ”

ભાવાર્થ:—તેજ તપ કરવા યોગ્ય છે કે જેથી મન માઠી ચિંતવણા ન કરે, ઇન્દ્રિયોની હાનિ જેથી ન થાય અથવા જેથી યોગો હાનિ ન પામે.

અનુવાદ:—

જ્યાં દુર્ધ્યાન ન ઉપજે, નહિ યોગ હણાય;

ઇન્દ્રિય-ક્ષય જ્યાં હોય નહિ, તપ તે યોગ્ય ગણાય. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—નિશ્ચયે જે તપમાં પુદ્ગલની ઇચ્છા રૂપ કે અનિષ્ટારૂપ દુર્ધ્યાન ન થાય તેજ તપ કરવા યોગ્ય છે; કે જેથી મન, વચન, કાયારૂપ યોગો કે તત્ત્વના અનુભવ વડે સ્વરૂપ-રમણરૂપ યોગ હાનિ ન પામે વા જેથી ઇન્દ્રિયો-ધર્મ સાધક સ્વાધ્યાય કે અહિંસાદિમાં પ્રવર્તનરૂપ તેનાં કાર્યો-નાશ ન પામે; સાધનારૂપ ચેતનના વીર્યની હાનિ ન થાય તે તપ શુદ્ધ છે, કરવા યોગ્ય છે. ૭

मूलोत्तर गुणश्रेणि-प्राज्यसाम्राज्यसिद्धये ।

बाह्यमाभ्यंतरं चेत्यं, तपः कुर्यान्महामुनिः ॥ ८ ॥

ભાષાર્થ:—મૂલ ગુણો અને ઉત્તર ગુણોની શ્રેણિરૂપ મોટું સામ્રાજ્ય સાધવા માટે મહા મુનિશ્વર બાહ્ય તેમજ અંતરંગ તપ આ પ્રકારે કરે.

અનુવાદ:—

બાહ્યાભ્યંતર તપ તપે, મહામુનિ પશુ એમ;
મૂળ-ઉત્તર ગુણ શ્રેણિરૂપ, સધે સમ્રાજ્ય જેમ. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—પરમ નિર્ઘ્રંથ આ પ્રકારે તપ કરે. કેવું તપ ? જ્ઞાન, ચારિત્રાદિ મૂળભૂત ગુણો અને સમિતિ, ગુપ્તિ આદિ ઉત્તર ગુણોના વિશેષ પ્રગટવારૂપ શ્રેણિ સમાન મોટા સામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે એટલે પોતાના ગુણોની પ્રભુતા સાધવા માટે લોકોને ઉદ્ધાસનું કારણ અને પ્રભાવનાનું કારણ બાહ્ય તપ તેમજ અન્ય લોક ન જાણી શકે, તેવું તથા પોતાના ગુણોની પ્રગટવારૂપ અભ્યંતર તપ કરવા યોગ્ય છે. ૮

૩૨. સર્વનય-આશ્રયણ અષ્ટક.

ધાવન્તોઽપિ નયઃ સર્વે સ્યુર્માવિ કૃત-વિશ્રમાઃ ।

ચારિત્ર ગુણલીનઃ સ્યાદિતિ સર્વનયાશ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—નૈગમ આદિ સઘળા નયો (પોતાના અભિ-પ્રાયમાં) દોડતાં છતાં ભાવ (શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ) માં વિસામો (સ્થિરતા) કરનાર હોય છે. તેથી સંયમના વર્ધમાન પર્યાય (ગુણ) માં લીન (આસક્ત) મુનિ સર્વનયનો આશ્રય કરનાર હોય. અનુયોગદ્વારમાં કહ્યું છે કે:—

“ સર્વેસિં પિ નયાણં बहुविह वत्तव्यं निसामिता ।
जं सव्वनयविसुद्धं, तं रणगुणद्विओ साहु ॥ ”

ભાવાર્થ:—સર્વનયોની અનેક પ્રકારે વર્તના સાંભળી,
જેમ સર્વનયે વિશુદ્ધ ચારિત્ર (સંયમ) ગુણમાં સ્થિરતા થાય
તેમ સાધુ પ્રવર્તે.

અનુવાદ:—

જણાય નય સૌ દોડતા, ભાવ વિષે રહે સ્થિર;
સર્વનય-આશ્રિત મુનિ, સંયમ પુષ્ટ-શરીર. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—જે પ્રકારનાં તપ સંવરસ્વરૂપ છે.
સંવર સ્વરૂપ એટલે જ્ઞાન અને ચારિત્રની તીક્ષ્ણતા (ઉચ્ચતા)
ચેતનાના વીર્ય આદિ ગુણોમાં સ્વરૂપે એકતા છે તે. બીજું
તો જ્ઞાન-ચારિત્ર-વીર્ય-ભોગરૂપ ગુણોની ભિન્નતારૂપ ગુણના
આસ્વાદરૂપ એકતાના અનુભવ સમાન સર્વ પરભાવની નિસ્પૃ-
હતારૂપ છે. જઘન્યથી તે અંશ ત્યાગપૂર્વક દેશે અનિચ્છા
ગુણમાં એકતા સ્વરૂપ છે; ઉત્કૃષ્ટતાથી શુકલ ધ્યાનના છેલ્લા
અધ્યવસાયરૂપ છે. પરભાવનું જ્ઞાન દુર્લભ છે; કારણ કે અસંખ્યાત
સમયે પણ દેશથી જણાય છે; તે જ્ઞાન પણ ગૌણ-મુખ્યતા
રૂપે પ્રવર્તે છે. ‘તત્ત્વાર્થ સૂત્ર’ માં કહ્યું છે. અર્પિતાનર્પિનસિદ્ધે:
ગૌણ મુખ્યતાથી વચનવડે પદાર્થનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે.
એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું છે. સર્વજ્ઞને તો બધુંય
એક સમયેજ જણાય છે (એટલે જ્ઞાનમાં ગૌણ મુખ્યતા હોય
પણ રાગ દ્વેષની પરિણતિથી નથી. રાગ દ્વેષની પરિણતિ
બંધનું કારણ છે. માટે યથાર્થ બોધ થવા નયસ્વરૂપે વસ્તુનું
વિવેચન હિતરૂપ છે, પણ સગ-દ્વેષ હિતકારી નથી. તેથી

જ્ઞાન માટે સમભાવ કરવા યોગ્ય છે અને જ્ઞાનની સમતાજ ચારિત્ર છે. તે અર્થેજ હવે કહે છે:—સર્વ નયો પોત પોતાના પક્ષ સ્થાપવા પ્રવર્તતાં હોડે છે પણ શુદ્ધ આત્મ ધર્મમાં સ્થિર રહે છે માટે મુનિ ચારિત્ર (ચય=કર્મ સમૂહ+રિક્ત=ખાલી કરવું) ગુણના વર્ધમાન પર્યાય સહિત સર્વનય આશ્રિત ધાય એટલે દ્રવ્યનયે કારણના અહણ કરનાર થાય, ભાવનયે તે કાર્યના અહણ કરનાર થાય; ક્રિયાનય સાધનમાં ઉદ્યમ કરવારૂપ છે, જ્ઞાનનય જ્ઞાનમાં વિશ્રામ (સ્થિરતા) કરવારૂપ છે, એમ સર્વ નયમાં આસક્ત થાય. ‘શ્રી ભગવતી’ સૂત્રની ટીકામાં કહ્યું છે કે—

“ જહ જિણમયં પવ્વજ્જહ તા મા વિવહારનિચ્છણ મુયહ ।
વવહાર નઓચ્છેણ તિત્થુચ્છેઓ જઓ મણિઓ ॥ ”

ભાવાર્થ:—જે જિનમત પ્રવર્તાવવો હોય તો વ્યવહાર અને નિશ્ચય નયોને મુકી ન દેશો; કારણ કે વ્યવહાર નયને ઉદ્યાપવાથી તીર્થ-સંધર્મનો ઉચ્છેદ (નાશ) થશે એમ કહ્યું છે.

માટે સમતા હિતકારી છે. ફરીથી તેજ વાત દઢ કરે છે:—

પૃથગ્નયા મિથ: પક્ષ-પ્રતિપક્ષકદર્થિતા:
સમવૃત્તિસુખાસ્વાદી જ્ઞાની સર્વનયાશ્રિત: ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—જુદાજુદા સર્વ નયો માંહોમાંહે વાદ-પ્રતિ-વાદ વડે દુષિત (પીડિત) થયા છે; પરંતુ મધ્યસ્થપણના સુખના આસ્વાદી (અનુભવનાર) જ્ઞાની સર્વ નયને અશ્રિત હોય છે. કહ્યું છે કે:—

“ અન્યોઽન્યપક્ષ-પ્રતિપક્ષભાવાત્ , યથાપરે મત્સરિણ: પ્રવાદા: ।
નયાનશેષાનવિશેષમિચ્છન્ ન પક્ષપાતી સમયસ્તથા તે ॥ ”

ભાષાર્થ.—એક ખીજ પ્રત્યે (માંહોમાંહે) વાદ-પ્રતિવાદ હોવાથી જેમ ખીજના ગુણ દેખી ન શકનારા (અદેખાઇ ભર્યા) વાદ વિવાદો થાય છે; પરંતુ સર્વ નયોને સમાનપણે ઇચ્છનાર હે પ્રભુ તમારો ધર્મ પક્ષપાતી (એકાંત) નથી.

અનુવાદ:—

પક્ષ-પ્રતિપક્ષે લડે, દુર્નય જે જે ભિન્ન;
સર્વનય આશ્રિત મુનિ, સમવૃત્તિ સુખલીન. ૨

જ્ઞાનમંજરી:—ભિન્ન ભિન્ન પક્ષ-પ્રતિપક્ષ (વાદ-પ્રતિવાદ) માં માંહોમાંહે ઝગડા મચાવતા નયો દુર્નયો છે. માટે યથાર્થ જ્ઞાનવંત જ્ઞાની સર્વનય માર્ગોના સાપેક્ષ જ્ઞાનમાં મગ્ન રહે છે. કેવા જ્ઞાની? ઇષ્ટ અનિષ્ટપણા રહિત સમવૃત્તિના સુખનો આસ્વાદ લેનારા. કહ્યું છે કે:—

“ ઉદ્ધાવિવ સર્વસિંધવઃ સમુદીર્ણસ્ત્વયિ નાથ દૃષ્ટયઃ ।

ન ચ તાસુ ભવાન્ પ્રદૃશ્યતે પ્રવિભિન્નાસુ સરિન્સિવોદધિઃ ॥

ભાષાર્થ:—હે ? નાથ, જેમ સમુદ્રમાં સર્વ નદીઓ ભળી જાય છે, તેમ સર્વ પ્રકારની દૃષ્ટિઓ (નયો) તમારામાં સમાય છે; પણ જેમ ભિન્ન ભિન્ન નદીઓમાં સમુદ્ર દેખાતો નથી તેમ તે ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિઓ (નયોમાં તમારાં દર્શન થતાં નથી.

વળી ‘ સન્મતિતર્કપ્રકરણ ’ માં કહ્યું છે:—

જય તદ્દઓ અત્થિ જઓ જ ય સમ્મત્તં જ તે સુ પહિપુણ્ણં ।

જેણ કુલ્લે પગન્તા વિમજ્જમાણા અણેગન્તો ॥ ૧૪ ॥

જહ પપ્પ તહ અણ્ણે પસંસે કુણ્ણયા જયા સલ્લે ।

હં તિ હુ મૂલળયાણં પણ્ણવણે લાલ્લહા તે ષિ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—ત્રીજો (દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિકથી લિપ્ત) નય નથીજ. એ બે નયોમાં યથાર્થપણું નથી સમાતું એમ પણ નથી; કારણ કે બન્ને એકાંતો વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરાતાંજ અનેકાંત બને છે. ૧૪

જેવી રીતે બે નય તેવી રીતે બીજા બધા પણ નયો છુટા છુટા દુર્નય છે; કારણ કે તેઓ પણ મૂલ નયોના સ્વેય વિષયને પ્રતિપાદન કરવામાં લાગેલા છે. ૧૫”

સર્વ નયના રસ લેવામાં ચંચળ થયેલા અશુદ્ધ પરિણામ-ને તંજીને સ્વરૂપના આનંદમાં મગ્નતારૂપ પરિણામ કર્તવ્ય છે. નવાં કર્મ ન ગ્રહણ કરવારૂપ સંવર છે. પૂર્વનાં સત્તામાં રહેલાં વગેરે કર્મની નિર્જરા કરાવનાર તપ છે, કારણ કે તપથી દેવાદિ કૃણની અભિલાષાજ યોગ્ય નથી. નિર્જરા કરાવનાર તપથી શુભાંગધ કેવી રીતે થાય ? તપ કરનાર દેવ આયુષ્ય વગેરે બાંધે છે તેમાં શોક, રાગ આદિ પ્રશસ્ત અધ્ય-વસાય કારણભૂત છે. અપૂર્વપણે સર્વ કર્મ દૂર થતાં પ્રગટ થતા જ્ઞાન દર્શન અને મોક્ષના સુખનું મુખ્ય કારણ તપ છે, તે પરભાવથી રહિત સ્વભાવમાં એકતાના અનુભવમાં તીવ્રતારૂપ પરમ આધ્યાત્મિક સાધન છે એ પ્રકારે તપ-અષ્ટકની વ્યા-ખ્યા કરી છે. અને તે વ્યાખ્યાનમાં સાધન સ્વરૂપ પણ જણાવ્યું છે હવે અનેક નય સ્વરૂપ જ્ઞેન માર્ગમાં સર્વનયોમાં એકાંતતારૂપ પક્ષપાતના ત્યાગથી રાગ-દ્વેષના અભાવરૂપ સમભાવ પરિણામ, એટલે પોત પોતાના સ્થાને સાધનરૂપ વિજ્ઞાનમાં રમણુતાનો અધ્યવસાય કર્તવ્ય છે. એકાંત પકડ થતી એજ મિથ્યાત્વ છે. સર્વત્ર સાપેક્ષતા તે સમ્યક્ દર્શન

છે. અને તે યથાર્થ ઉપયોગવાળા અને યથાર્થ પ્રવૃત્તિવાળાને હોય છે.

તેથી એકાંત આગ્રહના ત્યાગ સહિત સર્વ નયોનો આશ્રય કરવા વિષે પરમ રહસ્યના જ્ઞાતા શ્રીમદ્ યશોવિજય ઉપાધ્યાયે બત્રીસમા અષ્ટકનો ઉપદેશ કર્યો છે. અરે ! બાહ્ય પદ્ધતિથી ધર્મ થતો નથી, તે તો નિમિત્ત કારણરૂપ છે. શ્રી પંચમ અંગ, (શ્રી ભગવતીસૂત્ર) માં પ્રાણાતિપાત સંવર આદિ સર્વે અમૂર્ત જીવસ્વરૂપ કહ્યા છે; કારણ કે જેમણે જીવ સ્વભાવરૂપ શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ રત્નત્રયી લક્ષણ ધર્મની પ્રતીતિ કરી છે તેજ સમ્યક્દષ્ટિ છે. કુશકે કાશ (તરણાં) ના અવલંબનથી સમુદ્ર તરી શકાતો નથી. વળી હરિભદ્ર પૂજ્યે કહ્યું છે કે—

“ આયુષ્પમયં ધર્મં આયસિયં અપ્પણો સરુઘં ચ ।

દંસળળાણચરિત્તે ગત્તં જીવસ્સ પરિણામમ્ ॥ ”

ભાવાર્થ:—આત્માથી ઉત્તન્ન થતો ધર્મ રત્નત્રયરૂપ આત્માનું સ્વરૂપ છે, દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની એકતા તે જીવનાં પરિણામ છે.

હે ! ભવ્ય, તારા હિતની વાત કહીએ છીએ: સર્વ શાસ્ત્રોમાં આત્માની શુદ્ધ પરિણતિનેજ ધર્મ કહ્યો છે. નિમિત્તને લઇને ઉપાદાન પ્રગટ થવાનું કારણ બને છે તેથી બાહ્ય આચરણ આદિનો સાધક અભ્યાસ કરે છે, તથાપિ શ્રદ્ધાવંત જીવો ધર્મના કારણરૂપે તેને ઉપાદેય ગણે છે. પોતાના આત્મ-ક્ષેત્રમાં વ્યાપકરૂપ અનંત પર્યાયરૂપ ધર્મ છે એવો ‘ઉત્તરાધ્યયન’ ‘આવશ્યક’ આદિ સર્વ સિદ્ધાંતોનો આશય છે. એ તત્ત્વ રાગ દ્વેષ રહિત મધ્યસ્થ જીવોને પ્રાપ્ત થાય છે. રાગદ્વેષના

અભાવરૂપે પરિણમેજ્ઞા જીવોને ગૌણ મુખ્યતાના ત્યાગરૂપ સમભાવ સાધ્ય છે. પહેલાં મિથ્યાત્વના ઉદયે અમુક મુખ્ય બાબતમાં મુખ્યતાની સમજણ થઈને એકાંત વાદ (અગ્રહ) હતો તે સમ્યક્દર્શન વડે કારણ-કાર્યના વિચારે આ મુખ્ય છે આ ગૌણ છે એમ થાય છે; પણ અનંત પર્યાય સ્વરૂપ કેવળ વસ્તુમાં કોઈ પણ સ્વપર્યાયની ગૌણ મુખ્યતા ક્ષેપોપશમ જ્ઞાનથી થતી નથી. “સંમતિ” માં કહ્યું છે:—

સમ્બળયસમૂહમ્મિ વિ નત્થિ જાઓ ઉભયવાય પળવઓ ।

મૂલળયાણ ઉ આણં પસે ય વિસેસિયં મિત્તિ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—બધા નયોના સમૂહમાં પણ ઉભયવાદ-સામાન્ય વિશેષ ઉભયરૂપનો જણાવનાર નય નથી. કારણ કે તે દરેક નય મૂલનય વડે ગ્રહણ કરાએલ વિષયનેજ વિવિધરૂપે કહે છે.”

“તમ્હા સઘ્ધેવિ જયા મિચ્છાદિદ્ધો સપક્કલપડિબદ્ધા ।

અળ્લોળ્લણિ સ્સિસઆ પુળ, હવંતિ સમ્મસસમ્માવા: ॥૨૧॥

અર્થ:—તેથી માત્ર પોત પોતાના પક્ષમાં સંલગ્ન બધાએ નયો મિથ્યાદષ્ટિ છે; પરંતુ એજ બધા નયો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય તો સમ્યક્રૂપ બને છે. સમતા દર્શાવતાં કહેછે:- ૨

નાપ્રમાણં પ્રમાણં વા સર્વમપ્યવિશેષિતમ્ ।

વિશેષિતં પ્રમાણં સ્યાદિતિ સર્વનયજ્ઞતા ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—સર્વે વચન વિશેષ રહિત હોય તો તે એકાંતે અપ્રમાણ નથી કે એકાંતે પ્રમાણ નથી. સમયસ્થ પણ સદ્વચન વિષય-પરિશોધનથી પ્રમાણ છે. વિષય પરિશોધક નયયોજ્યત પ્રમાણ હોય. એ પ્રકારે સર્વ સ્થાઈવાદ યોજનાથી

સર્વ નય-જાણપણું હોય. ઉપલક્ષણે સ્વસમય વચન પણ અનનુયોગે વિશેષિત અપ્રમાણ હોય.

વળી હેમાચાર્યે કહ્યું છે:—

“ તત્રાપિ ન ચ દ્વેષઃ કાર્યો વિષયસ્તુ યત્નતો મૃગ્યઃ ।
તસ્યાપિ ન સદ્વચનં સર્વં યત્પ્રવચનાદન્યત્ ॥

ભાવાર્થ:—તેના પ્રત્યે પણ દ્વેષ કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ પ્રયત્નપૂર્વક વિષયને વિચારવો (શોધવો); પ્રવચનથી જેનું સર્વ જીતું પડતું હોય તેનું પણ સદ્વચન ન ગણાય.

અનુવાદ:—

સર્વે અવિશેષિત વચન, નહિ અપ્રમાણ, પ્રમાણ;
વચન વિશેષિત માન્ય એ, સર્વનયજ્ઞતા જાણ. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—અધાં વચન એકાંતે અપ્રમાણ નથી કે પ્રમાણ પણ નથી; વિધિ નિષેધનો ઉપદેશ નથી. પ્રથમ જે પ્રમાણ હોય છે, તેજ ગુણની વૃદ્ધિ થતાં ધ્યાનમાં લીન થયેલાને અપ્રમાણ હોય છે.

જે આહાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી તે પ્રથમ અપ્રમાણ છે અને તેજ આહાર ગીતાર્ય આદિને પ્રમાણ છે એ “ ભગવતી સૂત્ર ” ની ટીકાને આધારે જાણવા યોગ્ય છે; તોપણ ગાથા—

“ પરમરહસ્સમિસીળં સમ્મત્તગણિપિઙ્ગધરિઅસારાણં ।
પરિણામિઅં પમાણં નિચ્છયમઘલંબમાણાણં ॥ ”

ભાવાર્થ:—સમ્યક્ ગણિ પિટક (દ્વાદશાંગી-શ્રુતજ્ઞાન) જાણનારામાં ઉત્તમ ઋષિઓનું પરમ રહસ્ય એ છે કે નિશ્ચયનું અવલંબન કરનારને પરિણામ પ્રમાણભૂત છે.

‘પંચવસ્તુ’ ની ટીકામાં “પસળમાહ તણુયોગા”

ઈત્યાદિ બધુંય અવિશેષિત, બીજા મતમાં કહેલું સફ્વચન વિશેષ રહિત છે. અપેક્ષા સહિત યોજેલું પ્રમાણ ગણાય; વિષય પરિશોધક નયે યોજેલું પ્રમાણ ગણાય. ઉપલક્ષણથી સ્વમતનું વચન પણ શાસ્ત્રાધાર વિના કહેલું અપ્રમાણ માનવું; તે પાંચમા અંગ (લગવતીસૂત્ર) માં મંડુકશ્રાવકના અધિકારથી જાણવા યોગ્ય છે. વળી કહ્યું છે કે—

“સુત્તત્યો સ્વલુ પદમો, વીઓ નિજ્જુત્તિમીસિઓ મણિઓ ।

તદ્દા અ નિરવસેસો પસ વિહો હોહ અણુઓગો ॥”

ભાવાર્થ:—સૂત્રનો અર્થ ખરેખર પ્રથમ, નિર્યુક્તિકાર ઋષિઓએ કહેલો બીજો અને સમગ્ર અર્થ એ ત્રીજો એ પ્રકારે અનુયોગ હોય છે. અનુયોગ રહિત વચન પ્રમાણ નથી.

એમ વિચારી સ્યાદ્વાદ ઉપયોગ સહિત સર્વ નયોનું જ્ઞાન કર્તવ્ય છે. વળી પક્ષનો ત્યાગ કરીને સમભાવનું અવલંબન કરવા યોગ્ય છે. આત્મધર્મની સિદ્ધિ હિતકારી છે. ૩

લોકે સર્વનયજ્ઞાનાં તાટસ્થ્યં વાપ્યનુગ્રહઃ ।

સ્યાત્પૃથગ્ નયમૂઢાનાં સ્મર્યાત્તિર્વા^૧તિવિગ્રહઃ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—લોકને વિષે સર્વનયના જાણને સમવૃત્તિ પણું (તાટસ્થ્ય) તટસ્થપણું અથવા અવહાર દશાએ ઉપકાર બુદ્ધિ હોય; વળી જૂઠા જૂઠા નયમાં મૂઢ થયેલાને અહંકારની પીડા અને ઘણા કલેશ હોય છે.

અનુવાદ:—

સમવૃત્તિ સર્વ નયજ્ઞની, ઉપકારક જગમાંય;

ભિન્નનય-મૂઢને પીડે, આગ્રહ, માન સદાય ૪

૧ વાપ્યનિગ્રહઃ પાકાંતર.

જ્ઞાનમંજરી:—ચતુર જન-સમૂહમાં સર્વ નયના રહ-
સ્યને જાણનારનું સમીપવર્તીપણું (તટસ્થતા, પાર્શ્વવર્તીપણું)
ઉપકારકારક છે; સર્વત્ર પરીક્ષકપણું હિતરૂપ છે; અને એક
એક નયના પક્ષની પકડવાળાને માનરૂપ ગાંડપણની પીડા
અથવા કદાચહ હોય છે.

કહ્યું છે કે—

“ કાલો સહાવ નિયદ્, પુઘ્વકયં પુરિસકારણે પંચ ।
સમવાયે સમ્મત્તં, ઇગંતે હોદ્ મિચ્છત્તં ॥ ”

ભાવાર્થ:—કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃત અને પુરૂષાર્થ
એ પાંચ એકત્ર થાય ત્યાં સમ્યક્ત્વ છે; એકાંતે મિથ્યાત્વ છે.

અહિં ઉપાદાન કારણપણાને લીધે પુરૂષાર્થની મુખ્યતા
છે, કાળ, સ્વભાવ અને પૂર્વકૃતનું કારણપણું નિમિત્ત અને
અસાધારણ અપેક્ષાએ છે, નિયતિનું કારણપણું ઉપચારથી છે.
‘ વિચારામૃતસંગ્રહ ’ માં એનું (નિયતિનું) અનિત્યપણું કહ્યું
છે. એમ મિથ્યાગ્રહરૂપ નિયત પક્ષ આજીવિકોનો છે જૈનોનો
નથી. એ પ્રકારે જૈન માર્ગમાં અંશે હોવા છતાં અપેક્ષા
સહિત હોવાથી સમુચ્ચય વચન છે. ૪

શ્રેય: સર્વનયજ્ઞાનાં વિપુલં ધર્મવાદત: ।

શુષ્કવાદાદપિવાદાન્ પરેષાં તુ વિપર્યય: ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—સર્વનયના જાણુને ધર્મવાદ (તત્ત્વજ્ઞાથી પૂછે,
તત્ત્વજ્ઞ કહે તે ધર્મવાદ) થી ઘણું કદ્યાણુ થાય છે; સૂકા
વાદથી અને વિવાદથી એકાંત દૃષ્ટિને આશ્રેયજ હોય. શુષ્ક-
વાદ તે કહિએ જ્યાં કંઠ-તાલુ શોષ માત્ર થાય; વિવાદ તે
કહિએ જ્યાં પરવાર્તાના કાર્યની હાનિ થાય.

અનુવાદ:—

સર્વનયજ્ઞનું હિત અતિ, ધર્મ-વાદથી જાણુ;
શુન્ક વાદ વિવાદથી, અહિત અન્યને માન. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—યથાર્થતા રહિત માત્ર કંઠ અને તાળવાને સૂકાવનાર (બકવાદ) શુન્કવાદ છે; તે કષાયયુક્ત હોવાથી તજવા યોગ્ય છે. પરપક્ષને હરાવવાની બુદ્ધિએ સ્વપક્ષ સ્થાપવા માટે વિવાદ છે તે પણ હેય છે. તત્ત્વજ્ઞાની પરસ્પર તત્ત્વજ્ઞાન અર્થે તત્ત્વના જિજ્ઞાસુને જે કહે છે તે ધર્મ વાદ છે. સર્વનયોને જાણનાર ધર્મવાદ રૂપે તત્ત્વ કહેવામાં રસિક વક્તા છે અને સાંભળનાર તત્ત્વજ્ઞાન રસિક હોય તો બન્નેના યથાર્થ યોગ ધર્મ કથનથી અત્યંત કલ્યાણ થાય છે. જો તેવા સાંભળનાર ન હોય, તો પણ તત્ત્વ બોધનની ઇચ્છાએ ધર્મ કથા કરવી હિતકારી છે; પણ શુન્કવાદ અને વિવાદથી એકાંત દષ્ટિનું અકલ્યાણ થાય છે. સૂક્ષ્મ અર્થનું કથન પાત્રની યોગ્યતાથી ધર્મહિત કરવારૂપ લાવ-અનુકંપા છે. ૫

હવે સન્માર્ગની પ્રશંસા કરે છે: —

પ્રકાશિતં જનનાં યૈર્મતં સર્વનયાશ્રિતમ્ ॥

ચિત્તે પરિણતં ચેદં યેષાં તેમ્યો નમોનમઃ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—લોકો પ્રત્યે જે પુરૂષે સ્વાહવાદ ગર્ભિત મત (પ્રવચન) પ્રકાશ્યો તે પુરૂષને અને એ સર્વનયાશ્રિત (સ્વાહવાદ) મત જેમના ચિત્તમાં પરિણમ્યો તેમને વારંવાર નમસ્કાર હો !

અનુવાદ:—

સર્વનયાશ્રિત મત કહ્યો જનને તે ગુરુ પૂજ્ય;
જેના મનમાં પરિણમ્યો, તે જન પણ ધન્ય ધન્ય. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—જે સર્વજ્ઞ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં પરિણમેલા શ્રી હરિભદ્ર આદિ સંવિગ્ન પાક્ષિક યથાર્થ ઉપદેશકોએ સર્વ નય સાપેક્ષ સ્યાદ-વદ ગર્ભિત મોક્ષના અંગરૂપ ઇષ્ટ શાસન પ્રકાશ્યું છે તેમને નમસ્કાર હો! શુદ્ધ ઉપદેશકોજ વિશ્વમાં પૂજ્ય છે. ભવ ભાવનામાં કહ્યું છે કે:—

મહાગ-વહુસ્સુઆણં, વહુજણં સંદેહ પુચ્છણિજ્ઞાણં ।
ઉજ્જોહ અભુવણાણં જ્ઞાણંમવિકેવલં મયંકે ॥ ૧ ॥
તે પુજ્જા તિઅલોપ સઘ્વત્થવિ જાણ નિમ્મલં નાણં ।
પુજ્જાણવિ પુજ્જાયરા, નાણી ચારિત્ત જુસ્તા ય ॥ ૨ ॥
તથા ઉપદેશમાલામાં કહ્યું છે:—

સાવજ્ઞજોગ પરિવજ્જણાઓ, સઘ્વુત્તમો જહધમ્મો ।
બીઓ સાવગધમ્મો તદ્દઓ સંવિગ્ગ પક્ખપહો ॥ ૧ ॥
સુજ્ઞહ જઈ સુચરણો, સુજ્ઞહ સુસ્સાવગોવિ ગુણકલિઓ ।
ઓસન્નચરણકરણો, સુજ્ઞહ સંવિગ્ગપક્ખરૂહ ॥ ૨ ॥
સંવિગ્ગપક્ખિયાણં લક્ખણમેયં સમાસઓ મણિઅં ।
આસન્નચરણકરણાવિ, જેણં કમ્મં વિસોહંતિ ॥ ૩ ॥
સુહંસુસાહુધમ્મં, કહેઈ નિર્દઈ ય નિયમાયારં ।
સુતવસ્સિયાણ પુરઓ, દ્વોઈ સઘ્વો મરાયણિઓ ॥ ૪ ॥
ઘંદઈ નય ઘંદાવઈ કિયકમ્મં કુળઈ કારવઈ નેવ ।
અતટ્ટા નવિ દિક્ખહ વેદ સુસાહુણ બોહેડં ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ:—સાવધ (હિંસાકારી) યોગનો ત્યાગ હોવાથી યતિધર્મ (મુનિપણું) સર્વોત્તમ છે; બીજો શ્રાવક ધર્મ અને ત્રીજો સંવિગ્ન પક્ષનો માર્ગ છે. ૧

સુચારિત્રવાળો યતિ (મુનિ) શુદ્ધ છે, સમ્યક્ દર્શન અને વ્રતાદિ ગુણ જેને પ્રગટયા છે એવો સુશ્રાવક પણ શુદ્ધ છે અને ચરણ કરણ (આચાર)માં શિથિલ મુનિ પણ સંવિગ્ન પક્ષની રૂચિવાળો શુદ્ધ છે. ૨

સંવિગ્ન પક્ષવાળાનાં લક્ષણ ટુંકામાં આ કહ્યાં છે:— ચરણ કરણમાં શિથિલતાવાળો પણ જેથી કમનું વિશેષન (શુદ્ધિ-કર્મનાશ) થાય એવો શુદ્ધ સુસાધુનો ધર્મ કહે પોતાના આચારની નિંદા કરે અને સુતપસ્વીઓની આગળ સર્વથી કમ રત્નત્રયવાળો (અદ્વપસંયમવંત) થઈ રહે. ૩-૪

વંદન કરે, પણ વંદન કરાવે નહિ; સેવા કરે, કરાવે નહિજ, પોતાને માટે (પોતાનો શિષ્ય કરવા) કોઈને દીક્ષા આપે નહિ, પરંતુ બોધ આપીને (જેને સાધુ થવું હોય તેને બુઝવીને) સુસાધુને સોંપે. ૫

ધર્મ્યાદિ ગુણો સહિત જે ઉપદેશોલું છે તે સત્ય છે, વળી આ સ્યાદ્વાદ ગર્ભિત તત્ત્વ ધર્મ સ્વરૂપ જેમના ચિત્તમાં પરિણામ પામ્યું છે એટલે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતાના ભાવથી વ્યાપ્ત્યું છે તેમને પણ પ્રણામ હો! સર્વજ્ઞ કહેલા માર્ગને અનુસરનારા (માર્ગાનુસારી) પુરૂષો પણ ધન્ય છે, તો તે ધર્મભાવ જેમના હૃદયમાં પરિણમ્યો છે તેમની શી વાત! સર્વજ્ઞ શાસનને નમસ્કાર હો! અને સર્વજ્ઞના માર્ગે પ્રવર્તતા પુરૂષોના સંઘ (સમૂહ)ને નમસ્કાર હો! ૬

નિશ્ચયે વ્યવહારે ચ ત્યક્ત્વા જ્ઞાને ચ કર્મણિ ।

एकपक्षिकविश्लेषमारूढाः शुद्धभूमिकाम ॥ ७ ॥

અમૂઢલક્ષ્યાઃ સર્વત્ર પક્ષપાતવિવર્જિતાઃ ।

जयति परमानन्दमयाः सर्वनयाश्रयाः ॥ ८ ॥

ભાષાર્થઃ—નિશ્ચય નયમાં અને વ્યવહાર નયમાં તથા જ્ઞાન પક્ષમાં અને ક્રિયા પક્ષને વિષે એક પક્ષગત જે ભ્રમ સ્થાન તેને તથાને જ્ઞાન પરિપાકરૂપ શુદ્ધ ભૂમિકા પર ચઢેલા, (વેધ) લક્ષ્યને ન ભૂલે એવા, સર્વ ભૂમિકાએ કદાચરૂ રહિત, પરમાનંદ-મય (ભરપૂર) અને સઘળા નયના આશ્રય વાળા જયવંત વર્તે છે (સર્વોત્કર્ષ સહિત પ્રવર્તે છે),

અનુવાદઃ—

નિશ્ચય ને વ્યવહારનો, જ્ઞાન-ક્રિયાનો તેમ;

એકાંતિક આચરૂ તથા, ચઢી ભૂમિકા એમ. ૭

પક્ષપાત સર્વત્ર તથા, અચુક લક્ષ્ય આધાર;

સર્વનય-આશ્રય સથ, લહે પરમ સુખ જયકાર. ૮

જ્ઞાનમંજરી—આવા પુરૂષો સર્વોત્કર્ષપણે (જયવંત) વર્તે છે. કેવા પુરૂષો ? શુદ્ધ આત્મ પરિણુતિરૂપે (નિશ્ચયે) અને વીર્ય પ્રવર્તનરૂપે (વ્યવહારે) તથા જ્ઞાન (ઉપયોગ) પક્ષમાં અને ક્રિયાપક્ષમાં એકાંત ચરૂરૂપ ભ્રમસ્થાન તથાને જ્ઞાન પરિપાકરૂપ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા એટલે જ્ઞાનના અનુભવરૂપ સ્થાનમાં રહેલા, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં (લક્ષ્યમાં) મૂઢતા રહિત એટલે જીવ-અજીવ, ઈષ્ટ, અનિષ્ટ વસ્તુમાં પક્ષપાત (એકાંત આચરૂ) રહિત, અમૂર્ત (પરમ) આનંદથી

ભરપૂર અને સર્વનયોના આધારવાળા પુરૂષો જ્યવંત વર્તે છે એટલે સમ્યક્ દર્શન આદિ ગુણોથી પૂર્ણ બને છે.

તેથી પોતાના સત્તામાં રહેલા ધર્મોના સાધન માટે સાધવા તૈયાર થયેલા સ્વકાર્યરૂપ ચેતનાદિ પરિણતિરૂપ ચક્રના સાધનની પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તેલાને (પ્રવૃત્તચક્ર યોગીને) પ્રેરનારા સમસ્ત પરભાવના પ્રસંગથી રહિત સ્વાદ્વાદ્ નય માર્ગથી યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપના લક્ષને પામેલા આચાર્ય-ઉપાધ્યાય જ્યવંત વર્તે છે. વિશ્વમાં વ્યાપેલા વ્યામોહને નિવારવાને પ્રવીણ એવા વાક્ય-અમૃતથી દ્વાનથી (બોધ દેવાથી) અનાદિના મોહરૂપ કાળકુટ વિષનો જેમણે નાશ કર્યો છે, પોતાના આત્મતત્ત્વની અનંત સંપત્તિના વિલાસની લીલામાં મગ્ન નિર્ગ્રંથ છતાં મહારાજ, અસંગ છતાં અનંત ગુણોને ધારણ કરનાર, નિરાકુલ છતાં સ્વઆત્મસાધન કાળે વ્યાકુળ વનવાસી છતાં સ્વપર્યાયરૂપ પુષ્પરસ પીવામાં મગ્ન થયેલા શ્રીમદ્ સર્વજ્ઞની કહેલી આજ્ઞા વહેનાર ધુરંધર સમાન, માર્ગાનુસારી છતાં યથાશક્તિ ગુણ વધારવાનો જેમણે લક્ષ રાખ્યો છે, દ્રવ્ય-ભાવ સાધન વડે શુદ્ધ પરમાત્મારૂપ સાધ્ય પ્રત્યે જેમણે દૃષ્ટિ રાખી છે, તેજ જ્ઞાનસાર ને ગ્રહણ કરવામાં કુશળ ગણવા યોગ્ય છે. ૭-૮

હવે ઉપસંહારાર્થે સર્વ અષ્ટકોની ભાવનારૂપ નામ-કથના કહે છે.

પૂર્ણો મમ્નઃ સ્થિરોઽમોહો, જ્ઞાની શાન્તો જિતેન્દ્રિયઃ ।
ત્યાગી ક્રિયાપરસ્તુતો, નિર્લેપો નિસ્પૃહો મુનિઃ ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—૧ પૂર્ણ (પૂરો); ૨ મગ્ન-જ્ઞાનમગ્ન, ઉપરથી ઉપમારૂપ નહિ; ૩ તેથીજ યોગ સ્થિરતાવંત (સ્થિર); ૪ તેથીજ મોહ રહિત ૫ તેથીજ જ્ઞાની (તત્ત્વજ્ઞ); ૬ તેથીજ ઉપશવંત; ૭ તેથીજ ઈન્દ્રિયો જેણે જીતી છે એવો; ૮ તેથીજ ત્યાગી—કલ્મસ છે કે:—

बांधवघनेन्द्रियत्यागात्यक्तभयविग्रहः साधुः ।

त्यक्तात्मा निर्ग्रन्थस्त्यक्ताहंकारममकारः ॥

ભાવાર્થ:—સ્વજન, ધન અને ઈન્દ્રિયોના વિષયોના ત્યાગથી જેણે ભય અને કલહનો ત્યાગ કર્યો છે એવો સાધુ, ત્યાગમૂર્તિ, નિર્ગ્રન્થ-અહંભાવ અને મમત્વભાવના ત્યાગી હોય છે.

૧ પૂર્ણ, ૨ મગ્ન; ૩ સ્થિર, ૪ મોહરહિત, ૫ જ્ઞાની, ૬ શાન્ત, ૭ જિતેન્દ્ર; ૮ ત્યાગી, ૯ તેથીજ ક્રિયાપર (વચન ક્રિયાઅનુષ્ઠાન ઓળંગી અસંગ-ક્રિયામાં નિષ્ઠ); ૧૦ તેથીજ તૃપ્ત-આત્મસંતુષ્ટ, તેથીજ ૧૧ નિર્લેપ (લેપરહિત) ૧૨. તેથીજ નિઃસ્પૃહ (સ્પૃહા રહિત); ૧૩. તેથીજ મુનિ ભાવ મૌનવંત છે.

અનુવાદ:—

^૧પૂર્ણ, ^૨મગ્ન, ^૩સ્થિર, ^૪મોહ રહિત, ^૫જ્ઞાની ^૬શાન્ત જિતેન્દ્ર;

^૮ત્યાગી, ^૯ક્રિયાપર, ^{૧૦}તૃપ્ત ને ^{૧૧}નિર્લેપ, ^{૧૨}નિઃસ્પૃહ, ^{૧૩}મુનીન્દ્ર. ૧

જ્ઞાનમંજરી:—અનાદિ કાળથી પરભાવના અનંત કોળીઆ ગળ્યા છતાં આ જીવ તૃષ્ણારૂપ રોગથી ઘેરાયેલો

હોવાથી અપૂર્ણ રહ્યો, ધરાયો નહિ, તેજ જીવ આત્માના પોતાના રસને આખતાં આત્મતત્ત્વના અનંત ધર્મોથી પૂર્ણ થયેલો, તેના રસને આખવામાં કોઈ બાધા નથી એ આદિ સર્વ ગુણ પ્રાપ્ત થતાં, પૂર્ણ સ્વરૂપ બન્યો એમ પૂર્ણત્વ સ્વરૂપ કહેનારું પ્રથમ અષ્ટક છે. ૧

જે પૂર્ણ હોય તેજ તે પૂર્ણ સ્વરૂપમાં મગ્ન હોય છે; તેના અનુભવમાં લીન રહે છે, તેજ લીનતા સ્વરૂપે બને છે. પરભાવમાં લીનતાજ અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવાનું મૂળ છે, તેથીજ તેવી મગ્નતા તો અનાદિ કાળથી છે તે તજવા યોગ્ય છે. સ્વરૂપમાં મગ્નતા તેજ ખરી મગ્નતા છે તેનું પ્રતિપાદન કરનાર બીજું અષ્ટક છે. ૨

જે મગ્ન હોય તે સ્થિર હોય છે, અધૂરાને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી ચપલતા હોય છે. પૂણને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કંઈ નથી તેથી સ્થિરતા છે; તેથી સ્થિર અષ્ટક કહ્યું છે. ૩

જે સ્થિર હોય તે મોહ રહિત હોય તેથી અમોહ અષ્ટક કહ્યું. ૪

મોહ રહિતનેજ તત્ત્વજ્ઞાન હોય છે તેથી પાંચમું તત્ત્વજ્ઞાન અષ્ટક કહ્યું. ૫

જે જ્ઞાની છે તે ઉપશમવંત શાંત હોય છે તેથી શમ-અષ્ટક કહ્યું. ૬

જે શાંત થયો હોય તેજ ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવે છે, તેથી ઇન્દ્રિય જય-અષ્ટક કહ્યું છે. ૭

જે ઇન્દ્રિય વિજયી છે તેજ પરલાવનો ત્યાગી બને છે તેથી ત્યાગ અષ્ટક કહ્યું. ૮

ત્યાગીજ વચન અનુષ્ઠાન અનુક્રમે અસંગ અનુષ્ઠાનવાળો ક્રિયા રહિત (અસંગ) બને છે તેથી ક્રિયા અષ્ટક કહ્યું છે. ૯

અસંગ ક્રિયાવંતને આત્મામાં સંતોષ હોય છે તેથી તૃપ્તિ અષ્ટક કહ્યું. ૧૦

જે તૃપ્ત હોય તે નિર્લેપ રહી શકે, રાગાદિ લેપ રહિત હોય તેથી નિર્લેપ અષ્ટક કહ્યું. ૧૧

જે નિર્લેપ છે તે નિઃસ્પૃહ હોય તેથી નિસ્પૃહ અષ્ટક કહ્યું છે. ૧૨

જે નિઃસ્પૃહ હોય તે મૌનવંત મુનિ હોય છે તેથી મૌન-અષ્ટક કહ્યું. ૧૩

વિદ્યા વિવેક સંપન્નો મધ્યસ્થો મયવર્જિતઃ ।

અનાત્મશંસકસ્તત્ત્વદષ્ટિઃ સર્વ સમૃદ્ધિમાન્ ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—૧૪ તેથીજ વિદ્યા સંપન્ન, ૧૫ તેથીજ વિવેક સંપન્ન, ૧૬ તેથીજ મધ્યસ્થ ૧૭ તેથીજ સર્વ ભય રહિત ૧૮ તેથીજ આત્મસ્લાધા ન કરે એવો—અકીર્તિના ભયનો અભાવ કરનારી ભાવના એવી ભાવી છે કે પોતાની પ્રશંસા તે ન કરે; ૧૯ તેથીજ તત્ત્વદષ્ટિ, પરમાર્થ દષ્ટિવંત છે; ૨૦ તેથીજ તેને સર્વ ઋદ્ધિ ઘટમાં પ્રગટી છે, તેથી સર્વ સમૃદ્ધિમાન છે.

અનુવાદ:—

૧૪	૧૫	૧૬	૧૭
વિદ્યાવંત,	વિવેકવંત,	મધ્યસ્થ,	ભયજીત;
૧૮	૧૯	૨૦	
અનાત્મશંસક,	તત્ત્વદગ્	સર્વ સમૃદ્ધિ સહિત.	૨

જ્ઞાનમંજરી:—૧૪ વિદ્યા-શ્રુતજ્ઞાનનો અભ્યાસ; ૧૫ સ્વપરનો ભેદ સમજવારૂપ વિવેક; એ બન્નેનું વર્ણન વિદ્યાષ્ટક અને વિવેક-અષ્ટકમાં કહ્યું છે; ૧૬ જે વિદ્યા-વિવેકવંત હોય તે મધ્યસ્થ હોય છે; ઇષ્ટ અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રત્યે રાગ દ્વેષ રહિત હોય છે તે જાણવા માધ્યસ્થ-અષ્ટક કહ્યું છે ૧૭ મધ્યસ્થ ભય રહિત હોય છે તેથી ભય-ત્યાગ અષ્ટક કહ્યું છે; ૧૮ ભય રહિતને આત્મશ્રદ્ધા (પોતાની પ્રશંસા) ગમતી નથી તેથી અનાત્મપ્રશંસા, કીર્તિ આદિની અભિલાષા રહિત હોય તે તત્ત્વદષ્ટિ હોય છે, તેથી તત્ત્વદષ્ટિ-અષ્ટક કહ્યું છે; ૨૦ જે તત્ત્વ જ્ઞાની છે તેજ સમૃદ્ધ એટલે પરમ સંપત્તિવાળો છે તેથી સર્વ સમૃદ્ધિ અષ્ટક જણાવ્યું છે. ૨

ધ્યાતા કર્મવિપાકાનામુદ્વિગ્નો ભવવારિધે: ॥

લોકસંજ્ઞાવિનિર્મુક્ત: શાસ્ત્રદગ્ નિષ્પરિગ્રહ: ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—૨૧ સર્વસમૃદ્ધિ થવાનો અર્થ કર્મ વિપાકનો ધ્યાતા (વિચાર કરનાર) બને છે; ૨૨ તેથી વ્યવહાર દશાએ સંસાર સમુદ્રથી ભયબ્રાંત રહે છે, ૨૩ એમ નિર્વેદગુણવાળો લોક સંજ્ઞાથી છૂટે છે; ૨૪ તેથી લોકોત્તર માર્ગ પ્રાપ્ત થતાં શાસ્ત્રમાંહિ દષ્ટિવાળો બને છે, ૨૫ તેથી દ્રવ્ય-પરિગ્રહ રહિત થાય છે.

અનુવાદ:—

^{૨૧} કર્મ વિપાક વિચારતો, ^{૨૨} માને ભવ ભય-ખાણ;

^{૨૩} લોક સંજ્ઞા રહિત તે, ^{૨૪} શાસ્ત્ર, પરિચ્છિન્ન જાણ. ૩

જ્ઞાનમંજરી:—૨૧ જે સર્વ સમૃદ્ધ છે તે વિચિત્ર કર્મ વિપાકના ઉદય કાળે કર્મના વિપાકનો જ્ઞાતા અને ધ્યાતા બને છે, તેથી કર્મ વિપાક-અષ્ટક કહ્યું છે; ૨૨ જે કર્મના વિપાકનો વિચારક હોય તેજ સંસારથી ઉદ્દેગ પામે છે તેથી ભવોદ્દેગ-અષ્ટક કહ્યું છે, ૨૩ જે ભવથી ઉદ્દેગ પામ્યો છે તે લોક સંજ્ઞાથી છુટે છે તેથી લોક સંજ્ઞા ત્યાગ-અષ્ટક કહ્યું છે. ૨૪ તેજ શાસ્ત્ર દષ્ટિવાળો બને છે અને ૨૫ નિષ્પરિચ્છિન્ન બને છે તેથી શાસ્ત્રદષ્ટિ અને નિષ્પરિચ્છિન્ન અષ્ટક-લખ્યાં છે. ૩

શુદ્ધાનુભવવાન્ યોગી, નિયાગપ્રતિપત્તિમાન્ ।

ભાવાર્ચાધ્યાનતપસાં ભૂમિઃ સર્વનયાશ્રિતઃ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—૨૬ નિષ્પરિચ્છિન્નતા સિદ્ધ થતાં શુદ્ધ અનુભવવંત બને છે; ૨૭ તેથીજ ભાવ યોગી બને છે; ૨૮ તેથીજ નિયાગ=મોક્ષ પ્રત્યે વળે છે; ૨૯ તેથી ભાવપૂજાની ભૂમિકા ૩૦ તથા ધ્યાનની ભૂમિકા ૩૧ તથા શુદ્ધ તપની ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરે છે તથા ૩૨ સર્વ વિશુદ્ધ દ્વારે સર્વનયનો આશ્રય કરનાર બને છે.

અનુવાદ:—

^{૨૬} અનુભવી, ^{૨૭} યોગી ^{૨૮} મહા નિયાગનો તે જાણ;

^{૨૯} ભાવ પૂજા કરી ^{૩૦} ધ્યાન, ^{૩૧} તપ, ^{૩૨} સર્વનયાશ્રિત માન ૪

જ્ઞાનમંજરી:—૧૬ જે નિષ્પરિગ્રહી છે તેજ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો અનુભવી થાય છે, તેથી અનુભવાષ્ટક-કહ્યું; ૨૭ જે સ્વરૂપને અનુભવનાર છે તેજ યોગ-ધ્યાન વાળો યોગી છે; ૨૮ જે યોગી છે તેજ નિશ્ચયથી કર્મ-યાગ કરનાર છે તેથી નિયાગ પ્રતિપત્તિ-અષ્ટક કહ્યું; ૨૯ તેજ ભાવપૂજા તથા ૩૦ ધ્યાન વડે ધ્યેયમાં એકતા પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેજ તપ છે, ભાવપૂજા, ધ્યાન અને તપની ભૂમિ (સ્થાન) બને છે; એટલે ભાવપૂજા, ધ્યાન અને તપને નિરૂપણ કરનાર ત્રણ અષ્ટક કહ્યા છે. પછી ૩૨ સર્વ નયનો આશ્રય કરવારૂપ સમ્યક્ જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરનાર બત્રીસમું અષ્ટક કહ્યું છે. ૪

એમ કારણ-કાર્ય પૂર્વક બત્રીસ અધિકારરૂપ પાટીઆં સહિત જ્ઞાનસાર નામે વહાણ ઉપર જ્યારે ભવ્ય જીવો ચઢે છે, ત્યારે મિથ્યા જ્ઞાનથી થતા પરિભ્રમણને લીધે ભયંકર, અતત્ત્વમાં એકતારૂપ ઉંડા પાણીવાળા, અસંયમરૂપ સમુદ્રને ઓળંગી, સમ્યક્ દર્શનરૂપ શેરીથી શોભતા, સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપ ભંડારવાળા, સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ આનંદના રસને લીધે મનોહર, અસંખ્યેય પ્રદેશે સ્વસંવેદ્ય (પોતાથી અનુભવી શકાય તેવી) તત્ત્વની વેદકતાની સંપત્તિરૂપ ચૌટાંવાળા જિન પ્રવચનરૂપ કેટ અને ઉત્સર્ગ-અપવાદરૂપ ખાઈ સહિત, નયનિશ્લેષે અનેક ગુણના સમૂહવાળા, સ્યાદ્વાદવાળા શહેરને પ્રાપ્ત કરે છે; એમ જ્ઞાનસારના ફળનો ઉપદેશ કરતો ગ્રંથના મુગટરૂપ છેલ્લો અધિકાર ઉપાધ્યાયોમાં ઇન્દ્રસમાન શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ કહ્યા છે. ૪

સ્પષ્ટં નિર્ણયિતં તત્ત્વમણ્ડલૈઃ પ્રતિપન્નવાન ।

મુનિર્મહોદયં જ્ઞાન-સારં સમધિગચ્છતિ ॥ ૫ ॥

ભાષાર્થ:—ખત્રીસ અષ્ટકો વડે તત્ત્વના નિર્ધારને પ્રાપ્ત (સ્વીકારતા) મુનિ જેથી મહા ઉદય થાય એવા જ્ઞાનસારને પામે છે. જ્ઞાનસાર એટલે શુદ્ધ ચારિત્ર તથા પરમ મુક્તિ. કહ્યું છે કે:—

“ સામાદ્યમાદ્યં સુઅનાણં જાવં બિંદુ સારામ્બો ।
તસ્સવિ સારો ચરણં સારો ચરણસ્સ નિવ્વાણં ॥ ”

ભાવાર્થ:—સામાયિક આદિક શ્રુતજ્ઞાન બિંદુસાર (બારમા અંગના અંત) સુધી, છે, તેનો પણ સાર ચારિત્ર છે અને ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ છે.

અનુવાદ:—

અષ્ટકથી રૂપરૂ નિર્ધારિત તત્ત્વ તથા સ્વીકાર;
કરી મુનિ મહોદય વરે જ્ઞાનસાર કૃણ ધાર. ૫

જ્ઞાનમંજરી:—તથા કાળ જે વિષય વિકાર રહિત છે એવા મુનિ અષ્ટકો વડે રૂપરૂ આત્મપરિણમનરૂપ તત્ત્વનો નિર્ધાર કરી, અંગીકાર કરી ભોક્ષરૂપ જ્ઞાનસાર (ચારિત્ર) તથા પરામુક્તિ પામે છે. ૫

નિર્વિકારં નિરાશાધં જ્ઞાનસારમુપેયુગમ્ ।
વિનિવૃત્તં પરાશાનાં મોક્ષોઽન્નૈવ મહાત્મનામ્ ॥ ૬ ॥

ભાષાર્થ:—હવે સદ્ય કૃણ જાતીય મુક્તિરૂપ દેખાડે છે:—વિકાર રહિત, બાધા રહિત એવા જ્ઞાનસારને પામનારને, તથા જેમની પર આશા નિવૃત્તિ છે (હ્રર થઈ ગઈ છે) એવા મહાત્મા (મોટો આત્મા છે જેનો) ને આ ભવમાંજ (અહિંજ) ભોક્ષ (બંધનિવૃત્તિ) છે.

અનુવાદ:—

નિર્વિકાર, નિર્બાધ જે, જ્ઞાન સાર ધરનાર;
પરની આશા તજી વરે અહિંજ મોક્ષ મુનિ સાર. ૬

જ્ઞાનમંજરી:—સમ્યક્ પ્રકારે આત્મભાવમાં પરિણમેલા મહાત્માઓને અહિંજ-આજ ભવે મોક્ષ થાય છે; જોકે સર્વ કર્મોથી મુકાવારૂપ મોક્ષનો અભાવજ છે, તથાપિ અહિં આનંદ અને સમતાવાળા, સ્વભાવના સુખમાં લીન મહાત્માઓને વાનગી (અંશ)રૂપે મોક્ષ સુખ હોવાથી ઉપચારથી મોક્ષનો આરોપ કર્યો છે, કેવા મહાત્માઓને ? વિકાર રહિત, પુદ્ગલના સંયોગરૂપ બાધાથી રહિત, જેમને તત્ત્વજ્ઞાનમાં એકતારૂપ ચારિત્ર પ્રાપ્તિ છે; વળી કેવા મહાત્માને ? સર્વથા પુદ્ગલની આશાથી રહિત; નિર્વાંછક મહાત્માને અહિંજ મોક્ષ છે. ૬

ચિત્તમાર્દ્રીકૃત જ્ઞાન-સારસારસ્વતોર્મિમિ: ।

નામોતિ તીવ્રમોહાગ્નિપ્લોષશોષકદર્યનામ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ:—જ્ઞાનના સાર (જ્ઞાનસાર) રૂપ સરસ્વતીના કલ્લોલો વડે જેણે મનને લીનું કર્યું છે તેને તીવ્ર (આકરા) મોહરૂપ અગ્નિના દાહથી શોષરૂપ પીડા ન થાય.

અનુવાદ:—

જ્ઞાનસાર સરસ્વતી—કલ્લોલો લીંબાય;
મન જેનું તેની ટળે મોહ દાહની લાય. ૭

જ્ઞાનમંજરી:—જ્ઞાનસાર નામના ગ્રંથની વાણી (સરસ્વતી) ની ઉર્મિઓ (મોળાં) વડે જેમનું હૃદય લીંબાયું

છે તે જીવોને તીવ્ર મોહરૂપ અગ્નિના દાહથી શોષરૂપ પીડા થતી નથી. તેથી જ્ઞાનસારરૂપી આસાર (અખંડ ધારાએ વર્ષતા) વરસાદથી તરબોળ થયેલા ચિત્તવાળા ભવ્ય જીવોને મોહરૂપ અગ્નિનો તાપ લાગતો નથી. ૭

તેજ વાત ફરી કહે છે:—

અચિન્ત્યા કાપિ સાધૂનાં જ્ઞાનસારગરિષ્ઠતા ।

ગતિર્યયો-ધ્વમેવ સ્યાદ્ધનપાતઃ કદાપિ ન ॥ ૮ ॥

ભાષાર્થ:—સાધુના જ્ઞાનસારનું ગૌરવ (મહાત્મ્ય અને ભાર) કોઈએ ન ચિંતવી શકાય તેવું છે, કે જે ગૌરવ-ભારથી ઉંચી ગતિજ થાય. અકરણ (અદૃત્રિમ) નિયમથી ખીજી ગુરુતાથી ઉર્ધ્વગતિ ન હાય, અધોગતિ હોય. તે માટે જ્ઞાન-ગુરુતા અચિંત્ય કહી.

અનુવાદ:—

જ્ઞાનસાર ગૌરવ અહો ! અચિંત્ય કોઈ જણાય;

તેથી ઉર્ધ્વ ગતિજ ફળ, પડે ન કદિ મુનિરાય. ૮

જ્ઞાનમંજરી:—હે ! ભવ્ય, પરમ પદ પ્રાપ્ત કરનાર સાધુઓનું કોઈ અચિંત્ય (ચિંતવવું અશક્ય) જ્ઞાનસાર ગૌરવ છે. યથાર્થ રીતે પોતાનું અને પરનું ભાન તે જ્ઞાન છે તેનો સાર તે ચારિત્ર વૈરાગ્ય છે; તેની ગરિષ્ઠતા, મહત્તા કે ગુરુત્વ અચિંત્ય, વિચારમાં આવવું દુર્લભ છે. ખીજી ગુરુતા (ભારે-પણું) અધોગમનનું કારણ છે (નીચે પડનાર સ્વભાવવાળી છે) પણ જ્ઞાન ગુરુત્વ ઉર્ધ્વતા (ઉંચી ગતિ) નું કારણ છે; તેથીજ અચિંત્ય છેકે જે ગુરુત્વથી ઉર્ધ્વગતિ થાય કદી અધો-

ગતિ (નીચે પડવાનું) ન બને. દ્રવ્યથી ઉર્ધ્વતા જીવોને ઉચ્ચ ગોત્ર આદિના ઉદયરૂપ છે; ક્ષેત્રથી ઉર્ધ્વલોક (દેવ લોક) માં જવારૂપ છે; ભાવથી સમ્યક્ત્વ આદિ ઉત્તરોત્તર ગુણ આદિમાં ઉન્નતિરૂપ છે. તેથી જ્ઞાન ગરિષ્ઠ છે તે સ્વર્ગ કે મોક્ષરૂપ વા સમ્યક્ ચારિત્ર સ્વરૂપ ઉર્ધ્વતા પામે છે. ૮

વળી જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે. ગમે તે એક નો પણ વિરોધ કરનાર સાધક નથી; કારણ કે ક્રિયા વીર્યની વિશુદ્ધિરૂપ છે અને જ્ઞાન ચેતનાની વિશુદ્ધિરૂપ છે. ચેતના અને વીર્યની શુદ્ધિ જેને પ્રાપ્ત થઈ છે તેનેજ સર્વ સંવર છે. તો પણ ક્રિયાથી જ્ઞાનની અધિકતા છે એમ દર્શાવે છે:—

ક્લેશક્ષયો हि मंडूक-चूर्णतुल्यः क्रियाकृतः ।

दग्धतच्चूर्णसदृशो જ્ઞાનસારકૃતઃ પુનઃ ॥ ૯ ॥

ભાષાર્થ:—ખરેખર, જેમ મંડૂક (દેડકાનું) ચૂર્ણ મેઘ વૃષ્ટિથી ફરી મંડૂકતાને પામે તેમ ક્રિયાથી કલેશ નાઠો તે કારણયોગે ફરી પેદા થાય, તેથી ક્રિયાથી કરેલો કલેશનો નાશ દેડકાના ચૂર્ણ સરખો છે; વળી જ્ઞાનસારે, શુદ્ધ ક્ષયોપશમ ભાવે કરેલો કલેશનો ક્ષય બાળેલા મંડૂક ચૂર્ણ સરખો છે. જેમ બાળેલું મંડૂક ચૂર્ણ સેંકડો વરસાદ પડે તો પણ ફરી દેડકો ઉત્પન્ન ન કરે, તેમ જ્ઞાનદગ્ધ કર્મ ફરી ન ફૂટે, ભોગવવાં ન પડે.

અનુવાદ:—

કલેશ ટળે ક્રિયા કર્યે, મંડૂક-ચૂર્ણ સમાન,
જ્ઞાન સારથી દગ્ધ ચૂર્ણ, નિર્બીજતા સમ માન. ૯

જ્ઞાનમંજરી:—ક્રિયાથી કરેલો કર્મ(કલેશ) ક્ષય દેડકાના ચૂર્ણ સમાન જાણવા યોગ્ય છે; જેમ દેડકાનું ચૂર્ણ વરસાદના યોગે અનેક નવાં દેડકાં ઉત્પન્ન થવાનું નિમિત્ત બને છે. તેમ ક્રિયા વડે અશુભ કર્મનો ક્ષય થાય છે, તથાપિ શુભ કર્મોની અત્યંત વૃદ્ધિ થાય છે; વળી શુભ કર્મોને ભોગવતી વખતે અશુભ કર્મોની વૃદ્ધિ થાય છે એમ જાણવું. પ્રથમજ્ઞ જ્ઞાનસાર વડે કર્મનો ક્ષય કર્યો હોય તે દેડકાના ચૂર્ણને બાળી નાખવા સમાન છે. તેથી જ્ઞાન આનંદ વડે કર્મોનો કરેલો ક્ષય ફરી કર્મની ઉત્પત્તિનું કારણ થતો નથી જેમ દેડકાનું ચૂર્ણ બાળી નાખેલું હોય તો ફરી દેડકાની ઉત્પત્તિનું કારણ બનતું નથી. આ ઉપદેશ પદ્ધતી સર્વ જાણવા યોગ્ય છે. આગમમાં પણ આલાવો છે કે “સીલં સેયં સુઝં સેયં” ઇત્યાદિ. શીલ શ્રેયરૂપ છે, શ્રુત શ્રેયરૂપ છે, આદિ. તેમજ પંચ નિર્ગ્રંથશતક’ માં કહ્યું છે કે અદ્ય શ્રુતજ્ઞાનવાળા મુનિઓને આહાર આદિ સંજ્ઞા હોય છે, બહુશ્રુત મુનિઓને આહાર આદિ સંજ્ઞાનો નિષેધ કરેલો છે એમ સર્વત્ર ઘટાવવું. ૯

જ્ઞાનપૂતાં પરેડ્વ્યાહુઃ ક્રિયા હેમઘટોપમામ્ ।

યુક્તં તદપિ તદ્ભાવં ન યદ્ભગ્નાપિ સોજ્જ્ઞતિ ॥ ૧૦ ॥

ભાષાર્થ:—જ્ઞાને કરીને પવિત્ર એવી ક્રિયાને સૌગત (બૌદ્ધ) આદિ પણ સુવર્ણના ઘડા સમાન ગણે છે, તે પરવચન પણ ઘટારત છે જે (જ્ઞાન સહિત ક્રિયા) પતિત (સુવર્ણનો ઘડો પડીને ભાંગી જાય) પણ તે ક્રિયાના ભાવ (સોનાપણાને તજતી નથી તેટલા માટે “બંધે જી લોલહ કયાચિ” બંધમાં

કદાપિ રૂલે નહિ, રાચે નહિ; એ વચનથી જ્ઞાન ક્રિયાથી
અંધ ટળ્યો (વ્યુચ્છિન્તિ થઈ) તે ફરી ન હોય.

અનુવાદ:—

બૌદ્ધ પણ જ્ઞાન સહ ક્રિયા, કહે કનકઘટ તુલ્ય,
તે પણ યુક્ત વિચારતાં, પતિત છતાંય અમુલ્ય. ૧૦

જ્ઞાનમંજરી:—અન્ય ધર્મીજનો પણ જ્ઞાનથી પવિત્ર
થયેલી ક્રિયાને એટલે શુભયોગની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયાને સુવર્ણ
કળશ સમાન કહે છે તે તેમનું વચન પણ યોગ્ય છે;
સોનાનો ઘડો લાગીબધ પણ સોનાની કિંમત જતી રહેતી
નથી; તે પ્રમાણે સત્ જ્ઞાન સહિત ક્રિયા છૂટી ગયા પછી
પણ તેથી પડી ગયેલાને પણ અધિક સ્થિતિનો અંધ થતો નથી.
“બંધેણ ન લોલઈ કયાવિ” એ વચનથી. જ્ઞાની ક્રિયાના યોગે
સ્થિતિનો ક્ષય કરે છે; તેથી પતિત થયા છતાં પણ તે સ્થિતિ
સ્થાનને તજતા નથી, તેથી જ્ઞાનપૂર્વક અવસ્થાજ હોય છે.
તેજ પ્રમાણે “ઉપપાતિકઉપાંગ” માં કહ્યું છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ
એકાંતે દ્રવ્ય ચતિલિંગ સહિત પ્રવર્તતાં નવમા ઐવેયકના
અંત સુધી બધા છે (ઉચ્ચ દેવગતિ થાય છે), તથાપિ કર્મ-
અંધની સ્થિતિ પૂરેપૂરી બાંધનારજ છે; સમ્યક્ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત
કરીને તેથી પતિત થયેલા જીવ, મિથ્યાત્વલાવને પામ્યા
છતાં પણ એક કોડાકોડીની અંદરની સ્થિતિ વાળાં કર્મ બાંધે
તેથી લાંબી સ્થિતિનું કર્મ બાંધી શકતો નથી. માટે જ્ઞાનની
વિશેષતા છે. ૧૦

તે વાત ફરી દઢ કરે છે:—

ક્રિયાશૂન્યં ચ યદ્જ્ઞાનં જ્ઞાનશૂન્યા ચ યા ક્રિયા ।
અનયોરન્તરં જ્ઞેયં માનુસ્વદ્યોતયોરિવ ॥ ૧૧ ॥

ભાષાર્થ:—ક્રિયા રહિત જે જ્ઞાન અને જ્ઞાન રહિત જે ક્રિયા એ બેનો તફાવત સૂર્ય અને આગિયા સમાન બાણુવો. સૂર્ય સમાન ક્રિયા-શૂન્ય જ્ઞાન મહા પ્રકાશવંત છે અને આગિયા સમાન જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા અલ્પ પ્રકાશવાળી છે.

અનુવાદ:—

ક્રિયા રહિત જે જ્ઞાન ને, ક્રિયા જ્ઞાન વિહીન;
રવિ-આગિયા-તેજ સમ, માને લેદ પ્રવીણ. ૧૧

જ્ઞાનમંજરી:—સત્સ્વસંવેદનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન, આસ્રવનો નિરોધ થાય તેવી દ્રવ્ય ક્રિયાથી રહિત હોય અને જ્ઞાન રહિત ક્રિયા હોય એ બન્નેમાં તફાવત સૂર્ય અને આગિયામાં જેટલો તફાવત છે તેટલો બાણુવો. સૂર્ય સમાન જ્ઞાન અને આગિયાના પ્રકાશ જેવી જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા બાણુવી. ૧૧

ચારિત્રં વિરતિઃ પૂર્ણા જ્ઞાનસ્યોત્કર્ષ યવ દ્વિ ।
જ્ઞાનાદ્વૈતનયે દૃષ્ટ્વેયા તદ્યોગસિદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

ભાષાર્થ:—જ્ઞાનનો અતિશય (ઉત્કર્ષ) જ પૂરી વિરતિ રૂપ ચારિત્ર છે, તે કારણથી યોગની સિદ્ધિને કાળે કેવલ જ્ઞાન નયે દૃષ્ટિ દેવી.

અનુવાદ:—

વિરતિ-પૂર્ણ ચારિત્ર તો જ્ઞાન—અતિશય એજ;
યોગસિદ્ધિને કારણે, જ્ઞાનાદ્વૈતનય છે જ. ૧૨

જ્ઞાનમંજરી:—ચારિત્રસ્વરૂપમાં રમણતા તે જ્ઞાનનોજ ઉત્કર્ષ છે એમ જરૂર જાણવું; જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા, જ્ઞાનમાં એકતા તે ચારિત્ર છે. આત્માની મૂળ વ્યાખ્યામાં જ્ઞાન અને દર્શન એ બે ગુણ સ્વરૂપ આત્મા કહ્યો છે. ‘શ્રી વિશેષ-આવશ્યક’ માં તેમજ ઉવવાઈ ઉપાંગ માં પણ કહ્યું છે કે:—

“ અસરીરા ઝીવઘના ઉવઉત્તા દંસણેય માણેહિ ”

અશરીરી જીવધન (સિદ્ધ ધનસ્વરૂપ જીવો) દર્શન અને અને જ્ઞાનથી ઉપયોગવંત છે, ઇત્યાદિ વચનને આધારે, તેથી જ્ઞાનમાં સ્થિરતા તે ચારિત્ર છે; જ્ઞાનનો આનંદ તે સુખ છે; “જ્ઞાનપ્રકર્ષાવબોધઃ સુખં” જ્ઞાનના અતિશય સ્વરૂપ બોધને લાખ્યમાં સુખ કહ્યું છે, તથા જ્ઞાન રસ ચાખવો તે ભોગ છે એવી લાવના—લિન્ન લિન્ન ગુણોની લાવના પણ “વિશેષ આવશ્યક” માં કહી છે:—

“ યતઃ ચારિત્રજ્ઞાનાદયઃ પૃથક્ગુણા ઇચ્છંતિ । ” =

કારણ કે ચારિત્ર, જ્ઞાન આદિ લિન્ન લિન્ન ગુણો ઇષ્ટ છે ઇત્યાદિ. તેથી અહિં ઉપયોગમય આત્મામાં જ્ઞાન મુખ્ય છે, માટે કહ્યું કે જ્ઞાન—અદ્વૈત નયથી જ્ઞાનજ આત્મા છે, જ્ઞાનજ સાધ્ય છે; જ્ઞાનની નિરાવરણતા તે સિદ્ધિ, એમ દૃષ્ટિ દેવા યોગ્ય છે. શા માટે? જ્ઞાન યોગની સિદ્ધિ અર્થે. માટે જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયા કરવી હિતકારી છે. તેથી સ્પર્શજ્ઞાન માટે ઘણા અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, એ રહસ્ય છે. જ્ઞાન ત્યાગથી મોક્ષ થતો નથી. સર્વ સાધન અવસ્થામાં જ્ઞાનજ પ્રધાન સાધન છે, એમ જ્ઞાનસારના અર્થી રહેવા યોગ્ય છે.

હવે શ્રીમદ્વિજ્ઞાનવિજય ઉપાધ્યાયે આ ‘જ્ઞાનસાર’ નામનું શાસ્ત્ર જ્યાં રચ્યું તે ક્ષેત્ર આદિ જણાવનાર કાવ્ય કહે છે:—

સિદ્ધિ સિદ્ધપુરે પુરન્દરપુરસ્પર્ધાવહે લબ્ધવાન્ ,
ચિદ્વીપોડ્યમુદારસારમહસા દીપોત્સવે પર્વણી ।

एतद्भावनभावपावनमन-अश्चश्चमत्कारिणाम् ॥

तैस्तैर्दीपशतैः सुनिश्चयमतैर्नित्योस्तु दीपोत्सवः ॥ १३ ॥

ભાષાર્થ:—ઈન્દ્રના નગર સાથે સ્પર્ધા માંડે એવા સિદ્ધપુરમાં આ ગ્રંથરૂપ જ્ઞાનનો દીવો અત્યંત મનોહર તેજે (દીપોત્સવ) દીવાળીના પર્વ દિને સિદ્ધિ (પ્રસિદ્ધિ) પામ્યો એ ગ્રંથની ભાવના (ચર્ચણા) ના રહસ્યથી પવિત્ર થયેલા મનમાં મનોહર ચમત્કાર પામેલા જીવોને ભલા નિશ્ચયમતરૂપ સેંકડો દીવાઓ વડે ભાવ દીવાળીરૂપ મહોત્સવ નિત્ય હો!

અનુવાદ:—(હરીગીત)

જે ઈન્દ્ર પુરીને જીતવા ઇચ્છા કરે તેવા પુરે,
દીપોત્સવી દિન સિદ્ધપુરે સિદ્ધિ ચિદ્વીપ ભાસુરે;
નિશ્ચય મતે દીપ સેંકડોથી ભાવ દિવાળી થજો,
ગ્રંથ તન્મય ભાવ પાવન ચિત્ત ચમત્કૃતિ પ્રગટજો. ૧૩

જ્ઞાનમંજરી:—આ ગ્રંથ સિદ્ધપુર નગરમાં સૂત્રરચના રૂપે પ્રધાન મનોહર તેજ સહિત દીવાળીના પર્વદિને સંપૂર્ણતા પામ્યો. કેવો આ ગ્રંથ? જ્ઞાનપ્રદીપ આ ગ્રંથની આત્મતન્મયતા રૂપ ભાવનાના અર્થ સમજાયાથી (રહસ્ય સમજાયાથી) થતા ભાવો વડે પવિત્ર થયેલા ચિત્તમાં મનોહારી ચમત્કારો

જેમને લાગ્યા છે તેમને, નિર્મળ ઉપયોગરૂપ સેંકડો દીવા-
વડે યથાર્થ વસ્તુ ધર્મરૂપ નિશ્ચય મત (જ્ઞાન) જેમને ઈષ્ટ છે
તેમને નિરંતર દીપોત્સવ (ભાવ દીવાળી) હો! તેથી યથાર્થ
જ્ઞાન વડે મહાશુ કરેલા આત્મરસમાં મગ્ન આત્માઓને નિત્ય
દીપોત્સવજ છે. ૧૩

કેષાંચિદ્વિષયજ્વરાતુરમહો ચિત્તં પરેષાં વિષા-

વેગોદર્કકુતર્કમૂર્છિતમથાન્યેષાં કુવૈરાગ્યતઃ ।

લગ્નાલર્કમબોધકૂપપતિતં ચાસ્તેऽપરેષામપિ

સ્તોકાનાં તુ વિકારભારરહિતં તદ્જ્ઞાનસારાશ્રિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

ભાષાર્થ:— અહો! કેટલાએકનું મન વિષયરૂપ તાવે
આતુર (દુઃખી) છે, ખીળ કેટલાકનું મન, (વિષય રૂપ) વિષના
આવેગ (ત્વર) સરખા તત્કાળ ફળવાળા કુવિચારે કરી મૂર્છા
પામ્યું જે; વળી ખીળઓનું મન, દુઃખગર્ભિત તથા મોહ
ગર્ભિત (કુ) વૈરાગ્યથી, હડકાયું કુતરૂં જેને કરડ્યું હોય તેના
જેવું, કાળાંતરે માઠો વિપાક (ભૂંડું પરિણામ) આપે તેવું
છે; વળી ખીળ પણ કેટલાકનું મન અજ્ઞાન (અબોધ) રૂપ
કૂવામાં પડ્યું છે; પરંતુ થોડા માણસોનું મન તો વિકારના
ભારથી રહિત જ્ઞાનસારના આશ્રયવાળું છે.

અનુવાદ:—

વિષય-તાવે ફડ ફડે મન કોઈનું, વળી અન્યનું,

વિષ-વેગ મિથ્યા ઉદયમાં કુતર્કથી વ્યાકુળ થતું;

વૈરાગ્ય જૂઠે જૂઠતા કો-હડકવા હાલ્યો ગણો,

અજ્ઞાન કૂપે બહુ પડ્યા, શુચિ જ્ઞાન સારે કો જનો. ૧૪

જ્ઞાનમંજરી:—આશ્ચર્ય છે કે કેટલાક જીવોનાં મન
ઇન્દ્રિયોની અભિલાષારૂપ તાવથી કલેશિત થયાં છે; વળી

કેટલાકનાં મન મિથ્યાત્વરૂપ વિષના આવેગ (ત્વરા) ને ઉદયે (કુતર્કથી) વ્યાકુળ થયા છે, ખીજા જીવોનાં મન દુઃખગર્ભિત મોહ ગર્ભિત વૈરાગ્યથી હડકવા હાલ્યા સમાન થયાં છે, વળી ખીજા કુશુરથી દોરવાયેલાનાં મન કુશાનરૂપ કૂવામાં પડ્યાં છે, વળી ઇન્દ્રિયના વિકારના ભારથી રહિત, પરમાત્મસ્વરૂપ (જ્ઞાનસાર) માં થોડાકનાંજ મન વ્યાપેલાં છે, આ જગતમાં ખરેખર, કામવિકારથી ત્રાસ પામેલા, સ્વરૂપના ઉપયોગમાં ચિત્તનો લય કરનારા શુદ્ધ સાધ્ય દષ્ટિવાળા પુરૂષો થોડાજ છે.

ફરી અંથના અભ્યાસરૂપ ફળને દર્શાવે છે:—

જાતોદ્રેકધિષેકતોરણતતૌ ધાવલ્યમાતન્વતે,
હ્રદ્ગ્રંથે સમયોચિતઃ પ્રસરતિ સ્ફીતશ્ચ ગીતધ્વનિઃ ।

પૂર્ણાનંદઘનસ્ય કિં સહજયા તદ્ભાગ્ય-મંગ્યામઘ-
ઐતદ્ગ્રંથમિષાત્કરપ્રહમહશ્ચિત્રં ચરિત્રશ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

ભાષાર્થ:—અતિશય વિવેકરૂપ જ્યાં તોરણમાળા બની છે, હૃદયરૂપી ઘર ધોળાયું છે, અવસરને યોગ્ય ગીતોનો વિસ્તૃત ઘોર પ્રસરે છે, તો શું તે કારણથી સ્વભાવ સિદ્ધ (સહજ) ભાગ્ય-રચનાએ આ અંથના મિષે (ખડાને) પૂર્ણ-આનંદનઘન (શુદ્ધ આત્મા) સાથે ચારિત્ર લક્ષ્મીના પાણિ-અહણુનો કોઈ વિચિત્ર પ્રકારે (ચિત્ર) મહોત્સવ તો નથી થયો? અનુવાદ:—

વિવાહ ચારિત્ર લક્ષ્મીનો આ અંથ મિષે આદર્યો ?
હૃદય ઘર ધોળાયું, પ્રસંગોચિત ગીતરવ વિસ્તર્યો;
પ્રબળ વિવેક ધ્વજ પતાકા તોરણો ટાંગ્યાં અતિ,
શી ભાગ્ય રચના સહજ ભાવે પૂર્ણાનંદ ઘન-વર-કૃતિ! ૧૫

જ્ઞાનમંજરી:—આ ગ્રંથને બહાને-જ્ઞાનસાર ગ્રંથના અભ્યાસને બહાને જાણે ચારિત્ર લક્ષ્મીના પાણિગ્રહણ (લગ્ન) નો મહોત્સવ પ્રસરે છે એ સાર છે. બાકીનો અર્થ પોતાની મેળે સમજી લેવા જેવો છે. ૧૫

ભાવસ્તોમપવિઙ્ગોમયસૈઃ ^૧સર્વત્ર લિસૈવ મૂઃ ,
સંસિક્તા સમતોદકૈરથ પથિન્યસ્તાધિવેકસ્રજઃ ।

અધ્યાત્મામૃતપૂર્ણકામકલશશ્ચક્રેઽન્ન શાસ્ત્રેપુરઃ ,
પૂર્ણાનંદઘને પુરં પ્રવિશતિ સ્વીયં કૃતં મંગલમ્ ॥ ૧૬ ॥

ભાષાર્થ:—ભાવસમૂહરૂપ પવિત્ર કામધેનુના છાણુની ગાર વડે સર્વત્ર ભૂમિ લીંપી છે, સમતા જળે છાંટી છે, વિવેક-રૂપ ફૂલમાળાઓ માર્ગે સ્થાપી છે; અધ્યાત્મરૂપ અમૃતથી ભરેલો એવો (મંગલરૂપ) કામકુંભ આ શાસ્ત્ર સ્વરૂપે મોખરે રાખ્યો છે, તે સામ્યદાનંદ પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ શુદ્ધ આત્માએ ઉર અધિકારે (સર્વ જીવે) અપ્રમાદ-નગરમાં પેસતાં પોતાનુંજ મંગલદિક કર્યું.

અનુવાદ:—

ભાવ-સમૂહ શુભ લીંપણે લીંપી બધી ભૂમિ અહિં,
સમતા જળે સીંચી, અલંકૃત માર્ગ પુષ્પ-વિવેકથી;
કામકુંભ ભર્યો પૂરો, અધ્યાત્મ અમૃત નિતરતાં,
આ ગ્રંથ, પૂર્ણાનંદઘન મંગલરૂપે પુર પેસતાં. ૧૬

જ્ઞાનમંજરી:—પૂર્ણાનંદઘન એટલે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન મહોદય (નિર્વાણ અપ્રમત્તતા) નગરમાં જ્યારે પ્રવેશ કરે છે

૧ સિક્તેષ મૂઃ સર્વતઃ પાદાંતર

તે વખતે પોતે મંગલ કર્યું એવું વાક્ય છે અનાદિ સંસારમાં ચાહ્યાં આવતાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગરૂપ ચાર કારણો વડે સંધરેલાં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોથી આવરણ પામેલા અનંત પર્યાયવાળા જીવને આત્મસાધનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, તેથી વિષમ રોગ, શોક આદિ કાંટાથી ભરેલા, અંતરાયના ઉદયથી આહાર આદિ યોગની પ્રાપ્તિ જ્યાં ન થવાથી અરતિના સંતાપથી બળતા, મહા વ્યસન (સંકટો) રૂપ હજારો સિંહ, વાઘથી વ્યાપેલા, કુપ્રવચનને આધારે વર્તનારા આડંબરીઓરૂપ હુંટારાના ધાડપાડતાં થતા કુકારા-હુંકારાના અવાજોથી ભયંકર, કુદેવરૂપ વેતાલના ત્રાસવાળા, ઈન્દ્રિયના વિષયોમાં સુખખુદ્ધિરૂપ જ્ઞાંતિ નામની રેતીમાં જણાતા મૃગ-જળવાળી ભૂમિવાળા, અને સ્ત્રી-વિલાસ આદિ ઝેરી ગાડની છાયાવાળા મહા ઘોર જંગલમાં, ધન આદિની તૃષ્ણાથી જેનાં નેત્રો ચંચળ થઈ રહ્યાં છે, તે પ્રાપ્ત થાય તેવી યોજનામાં દિશામૂઢ થઈ રહેલા, પરિભ્રમણ કરતા જીવને, કદાચિત્ જગત ઉપર ઉપકાર કરવાના સ્વભાવવાળા ઉત્તમ વિદ્યાધર રૂપ ગુરુનો સંયોગ થયો. ગુરુએ પણ તેને માર્ગ બૂલેલો આમતેમ ભટકતો દીન, અશરણ જાણીને આમ કહ્યું:-

“હે ! ભદ્ર, તને આનંદના કંદરૂપ (મોક્ષ) મહોદય નગરનો માર્ગ કહ્યું છું તે સાંભળ; જ્યાં સદાગમ (સત્શાસ્ત્ર) રૂપ સરોવર તત્ત્વરૂપ અમૃતથી ભરેલાં છે, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, નિર્ગ્રંથ મુનિ આદિ નગરજનો છે, સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન ઉપયોગ વડે નિર્ધાર થયેલા માર્ગનો વિસ્તાર છે, વળી જ્યાં ક્ષમાદિ ધર્મ અને સમ્યક્ત્વ આદિ (ચોથા આદિ) ગુણ સ્થાનકો

રૂપ વિશ્રામ ભૂમિઓ (વિસામા) છે, સ્વાધ્યાય વિધિ અને ગીત સંગ્રહોથી તે માર્ગ મનોહર છે, તત્ત્વનો અનુભવ તત્ત્વમાં એકતા આદિ શ્રમવિના માર્ગ ઓળંગવાના ઉપાયો છે, યમ-નિયમ આદિ આઠ યોગનાં અંગોરૂપ વાહનો છે, શ્રીમદ્ અદ્વૈત મહારાજની રાજનીતિ વડે જ્યાંથી ચોર અને ઠગ લોડોને દૂર કરેલા છે, ચારિત્રના આચારમાં કુશળ સામાયિક આદિ સંયમ સ્થાનરૂપ રહેવાની સારી જગાઓ (સંનિવેશો) છે, અને જ્યાં શ્રદ્ધા અને ધારણાથી નિર્ધારેલા મોક્ષ (સિદ્ધિ) પુર જતાં અડચણ ન આવે તેવી અનુકૂળતાઓ વાળો રત્નત્રય લક્ષણ મોક્ષ માર્ગ છે, તે માર્ગે તું પ્રવર્ત; તો આઠ કર્મરૂપ શત્રુ સમૂહનો ક્ષય કરીને, નિર્મળ આનંદથી શુદ્ધ, અવ્યાબાધ, ફરીથી સંસારમાં જન્મવું ન પડે તેવા પ્રસિદ્ધ, અનંત-જ્ઞાન દર્શનથી પૂર્ણ પરમ કહેવાતા, અમૂર્ત અસંગ, રોગરહિત નિવાર્ણ નગરને બાધા રહિતપણે તું દેખીશ. તે ભવ્ય જીવે શ્રમણ આદિની સહાયથી તે માર્ગ અંગીકાર કર્યો, પછી ગુરુએ પણ તેને ભાથા સમાન જ્ઞાનસારનું દાન દીધું, તે યથાર્થ ઉપદેશનું મૂળ છે; શુદ્ધ અનુભવના આસ્વાદથી વધારે મધુર રસવાળું શમતા રસરૂપી શીતળ જળ પણ આપ્યું, તેથી માર્ગ ઓળંગવાથી નિર્વિકલ્પ દશા પ્રત્યે પ્રવર્ત્યો. માટે પરમ ભાથા સમાન જ્ઞાનસાર, મોક્ષ માર્ગે જનારાએ, સુખ ટકાવવા અર્થે અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. તેનો ઘણા કાળ સુધી ક્ષય ન થાય તે કારણે અને તેના રસની વૃદ્ધિ કરવા આ ટીકા કરી છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર, વિશેષ આવશ્યક, ધર્મ સંગ્રહાગ્રી કર્મપ્રકૃતિ આદિ ગ્રંથોના, અલંબન

વડે મેં દેવચંદ્રે સ્વપરના ઉપકાર અર્થે તત્ત્વભોધિની^૧ નામે ટીકા લખી તે યાવચંદ્રદ્વિવાકરૌ (ચંદ્રસૂર્ય ટકે ત્યાં સુધી) લાંબોકાળ આનંદ અર્પો વળી આમાં સ્વભતિ દોષથી ભૂત્તવાળું કંઈ મેં કહ્યું હોય તે, પરોપકારના ભારે નમ્ર બનેલા કુશળ પુરૂષો શુદ્ધ કરો; કારણ કે સંતો ગુણ ગ્રહણ કરનારા જ હોય છે, પણ ખરેખર અદેખા નથી હોતા. તેથી સત્પુરૂષોને અત્યંત આનંદજ આપનારી આ ટીકા સમાપ્ત થઈ. ૧૬

અહિં સૂત્રકાર શ્રીમદ્ યશોવિજયઉપાધ્યાય, ન્યાયાચાર્ય, વાગ્વાદી, લબ્ધવર (સરસ્વતી પાસેથી વરદાન પામેલા) દુર્વાદીના મદરૂપ વાદળાંના સમૂહને દૂર કરનાર પવનની ઉપમાને યોગ્ય છે તેમની પ્રશસ્તિ:—

ગચ્છે ધી-વિજયાદિદેવ-સુગુરોઃસ્વચ્છે ગુણાનાં ગણઃ
પ્રૌઢિં પ્રોઢિમધાગ્નિજીતવિજયપ્રાજ્ઞાઃ પરામૈયરુઃ ।
તત્સાતીર્થ્યમૃના નયાદિવિજયપ્રાજ્ઞોત્તમાનાં શિશોઃ
શ્રીમહ્યાયવિશારદસ્ય કૃતિનામેષા કૃતિઃ પ્રીતયે ॥ ૧ ॥

ભાષાર્થ:—સદ્ગુરુ શ્રી વિજય દેવ આદિ આચાર્યોના ગુણોના સમૂહથી સ્વચ્છ (નિર્મળ) અને અત્યંત યશસ્વી ગચ્છમાં જીતવિજય વિદ્વાન્ મહા મહિમાનો વિસ્તાર પામ્યા છે; તેમની સાથે તીર્થનો ભાર ઉપાડનાર વિદ્વાનોમાં ઉત્તમ નય વિજય નામે પ્રજ્ઞાવંત પુરૂષ થયા તેમના શિષ્ય શ્રીમદ્ ન્યાય વિશારદ (યશો વિજય)ની આ કૃતિ (ગ્રંથ) મહા ભાગ્ય-શાળી પુરૂષોને પ્રસન્ન કરે (પસંદ પડે.) ૧

અનુવાદ:—

વિજય દેવ સુગુરુનો જે ગચ્છ સ્વચ્છ ગુણે ભલો,
 છતવિજય સાથે નયવિજય વિદ્વાનના ગુણ સાંભળો;
 તેના સુશિષ્ય યશોવિજય જે ‘ન્યાય વિશારદ’ નામથી,
 વિખ્યાત, યાચે સુજન પ્રીતિ જ્ઞાનસાર-સુકામથી ૧

જ્ઞાનમંજરી:—શ્રી ‘વિજયદેવ’ સૂરિવરના ગચ્છમાં
 શ્રી ‘છતવિજય’ વિદ્વાન થયા, તેમના સમકાલીન (સાતીથર્ય
 ખર) શ્રી ‘નયવિજય’ વિદ્વાન થયા તેમના શિષ્ય શ્રીમદ્
 ‘યશોવિજય ઉપાધ્યાય’ ન્યાય વિશારદે ‘જ્ઞાનસાર’ નામનો
 આ ગ્રંથ રચ્યો છે; ખત્રીસ અષ્ટક પ્રમાણુ ગ્રંથ સૂત્રરૂપે છે.
 વળી તેની ટીકા શુદ્ધ માર્ગ દર્શક શ્રી ખરતર ગચ્છના સદ્
 ઉપાધ્યાય શ્રી દીપચંદ્રના શિષ્ય દેવચંદ્ર ગણિએ ‘જ્ઞાનમંજરી’
 નામની કરી છે. એજ કહ્યાણુ.

બાલા-લાલા-પાનવદ્વાલબોધો ન્યાયં કિંતુ ન્યાયમાલાસુધૌઘ
 આસ્વાદ્યેનં મોહહાલાહલાય, ૧ જ્વાલાશાંતેર્ધીવિશાલા મહન્
 ॥ ૨ ॥

ભાષાર્થ:—કેાઈ કહે કે આ (લોક ભાષામાં લખેલો)
 બાલબોધ (ભાષાર્થ બાલાવ બોધ) બાલકની લાળ ચાટવ
 જેવો (મૂળ સંસ્કૃતની ખુબી સાથે સરખાવતાં) છે; તો તે
 ન્યાય(ટીક) છે; પરંતુ ન્યાય માળારૂપ અમૃતના હોજ જેવો
 છે; જેણે મોહ રૂપી હલાહલ ઝેર પીધું છે તેને મોહ વિકાર
 (અનિષ્ટ) ની લહેરો શમાવવા આ (બાલાવબોધ) અમૃત

૧ દુરિતશમનં વિશેષ પાઠ છે.

સમાન છે. તેનો રસ આખીને મોહની જવાલા શાંત થવાથી
તમે વિશાળ બુદ્ધિવાળા થાઓ. ૨

અનુવાદ:—

આળ-લાળ સમાન પણ આ બોધ-અમૃત ધારશે;
તો ન્યાયમાળા દુરિત હરતી મોહ-વિષ નિવારશે. ૨
ગીર્વાણુ-વાણ્ણી શુર્જરી રૂપ વેષમાં સમતા ધરે;
સુવાક્ય-છીપ વિષે રહેલાં યુક્તિ-મોતી નહિ ફરે. ૩

આતન્વાના ભારતી ભારતીતસ્તુલ્યાવેશા સંસ્કૃતે પ્રાકૃતે વા ।
શુક્તિસ્તુર્કયુક્તિમુક્તાફલાનાં ભાષામેદોનૈવલ્લેદોન્મુલ્લ:સ્યાત્

॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ:—એક ભાષા ઉપરથી બીજી ભાષામાં સરખે
સરખો ભાવ લાવતાં ભલે સંસ્કૃત હોય કે પ્રાકૃત હોય તો
પણ ભેદ પડતો નથી; (એક બીજા ઉપરથી અનેક આકારો
તેવાજ થાય છે તેમ) છીપ રૂપી સુવાક્યોમાં યુક્તિ (અનુ-
માન આદિ) રૂપ મોતી તેનાં તેજ છે માત્ર ભાષા ભેદ છે
તેથી ખેદ પામવા યોગ્ય નથી. ૩ (અનુવાદ: ઉપરના અનુ-
વાદની છેદલી બે લીટીમાં આવી ગયો છે.)

સૂરજીતનયશાંતિ-દાસ-હૃન્મોદકારણવિનોદતઃ કૃતઃ ।

આત્મબોધધૃતવિશ્રમઃ શ્રમઃ શ્રીયશોવિજયવાચકૈર્યમ્ ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ:—સૂરજીના પુત્ર શાંતિદાસના હૃદયમાં પ્રભોદ
(વિશેષ આનંદ) થવા માટે શ્રીયશોવિજય ઉપાધ્યાયે આ-
ત્મજ્ઞાનમાં વિસામો માની આ વિનોદપૂર્વક શ્રમ (બાલબોધ-
-ટીકા લખવાનો પરિશ્રમ) ઉઠાવ્યો છે.

અનુવાદ:—

સૂરજનો પુત્ર શાંતિદાસ, તેના હૃદયના-
આનંદ કાળે, આત્મબોધે ચિત્ત થાક જણાયના.
વાચકશ્રી જશ વિજયની વિનોદરૂપ રચના બની;
એ પ્રેમ-શ્રમ પૂરો થયો, કર્ણા ગણું પ્રભુજી તણી ૪

ધતિ શ્રી જ્ઞાનસાર ગ્રંથ-ટીકા સંપૂર્ણ.

(ઉતારો કર્યો) લિપીકૃત સં. ૧૭૬૮ વર્ષે ચૈત્ર સુદ
૧૫ ગુરુવાર સકલ પંડિતોની સભારૂપ સ્ત્રીના કપાળ પર
ચાંદલા સમાન શોભતા પંડિત શ્રીયશો વિજય ગણિ, પંડિત
શ્રીજિનવિજયગણિ શિષ્ય પં. શ્રીસૌભાગ્ય વિજય ગણિએ
સતીર્થ (સમકાલીન) ગણી રૂપ વિજયની વાચના માટે
એ મંગલ.

કચ્છદેશના કોડા ગામે શ્રાવક જીવરાજે પોતાને ભણુવા
માટે વિ. સં. ૧૬૪૯ માં શ્રાવક હેમરાજકૃત ધર્મસરા (શાળા)
માં નકલ કરી ઝૂ નમો રત્નત્રયાય.

ટીકાકાર શ્રીદેવચંદ્રજી કૃત સ્વ-પ્રશસ્તિ:—

નમઃ રયાદ્વાદરૂપાય, સર્વજ્ઞાય મહાત્મને ।
દેવેન્દ્રવૃંદવન્ધ્યાય વીરાય વીગતારયે ॥ ૧ ॥
શ્રીગૌતમાદ્ જ્ઞાનધરા મુનીશા, દેવધિપર્યંતમમેયબોધાઃ ।
તેષાં સુવંશે વરમાસ્કરામઃ, શ્રીવર્ધમાનો મુનિરાઙ્ બભૂવ ॥૨॥
સંવેગરંગશાલા-પ્રંયાર્યકથનસૂત્રધરતુલ્યઃ ।
મૂરિર્જિનેશ્વરાખ્યઃ, સિદ્ધિવિધિસાધને ધીરઃ ॥ ૩ ॥

तच्छिष्या जिनचंद्राख्याः सूरयागुणभूरयः ।
 तच्छिष्याभयदेवार्या गच्छे खरतरेश्वराः ॥ ४ ॥
 येन नवांगी वृत्तिरूपपाति सोपांगवृत्तिविस्तारः ।
 विदधे पञ्चाशकादि वृत्तिर्याबोधवृद्धिकरा ॥ ५ ॥
 तत्पट्टे जिनवल्लभ-सूरि जिनदत्तसूरयोऽभूवन् ।
 पट्टानुकमभानुर्जातो जिनकुशलसूरिगुरुः ॥ ६ ॥
 तेषां वंशे जातो गुणमणिरत्नाकरो महाभाग्यः ।
 कलिकालपंकमग्नौल्लोकाग्निस्तारणे धीरः ॥ ७ ॥
 श्रीमज्जिनचन्द्राहः सूरिनव्याकदीधितिप्रतापः ।
 तस्यावदातसंख्या, गण्यते नो सुराधीशः ॥ ८ ॥
 तच्छिष्यः पाठकाः श्रीमतत्पुण्यप्रधानसंज्ञिता ।
 सुमतेः सागराः शिष्यास्तेषां विद्याविशारदाः ॥ ९ ॥
 तच्छिष्याः साधुंगाख्या, राजसाराः सुपाठकाः ।
 सर्वदर्शनशास्त्रार्थ-तत्त्वदेशनतपराः ॥ १० ॥
 तच्छिष्या ज्ञानधर्माख्याः पाठकाः परमोत्तमाः ।
 जैनागमरहस्यार्थ-दायका गुणनायकाः ॥ ११ ॥
 तेषां शिष्या महापुण्य-कार्यसंसाधनोद्यताः ।
 पाठका दीपचन्द्राख्याः शिष्यवर्गसमन्विताः ॥ १२ ॥
 येन शत्रुंजये तीर्थे, कुंथुनाथार्हतः पुनः ।
 चैत्यसमवसरणे, प्रतिष्ठा विहिता वराः ॥ १३ ॥
 चतुर्मुखे सोमजिता कृते यः पूर्णतां व्यधात् ।
 प्रतिष्ठानैकबिंबानां चक्रसिद्धाचले गिरौ ॥ १४ ॥
 अहम्भवाद्मध्ये सहस्रफणाद्यनेकबिंबानाम् ।
 चैत्यानां च प्रतिष्ठां चकार यो धर्मवृद्धये ॥ १५ ॥

तच्छिष्येण स्वबोधार्थं, देवचंद्रेण धीमता ।

व्याख्याता सुगमा शुद्धा, टीकेयं तत्स्वबोधिनी ॥ १६ ॥

स्याद्वादस्य रहस्यानां ज्ञानालुब्धोदयेन च ।

देवचंद्रेण बोधार्थं, सुटीकेयं विनिर्मिता ॥ १७ ॥

संघद्रसनिधिजलधि, चन्द्रमिते कार्तिके सिते पक्षे ।

पंचम्यां नव्यपुरे, कृतेयं ज्ञानमञ्जरी ॥ १८ ॥

वाचनात् पठनादस्या, यो लाभो मे समागतः ।

तेनाहं भव्यसंघश्च भवतां धर्मसाधकः ॥ १९ ॥

जयतु जिनराजस्य शासनं दुःखनाशनम् ।

ज्ञानानंदविलासाख्यं सर्वसंपद्विवर्धनम् ॥ २० ॥

मंगलं भगवान् वीरो, मंगलं गौतमः प्रभुः ।

मङ्गलं स्थूलभद्राद्या, जैन-धर्मोऽस्तु मङ्गलम् ॥ २१ ॥

इति श्रीज्ञानसारटीका ज्ञानमंजरी संपूर्णा।

श्री शुभं भूयात् ।

भाषार्थः—देवानां इन्द्रोना समूहवडे पूज्य, शत्रु
रहित, स्याद्वाद-स्वरूप, सर्वज्ञ, महात्मा वीरने नभस्कार
हो ! १.

श्रीगौतमथी देवर्द्धिपर्यंत अगाध ज्ञानवाणा ज्ञानी
मुनीन्द्रो यथा तेमना उत्तम वंशमां सुंदर सूर्येना प्रकाश
सरणा श्रीवर्धमान मुनिराज यथा २.

संवेगना रंगना धामरूप ग्रंथोना अर्थ कळेवामां सूत्रधर
(आनंद पूर्वक कळेनार) समान जिनेश्वर नामना सूत्रि
मिद्धि (गोक्ष) विधि साधवामां धीर हुता ३.

તેમના શિષ્ય જિનચંદ્રસૂરિ ઘણા ગુણવંત હતા. તેમના શિષ્ય આર્ય અભયદેવ ખરતર ગચ્છના નાયક થયા ૪.

તેમણે નવ અંગ (બાર અંગમાંનાં નવ અંગ શાસ્ત્રો) ની વૃત્તિ (ટીકા) રચી; ઉપાંગની વૃત્તિનો વિસ્તાર કર્યો તથા બોધની વૃદ્ધિ કરનાર પંચાશક આદિ વૃત્તિ રચી ૫.

તેમની પાટે જિનવદનસૂરિ જિનહત્તસૂરિ થયા; તે પાટે અનુક્રમે જે આચાર્યો થયા તેમાં સૂર્યસમાન જિનકુશળ સૂરિ મોટા થયા ૬.

તેમના વંશમાં શ્રીમદ્ જિનચંદ્ર નામના સૂરિ, ગુણરૂપ રત્નોની ખાણ સમાન, મહાભાગ્ય; કલિ કાળરૂપ કાઢવમાં કળી ગયેલા લોકોને ઉદ્ધારવામાં ધીર અને નવા સૂર્યનાં કિરણ સમાન પ્રતાપી થયા; તેમના શુદ્ધ ગુણોની ગણતરી ઇન્દ્રો વડે પણ ગણી શકાઈ નથી ૭-૮.

તેમના શિષ્ય શ્રીમદ્ પુણ્યપ્રધાન પાઠક અને તેમના શિષ્ય સુમતિસાગર વિદ્યામાં કુશળ થયા ૯.

તેમના શિષ્યો સાધુરંગ નામના અને રાજસાર પાઠક નામે થયા; તે સર્વ દર્શનોનાં શાસ્ત્રોના અર્થ તથા રહસ્ય દર્શાવવામાં તત્પર હતા ૧૦.

તેમના શિષ્ય જ્ઞાનધર્મ પાઠક ઉત્તમ થયા, તે જૈન આગમના રહસ્ય રૂપ અર્થ જણાવનાર ગુણનાયક હતા ૧૧.

તેમના શિષ્ય દીપચંદ પાઠક થયા તે પોતાના શિષ્યો સહિત મહાપુણ્ય કાર્યો સાધવામાં તત્પર હતા. તેમણે શત્રુંયજ

તીર્થ પર કુંથુનાથ ભગવાનના દેરાસરમાં સમવસરણુમાં ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા કરી ૧૨-૧૩.

સોમજિતે કરેલી ચતુર્મુખજીની પૂર્ણતા કરી અને સિદ્ધાચલ પર્વત ઉપર ઘણાં બિંબોની તેમજ પ્રતિષ્ઠા કરી ૧૪.

સહસ્રકૃષ્ણ પાર્શ્વનાથ આદિ અનેક બિંબોની અને ચૈત્યોની પ્રતિષ્ઠા ધર્મવૃદ્ધિ અર્થે અમદાવાદમાં તેમજ કરી ૧૫.

તેમના શિષ્ય પંડિત દેવચંદ્રે પોતાને બોધ થવા અર્થે આ સુગમ, શુદ્ધ, તત્ત્વબોધિની નામની ટીકા લખી ૧૬.

સ્યાદ્વાદનાં રહસ્યોના જ્ઞાનથી અને પ્રાપ્ત ઉદ્ધયથી દેવચંદ્ર જ્ઞાન-અર્થે આ સુટીકા રચી ૧૭.

સંવત્ ૧૭૯૬ ના કાર્તિક સુદ પાંચમે નવ્યપુરમાં આ જ્ઞાનમંજરી જ્ઞાનપંચમીએ થઈ ૧૮.

તેના વાચનથી, લણવાથી, જે લાલ મને થયો છે, તેને લઈને હું અને લવ્ય સંઘ ધર્મના સાધનારા થઈએ ૧૯.

હુ:ખોનો નાશ કરનાર, જ્ઞાન અને આનંદના વિલાસથી ભરપૂર અને સર્વ સંપત્તિની વૃદ્ધિ કરનાર જિનરાજનું શા-સન જયવંત વર્તો ૨૦.

વીર ભગવાન મંગલ સ્વરૂપ છે, ગૌતમ પ્રભુ મંગલ સ્વરૂપ છે, સ્થૂલભદ્ર આદિ મુનિવરો મંગલ સ્વરૂપ છે અને જૈનધર્મ સર્વને મંગલરૂપ હો ! ૨૧.

આ જ્ઞાનસારની ટીકા 'જ્ઞાનમંજરી' સંપૂર્ણ થઈ.

શ્રીદેવચંદ્રજી કૃત પ્રશસ્તિનો.

અનુવાદ:—

(હરિગીત)

નમું સ્યાદ્વાદ સ્વરૂપ જે સર્વજ્ઞ ને વીતરાગ છે,
દેવેન્દ્રગણુ પણ પૂજતા જેને, અરિહીન વીર તે;
ગૌતમ થકી દેવર્દિ સુધીના જ્ઞાનવંત મુનિ ઘણા,
તે વંશમાં શ્રીવર્ધમાન મુનિ થયા સૂરિ રવિ સમા. ૧

સંવેગ રંગ સહિત ગ્રંથ તણા કહે અર્થો રૂડા,
સૂરિ જિનેશ્વર નામના સિદ્ધિ-વિધિ માંહિ ખડા;
જિનચંદ્ર શિષ્ય સૂરિ થયા ગુરુ અભય દેવતણા મહા;
એ સ્વામિ ખરતર ગચ્છના, કર્તા નવાંગિ વૃત્તિના. ૨

પંચાશકાદિ વૃત્તિથી વળી બોધ વૃદ્ધિ જે કરે,
તે અભય દેવની પાટ પર સૂરિ જિન વહ્નલ પદ વરે;
પછી જિનદત્ત સૂરિ થયા, જિન કુશળ સૂરિ તે ક્રમે,
તે વંશમાં જિનચંદ્ર સૂરિ પ્રતાપે રવિ અતિક્રમે. ૩

કળિકાળ પંકે જે કળ્યા તે લોકને ઉદ્ધારવા,
મહા ભાગ્ય શ્રીમદ્ જિનચંદ્ર કટિબદ્ધ થતા હુવા;
શિષ્ય પુણ્ય પ્રધાન પાઠક, સુમતિ શિષ્ય વખાણવા,
તેમના પણ શિષ્ય સાધુરંગ નામે જાણવા. ૪

સર્વ દર્શન-શાસ્ત્રને જે જાણીને ઉપદેશતા,
શ્રી રાજસાર પછી થયા પાઠક બનીને બોધતા;
જૈન ધર્મ-રહસ્ય સમજાવે વળી ગુણ જ્ઞાન જે,
જ્ઞાનધર્મ સુનામથી પાઠકપણે પ્રખ્યાત તે. ૫

તેમના સુશિષ્ય પાઠક દીપચંદ્ર વિરાજતા,
શિષ્યો સહિત સત્કાર્યમાં જે નિત્ય ઉદ્યમ ધારતા;
તીર્થ શત્રુંજય પરે જિન બિંબ કુંથુનાથનું—
સમવસરણુ સહ પ્રતિષ્ઠાપિત દીપચંદ્ર-સુહાધશું. ૬

અનેક બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી સિદ્ધ ગિરિપર તેમણે,
સહસ્રકૃણુદિ બિંબની કરી અમદાવાદે જેમણે;
તેમના સુશિષ્ય પંડિત દેવચંદ્રે આ રચી,
તત્વબોધી સુગમ ટીકા, સ્યાદ્વાદ વિચારથી. ૭

સંવત્ સત્તર સો ઉપર છઠ્ઠુ પ્રથમ જ પંચમી,
નવ્ય પુરે પૂરી કીધી ટીકા આ જ્ઞાન-મંજરી;
નિજ બોધ કાળે એ કરી તેથી મળ્યો જે લાભ તે,
વાંચે, લાણે જે ધર્મ-સાધક તેમને પણ હો ભ-લે. ૮

જયવંત જિન શાસન થજે જે દુઃખનાશન નિત્ય છે,
જ્ઞાન ને આનંદના વિલાસની સંપત્તિ તે;
મંગલ મહાવીર દેવ છે, મંગલ શ્રીમદ્ ગૌતમ શુર,
મંગલ સ્વરૂપ બહુ શ્રુતજ્ઞાની, જૈન ધર્મ મંગલ પૂર. ૯

અનુવાદક ઉદ્દગાર :—

શીતળ શશીકર કાંતિસમ સદ્બોધ ઉર અજવાળ તો,
જગ-કલ્પનાની જાળને છૂપો છૂપો જે બાળતો;
કલ્પતરુ સમ સદ્ગુરુ શ્રી રાજચંદ્ર અહો ! અહો !
કળિકાળની દુઃખ-ઝાળ છોડી વૃત્તિ તમ ચરણે વહો ! ૧
પ્રત્યક્ષ ઉપકારી પ્રભુ, અમ બાળના ગોપાળ, ઓ !
માતા કહું ત્રાતા કહું ? અનુપમ છતાં રખવાળ છો;

લઘુરાજ સ્વામી પ્રેમસહ વંદન હજારો વાર હો !
 અક્રિયન અપી શકું શું ? ભાવ અર્પણ-સાર હો ! ૨
 નથી નાથ, જગમાં સાર કાંઈ, સાર સદ્ગુરુ-ખ્યાર છે,
 પ્રભુ પ્રેમના અવતાર, અતિ ઉપકાર આપ અપાર જે;
 વાળ્યા વળે નહિ રંકથી, દૌનનાથ, ક્રિંકર શું કરે ?
 નિઃસ્પૃહતા આગ્રહ વિનાની, લઘુતા વસી રહી ઉરે. ૩
 સ્મૃતિ આપની સદ્ભાવ પ્રેરે, આત્મરૂપ જ આપ છો,
 ભક્તિ વિના ભાળી શકું શું ? અંધ બોધ વિના પ્રભો !
 શ્રદ્ધા સખી સાક્ષી પૂરે, તુજ યોગ ભવહારક અહો !
 કૃતકૃત્યતનો હેતુ તે, તો-વૃત્તિ પ્રભુ-ભાવે વહો ! ૪
 અનુવાદ પ્રેરક પ્રમુખ જન સૌ ભક્તિ રાગી રાજના,
 સુણી કે ભણી આ અષ્ટકો ગુરુ-ગુણ જાણો સર્જના !
 ગુરુ ગુણ ગાઓ, નિત્ય ધ્યાવો, દાસની એ યાચના,
 ગુણ-ખાણ જની, દોષો વમી, પોતે જનો ગતકામના. ૫

દાહરો:—

ઓગણીસો ચોરાણીની અષાડી નવમી સુદ;
 બુધવારે પૂરો થયો અનુવાદ અવિરૂદ્ધ. ૬

તા. ૬-૭-૧૯૩૮. સંવત ૧૯૯૪ અષાડ સુદ ૬ બુધવાર.

ॐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

